

9/с) 2(075,8)
2-29

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ
ՀԿՈՐԳՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920-1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ուսումնական ծեռնարկ
բուհերի համար

ԵՐԵՎԱՆ 2007

Խ. ԱՐՈՎԵԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՄԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

Լ. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Է. Գ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
1920-1991
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

*Ուսումնական չեղարկ
բուհերի համար*

ԵՐԵՎԱՆ — 2007

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության
կողմից՝ որպես բուհական ուսումնական ձեռնարկ

Հրատարակության են երաշխավորել Խ. Արովյանի անվան
հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի գիտական խորհուրդը և
Երևանի պետական համալսարանի պատմության
ֆակուլտետի խորհուրդը

ՀԳԴ 941(479.25)(07)
ԳՄԴ 63.3(23)g7
Կ 294

Հեղինակները խորին շնորհակալություն
են հայունում «Տարե» գիրակրթական
համալիրի տնօրին Սովորական Մոդելային
հիմնարկի հրատարակությունը՝ հո-
գանակութեալու համար:

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Է. Գ. Մինասյան

Կարապետյան, Ա.Ա., Գևորգյան, Է. Գ.
Կ 294 Խորհրդային Հայաստանը 1920–1991 թվականներին: Ուսումնա-
կան ձեռնարկ բուհերի համար.—Եր., «Զանգակ-97», 2007.—448 էջ:

Կ 0603020913 2007 թ.
0003(01)-2007

ISBN 978-99941-1-271-0

● Պեղմաններ, 2007 թ.
● «Զանգակ-97», 2007 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հայոց նորագույն պատմության խորհրդային ժամանակաշրջանի
անաշառ լուսաբանումը և սովորող երիտասարդությանը ներկա-
յացնելը կարևորագույն, սակայն բարդ ու դժվարին խնդիր է: Գաղտնիք չէ, որ
այդ ժամանակաշրջանը վիթխարի տնտեսական ու նշակութային վերելքի, բայց
և ահավոր սխալների, քաղաքական բռնաճշումների ու դրանցից բխող ողբեր-
գությունների ժամանակաշրջանը է: Չուգաղորել այդ ամենը, զնահատել պատմա-
կան իրողությունները՝ պահպանելով անկողմնակալ մոտեցումը, խոստովա-
նենք՝ ինչո՞ւ գործ չէ: Թերևս ընդունելի է ելակետային այն դրույթը, թե նշված ժա-
մանակաշրջանի ձեռքբերումները չեն արդարացնում բույլ տրված սխալները,
հանցագործություններն ու թերությունները, իսկ վերջիններս չեն նսեմացնում
ձեռք բերվածքը:

Ձեռնարկում առանձին բաժիններով ներկայացված են Հայաստանի
խորհրդայնացման հանգամանքները, հետխորհրդային վերականգննան դժվա-
րությունները, ինդուստրացումն ու կոլեկտիվացումը, հայ ժողովորի մասնակ-
ցությունը Հայրենական պատերազմին, հետպատերազմյան տասնամյակների
տնտեսական–նշակութային, հասարակական–քաղաքական կյանքը: Մեր նորա-
գույն պատմության այս կամ այն փուլը նկարագրելիս աշխատել ենք գուգահե-
ռաբար ներկայացնել տարբեր հիմնահարցերի շուրջ գոյություն ու մեցող տեսա-
կետներն ու մոտեցումները՝ նշելով հրապարակի վրա եղած պատմագիտական
գրականությունը:

Ձեռնարկը հետապնդում է ուսումնական նպատակներ և նախատեսված
է բուհերի ուսանողների, ուսումնական այլ հաստատություններում սովորողնե-
րի, ուսուցիչների, երիտասարդ գիտաշխատողների և առհասարակ ընթերցող
հասարակության համար:

Կանխավ շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր կունե-
նան ձեռնարկի հետագա բարելավմանն ուղղված դիտողություններ ու առա-
ջարկներ:

Հեղինակներ

ԲՈՎԱՆԴՎԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոր	3
-----------	---

Բաժին առաջին

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920-1921 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Թեմա առաջին

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում	9
• 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագիրը	15
2. Իշխանության մարմինների ստեղծումը	17
• Հայեղկոմի բռնաճնշումների քաղաքականությունը	31

Թեմա երկրորդ

ՈՎԱԶՄԱԳՐԱՅՎԱԿԱՆ ԻՐԱՊՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1921 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Լոռու «Ձեզոք գոտու» ազատագրումը	31
2. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը	43
3. Ապստամբության ճնշումը	56
4. Իրավիճակը Զանգեզուրում: Ինքնավար Սյունիքի հոչակումը	64
5. Լեռնահայաստանի հոչակումը	73
6. Զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը Դարալազյագի (Վայոց Չորի) վրա, նրանց պարտությունը և Զանգեզուրի խորհրդայնացումը	81
7. Արցախյան հիմնահարցը 1920-1921 թթ.	89

Թեմա երրորդ

ՀԱՆՐԱԴԲԱՅԻՆ ՀԻՄՍԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ

ՔԱՆՐԱՎՐԿՈՒՄՆԵՐԸ 1921-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	
1. 1921 թ. Սոսկվայի ռուս-քուրքական կոնֆերանսը: Մարտի 16-ի պայմանագիրը	100
2. Կարսի կոնֆերանսը (1921 թ. սեպտեմբերի 26 — հոկտեմբերի 13)	117
3. Լոնդոնի կոնֆերանսը (1921 թ. փետրվարի 21 — մարտի 14)	121
4. Լոզանի կոնֆերանսը (1922 թ. օգոստոսի 20 — 1923 թ. հուլիսի 24)	128

Թեմա առաջին

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԱՍԱՆ **ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԽԱՆՈՒՄ (1921-1928 թթ.)**

1. Տնտեսական ծանր վիճակը	135
2. Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունը	137
3. Անցում Նոր տնտեսական քաղաքականությանը՝ նեպ-ին	140
4. Նեպ-ի առաջին արդյունքները	143
5. ՀԽՍԴ առաջին Սահմանադրությունը	146
6. Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի ստեղծումը և ԽՍԴՄ կազմավորումը	149
7. Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները	154

Թեմա երկրորդ

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՎԵՐՁԵՐԻՆ ԵՎ 1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Խնդուստրացում	158
2. Կոլեկտիվացում	169

Թեմա երրորդ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՍՖԸ ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Դասարակական կյանքը և քաղաքական բռնաճնշումները 1920-1930-ական թվականներին	182
2. Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունը (1937 թ.)	198

Թեմա չորրորդ

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԱԽԱՊԱՏԵՐԱԶՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

(1938-1940 թթ.)	206
---------------------------	-----

Թեմա հինգերորդ

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920-1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Դպրոցական գործի կազմակերպումը	214
2. Անգրագիտության վերացումը	217
3. Բարձրագույն դպրոցի ստեղծումը	219
4. Գիտության զարգացումը	221
5. Մշակութալուսավորական աշխատանքը	223
6. Խորհրդահայ գրականությունը	225
7. Խորհրդահայ արվեստը	227

Թեմա վեցերորդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԸ 1920-1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1921-1925 թվականներին	234
2. Ֆրիտյոֆ Նանսենը և հայ ժողովուրդը	236
3. Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) գործունեությունը	244
4. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1926-1940 թվականներին	245
5. Սփյուռքահայ մշակույթը	247
• Ղպրոցը	248
• Մամուլը	249
• Գրականությունը	251

Բաժին երրորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅԵՐՍԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1. Հայրենական մեծ պատերազմի սկիզբը: Հայ ժողովորդի ուժերի համախմբումը	252
2. Հայ ժողովորդի զավակների մասնակցությունը 1941 թվականի պաշտպանողական մարտերին	255
3. Հայկական դիվիզիաների կազմավորումը և դրանց մարտական ուղին	258
• Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիա	259
• Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիա	267
• Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիա	269
• Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիա	272
• Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիա	276
• Հայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիա	279
4. Հանձնողավորական օգնություն ռազմաճակատին	280
5. Ստալինգրադի և Կովկասի ճակատանարտերում	281
6. Մասնակցություն 1943-1944 թվականների հարձակողական գործողություններին	283
7. Պարտիզանական պայքարի շարքերում	292
8. Հայ ռազմիկները պատերազմի հաղթական ավարտի մարտերում	295
9. Սփյուռքահայությունը ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարում	298
10. Հայ մշակույթը Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում	305

Բաժին չորրորդ

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՍՊԱԶԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ (1945-1955 թթ.)

1. Տնտեսության վերականգնումը	313
2. Հայկական տարածքների հարցը	319

3. 1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը	329
4. Գաղափարական-քաղաքական բռնաճնշումները	338
5. 1949 թվականի զանգվածային աքսորը	347
6. Հայոց եկեղեցին	349
7. Հասարակական-քաղաքական կյանքը	351

Բաժին հինգերորդ

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ 1956-1970 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Անհատի պաշտամունքի դատապարտումը	358
2. Արդյունաբերությունը և շինարարությունը	363
3. Գյուղատնտեսությունը	364
4. Հայրենադարձությունը 1962-1965 թվականներին	372
5. Ազգային զարթոնքը և քաղաքական այլախոհությունը	372

Բաժին վեցերորդ

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ 1970-1980-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, սոցիալ-քաղաքական կյանքը	389
2. Արցախյան շարժման նոր փուլը (1988-1991 թթ.)	399

Բաժին յոթերորդ

ԽՈՐՃՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1946-1991 թթ.)

1. Կրթությունը	408
2. Գիտությունը	410
3. Գրականությունը	413
4. Թատրոնը և կինոն	415
5. Երաժշտությունը	418
6. Կերպարվեստը	420
7. ճարտարապետությունը	424

Բաժին ութերորդ

ՍՓՅՈՒՌԱՅԱ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Կրթական գործը	426
2. Մամուլը	427
3. Գրականությունը	428

4. Պատմագրությունը	430
5. Արվեստը	431
 Գրականություն	 435
Հավելված 1	439
Հավելված 2	440
Հավելված 3	441

Քաժի առաջին

ԽՈՐՃՐԴՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920-1921 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Թեմա առաջին ԽՈՐՃՐԴՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում

1920 թ. հայ-բուրբական պատերազմում Հայաստանի ծանր պարտությունից հետո արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը նույնականացնեց հարցականի տակ դրվեց: Ֆիզիկական բնագնջնան ուրվականը հառնեց նաև Արևելյան Հայաստանի տարածքում կուտակված Եղեռնից մազապուրծ արևմտահայ բազմահազար գաղթականության առջև: Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանն անվերապահորեն հանձնվում էր թուրքերի ողորմածությանը, և ամբողջ հայ ժողովրդի հետ ֆիզիկական հաշվեհարդարն ավարտելու հաճար Սուրմալուի ու Ալեքսանդրապոլի գավառները գրաված քենալական գործերին մի վերջին ցատկ էր պակասում միայն: Օրիհասական նման վիճակից դուրս գալու միակ ելքը Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումն էր, որի ռեալ հնարավորությունը, ի բարեբախտություն հայ ժողովրդի, տվյալ պատմական պահին առկա էր, և որի անհրաժեշտությանը, մեր համոզմամբ, ոչ ոք չէր կասկածում: Հայ ժողովրդի համար կենսականորեն անհետաձգելի այդ խնդրի իրականացմանն էլ ծեռնամուխ եղան Խորհրդային Ռուսաստանն ու հայ կոմունիստները:

1920 թ. Մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպություններն անցան ընդհատակ: Նրանց հետագա աշխատանքը ղեկավարելու նկատակով ՌԿ(Բ)Կ

Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի նախաձեռնությամբ 1920 թ. ամռանը Թիֆլիսում ստեղծվեց Դայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների Արտասահմանյան բյուրո, որը քիչ անց տեղափոխվեց արդեն Խորհրդային Բաքու:

1920 թ. հունիսի 30-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց Վրաստանում, Դայաստանում և Ալբրեջանում կոմունիստական կուսակցություններ ստեղծելու մասին՝ իրեն մարգարին կազմակերպություններ, որոնք պետք է ենթարկվեին Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյին:

1920 թ. սեպտեմբերին Կովկասյան բյուրոն հաստատեց ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմը, որի մեջ մտան Խսահակ Ղովլաթյանը, Ավիս Նուրիջանյանը, Դայկազ Կոստանյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Աղասի Խանջյանը: Նոյեմբերին Կենտկոմի կազմի մեջ մտան նաև Սարգսի Կասյանը և Ալեքսանդր Բեկզադյանը:

Դայաստանի խորհրդայնացման նախապատրաստման գործում կարևոր դեր խաղաց 1920 թ. սեպտեմբերին Բաքվում կայացած Դայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանսը:

1920 թ. նոյեմբերին խորհրդային իշխանության համար Դայաստանի աշխատավորությունը համընդիմանուր պայքար ծավալեց: Բանվորների, գյուղացիների և գինվորների շրջանում տեղի էին ունենում զանգվածային հեղափոխական ելույթներ, ամենուրեք հնչում էր երկրում խորհրդային իշխանություն հաստատելու պահանջ: Այդպիսի ելույթներ են տեղի ունենում Ալեքսանդրապոլում, Շիրակի մի շարք գյուղերում, Ուլուխանլու (Մասիս) կայարանում, Նոր Բայազետում, Շարուրում, Դիլիջանում, Դիևսանում, Շամշադիմում և այլուր:

1920 թ. նոյեմբերի սկզբին ՌԿ(բ)ԿԿենտկոմի Կովկասյան բյուրոն Բաքվում քննարկում է Դայաստանի դրության հարցը: Նոյեմբերի կեսերին Բաքվում ԿՀ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն քննարկում է Դայաստանի դրության հարցը: Նոյեմբերի կեսերին Բաքվում ՌամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և նրա Արտասահմանյան բյուրոյի անդամներից կազմվում է Դայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտե հետևյալ կազմով՝ Սարգսի Կասյան (նախագահ), Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Ալբանազ Մռավյան, Ավիս Նուրիջանյան, Ալեքսանդր Բեկզադյան, Խսահակ Ղովլաթյան: Դայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար է հաստատվում Գևորգ Ալիխանյանը (ակադեմիկոս Ա. Սահարովի կնոջ՝ Ե. Բոների հայրը):

1920 թ. նոյեմբերի վերջին Դայիեղկոմը, հայկական հատուկ գունդը և 11-րդ Կարմիր բանակի որոշ զորամասեր՝ Ս. Վելիկանովի և Պ. Կուրովիչովի հրամանատարությամբ, տեղափոխվում են Ղազախ:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ի վաղ առավոտյան Դայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն, անցնելով հայ-ադրբեջանական սահմանը, մտնում է Բարվանսարա՝ Իջևան: Դայիեղկոմի հետ Իջևան են մտնում նաև հայկական հատուկ ապստամբական գունդը և 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը: Իջևանը գրավվում է առանց որևէ կրակոցի, քանի որ սահմանագլխին կանգնած ռազմամիլիցիոներական գունդն անցնում է ապստամբների կողմը:

Նոյեն օրը Դայիեղկոմը Իջևանում հրապարակում է Դայաստանի աշխատավորությանն ուղղված դեկլարացիա, որտեղ ասված էր. «Դայաստանի ապստամբ աշխատավոր ժողովորի կամքով ու ցանկությամբ Դայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցությունը այսօրվանից Դայաստանը հայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Դանրապետություն: Այսօրվանից Խորհրդային Դայաստանի կարմիր դրոշը պաշտպանելու է նրա աշխատավոր ժողովորին ճնշողների դարավոր լծից»: (Դոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուսուցիչան և սովետական իշխանության հաղթանակը Դայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, ՂևՍԴ ԳԱ, Երևան, 1960, էջ 403–406):

Դեկլարացիայում նկարագրվում էր նախորդ կառավարությունից մնացած ծանր ժառանգությունը՝ անօթևան հայերի անթիվ–անհամար գնդեր, քաղաքներն ավեր, շենքն անայի ու անմարդաբնակ, երկարուղիները՝ քարուքան, կանգ առած, ժողովորի լավագույն զավակները սահմանավեճերի ու ազգամիջյան ընդհարումների արդյունք անմիտ ու քմահաճ պատերազմներում սրախողիսող. որդ ու կական, աղի արցունքներ, որ լսում ու հոսում են Դայաստանի մի ծայրից մյուսը: Դաշնակցական կառավարության արտաքին քաղաքականությունը որակելով իրեն ավանտյուրիստական ներքին քաղաքականությունն է բնութագրվում է որպես բիրտ, ապիկար ու վայրենի, որի հետևանքով երկիրն ամայացել է ու ավերվել: «Ժողովրդական ցաման բռնկումը, որ մայիսին ստացավ համաժողովրական ապստամբության բնույթ, — ասվում է դեկլարացիայում, — Խեղդվեց արյան այն հեղեղներում, որոնցից չեն կշտանում գազանացած մաուզերիստները» (Զշվ. ժողովածու, էջ 404): Դամոզմունք էր հայտնվում, որ հաղթական ինտերնացիոնալի առաջին հնչյունների հետ ընդմիշտ կանհետանա Դայաստանում գոյություն ու-

Նեցող ազգային պառակտումների ուրվականը և տեղի կտա ժողովուրդ-ների եղբայրության: Դայտարարվում էր, որ աշխատավորության ձեռքը կանցնեն Դայաստանի ամբողջ հողերը, անտառները, ջրերը, հանքերը, մեծ ու փոքր գործարանները:

Դաստատ համոզնումք էր հայտնվում, որ Խորհրդային Ռուսաստանը անհապաղ օգնություն ցույց կտա՝ հաց ու ճոթելեն հասցնելով, ընդմիշտ կվերանան Դայաստանի և Ադրբեյջանի միջև եղած վիճելի հարցերը, որոնք պատճառ են դարձել Երկու Երկրների բանվորների ու գյուղացիների արյան հեղեղներ թափվելուն:

Ուշագրավ է, որ դեկլարացիայում խոսք կա նաև Սկրի պայմանագրի և «աշխատավորական» Թուրքիայի մասին, որն արտահայտում է ժամանակին տիրող բոլշևիկյան տեսակետը: «Դայաստանի Դեղափոխական կոմիտեն լի է հավատով,— ասվում է դեկլարացիայի վերջին մասում,— որ նա վայելում է նաև Տաճկաստանի (այսինքն՝ Թուրքիայի՝ Ս. Կ., է. Գ.) աշխատավորության համակրանքը... Դավատում ենք, որ իմպերիալիստական լժից ազատագրվող ժողովրդական Տաճկաստանը, մեզ ևս իր հետ Սկրի դաշնագրի հակառակորդ համարելով, մեզ եղբայրական ծեռք է մեկնելու այժմ, երբ մենք տապալեցինք մեր թշնամուն և նրա հետ միասին կրիկ ենք մղում Անտանտայի գիշատիչների դեմ: Մենք համոզված ենք նաև, որ ոչ թե հաղթողի սուրս է թելադրելու Խորհրդային Դայաստանի ու աշխատավորական Տաճկաստանի միջև կայանալիք հաշտության պայմանները, այլ Խորհրդային Դայաստանի ու աշխատավորական Տաճկաստանի ազատ ժողովրդների եղբայրական համերաշխությունն ու համաձայնությունը (նշվ. ժողովածու, էջ 405):»

Դեկլարացիայի վերջում ընդգծվում էր, որ ներկա ծանր պայմաններում ու լուրջ րոպեին Դայի եղեկոմը ընդունում է իշխանության ողջ պատասխանատվությունը, կոչ էր արվում Դայաստանի ժողովրդական ուժերին՝ աջակցություն ցույց տալ բանվորագուլացիական իշխանության թշնամիների դեմ կովելու գործում և բոլորին հրավիրում էր Խորհրդային անդուլ, ստեղծագործ աշխատանքի: Դեկլարացիան ստորագրել էին Դայի եղեկոմի նախագահ Ս. Կասյանը և հեղեկոմի մյուս բոլոր անդամները:

Նոյեմբերի 30-ին Դայի եղեկոմը մտավ Դիլիջան, որտեղից հեռագիր ուղարկեց Վ. Ի. Լենինին և խնդրեց օգնություն: Նույն օրը Դայի եղեկոմը հանդիս եկավ Դայաստանի աշխատավորներին ուղղված դիմումը, որով հայտնում էր, որ Դայաստանի կոմիտսի Կենտկոմը, հանձինս

իրենց, կազմել է Դեղափոխական կոմիտե՝ Դայաստանը հայտարարելով Սոցիալիստական խորհրդային Դանրապետություն:

Դեկտեմբերի 1-ին 11-րդ բանակի 20-րդ դիվիզիայի 58-րդ բրիգադը մտավ Քարվանսարա (Իջևան), իսկ 60-րդ բրիգադը շարժվեց դեպի Դիլիջան-Ղարաբղիսա (Կիրովական, Վանաձոր)՝ քեմալականների հնարավոր առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով: Այդ գորամասերի կազմում էր գտնվում Մայիսյան ապստամբության մասնակիցներից կազմված հայկական գունդը, որը կազմավորվել էր 1920 թ. կեսերին Բաքվում: Նրա թվակազմը հասնում էր 1500-ի: Դայաստան մտած կարմիր զորամասերի հրամանատարն էր Ս. Վելիկանովը: Դիլիջանից կարմիր զորքերը շարժվեցին Երկու ուղղությամբ՝ դեպի Երևան և Ղարաբղիսա (Կիրովական)՝ Պ. Կուրիշիկոն (Շ. Աղայան, Դոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982, էջ 343):

Ինչպես նշում է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, Դայաստանի Դանրապետության բանակը կարմիր զորքերին ոչ մի վայրում որևէ դիմադրություն ցույց չտվեց, որովհետև բանակի գլուխ կանգնած էր ռազմական նախարար գեներալ Դրոն (Դրաստամատ Կանայան), որը որոշակի պայմաններով համաձայնել էր Դայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուն (Գալուստ Գալոյան, Դայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1999, էջ 365):

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Դայաստանի Դեղեկոմը ողջույնի հեռագիր ուղարկեց Վ. Ի. Լենինին՝ Դայաստանում խորհրդային իշխանություն հռչակելու կապակցությամբ: Այնտեղ ասված էր. «Թող հայտնի լինի համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդին, որ Դիլիջանի ու Քարվանսարայի շրջանների գյուղացիները, զայրացած դաշնակցական կառավարության հանցագործ քաղաքականությունից և Երկրում խորացող անարխիայց, բարձրացրին ապստամբության դրոշը: Դայաստանի կոմունիստական պարտիան իսկույն և ստանձնեց այդ տարերային շարժման դեկավարությունը և ստեղծեց Դայաստանի Ռևկոմ՝ Դայաստանը հայտարարելով Սոցիալիստական խորհրդային Ռեսպուբլիկա... Եվ կատարելով նրանց կամքը՝ մենք առաջ ենք շարժվում այն կատարյալ հույսով, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարար սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական Կարմիր բանակը, մեզ իրական օգնություն ցույց կտա մեր այս դժվարին պայքարում: Դայաստանի բոլոր բանվորների ու գյուղացիների անունից մենք ինդուստրացիան պայքարում: Դայաստանի

կոմիտորիին ցույց տալ այդ օգնությունը (Աշվ. ժողովածոր, էջ 406): Նման փաստաթուղթնանիրաժեշտ էր՝ Կարմիր բանակի մուտքը Դայաս-տան օրինականացնելու համար:

Միջազգային իրավունքի տեսակետից Հայաստանի խորհրդայնացմանը իրավաբանական տեսք տալուն է նպատակառուղղված Հայաստանի Նեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի «Բոլորին, բոլորին, բոլորին» դիմումը՝ Հայաստանը Սոցիալիստական Խորհրդային Ռեսպուբլիկա հայտարարելու մասին, և այդ առօւնով այն երկրորդ կարևոր փաստաթուղթն է դեկլարացիայից հետո: Այնտեղ ասված է, որ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը, հետևելով Հայաստանի ապստամբ աշխատավոր զանգվածների անհողողող կամքին՝ հանձննու իրենց առանձնացրել է Հեղափոխական կոմիտե՝ Հայաստանը հայտարարելով «Սոցիալիստական Սովետական Ռեսպուբլիկա»: Դիմումը Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և բոլոր ազնիվ քաղաքացիներին երաշխավորում էր խաղաղ աշխատանքային կյանք, եղբայրական դաշինք հարևանների հետ, հաղորդակցում Խորհրդային հանրապետությունների մեջ ընտանիքին: Խոստացվում էր, որ ավերված Հայաստանը կկարողանա բուժել ինը կառավարությունից ծանր ժառանգություն ստացած խոր վերքերը (Նշվ. Ժողովածու, էջ 407–408):

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ստացվեց ՌԽՖՍՀ ժողկումխորհի նախագահ Վ. Ի. Լենինի ողջույնի հեռագիրը Դայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ Ս. Կասյանի անունով, որտեղ ասված էր. «Դանձին Զեզ՝ ողջունում եմ իմաստիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Խորհրդային Դայաստանին: Զեմ կասկածում, որ դուք կգրոքաղոթք բռլոր ջանքերը՝ Դայաստանի, Թուրքիայի, Աղրբեջանի աշխատավորների միջև եղբայրական համերաշխություն հաստատելու համար (նշվ. ժողովածու, էջ 408)»: Ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, այդ նշանակում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Խորհրդային Դայաստանը (Գ. Գալոյան, Դայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 368): Ուրեմն և Վ. Լենինի սույն հեռագիրը նույնպես պետք է դիտել իբրև Դայաստանի Խորհրդայնացման հաջորդ կարևորագույն փաստաթուղթը:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագիրը

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Երևանում գտնվող ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը ՀՅ կառավարության առաջարկեց առանց դիմադրության իշխանությունը գիծել Յայիեղկոմին: Դեկտեմբերի 1-ին Երևանում բանակցություններ սկսվեցին մի կողմից Բ. Լեգրանի, մյուս կողմից՝ ՀՅ կառավարության կողմից լիազորված Ներկայացուցիչներ Դրոյի (Դրաստաճատ Կանայան) և Յանքարձում Տերտերյանի միջև: Միաժամանակ Բ. Լեգրանը հեռագրեց Դիլիջան Կարմիր բանակի հրամանատարությանը և Յայիեղկոմին՝ առաջարկելով դադարեցնել առաջևադարձությունը դեպի Երևան՝ մինչև բանակցությունների ավարտ:

Համաձայնագրի հոդվածները, որոնք թվադրված էին Բ. Ըսկառ-
կողմից, Վերջնագրի բնույթ ունեին: Սակայն, ինչպես գրում է Գ. Գալոյա-
նը, որա ստորագրումը ճիշտ էր, որովհետև ավելորդ արյունահեղությու-
նից խուսափելու այլ ճանապարհ չկար (Գ. Գ., 371-372): Համաձայնա-
գրության՝ բաղկացած էր ութ հոդվածներից:

Առաջին հոդվածով Յայտանը հայտարարվում էր ամսախոհական հանրապետություն:

Երկրորդ հոդվածով մինչև Հայաստանի Խորհրդադարի հասագումարի հրավիրումը կազմվում էր Ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին անցնում էր իշխանությունն ամբողջ Հայաստանում:

Երրորդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը
անվիճելիորեն ԴՍԽՆ կազմի մեջ մտնող տարածքներ էր ճանաչում
Երևանի նահանգը, Կարսի մարզի մի մասը, Զանգեզուրի գավառը, Ղա-
զախի գավառի մի մասը և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք մինչև
1920 թ. հոկտեմբերի 23-ը պատկանում էին Հայաստանին:

Չորրորդ հոդվածով հայկական բանակի հրամանատրավագան կազմը ազատվում էր մինչև Դայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակումը կատարած գործողությունների պատասխանատվությունից:

Հինգերորդ հոդվածով դաշնակցության և Հայաստանի մյուս սոցիալստական կուսակցությունների անդամները որևէ բռնաճնշման չեն ենթակվելու կուսակցական պատկանելության համար:

Վեցերորդ հոդվածով Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնելու էին կոմունիստական կուսակցության նշված հինգ անդամներ և երկու անդամներ ծախ դաշնակցականների խմբից՝ կոմկուսի համաձայնությամբ:

Յոթերորդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը անհապաղ միջոցներ էր ծեռնարկելու ռազմական ուժեր կենտրոնացնելու ուղղությամբ, որոնք անհրաժեշտ էին ԴՍԽՆ անկախությունը պաշտպանելու համար:

Ութերորդ հոդվածով համաձայնագրի ստորագրումից հետո ԴՀ կառավարությունը հետանում էր իշխանությունից, և իշխանությունը ժամանակավորապես՝ մինչև Նեղկոմի ժամանումը, անցնում էր գինվորական հրամանատարությանը (Сборник документов, стр. 441–442):

Համաձայնագիրն ստորագրելուց հետո ԴՀ կառավարության անդամներ Ս. Վրացյանը, Ա. Դովիաննիսյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Յ. Տերտերյանը և Դ. Կանայանը ստորագրեցին նաև իշխանությունից հրաժարվելու ակտ, որտեղ նշվում էր, որ իրենք հրաժարվում են իշխանությունից՝ նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհված երկրում ստեղծված կացությունը: Նշվում էր նաև, որ ամբողջ իշխանությունը հանձնվում է զորաբանակի ընդիանուր հրամանատար նշանակված ռազմական նախարար Դրոյին:

Դաշնակցական պատմագրությունը Երևանի համաձայնագիրը դիտել է իրեն դաշնակցականների կողմից իշխանությունը կամովին բոլշևիկներին հանձնելու, իսկ Խորհրդակայ պատմագրությունը՝ իրեն դաշնակցականների կապիտուլյացիայի ակտ: Մեր կարծիքով՝ երկու դեպքում էլ առկա է ծայրահետ մոտեցումը: Անվիճելի է, սակայն, որ տվյալ իրադրության մեջ Հայաստանի խորհրդայնացումն այլընտրանք չուներ և անխուսափելի էր:

Ինչպես իրավամբ նշում է Գ. Գալոյանը, դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը և վերոհիշյալ ակտը հետփաստային իրավական ծևակերպումներ էին, որոնք պայմանավորված էին 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Դայինեղկոմի կողմից Հայաստանում խորհրդային իշխանության իշխակումով (Գ. Գ., էջ 373): Ինչեւ այդ փաստաթղթերով ամբողջանում և ավարտվում էր Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմամբ հայտղովողի բազմադարյան պատմության մեջ սկսվեց որակապես միանգամայն նոր դարաշրջան՝ սոցիալիզմի դարաշրջանը, որը հարատևեց շուրջ 70 տարի:

Այսպիսով՝ Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը պայմանավորված է հինգ փաստաթղթերով. 1. 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի Դայինեղկոմի Դեկլարացիան, որով Հայաստանը հռչակվեց Սոցիալստական Խորհրդային Հանրապետություն, 2. Դայինեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի ողջույնի հեռագիրը ՌԽՖՍՀ ժողկոմխորիի նախագահ Վ. Ի. Լենինին, որով օրինականացվում էր Կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան, 3. Դայինեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի «Բոլորին, բոլորին, բոլորին» դիմումը, որով Հայաստանի խորհրդայնացումը հայտարարվում էր ի լուր աշխարհի, 4. Վ. Ի. Լենինի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի ողջույնի հեռագիրը Դայինեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին, որով Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն ճանաչում էր Խորհրդային Հայաստանը, 5. 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագիրը և իշխանությունից հրաժարվելու Ակտը, որի համաձայն ԴՀ կառավարությունն իշխանությունը հանձնեց Դայինեղկոմին:

2. Իշխանության մարմինների ստեղծումը

Խորհրդային իշխանության հաստատման պահին երկրի քաղաքական և տնտեսական վիճակը անմիջաբարական էր. նորաստեղծ հանրապետության տարածքի կեսից ավելին բռնազարդված էր թուրք նվաճողների կողմից; Լոռու «Չեզոք գոտում» տիրացել էին Վրաց մենշևիկներից; իսկ Զանգեզուրը դեռևս չէր խորհրդայնացել: Ծայրահեղորեն քայլայված էր ժողովրդական տնտեսությունը, շարունակվում էր պարենային սուր ճգնաժամը, մոլեգնում էին սովոր ու համաճարակը, երկիրը լցված էր բազմահազար անօթևան գաղթականներով:

Օրվա առաջնահերթ խնդիրը կառավարման հին պետական համակարգի վերացումն ու երկրում խորհրդային իշխանության մարմինների ստեղծումն ու ամրապնդումն էր: Պետական իշխանության անդրանիկ մարմինը դարձավ Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն, կրօնատ՝ Դայինեղկոմը, որի դեկրետների, կարգադրությունների և հրամանների հիման վրա էլ կառավարվում էր Խորհրդային Հայաստա-

Նի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքը: Դայիեղկոմի առաջին նախագահն էր նշանավոր բոլցիկ Սարգիս Կասյանը (1876–1937): Աշխատավորների շահերը, հեղափոխական կարգը պաշտպանելու, ինչպես նաև պետական իշխանության ընտրովի մարմինների՝ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդների ստեղծումը նախապատրաստելու համար տեղերում ստեղծվեցին հեղափոխական կոմիտեներ՝ հեղկոմներ, որոնք իշխանության նշանակովի ժամանակավոր մարմիններ էին: Կազմավորվեցին 9 գավառային, 30 շրջանային, ինչպես նաև գյուղական հեղկոմներ: Գավառային հեղկոմները կազմակերպում էին շրջանային, իսկ վերջիններս՝ գյուղական հեղկոմները: Հեղկոմները գործեցին շուրջ մեկ տարի, որից հետո նրանց փոխարինեցին ընտրովի խորհուրդները:

Դայիեղկոմի՝ Երևան ժամանելու նախն պատմագրության մեջ նշվում են տարբեր ամսաթվեր՝ դեկտեմբերի 4, 5, 6: Իրականում 1920 թ. դեկտեմբերի 4–ին Երևան ժամանեցին միայն Հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը և Ավիս Նուրիջանյանը, որը Հեղկոմի դեկտեմբերի 5–ի թիվ 1 իրամանով նշանակվեց հանրապետության ռազմական գործերի կոմիսար: Դեկտեմբերի 9–ին Երևան ժամանեցին Հեղկոմի անդամներ Խաչակի Ղովլաթյանը և Ալեքսանդր Բեկառյանը: Դեկտեմբերի վերջերին Մոսկվայից Երևան ժամանեց Ասքանազ Մռավյանը, իսկ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը մնաց Մոսկվայում՝ իբրև ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ:

Պետական կյանքի տարբեր բնագավառների դեկավարումն իրականացնելու համար Դայիեղկոմն ստեղծեց հետևյալ ժողովրդական կոմիսարիատները՝ 1. ներքին գործերի, 2. արտաքին գործերի, 3. հողագործության, 4. ռազմական, 5. լուսավորության, 6. արդարադատության, 7. ֆինանսների, 8. պարենավորնան, 9. աշխատանքի, 10. առողջապահության, 11. սոցիալական ապահովության և ճանապարհների, 12. փոստի և հեռագրի:

Առանձնահատուկ լիազորություններ տրվեցին ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին: Այդ կապակցությամբ 1920 թ. դեկտեմբերի 14–ին իրապարակվեց Դայիեղկոմի դեկրետը ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի իրավասության մասին: Այսուղև ասկած էր, որ ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը հանդիսանում է ՀՍԽՀ բարձրագույն վարչական մարմինը, որի միջոցով Դայիեղկոմը կառավարում է Երևանը: Այնուհետև սահմանվում էին ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի պարտականությունները՝ իշխանության

կազմակերպումը տեղերում, երկրի ամբողջ վարչական կազմի կենտրոնացումը, բոլոր տեղական վարչական հաստատությունների վրա վարչական հսկողությունը:

Դեկրետով ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին ենթակա էին դարձվում ՀՍԽՀ բոլոր տեղական, գավառական և քաղաքային հեղկոմները, այդ թվում նաև Երևան քաղաքի Հեղկոմը: Հեղկոմների բոլոր իրամաններն ու որոշումները պիտի հաստատվեին ներքին գործերի կոմիսարիատի կողմից: Կոմիսարիատը Դայիեղկոմի համաձայնությամբ իրավունք ուներ հեռացնել և նշանակել տեղական հեղկոմների բոլոր անդամներին (Դոկտ. սոց. մեծ ռեսուլտիվային...՝ Փաստաթրերի ժողովածու, էջ 426): Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար էր նշանակված Դայիեղկոմի անդամ Խաչակի Ղովլաթյանը (1887–1938):

Ներքգործողեկոմ հ. Ղովլաթյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 13–ի իրամանով վերացվեցին նախկին նահանգապետությունները, քաղաքային ինքնավարությունները, գավառական կոմիսարները, նախկին ներքին գործոց նախարարության արտակարգ լիազորները, միլիցիայի տեսուչները, նահանգական ատյանները, հանրապետության միլիցիայի պահեստը (ժողովածու, էջ 425):

Դայիեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 21–ի դեկրետով չեղյալ հայտարակեց «Ռուսական կայսրության Դավաք օրինացը», որի փոխարեն, տեղական պայմաններին համապատասխան, կիրառվելու էին ՌԽՖՍՀ օրենքները՝ այն փոփոխություններով ու լրացումներով, որ կմտցնեին Դայիեղկոմը և այլ իրավասու իշխանությունները (ժողովածու, էջ 444):

Դայիեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 6–ի իրամանով նախկին կառավարության հիմնած բոլոր դիվանագիտական ներկայացնություններն ու արտասահմանյան միսիաները կորցրեցին իրենց լիազորությունները, որոնք պետք է փոխարինվեին խորհրդային միսիաներով ու լիազորներով:

Կարևոր էր Դայաստանի ներքին գործերի ժողովում 1921 թ. հունվարի 21–ի իրամանը դասերի և քաղաքացիական աստիճանների վերացման մասին: Չատ այդ իրամանի՝ Դայաստանում գոյություն ունեցող դասերը և քաղաքացիների դասային բաժանումները, դամային արտոնությունները և սահմանափակումները, դասային կազմակերպությունները և հիմնարկությունները, ինչպես նաև քաղաքացիական բոլոր աստիճանները վերացվում էին:

Դրամանի 2-րդ կետով ազնվականի, վաճառականի, կալվածատիրոջ կոչումները, բեկերի, խաների, իշխանների և այլոց տիտղոսները վերացվում էին, և Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչության համար սահմանվում էր մի ընդհանուր՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացու կոչում (ժողովածու, էջ 465):

Խորհրդայնացումից հետո չափազանց կարևոր էր երկրի պաշտպանության, խորհրդային Հայաստանի Կարմիր բանակի ստեղծման հարցը:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց ՀՍԽՀ բանակի հրամանատարի և ՌՍՖՍՀ կոմիսարի ստորագրած հրամանը՝ Հայաստանի Կարմիր բանակը վերակազմելու մասին: Ըստ դրա՝ բանակը առվանվում էր Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր բանակ: Բանակի ստորագրաժանումը սպաների, ենթասպանների և շարքայինների վերացվում էր, այսինքն՝ վերացվում էին աստիճանները: Արգելվում էր խիզախության համար շքանշաններ կամ տարրերանշաններ կրել, բացի Կարմիր դրոշի շքանշանից: Բանակի ամեն մի աշխատող անվանվում էր՝ ըստ իր գրաված պաշտոնի: Զորամասերում ոչ մի կոմիտե չափուի լիներ: Բոլոր կարմիրբանակայինները՝ մարտիկից մինչև հրամանատարը, պարտավոր էին հեղափոխական խիստ կարգապահություն պահպանել:

Դրամանի 5-րդ կետով գորամասերում նշանակվում էին քաղաքական կոմիսարներ, որոնց պարհականությունն էր զորամասի քաղաքական դեկավարությունը: Զորամասերի պետերի հրամանները պետք է վավերացվեին քաղաքական կոմիսարի ստորագրությամբ, առանց որի հրամանները չպետք է կատարվեին (ժողովածու, էջ 411–412):

Ռազմական գործերի ժողովում նշանակվեց Հայեղկոմի անդամ Ավիս Նուրիջանյանը (1896–1937), որի 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ի հրամանով հիմնվեց ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի Քաղաքական վարչություն: Քաղաքարչության վարիչ նշանակվեց Յովսեփ Լազյանը: Քաղաքական բոլոր կոմիսարներին նշանակելու էր քաղաքարչության վարիչը (ժողովածու, էջ 424):

Անհետաձգելի խնդիր էր արդարադատության բնագավառի կարգվորումը: Արդարադատության ժողովում նշանակվեց փորձված կուսացական գործիչ Սարգսի Բաղրատյանը (1887–1949), որի 1920 թ. դեկտեմբերի 18-ի հրամանով լուծարվեցին հին դատարանները: Դրան հետևեց արդարադատության ժողովի դեկտեմբերի 22-ի հրամանը ժողովրդական դատարանների ստեղծման մասին: Նահանգական, գավա-

ռական և քաղաքային հեղկոմներին առաջարկվում էր հույժ շտապ կարգով արդարադատության կոմիսարիատ ներկայացնել ժողովրդական դատավորների թեկնածուների ցուցակը, իսկ բոլոր արիեսատակցական միություններին՝ ժողովրդական ատենակալների ցանկը՝ միությունների անդամների 5 հոգուն մի ատենակալի հաշվով: Դատուկ կետով նշվում էր, որ ժողովրդական դատավոր և ատենակալ կարող են լինել միայն աշխատավորները, որոնք պետք է արտահայտեն ու գործադրեն խորհրդային իշխանության գաղափարները, բայց ոչ երեք շահագործողները (ժողովածու, էջ 437, 446–447):

1920 թ. դեկտեմբերի 19-ին հրապարակվեց Հայեղկոմի դեկրետ՝ Գերագույն հեղափոխական տրիբունալ հիմնելու և նրա գործառույթները սահմանելու մասին: Դեկրետի սկզբում ուղղակիրեն ասվում էր, որ ՀԽՍՀ տարածքում հիմնվում է հեղափոխական ռեպրեսիայի (այդպես է տեքստում — Մ. Կ., Է. Գ.) արագաշարժ, ծկուն և միևնույն ժամանակ բավականաչափ ահեղ մի ապարատ՝ Գերագույն հեղափոխական տրիբունալ՝ հետևյալ գործերը վարելու համար.

ա) Հականեղափոխական գործողությունները՝ դավադրություններ, ապստամբություններ, դավաճանություն, ագիտացիա և պրոպագնդա, խորհրդային իշխանության մասին սուստ տեղեկությունների և լուրերի տարածում:

բ) Հաշվառման ենթարկված ապրանքների և առարկաների խոշոր սպեկուլյացիա:

գ) Պաշտոնական հանցագործություններ՝ հափշտակումներ, կեղծումներ, մասնակցություն սպեկուլյացիային, կաշառակերություն, շորթություն, իշխանազանցություն, իշխանության չարաշահում, որոնք հանրապետությանը հասցել են եւկան և գանձարանին՝ գալիք վճաս:

դ) Խորհրդային աշխատողների կողմից իշխանության բացահայտ վարկաբեկում (ժողովածու, էջ 441):

Գերագույն հեղափոխական տրիբունալը գործելու էր Հայեղկոմին կից, իսկ արդարադատության ժողովնատին կից ստեղծվեց հեղափոխական տրիբունալ:

Առանձին դեկրետով եկեղեցին անջատվեց պետությունից, դպրոցը՝ եկեղեցուց:

Հայեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ի հրամանով ՀՍԽՀ սահմաններում հականեղափոխության, շահադետության (սպեկուլյացիայի) և պաշտոնեական հանցագործության դեմ պայ-

քարելու համար հիմնվեց Արտակարգ հանձնաժողով՝ Այվազյանի նախագահությամբ, որի տեղակալ նշանակվեց Անտոռնին: Արտակարգ հանձնաժողովին կից հաստատվեց Հատուկ բաժին՝ Կարմիր բանակում կատարվող հակահեղափոխական հանցանքների դեմ պայքարելու համար (ժողովածու, էջ 417):

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստան վերադաս շուրջ 100 հազար արրեջանցիներ:

Հայիեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ի դեկրետով Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում պետական լեզու հայտարարվեց հայերենը, իսկ աղորեջանաբնակ վայրերում՝ նաև աղորեջաններենը (ժողովածու, էջ 419):

1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին իրապարակվեց Հայիեղկոմի դեկրետը հոդի ազգայնացման մասին: Այնտեղ ասվում էր, որ բանվորագյուղացիական ազգաբնակչության հողագործ և սակավահող մասը հողաբաժիններով պայահովվելու և գյուղատնտեսությամբ զբաղվել ցանկացողներին հողեր բաշխելու նպատակով, ինչպես նաև հանրապետության բոլոր կարիքները բավարարելու համար արցունական, նադելի, եկեղեցական, վաճառային, վակուֆային, մեշետային, իրավաբանական անձերի և մասնավոր հողերը դառնում են ՀՍԽՀ սեփականություն: Նշված հողերը հանձնվում են գյուղատնտեսության կոմիսարիատին ենթակա Պետական հողային ֆոնդին: Գյուղատնտեսության կոմիսարիատին պարտադրվում էր իրականացնել հողերի կանոնավոր բաշխումը (ժողովածու, էջ 448):

Հայիեղկոմի 1921 թ. հունվարի 10-ի դեկրետով պետականացվում են հանրապետության անտառները, իսկ հունվարի 11-ի դեկրետով ազգայնացվում են ՀՍԽՀ ալքերը, այսինքն՝ բոլոր օգտակար հանածոները, հանքային ջրերը, հանքային ցեխերը, աղի և դառնաղի լճերը և դրվում են գյուղատնտեսության կոմիսարիատի հանքային բաժնի տրամադրության տակ, որը պետք է մշակեր դրանց շահագործման կանոնները:

Հունվարի 31-ի դեկրետով, առանց որևէ հատուցման, պետական սեփականություն են հայտարարվում հանրապետության սահմաններում գտնվող բոլոր ջրերը, այսինքն՝ գետերը, լճերը, լճակները, ծահիճները, աղբյուրները, ջահրիզները (ջրհորները — Մ. Կ., Է. Գ.) և ջրանցքները, ինչպես նաև ոռոգման ամբողջ համակարգը: Հիշյալ ջրերը հանձնվում են գյուղատնտեսության կոմիսարիատի ջրաբաշխման բաժան-

մունքի տնօրինությանը, որի վրա է դրվում ջրաբաշխման նոր կանոնների մշակումը (ժողովածու, էջ 459, 470):

Աշխատավորների սոցիալական ապահովության գործը կազմակերպելու համար Հայիեղկոմն ստեղծեց աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ժողովորդական կոմիսարիատ, ժողովորդական կոմիսար նշանակվեց Հայկազ Կոստանյանը (1897–1938), որը 1928–1930 թթ. եղել է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար:

Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը սոցիալիստական հիմունքներով վերականգնելու և զարգացնելու նպատակով Հայիեղկոմը 1921 թ. հունվարի 21-ի դեկրետով Հեղկոմին կից հիմնեց ժողովորդական տնտեսության խորհուրդ: Այն պետք է կանոնավորեր ժողովորդական տնտեսությունն ու պետական ֆինանսները, որի համար պետք է մշակեր երկրի տնտեսության կարգավորման ընդհանուր ծրագիրը ու նորմերը, համաձայնեցներ տնտեսական հիմնարկների գործունեությունը: Ժողովների համար կազմակերպությունը աղյուսական ժյուղերի հարկադրական համաձայնեցում և այլ միջոցներ կիրառել:

Ժողովների կազմվում էր Հեղկոմի նշանակած նախագահից, հինգ անդամներից և աշխատանքի, պարենավորման, ֆինանսների, հաղորդակցության և գյուղատնտեսության ժողովուների մեկական ներկայացուցիչներից: Այն ուներ բաժները, ենթարաժիններ և հանձնաժողովներ (ժողովածու, էջ 466):

Մասնավոր ծեռնարկությունների ազգայնացումը տեղի ունեցավ հիմնականում 1921 թ. ապրիլից հետո:

Ֆինանսների ժողովրդական կոմիսարիատի (ժողովմ՝ Ե. Եղանկյան) 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ի հրամանով կազմակերպվեց ՀՍԽՀ պետական բանկը:

Մեծ ուշադրություն դարձվեց կրթության և լուսավորության գործին, որի համար հիմնվեց լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ: Լուսավորության ժողովուն նշանակվեց նշանավոր կուսակցական և պետական գործիչ, հետագայում հայ ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանը (1887–1972): Նա ծնվել է Շուշիում, ավարտել տեղի ռեալական ուսումնարանը, այնուհետև Մյունիսենի (Գերմանիա) համալսարանը, ստացել փիլիսոփայության դրվագի աստիճան: 1906–ին մտել ՈՍԴԲԿ շարքերը: 1918–1919 թթ. եղել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր: 1920 թ. Լեզրանի

միսիայի կազմում եղել է Հայաստանում: 1921–1927 թթ. եղել է ՀԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար: 1937 թ. անհիմն կերպով ենթարկվել է բռնածննան, կալանքից ազատվել է 1943–ին, 1954–ին լիովին արդարացվել է: Նշենք, որ նման ճակատագիր են ունեցել Հայիեղկոմի և առաջին կառավարության գրեթե բոլոր անդամները, որոնցից շատերը զոհ են դարձել անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանի կամայականություններին:

1920 թ. դեկտեմբերի 17–ին Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի և լուսժողկոմ Ա. Շովիանիսյանի ստորագրությամբ հրապարակվեց Հայիեղկոմի դեկրետը՝ հոգևոր հաստատություններին պատկանող մշակութա-կրթական հիմնարկների պետականացման մասին: Դեկրետում ասվում էր, որ ՀՄԽՀ-ում գտնվող ազգությունների հոգևոր հաստատություններին պատկանող մշակութա-կրթական հիմնարկությունները՝ դպրոցները, հնագիտական և ազգագրական թանգարանները, մատենադարաններն ու տպարանները, իրենց ամբողջ շարժական և անշարժ գույքով համարվում են պետական սեփականություն և փոխանցվում են լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի տնօրինությանը:

Նույն օրը հրապարակվեց լուսժողկոմ Ա. Շովիաննիսյանի հրամանը մշակութա-կրթական գործերի վերակազմության մասին: Դրանով առաջարկվում էր մշակութա-կրթական բոլոր մասնավոր հաստատություններին, դպրոցներին, մանկապարտեզներին, գրադարան-ընթերցարաններին, թատրոններին, կինեմատոգրաֆներին, ակումբներին և այլ միություններին (դպրոցական, գրական-գիտական, հրատարակչական, թատրոնական, երաժշտական և այլն) ու ձեռնարկություններին (տպարաններին, գրախանութեներին, կրապակներին) երեք օրվա ընթացքում հաշվառման ենթարկվել տեղական հեղկոմների լուսավորության բաժանմունքներում (ժողովածու, էջ 430–431):

Ժամանակի ամենահրատապ պահանջներից էր պարենավորման հարցի շուտափույթ կարգավորումը: Այդ նպատակով Հայիեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 14–ի դեկրետով հիմնվեց պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատ, որի դեկավարումը համատեղության կարգով դրվեց արտաքին գործերի ժողովում Ալ. Բեկարյանի վրա:

Պարենային ճգնաժամը մեղմելու նպատակով Հայիեղկոմը հարկադրված էր 1920–1921 թթ. ծմբանը դիմել ուներ գյուղացիների հացի պաշարների մասնակի բռնագրավումների և սահմանել հացի առևտորի

պետական մենաշնորհ: Այդ միջոցառումները փաստորեն նշանակում են ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության կիրառումը, որը, սակայն, լայն չափեր չընդունեց ու կարծ տևեց:

Ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը խորհրդային Ռուսաստանում կիրառվեց հարկադրաբար՝ քաղաքացիական կոհվների և օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիայի տարիներին: Ռուսաստանի նմանակությամբ էլ Հայիեղկոմը 1920 թ. դեկտեմբերի 8–ին դեկրետ հրատարակեց հանրապետությունում ռազմական կոմունիզմ մտցնելու մասին: Դրան հետևեց խորհրդային Հայաստանի պարենաժողկոմի 1920 թ. դեկրետեմբերի 18–ի հրամանը, որտեղ ասված էր, որ պարենավորման մթերքների բաշխման նորմաների որոշումը, ինչպես նաև բռնագրավման, տեղափոխման, ստացման և արտահանման իրավունքը պատկանում է միայն պարենաժողկոմին, առանց որի թույլտվության ոչ մի պետական հիմնարկություն, ինչպես և մասնավոր հաստատություն և անհատ, իրավունք չունի այդ ուղղությամբ որևէ գործ անելու: Այն նույն օրերին Հայիեղկոմի հրատարակած մի շարք դեկրետներով ռազմական դրության մեջ հայտարվեցին հանրապետության երկարուղիները, ավտոտրանսպորտը, փոստ-հեռագրատունը, ռադիոկայայնը և այլ բնագավառներ:

Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության հարցը հանգամանորեն քննարկել է խորհրդահայ պատմաբան Բ. Օհանջանյանը՝ «Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921–1925)» (Երևան, 1982 թ.) մենագրության մեջ: Բացառելով ռազմական կոմունիզմի անհրաժեշտությունը հայ իրականության մեջ՝ նա գումար է, որ Հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Ալիխանյանը սխալմամբ կարծում էին, որ եթե Ռուսաստանում ռազմական կոմունիզմ է մտցվել, ապա նույն անհրաժեշտաբար պիտի մտցվի նաև Հայաստանում: Հայիեղկոմի դեկրետեմբերի 8–ի դեկրետը հանրապետությունում ռազմական կոմունիզմ մտցնելու մասին Բ. Օհանջանյանը համարում է խորհրդային Հայաստանի այն ժամանակավա ղեկավարների լուրջ սխալմերից մեջը, որը չափազանց թանկ նատեց հանրապետության վրա: Նա գտնում է, որ եթե խորհրդային Հայաստանում դեկավարները հաշվի առնեն հանրապետության առանձնահատկությունները, ապա ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությանը երբեք չին անցնի:

Հակադրվելով խորհրդային պատմաբաններ Յ. Էլշիբեկյանին և Ա. Հակոբյանին, որոնք գտնում են, թե ռազմական կոմունիզմը Հայաստա-

նում տևել է մոտ կես տարի (Յ. Ելիբեկյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, Երևան, 1954, էջ 71), Բ. Օհանջանյանը գտնում է, որ քաղաքացիական կոմիտերն սկսվելուն պես, այսինքն՝ 1921 թ. փետրվարի 18-ից առաջ արդեն վերջ էր տրվել այդ սխալ քաղաքականությունը Հայաստանը, այսինքն՝ ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում շարունակվել է ոչ թե մոտ կես տարի, այլ երկու և կես ամիս (Բ. Օհանջանյան, էջ 43):

Վկայակոչելով Ա. Դակորյանի «Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921–1925)» (Երևան, 1955 թ.) մենագրության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, թե ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության կիրառման ընթացքում Հայաստանում թույլ տրվեցին մի շարք շեղումներ և սխալներ, որոնք արտահայտվեցին նրանով, որ շատ դեպքերում, խախտելով ռազմական կոմունիզմի սկզբունքները, տեղական աշխատողները վերցնում էին ոչ թե օյուղացիների պարենային ավելցուկները, այլ ավելին, որը դժգոհություն էր առաջացնում միջակ օյուղացիության մեջ՝ Բ. Օհանջանյանն այն համարում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության արդարացման փորձ և ավելացնում, որ հենց այդ դժգոհություններն էլ դաշնակցականներն օգտագործեցին պրովոկացիոն նպատակներով (Բ. Օ., էջ 43–45):

Ըստ Բ. Օհանջանյանի՝ ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում արդարացնելու անհիմն փորձ է կատարում նաև Կ. Ներկարարյանը, որը «Հայաստանի կոմպարտիան ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում» (Երևան, 1965 թ.) աշխատության մեջ գրում է, որ չնայած թույլ տված սխալներին ու թերություններին, առաջացած դժգոհություններին, որոնք օգտագործվեցին թշնամու կողմից, այնուամենայնիվ, Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը հիմնականում արդարացրեց իրեն, որ իր այն ամրապնդեց խորհրդային կարգերը հանրապետությունում (Բ. Օ., էջ 49):

Նմանատիպ սխալների համար Բ. Օհանջանյանը քննադատում է նաև խորհրդահայ պատմաբան Ս. Խարմադարյանին, որն իր տեսակետներն արտահայտել է «Армянская ССР в первые годы новой экономической политики (1921–1922)» (Երևան 1955) աշխատությունում և Ս. Մահրառյանին, որը «Ռազմառևուլյուցին կոմիտեները Հայաստանում (1917–1922)» (Երևան, 1961 թ.) աշխատությունում գրում է, թե

ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում գգալի դեր կատարեց խորհրդային հշխանության ամրապնդման համար մղած պայքարում, որի մեջ մեծ աշխատանք կատարեցին հեղկոմները: Այդ կապակցությամբ Բ. Օհանջանյանը վերստին շեշտում է, որ ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում ոչ թե ամրապնդեց, այլ զգալիորեն բուլացրեց խորհրդային կարգերը (Բ. Օ., էջ 53):

Բ. Օհանջանյանի քննադատության շրջանակից դուրս չի մնացել ակադեմիկոս Ծ. Աղայանը, որը «Դոկտերերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը» (Երևան, 1957 թ.) աշխատությունում նույնպես արտահայտվում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության կիրառման օգտին: Ի դեպ, Ծ. Աղայանը գրում է նաև հետևյալը. «Ծատ անգամ դաշնակցականները, գործադրելով իրենց ավանտյուրիստական միջոցները, մի շարք լեռնային շրջաններում հանդես էին գալիս խորհրդային հշխանության անունից, բռնություններ էին գործադրում օյուղացիների վրա, նրանք մտնում էին օյուղ իրեն ռեկոմի կոմիսար և թալանում գյուղացիներին: Իսկ նրանցից հետո գալիս էին դաշնակցական հնրապետ-մաուզերիստներ և ասում տեսնո՞ւմ եք՝ բոլշևիկներն ինչպես են վարպում ծեզ հետ, թալանում են ծեզ և այլն» (Ծ. Աղայան, Եղվ. աշխ., էջ 353): Նման փաստերի մասին խոսում են նաև այլ հեղինակներ: Այսօր, իհարկե, դժվար է հաստատել դրանց իսկությունը, կամ վիճարկել դրանք, բայց փաստ է, որ ժամանակին Հայի հեղկոմը նման փաստերի դեմ ծեռնարկել է որոշակի միջոցառումներ: Այսպես՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 18-ին հրապարակվել է Հայի հեղկոմի հրամանը՝ չարագործների դեմ պայքարելու մասին: Նրանում ասված է, որ անհայտ չարագործները խորհրդային հշխանության ներկայացուցիչների անվան տակ ներս են խուժում մասնավոր քաղաքացիների բնակարանները, կատարում խուզարկություններ և թալան: Խորհրդային միլիցիային հրամայվում էր խորհրդային հշխանության գործակալների անվան տակ բռնություն կատարող ծերբակալված բոլոր չարագործներին տեղում գնդակահարել: Կամ՝ 1921 թ. փետրվարի 9-ին հրապարակվում է ՀԽՍՀ Արտակարգ հանձնաժողովի և Հատուկ բաժնի հրամանը՝ դաշնակների գաղտնի գործիչների քայլացիք գործունեության և նրանց դեմ պայքարելու միջոցառումների մասին: Հրամանում նշվում էր, որ վերջին ժամանակներու նկատվում են ինքնագլուխ բռնագրավումներ և խուզարկություններ: Հայտնվում էր, որ անօրինական խուզարկություններ կատարողները

կոհտվեն իբրև բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիներ և կզնդակահարվեն (ժողովածու, էջ 440, 474):

Անդրադառնալով խորհրդահայ պատմաբան Վ. Ղազախեցյանի «Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմություն (1920-1929)» (Երևան, 1975 թ.) աշխատությանը, Բ. Օհանջանյանը գտնում է, որ հեղինակը պաշտպանում է երկու հակադիր տեսակետ. մի կողմից ցույց է տալիս, որ ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում չպետք է կենսագործվեր, նյուս կողմից արդարացնում է այդ քաղաքականությունը (Բ. Օ., էջ 54):

Ամփոփելով ասելիքը՝ Բ. Օհանջանյանը գտնում է, որ ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում իրականացվել է 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ից մինչև 1921 թ. փետրվարի 13-ը, և սկսալ է այն երկարաձգել մինչև 1921 թ. հունիսի վերջերը: Այնուհետև նա կարծիք է հայտնում, որ Հայաստանում կիրառած այդ քաղաքականությունը ոչ թե ռազմական կոմունիզմ էր, ինչպես Ռուսաստանում, այլ սննդամբերքների սուսկ բռնագրավումներ, որը ճիշտ քաղաքականություն չէր, և այն չպետք է կիրառվեր: Այդ կարծիքը Բ. Օհանջանյանն ամրապնդում է Ա. Մյասնիկյանի և Դամկ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Լուկաշինի ելույթներով (Բ. Օ., էջ 56-57): Այդ տեսանկյունով, գնահատելով Դ. Ելիբեկյանի վերջին՝ «Օ՛Տ ՔԵՎԿՈՄՈՎ Կ ՍՈՎԵՏԱՄ» (Երևան, 1978) աշխատությունը, Բ. Օհանջանյանը հավանություն է տալիս հեղինակի այն եզրակացությանը, թե նեազը Հայաստանում պետք է կիրառվեր խորհրդային կարգերի հաստատման հենց սկզբից: Բարձր է գնահատվում նաև պատմ. գիտ. դոկտոր Գուրգեն Գեղամյանի «Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում ներկայացնելին» (Երևան, 1978 թ.) աշխատությունը, որտեղ արխիվային նոր նյութերի հիման վրա հեղինակը հանգում է այն ճիշտ եզրակացության, թե բռնագրավումների (ռազմական կոմունիզմի) քաղաքականությունը Հայաստանում չպետք է կիրառվեր:

Դանրապետության պետական կյանքում կյանքու նշանակություն ունեցած Հայինդկոմի 1921 թ. հունվարի 4-ի դեկրետը՝ պետական վերահսկողությունը ՀԽՍՀ Բանվորագյուղացիական տեսչության վերակազմնությունը մասին: Նրանում ասվում էր, որ Բանգյուղտեսչությանը վերապահվում են ժողովրդական կոմիսարիատի բոլոր իրավունքներն ու պարտականությունները: Պետք է կազմվեր Բանգյուղտեսչության կոլեգիա: Պետական կառավարման, տնտեսական և հասարակական կազ-

մակերպությունների գործունեությունը վերահսկելուն պետք է մասնակից դարձվեին աշխատավորական լայն զանգվածները:

Բանգյուղտեսչության առջև դրվում էին հետևյալ խնդիրները.

ա) Խորհրդային հիմնարկություններում պայքարել բյուրոկրատիզմի ու քաշշուկի դեմ, ուժեղացնել նախնական և փաստական վերահսկողությունը, կազմակերպել թռուցիկ վերստուգումներ, հսկել կենտրոնական իշխանության դեկրետների ու որոշումների իրագործումը:

բ) Հսկել ամեն տեսակ գանգատների ընդունումը և նրանց կանոնավոր ընթացքը, տեսչությանը կից ստեղծել հատուկ բյուրո՝ պաշտոնատար անձանց անկանոն գործողությունների, գեղիւմների ու իրավագանցումների վերաբերյալ հայտերն ընդունելու համար:

գ) Զննարկման ներկայացնել խորհրդային իշխանության նարմինների պարզեցման, աշխանաքում գուգահեռականությունը, անտեսվարությունը, գրասենյակային քաշշուկները վերացնելու վերաբերյալ առաջարկությունները:

դ) Զանցառությունների և հանցանքների համար առաջարկներ անել՝ պաշտոնատար անձանց պաշտոնից հեռացնելու մասին:

Բոլոր տեսակի նախկին առողջապահական հիմնարկները անբողջուկին ենթարկվում էին առժողովում իրավասությանը: Առողջապահության ժողովրդական կոմիսարի տեղակալ է նշանակվում բժիշկ Գրոն: Ներկա հրամանը զանցառող պաշտոնյաներն ու քաղաքացիները ենթակա էին հեղտրիբունալի դատին (ժողովածու, էջ 446): Կոմիսարիատի աշխատանքը շուտով սկսում է դեկանարել Ս. Դանբարձումյանը:

Հայաստանի Դեղումը մի շարք միջոցառումների դիմեց՝ թուրքական զորքերի կողմից գրավված Կարսի մարզի, Ալեքսանդրապոլի և նրա գավառի բնակչությանը ոչնչացումից փոկելու նպատակով:

Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքական օկուպացիոն զորքերի կամայականության մասին է պատմում ՀՍԽՀ արտգործքողկոմատի 1921 թ. հունվարի 7-ի հեռագիրը Թուրքիայի արտաքին կոմիսարին, պատճենը՝ ՌԽՖՍՀ արտգործքողկոմ Գ. Չիչերինին: Դեռագրում ասվում է, որ «ՀՍՍՌ կառավարության ստացած ստույգ տեղեկությունների համաձյն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում և չեզոք գոտում թուրքական զորքերի օկուպացիոն ջոկատը անընդհատ բռնություններ, կողոպուտ և սպանություններ է կատարում նշված վայրերի խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Ամենուրեք խլվում և թուրքիա են տարվում ՀՍՍՌ պետական գույքը, կողոպուտի են ենթարկվում մասնակի բարիքն ու տնտե-

սուբյունը, քշվում են գյուղացիների անասունները և բռնագրավվում են բռնակչության պարենի վերջին պաշարները: Թուրքիա տանելու համար Նալբանդ կայարանում կենտրոնացվում է շրջակա գյուղերից խլված հացահատիկի հսկայական պաշար, որի հետևանքով այդ գյուղերի բնակիչները սովամահության են դատապարտվում: Ամբողջ աշխատունակ տղամարդ բնակչությունը ուժով դուրս է բերվում իր հարազատ վայրերից և ձմեռ ժամանակ միայն թեթև հագուստով ուղարկվում ծանր պարտադիր աշխատանքի: Աղբուլաջի և Համամլուի շրջաններում զինված ասկյարների առանձին ջոկատներ ներխուժում են հայկական գյուղերը, կատարում են կողոպուտներ, սպանություններ և բռնություններ կանաց նկատմամբ: Դեկտեմբերի 26-ին՝ Քավթառլու գյուղը թուրքական ջոկատի կողմից գրավվելուց հետո, ջոկատի տեղափորման համար տրամադրված բանվորներից ինը երիտասարդ կոմունիստներ աշխատանքի վերջում գազանաբարու սպանվել են գյուղի մարագներից մեկում: Նրանց դիակները տեղափոխվել են սայլով, որից հետո սայլապանը նույնպես սպանվել է: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում մեկ սպանված ասկյարի դիմաց թուրքական հրամանատարությունը ձերբակալել և գնդակահարել է 10 հայ միլիցիններու: Դեռագրի վերջում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունից պահանջվում է թուրքական օկուպացիոն զորքերն անհապաղ դուրս բերել Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմաններից, կարգադրել, որ շուտափույթ դադարեցվեն հետագա բռնությունները հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ և պատճել մեղավոր անձանց (ժողովածու, էջ 456):

Դաջորդ օրը նշված հեռագրին հետևեց ՀիւՍՅ արտաքին գործերի ժողովուն Ալ. Բեկառյանի նոտան Թուրքիայի արտգործողելումին, որտեղ տարակուսանք է հայտնվում, որ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավոր է համարում վիճելի հարցերը կարգավորելու համար ելակետ ընդունել և հենվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վրա: Նոտայում քիչ համոզեցուցիչ է համարվում, թե իբր թուրքական զորքերի օկուպացրած շրջաններում վաղօրոք անցկացված հանրաքվեի հետևանքով այդ շրջանների բնակչությունն արտահայտվել է Թուրքիային միանալու օգտին: Միաժամանակ ՀիւՍՅ կառավարությունը հույս է հայտնում, որ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը չի հապաղի իր զորքերը հանել Ալեքսանդրապոլի օկրուգից և չի մերժի անհապաղ կարգադրություն անել երգրումի շրջանում կենտրոնացված հայ ռազմագերիներին ազատելու և հայրենիք վերադարձնելու

ուղղությամբ, որոնք գտնվում են ծանր պայմաններում ու Ենթարկվում են դաժան հարկադիր աշխատանքների (ժողովածու, էջ 457–459):

1921 թ. հունվարի 19-ին Թուրքիայի արտգործնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ամինեդ Սուլիստարին է հանձնվում ՀիւՍՅ արտգործողելուն Ալ. Բեկառյանի նոր նոտան, որն ավելի խստ էր ու նոր փաստերով լրացված: Ի լրումն նախարարների, այնտեղ ընդգծվում էր, որ Ալեքսանդրապոլ քաղաքից վերջին երեք ամսվա ընթացքում թուրքերը տարել են տառացիորեն ամեն ինչ՝ գյուղատնտեսական մեքենաները, շոգեքարշերը, հեռագրական ու հեռախոսային ապարատները, ավտոմոբիլային մասերը, շարժական գույքը և այլն: Նշվում էր, որ 18–50 տարեկան ամբողջ աշխատունակ արական բնակչությանը քիչ են, իսկ նրանց հագուստները և փոխարենը պարկերից կարգած հագուստներ են տվել: Կարսում կղողոպուտներն ու բռնությունները վերացվել են իսկական ջարդի: Միայն չորրորդ գավառամասում գրանցված է սպանությունների 200 դեպք, իսկ ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավառում ամայացված են 55 գյուղ:

Նոտայի վերջում վերստին պահանջվում էր թուրքական օկուպացիոն զորքերն անհապաղ դուրս բերել Ալեքսանդրապոլի գավառից և Կարսի գավառի հյուսիսարևելյան շրջաններից:

Հայի եղկոմի բռնաշնչումների քաղաքականությունը

Վերցնելով իշխանությունը՝ Հայաստանի Հեղկոմը անմիջապես դիմեց գուցե և հեղափոխական ժամանակներին հարիր, սակայն ոչ չնչով չարդարացված քաղաքական բռնածնչումների: Այսպես՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Բ. Լեգրանը Ս. Օրջոնիշվիլի հեռագրով հաղորդում է, որ ՀՀ բանակի հրամանատարական կազմին և դաշնակցականներին երաշխանական է անվտանգություն և որ ինքը կարգադրել է ձերբակալել միայն Յ. Օհանջանյանի կառավարության վարած քաղաքականության անմիջական պատասխանատուններին: ՀՀ նախավերջին վարչապետ Յ. Օհանջանյանը դաշնակցականների այն հոսանքի առաջնորդն էր, որ մերժում էր Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունը և կողմնակից էր ամենամեծ զիջումների գնով թուրքերի հետ հաշտություն կնքելուն: Եվ ահ, Լեգրանի կազմած ցուցակի համաձայն, ձերբակալման ենթակա էին ինքը՝ Յ. Օհանջանյանը, նրա գլխավորած կառավարության անդամներ Սարգսի Արարատյանը, Արտաշես Չիլինգարյանը, որկտոր Տեր-Մի-

քայլելունը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Գևորգ Ղազարյանը և Արշակ Զամայանը: Չերքակալվելու էին նաև նահանգային կոմիսար Բենը, քաղաքական գործիչ Համագասպը, քաղաքական ոստիկանության պետ Լևոն Քալանթարյանը, արտակարգ դատարանի քննիչ Ղասարյանը, բանտապետ Մացակը, արտակարգ դատարանի դատախազ Բաղդասարովը, հակահեղափոխականներ Նաջարովը, Բախչի Իշխանյանը: Արխիվային մի փաստաթրթի հիման վրա ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը գրում է, որ ծերաբակալությունները կատարվում էին ոչ թե դատարանի որոշմամբ, այլ Լեզրանի՝ հենց նույն դեկտեմբերի 2-ին ստորագրած «Դրամանաթղթի» հիման վրա, որում ասված էր. 1. Անհապաղ ծերբակալել Հայաստանի հին կառավարության (Օհանջանյանի կարինետի) բոլոր անդամներին: 2. Սիցոցներ ծեռնարկել կից ցուցակում նշված անձանց անհապաղ ծերբակալման համար:

Հանձնարարվում էր քաղաքացիական և զինվորական բոլոր հշխանություններին և Հայաստանի բոլոր քաղաքացիներին՝ ամեն կերպ աջակցել ծերբակալություններին, իսկ նաև գաղտնաշխատ հեղափոխական ժամանակների օրենքներով:

Ինչպես գրում է Գ. Գալոյանը, Լեզրանի ծեռնարկած այս քայլերը ամբողջովին հակասում էին այդ նույն օրը Դրոյի և Տերտերյանի հետ ստորագրած համաձայնագրի ոգուն և, ըստ երթյան, չեղյալ հայտարարում այն: Այդ լուրջ վիսալը խոր դժգոհություն առաջացրեց Երկրում և սկիզբ դրեց հակախորհրդային խմբումների: Լեզրան ուղղակի իրավունք չուներ նման քայլերի դիմելու, քանի որ Երկրում իշխանությունը հանձնված էր ոչ թե իրեն, այլ զորաբանակի ընդհանուր իրամանատար Դրոյին (Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 374):

Գ. Գալոյանը նույնպես գտնում է, որ Երբ Ս. Կասյանի գլխավորած Հային կոմիտե 3-ի լույս 4-ի գիշերը ժամանեց Երևան, դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրը մոռացության տրվեց: Ոչ մի դաշնակցական Հեղինակ կազմում չմտցվեց, չկատարվեց քանակի հրամկազմի և քաղաքական կուսակցությունների անդամներին բռնածնշման չենթարկելու խոստումը: Քաղաքական կյանքից մեկուսացվեց նաև ոռւսամետ հոսանքի առաջնորդ Դրոյն, որին Երկու և կես տարի անարդար հալածանքների ենթարկելուց հետո կուսակցության Անդրեկոմի 1923 թ. հուլիսի 23-ի որոշմամբ թույլատրվեց մեկնել արտասահման: Հեղինակի կարծիքով՝ Դրոյի վարքագիծը Երկդիմի չի եղել. Ոռւսաստանի հետ դաշ-

նակցելու գաղափարին նա չի հանգել միայն 1920 թ. դեկտեմբերին և անգլիական մի դիվանագետի բնորոշմամբ մեծ համակրանք է ունեցել բոլշևիկների հանդեպ: Գ. Գալոյանի համոզմամբ՝ Դրոյի նկատմամբ խորհրդային իշխանության դիքորոշումն էր սխալ, որի պատճառով նա ոչ միայն հեռացավ խորհրդային իշխանությունից, այլև դարձավ նրա թշնամիներից մեկը:

Ինչ վերաբերում է Լեզրանին, որն անձամբ ձգտում էր գոնե մասմբ կատարել դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրը, ապա՝ Գ. Գալոյանը գալիս է այն եղուակացության, որ ծերբակալությունների վերաբերյալ Լեզրանի իրամանը տրվել է Օրջոնիկիձեի անմիջական ճնշման տակ (Գ. Գ., էջ 375):

Հային կոմիտեն բռնածնշումների ու բռնագրավումների քաղաքականության վերաբերյալ մեր կարծիքով հասկանալի պատճառներով չափազանցված նկարագրություններ ունի ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վարագյանը: Նախ կարծում ենք՝ շատ կարևոր է նրա վկայությունը՝ խորհրդայնացման պահին երկրի քաղաքական ուժերի վերաբերյունքի մասին: «Թուրքը առաջանում էր,— գրում է նա,— իր հետ բերելով ավեր ու կոտորած: «Մեր մեծ դաշնակիցները» մատը մատին չին խփում օգնելու համար իրենց ուժամապար «փոքր դաշնակցին»՝ պղատոնական խոսքերից զատ: Ուր էր փրկության լաստը: Եվ հետզինետե հայության սրտերում — վայ պարտվածներին — սկսեց նորից տեղ գրավել «Խաչապաշտ ռուսը»: Դ. Օհանջանյանի կառավարությունը մեծամասնությամբ շարունակում էր հակառու մնալ: Նաև հայ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը՝ Բախչի Իշխանյան, Դավիթ Անանուն: Եսենները բացասական էին դեպի բոլշևիկները, դրական՝ ոռւսն ու Ռուսաստանը: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը՝ քաղաքների այդ անջիղ կազմակերպությունը, կես բերան անկախություն, մյուս կեսով ոռւսասիրություն էր քառողյում: Ռամկավարները Ռուսաստանը նկատում էին Հայաստանի և հայ դատի մահացու թշնամի: Դաշնակցության շարքերում էլ վարանում ու շփոթ էր տիրում: Մի մասը՝ հակառու, մյուս մասը՝ «լեզու գտնել» և Ռուսաստանի հետ...»:

Սպասում էին, որ գա ոռւսը, բայց ոռւսի փոխարեն՝ Հայաստան մուտք գործեց Հեղինակը և հետք մի քանի հարյուր քոստ (քանակային ծիերի մեջ քոս հիվանդություն էր տարածված — Ս. Կ., է. Գ.) կարմիրբանակայիններ ու հայ բոլշևիկներ՝ Ս. Կասյան, Ա. Մոավյան, Ա. Նուրիջանյան, Ա. Շովիանիսյան, արյունկզակ Արարբեկյան և ուրիշներ: Հեղինակի

իրեն պահում էր իբրև հաղթական կերպով մուտք գործող նի ուժ, որ իր ոտքերի տակ պատրաստ էր տրորելու պարտված թշնամուն: Դեղկոմն առաջին խև օրերից թշնամական դիրք բռնեց դեպի Երկրի ոչ բոլշևիկ տարրերը և իրեն պահում էր ճիշտ այնպես, ինչպես պահում է թշնամի Երկրը մտնող նվաճող մի բարբարոս ուժ (Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 524–543):

Այնուհետև Ս. Վրացյանը վկայում է, որ Լեզգանի հետ ստորագրված դաշնագիրը հայտարարվեց չեղյալ: Դեկտեմբերի 6–ին կազմվեց և անմիջապես գործի անցավ Շեկան, ու սկսվեցին ձերբակալությունները: Բանտարկվեցին նախկին վարչապետ Յ. Օհանջանյանը, նախկին նախարար Ռ. Չիլինգարյանը (Ռ. Ղարբինյան), խորհրդարանի անդամների բժ. Յ. Տեր–Ղավթյանը, Վ. Նավասարդյանը, Վ. Բարյայանը, Գ. Վարշամյանը, Երևանի քաղաքային խորհրդի անդամ Ա. Աստվածատրյանը, սոցիալ–դեմոկրատների պարագլուխ Բ. Իշխանյանը, խմբապետ Համազասպը և ուրիշներ: Քիչ ավելի ուշ բանտ նետվեցին խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանը, նախարարների օգնականների բժ. Տեր–Միջայելյանը, Թ. Տողյանը, խորհրդարանի անդամ բժ. Ա. Ղազարյանը և ուրիշներ:

Դեկտեմբերի վերջերին ցուցակագրվեցին հայկական բանակի բոլոր սպանները և 70 բարձրաստիճան զինվորականներ աքսորվեցին Բաքու:

Դունվարի 10–ին Ռուսաստան աքսորվեց Դրոն՝ իր գինակից սպանների հետ:

Դունվարի 24–ին Ռուսաստան աքսորվեցին Հայաստանի բանակի մնացած սպաններ՝ 1200 հոգի, որոնց մեջ էին սպարապետ Նազարեկյանը, գեներալներ Միլիկյանը, Դախվերյանը, Ղամազյանը: Զնուան անասելի ցրտին ու ծյունին, շրջապատված ռուսական իրացանավոր ու գնդացրավոր պահակներով, հետիոտն, հայկական բանակի զինվորականները քշվեցին անժանոթ ուղղությամբ (Ս. Վ., էջ 543):

Ըստ Արմենակ Մանուկյանի վկայակոչած տվյալների՝ 1921 թ. Հայաստանի զինվորականներից արտաքսվեցին և Ռուսաստանի Ռյազան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբարներուն արգելափակվեցին շուրջ 1400 սպաններ, որոնցից մի մասը հետագայում վերադարձավ: Նրանց մեջ էին 15 գեներալ և 25 գնդապետ: Երեսունական թվականներին վերադարձաներից շատերը կրկին դատապարտվեցին (Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1953 թթ., Երևան, 1999, էջ 171):

Ս. Վրացյանի հետագա նկարագրությամբ Երկրի բոլոր կողմերում խուզարկություններ ու անվերջ ձերբակալություններ էին տեղի ունենում: Հայաստանի բանտերը բերներերան լցվեցին կալանավորներով: Բանտարկվեցին նաև Լևոն Շանթը, Դովիդ Բաջազնունին, Նիկոլ Աղբալյանը, Երևանի քաղաքագլուխ Ս. Մուսինյանը և հարյուրավոր այլ մարդիկ: Բանտարկյալները պահվում էին անտանելի պայմաններում, գնդակահարության նշտական սպառնալիքի տակ (Ս. Վ., էջ 543):

Միաժամանակ, ըստ Ս. Վրացյանի, Երևանում և ամբողջ Երկրում կատարվում էին անկանոն և անհաջիվ բռնագրավումներ: Մեր կարծիքով՝ շատ է ծայրահեղացնում իշխանությունից զրկված հանրապետության վերջին վարչապետը գրելով, թե գրավում էին ամեն ինչ՝ բնակարան, կարասիներ, հագուստ, ուտելիք, ծի, տավար, հավ ու հավկիր, մինչև իսկ թել ու ասեն: «Ժողովուրդը Ռուսաստանից էր սպասում օգնություն,— գրում է նա, — այժմ իրենից էր խվար հացի վերջին պատառը և ուղարկվում Ռուսաստան: Հայաստանից բեռնակիր ինքնաշարժերով «Ընկեր Լենինին» կամ «Կարմիր բանակին» նվեր էր ուղարկվում պետական պահեստների և ժողովորդից բռնագրավված պաշարը՝ սպիտակ ալյուր, խտացրած կաթ, կակաո, շաքար, կոշիկի կաշի, հագուստեղեն և այլն (Ս. Վ., էջ 544):»

Ի լրումն սեփական նկարագրությունների, Ս. Վրացյանը խոսքը տալիս է խորհրդահայ կուսակցական և պետական գործիչ, բոլշևիկ պատմաբան Բագրատ Բորյանին, որը «Արմենիա, մեջդుնարժեան դիպլոմատիա և СССР» (Մ.-Լ., 1928–1929, հ. 2, էջ 126) գրքում այդ կապակցությամբ գրել է. «Դեղկոմը ծեռնարկեց անխնա և վճռական բռնագրավումների, առանց խտրության և առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշվի առնելու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը: Բնագրավումը տեղի էր ունենում անկազմակերպ ծնով, ծրագրված ու հեղափոխական–դասակարգային բնույթ չուներ և կատարվում էր անհարկի բռնություններով: Առանց կազմակերպված ու կարգապահ մեքենայի, առանց նախնական քարոզական պատրաստության և առանց հաշվի առնելու Երկրի յուրահատուկ պայմաններ՝ հեղկոմը կարգախոս է ուղղում՝ բռնագրավել և պետականացնել պարենը քաղաքներում մասնավոր մարդկանցից և հացի պաշարը գյուղացիներից: Անկարգ կերպով գրավվում ու պետականացվում էր ամեն ինչ՝ զինվորական հագուստներ, արիեստավորների գործիքներ, մասնավոր և ամեն տեսակ բրնձի աղորիներ, անխտիր

բոլոր ջրաղացները, պափրիչի գործիքներ, մեղվի փեթակներ, սպիտակեղեն, հագուստ, քաղաքացիների տան կահկարասիները՝ առանց նկատի ունենալու նրանց դասակարգային վիճակը և այլն... Բնական է, որ բռնի միջոցները եղան երկրի ապստամբության հիմնական պատճառները» (Ա. Վ., էջ 544):

Չհամաձայնելով Բ. Բորյանի եզրակացությանը՝ խորհրդահայ պատմաբան Արամայիս Մնացականյանը, որը բռնագրավումների և փետրվարյան ապստամբության պատճառների կապակցությամբ մեջբերումներ կատարելով հենց Ս. Կրացյանի գործից՝ Դայաստանի Դամրապետության սոցիալ-տնտեսական ահավոր վիճակի, պետական և հասարակական պահեստները դատարկ լինելու մասին, եզրակացնում է, որ Դայաստանի պահեստները դատարկելու և կենսամթերքներ Ռուսաստան արտահանելու մասին պնդումները հորինվածք են (Ա. Ն. Մնացականյան, Ընդրեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, 1976, էջ 22): Այնուհետև խորհրդահայ պատմաբանը գրում է, որ Դեղկոմը բռնագրավումների քաղաքականությունն ուղղված էր հարուստների, շահագործող տարրերի հեմ, որոնցից խվելու էր տարիներով թալանվածք ու բաժանվելու էր գաղթականներին ու տեղացի չքավորներին: Ցույց տալով, որ Դեղկոմը Դայաստանից ոչինչ չի արտահանել Ռուսաստան՝ ոչ հաց, ոչ վարսավիրի գործիքներ, ոչ փեթակներ, Ա. Մնացականյանն ընդգծում է այդ ծանր ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի՝ խորհրդային Դայաստանին ցուցաբերած առաջին օգնությունը՝ երեք միլիարդ ռուբլի նպաստ, 40 վագոն հաց և այլն (Ա. Ա., էջ 26–29):

Ցույց տալով, որ խորհրդային իշխանության դիրքեկտիվն էր՝ Դայաստան մտնող գործին և նոր ստեղծվող հեղկոմներին՝ բնակչության նկատմամբ լինել վերին աստիճանի կոռեկտ, բոլոյ չտալ ոչ մի բռնաճշշում, իսկ հեղափոխական օրինականությունը խախտողներին գնդակահարել տեղն ու տեղը՝ Ա. Մնացականյանն, այնուամենայնիվ, գտնում է, թե ինարավոր է, որ ինչ–որ տեղ առանձին աշխատողներ շեղվել են այդ սկզբունքներից և կատարել սխալ քայլեր, բայց դրանք ժամանակին բացահայտվում և ուղղվում էին: Նա գտնում է նաև, որ այդպիսի մասնակի շեղումները չեն կարող շոշափել ժողովրդի շահերը կամ փոխել խորհրդային իշխանության քաղաքականության հիմնական ուղղությունը (Ա. Ա., էջ 33):

Ինչ էլ որ լիներ, կարծում ենք, որ նկարագրված անկանոն բռնագրավումները, եթե անգամ դրանք ազատենք չափազանցության երանգ-

ներից, կամայականություններով ուղեկցվող բռնարարքներ էն, որոնք չեն կարող չառաջացնել բնակչության որոշակի խավերի արդարացի դժգոհությունը: Այն չեր կարող չօգտագործվել նաև 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության կազմակերպիչների կողմից, որի մասին էլ խոր կլինի ստորև:

Թեմա երկրորդ ՈԱԶՄԱՔԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՋՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1921 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1. Լոռու «Զեզոք գոտու» ազատագրումը

Լոռու «Զեզոք գոտին» առաջացել էր 1918 թ. վերջին տեղի ունեցած հայ–վրացական պատերազմի հետևանքով: Պատերազմի ավարտին՝ 1919 թ. հունվարի 9–17–ը, Թիֆլիսում անգլիական օկուպացիոն զորքերի հրամանատար գեներալ Ստյուարտի նախագահությամբ կայացավ հայ–վրացական հաշտության կոնֆերանս, որտեղ որոշվեց վիճելի տարածքները հայտարարել «Զեզոք գոտի» և այնտեղ ամերիկյան, անգլիական ու ֆրանսիական ներկայացուցիչներից ստեղծված խառը վարչությունը դեկավարելու համար նշանակել անգլիական գեներալ–նահանգապետ, որը գոտին պետք է կառավարեր Դայաստանի և Վրաստանի նշանակած կոմիսարների օգնությամբ (Ա. Տ. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1966, էջ 274):

«Զեզոք գոտու» մեջ էին մտնում նախկին Բորչալուի գավառի Ալավերդու, Ուզունլարի (Օծուն) և Կորոնցովկայի (Տաշիր) շրջանները՝ 41 գյուղերով: Դատագայում վրացիներն այդ գյուղերի թիվը հասցրին 53–ի՝ նոր գրավումների միջոցով:

1920 թ. սեպտեմբերին սկսված հայ–թուրքական պատերազմի ընթացքում, երբ հոկտեմբերի 30–ին Կարսն ընկավ թուրքերի ծեղը, օգտվելով Անտանտի զորքերի հեռանալուց և 77 ծանր վիճակից, Լոռին զավթելու նպատակով Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունն առաջարկեց 77 կառավարությանը՝ թույլ տալ վրացական գործ մտցնել:

«Չեզոք գոտի»՝ իբր Թուրքիայի կողմից Վրաստանին սպառնացող վտանգը կանխելու համար: Կարճատև բանակցություններից հետո 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին կնքվեց հայ-վրացական համաձայնագիր, որի հիման վրա վրացական գործերը նշան «Չեզոք գոտի»: Այդպիսով վրաց մենշևիկները գրավեցին Լոռու «Չեզոք գոտին»: Նրանք սպառնալիքների միջոցով հարկադրում էին հայ բնակչությանը վրացական քաղաքացիությունը ընդունել:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը, վրացական գորամասերը հասան մինչև Շահալի կայարանը, գավթեցին Զալալօղլին (Ստեփանավանը), Լորուտը, Արանը և այլ գյուղեր:

Գրավված շրջաններում տեղի էին ունենում ամեն տեսակի սանձարձակություններ ու բացահայտ կողոպուտ: Ջինաթափման պատրկակով վրացիները հայկական գյուղերում կատարում էին խուզարքություններ, գյուղացիներից խլում զանազան մթերքներ: Վրացական 7000-անոց օկուպացիոն գործը պահպում էր Լոռու հայ գյուղացիներից բռնագրավված պարենի հաշվին:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը զանազան պատրվակներով փակում էր դեպի խորհրդային Հայաստան տանող Երկարգիծը: 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ին խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հատուկ նոտայով դիմում է Վրաստանի կառավարության՝ առաջարկելով գործերը դուրս բերել «Չեզոք գոտուց», բացել Երկարգիծը և բանակցություններ սկսել՝ վիճելի տարածքային հարցերը խաղաղ ժանապարհով կարգավորելու համար: Սակայն վրացական կողմը մերժում է այդ առաջարկը և կալանքի տակ առնում թիֆլիսի կայարանում կանգնած Հայաստանում ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի միսիայի վագոնը՝ 32 աշխատակիցներով (Ս. Ալիխանյան, էջ 276):

Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն Վրաստանում ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Շեյմանին հանձնարարում է Վրաստանի կառավարությունից տրանզիտի իրավունք ստանալ՝ խորհրդային Ալբրեթանից խորհրդային Հայաստան ուղարկվող ապրանքատար գնացքների համար: Շեյմանը պատասխանում է, որ վրացիները մերժումը պատճառաբանում են Երկարգիծում առաջացած փլվածքներով: Օրջոնիկիձեն առաջարկում է Բաքվից վերանորոգող գնացք ուղարկել, սակայն վրացիները, անպատճախան թողնելով այդ

առաջարկը, ի լրումն Երկարգիծի, փակում են նաև հեռախոսային ու հեռագրական գիծը: «Նորոգումը» ձգձգվում է մինչև դեկտեմբերի 18-ը որից հետո, մեկ գնացք բաց թողնելուց հետո, վրացիները վերստին փակում են Երկարգիծը: Նրանք իրենց գործողություններն արդարացնում էին ՀՀ կառավարության հետ կնքած նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրով:

1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին Վ. Լենինը Կրեմլում ընդունում է Վրաստանի ներկայացուցիչ Սախարաձեին և պահանջում բաց թողնել խորհրդային Ռուսաստանից դեպի Հայաստան ուղարկվող գնացքները (Ս. Ալիխանյան, էջ 278):

1920 թ. դեկտեմբերի 18-ին Հային կոմիտե Վրաստանի կառավարությանը հղած նոր նոտայով հրաժարվում է ճանաչել նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրիը և առաջարկում վրացական գործերը հետ քաշել «Չեզոք գոտուց» ու Հայաստանից գրաված այլ տարածքներից: Մերժում ստանալով՝ Հային կոմիտե դեկտեմբերի 29-ին նոր նոտա է ներկայացնում, որը նույնական արդյունք չի տալիս:

Լոռու «Չեզոք գոտուց» տիրող դրության մասին որոշակի պատկերացում է տալիս 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին Ղարաբիլիսայի գավառային հեղկոմի անդամի ուղարկած գեկույցը ՀԽՍՀ արտաքին գործերի ժողովոմին: Փաստաթղթում հայտնվում է, որ դեկտեմբերի 1-10-ը հրավիրվել է Երեք գյուղացիական համագումար, որտեղ գյուղացիությունը պատրաստակամություն է հայտնել միանալու խորհրդային Հայաստանին, իսկ ապստամբության դեպքում օգնել պարենով ու կենդանի ուժով: Տեղեկացվում է նաև, որ գյուղերում ստեղծվել են կոմբինատներ՝ Կորոնցովկայից միջև Շահալի: Ինքնապաշտպանության անվան տակ դրանց կից կազմակերպվել են գինված ուժեր՝ յուրաքանչյուր գյուղում 50-200 մարդ, դրոնց ընդհանուր թիվը հասնում է 2500 մարդու:

Փաստաթղթը տեղեկացնում է նաև, որ գյուղացիությունը հրաժարվում է վրացական գորամասերին որևէ օգնություն ցույց տալուց, և այդ հողի վրա հաճախակի ընդհարումներ են լինում: Օրինակ՝ Շնող գյուղում դեկտեմբերի 12-ին փոխհրաձգություն է տեղի ունեցել գյուղացիների և վրացական այսպես կոչված «ժողովրդական գվարդիայի» միջև, այդ առիթով վրացական գրահագնացք է եկել Սանահին: Ուզունացար գյուղում շարունակվում են հալածանքներն ու ծերբակալությունները: Սանահինց մինչև Շահալի վրացիները Երկարուղային ծառայողներին աշխատեցնում են իբրև ռազմագերիներ:

Փաստաթուղթը կարևոր տեղեկություն է պարունակում այն մասին, որ դեկտեմբերի 12-ին բռնվել է Վրացական հրամանատարության գաղտնի հեռագիրը, որից պարզվել է, որ նրանք մտադիր են իրենց գործը շարժել Հայաստանի տարածքի խորը: Հաղորդվում էր նաև, որ Շահալիի կամուրջները (Զամալուի և Սատանի) ականապատված են:

Հավաստիացներով, որ իրենց կազմակերպությունները նախապատրաստված են ապստամբությանը՝ զեկուցողը հայտնում էր, որ իրենք սպասում են Հայինկոմի արտակարգ հրահանգին (Դոկտեմբերյան սոցիալիստական մեջ ունելուցիհան..., ժողովածու, էջ 431–432):

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 17-ին, Ղարաքիլիսիայի գավառի Նովո-Պոկրովկա գյուղի բնակչութերն ստորագրում են համախոտական, որով խնդրում են Խորհրդային Հայաստանին և ՌԽՖՍՀ-ին, որի հապատակներն են իրենց համարում՝ ազատել իրենց «դեմոկրատական» Վրաստանի լկոյի ուղղութափորությունից: Նման ժողովներ են տեղի ունենում նաև Վորոնցովկայում, Պորիվոլոյետում, Նովո-Միխայլովկայում, Ռուսական Զալալովլիում, Գյառջառում և այլ գյուղերում:

1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին Բ. Լեգրանց Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանն է ներկայացնում զեկուցագիր՝ «Չեզոք գոտու» հարցում Խորհրդային Հայաստանի ծեռնարկած միջոցառումների և դրան ի պատասխան վրացական գործերի՝ դեպի Ղարաքիլիսա շարժվելու մասին: Հայաստանում ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչն առաջարկում էր պարտադրել Վրաստանին՝ ընդունելու Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը, հակառակ պարագայում գորք մտցնել «Չեզոք գոտի»:

«Չեզոք գոտում» գինված ապստամբություն նախապատրաստելու նպատակով ՈԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն այնտեղ է ուղարկում կուսակցական դեկավար աշխատողներ Գ. Առուստամյանին, Ս. Լիսիմին և ուրիշների:

Կովկասյան բյուրոյի ցուցումով Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմը 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին Ղարաքիլիսայում կազմակերպում է ապստամբության շտաբ՝ Կովկասյան բյուրոյի ներկայացուցիչ Շովսեփ Լազյանի գլխավորությամբ: Ապստամբության շտաբն ամբողջ «Չեզոք գոտին» բաժանում է 5 գավառամասեր՝ Վորոնցովկայի, Ղսեղի, Ուզունլարի, Զալալովլու և Շնողի, ստեղծվում են գավառամասային ընդհատակյա հեղկումներ:

1921 թ. հունվարին Ղարաքիլիսայում տեղի է ունենում Լոռու բոլշևիկների կոնֆերանսը, որի աշխատանքները ղեկավարում էր Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի և Հայինկոմի անդամ Ասքանազ Մռավյանը: Կոնֆերանսի ավարտից հետո հրավիրվում է հատուկ խորհրդակցություն, որը մշակում է ապստամբության մանրամասն պլանը, և այն հրականացնելու համար գավառամասերին է ամրացնում ռազմական գործի մասնագետների:

1921 թ. փետրվարի 7-ին կազմակերպվում է Լոռու ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ Շովսեփ Լազյանի նախագահությամբ: Անդամներն էին Սիմոն Էվոյանը և Սեդրակ Սարգսյանը:

Սահմանված ճիշտ ժամանակին՝ 1921 թ. փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը Լոռու «Չեզոք գոտում» ապստամբությունն սկսվեց:

Վրացական գորամասերը իրետանային ուժեղ կրակով ավերում են Վորոնցովկա, Պրիվոլոյյե և շրջակա գյուղերը: Ապստամբության շտաբը օգնության խնդրանքով դիմում է Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ բանակի օգնությանը: Գ. Օքոնիկիձեի կարգադրությամբ 11-րդ բանակի գորամասերը փետրվարի 12-ին անցնում են «Չեզոք գոտու» սահմանը:

Ապստամբության օրերին Լոռու ապստամբության շտաբը Ղարաքիլիսայից տեղափոխվեց Սանահին: Շտաբի առաջնահերթ խնդիրը վրացիների կողմից ականարկված Զամալուի (Շահալի) երկարուղային կամուրջը փրկելն էր: Կամրջի պաշտպանության մասին Օքոնիկիձեն անձամբ Յ. Լազյանին խիստ կարգադրություն էր արել, որովհետև կամրջի ռազմավարական նշանակությունը բացառիկ էր: Նրա պայքածմամբ ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանը երկար ժամանակով կկտրվեր դրսի աշխարհից, այլ մեծ չափով կվտանգվեր Վրաստանի խորհրդանացման գործը, որը նախապատրաստվում էր «Չեզոք գոտու» ապատագրմանը գուգահեռ:

Ամբողջությամբ ականապատված կամրջի վրա վրացական հրամանատարությունը սահմանել էր հատուկ պահպանություն: Ականաների լարերը հասցված էին մինչև կամրջի ծայրին գտնվող տնակը, որտեղ շուրջօրյա հերթապահում էին սպաները: Կամրջի պահպանությունն անձամբ վերահսկում էր Վրաստանի ռազմական նախարարը:

Շովսեփ Լազյանի նտահեղացմամբ հաջողվում է կամրջի պարետ-կապիտան Շատիլովից թույլտվություն ստանալ՝ կամրջի մոտ բու-

ֆետ բացելու մասին: Բուֆետապան է նշանակվում փորձառու հեղափոխական Արտաշես Ստեփանյանը, օգնական՝ Սեդրակ Գևորգյանը:

Զեանալով իբրև գյումրեցի անգրագետ խանութքան՝ Ա. Ստեփանյանը բուֆետը լցնում է ոգելից խմիչքներով: Մտերմանալով սպաների հետ՝ «բուֆետպաններին» հաջողվում է ամենայն մանրանասնությամբ ուսումնասիրել ականների տեղերը, պայթեցման մեխանիզմը, պահակախմբի կազմը և այլ գաղտնիքներ: Նրանց խիզախութքան շնորհիվ ապստամբությունն սկսվելուց մի քանի ժամ անց Շահալիի կամուրջ և փորկվեց պայթյունից ու անվնաս կերպով գրավվեց: Զամալուի կամրջի փրկության ջոկատը Ա. Ստեփանյանի ղեկավարությամբ գինաթափեց 400 մարդուց բաղկացած վրացական կայազորին, ծերբակալեց պահակներին ու կտրատեց ականների էլեկտրալարերը:

Այնուհետև առանց մեծ զոհեր բայլու ապստամբները գրավում են Շահալին, Կուրթանը, Գյուլագարակը, Ալավերդին, Վորոնցովկան, Յաղպատը և Երկարուղային մյուս կայարաններն ու գյուղերը: Ապստամբական ջոկատներում ընդգրկված էր 10000 մարդ, իսկ վրացական զորքերի թիվը հասնում էր 7000-ի:

Լոռու «Չեզոք գոտում» սկսված ապստամբությունը 3-4 օրվա ընթացքում ավարտվեց հաղթանակով, ապստամբները գերի վերցրին շուրջ 3000 զինվոր ու սպա:

Այդ նույն ժամանակ Բորչալուի գավառում սկսված գինված ապստամբությունն արագորեն տարածվեց ամբողջ Վրաստանում՝ Գորիում, Դուշեթում, Գուրիայում, Արխաղիայում, Աջարիայում, Յարավային Օսթիայում և այլուր:

1921 թ. փետրվարի 16-ին Բորչալուի գավառի Շուլավեր (հետագայում՝ Շահումյան քաղաք) գյուղում կազմակերպվեց Վրաստանի Յեղափոխական կոմիտեն, որը գլխավորեց գինված ապստամբությունը: Ապստամբներին օգնության եկան խորհրդային Ուլսաստանի 11-րդ բանակի գորամասերը: Վրաստանում սկսված ընդհանուր գինված ապստամբությունն ավարտվեց հաղթանակով: 1921 թ. փետրվարի 25-ին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում հրչավեց խորհրդային իշխանություն: Շատ չանցած խորհրդային իշխանություն հաստատվեց ամբողջ Վրաստանում:

Վրաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը ոչ միայն կարևոր նշանակություն ունեցավ Յայաստանում բռնկված փետրվար-

յան հակախորհրդային ապստամբության ճնշման գործում, այլ վերջ դրեց խորհրդային Յայաստանի տնտեսական շրջափակմանը:

2. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը

1921 թ. փետրվարյան իրադարձությունների պատճառների, բնույթի և հարակից այլ հարցերի գնահատականը հայոց նորագույն պատմության ամենավիճահարույց հիմնահարցերից է: Ինչպես իրավամբ նշում է նորագույն հետազոտող, պրոֆեսոր Արամ Սիմոնյանը, դաշնակցության պատմագրությունը կայուն տեսակետ ունի. այն նախօրոք կազմակերպված ու պատրաստված չի եղել, այլ ծագել է տարերայնորեն, հանկարծակի: Բոլշևիկյան պատմագրությունը, ընդհակառակը, գտնում է, թե այն դաշնակցության կողմից նախապատրաստվել է Յայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Յետազոտողի կարծիքով՝ ծշմարտությունը, անշուշտ, այս երկու տարբեր տեսակետների միջև է (Արամ Սիմոնյան, Զանգեզորի գոյամարտը 1920-1921 թվականներին, Երևան, 2000, էջ 412): Նա նաև այն տեսակետն է հայտնում, թե քաղաքացիական կովի մեջ շահագրգրված էին և՝ դաշնակները, և՝ կոմունիստները (Ա. Ա., էջ 413):

Ակադեմիկոս Գալոյանը, որը փետրվարյան ապստամբությունը բնորոշում է իբրև հակախորհրդային խռովություն, ցույց է տալիս, որ արդեն 1921 թ. հունվարի սկզբներին Խորհրդային Ուլսաստանի կառավարությանը հայտնի էր, որ դաշնակցականները արտաքին ուժերի օգնությամբ հակախորհրդային հեղաշրջում էին նախապատրաստում Յայաստանում: Այդ շրջանում Թիֆլիսը վեր էր ածվել Անդրկովկասի հակախորհրդային ուժերի հավաքատեղի, որոնց գործունեությունը կոորդինացնում էր անգիտական գործակալները (Գ. Գ., էջ 415): Նա կարծիք է հայտնում նաև, որ փետրվարյան խռովության նախապատրաստման համար մեծ ջանքեր էին թափել քենալականները, որոնք ոչ առանց իհմքի ակնկալում էին, որ իշխանության վերադարձած դաշնակցականները կճանաչեին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը մերժվել էր խորհրդային Յայաստանի կառավարության կողմից (Գ. Գ., էջ 425):

Այսօր մի կողմն է թողնվել նաև վերջին շրջանում պրոպագանդվող այն ոչ գիտական տեսակետը, թե փետրվարը համաժողովրդական ապստամբություն էր՝ ուղղված խորհրդային իշխանության դեմ և

ծևավորվել է մեր կարծիքով միանգամայն ճիշտ այն մոտեցումը, թե դա եղայրասպան քաղաքացիական պատերազմ էր, որտեղ նույն ժողովրդի զավակները կոտորում էին միմյանց (Ա. Ս., էջ 432):

Փետրվարյան խռովության նախօրյակին Հայաստանում իրադրությունը բավականին սրբել էր՝ կապված ռազմական կոմունիզմի քաղաքանության կիրառման ընթացքում թույլ տրված մի շարք կողայիտ սխալների ու շեղումների հետ, որոնք հիրավի, առաջացրել էին ժողովրդի որոշակի շերտերի խորը դժգոհությունը:

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին, այսինքն՝ Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հրչակելու հաջորդ օրը, կայացվում է դաշնակցության կենտրոնական մարմնի՝ բյուրոյի հետևյալ որոշումը. «Բյուրոն հեռանում է Հայաստանից՝ բողնելով իր ներկայացուցիչը և հրահանգում է ընկերներին իրենց տեղական պայմանների համաձայն գործել և գաղտնի պահպանել կուսակցության գոյությունը» (Մեջքրումն արված է ըստ Բոստոնի «Հայրենիքի», 1925 թ., հ. 12 (36)–ի, էջ 92):

Վերոհիշյալ որոշման հիման վրա էլ 1920 թ. դեկտեմբերի կեսերին Երևանում կազմակերպվում է դաշնակցության գաղտնի կոմիտե՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ: Կոմիտեն գաղտնի կապեր է հաստատում Բաշ-Գյառնիում, Դարալագյազում, Էջմիածնում, Աշտարակում և այլուր կենտրոնացած հակախորհրդային ուժերի հետ:

Հաշվի առնելով լարված իրադրությունը՝ ՈԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի հանձնարարությամբ 1921 թ. հունվարի վերջերին Հայաստան է գալիս Կովկասյան ռազմաճակատում Խորհրդային Ռուսաստանի Զեկայի լիազոր Գնորգ Աթարբեկյանը: Նրա նախաձեռնությամբ ծերակալվում են դաշնակցության մի շնորհ ակտիվ գործիչներ:

Կողմնակալ չիննելու համար վկայակոչենք Ս. Վրացյանին, որը գրում է. «Ղեկտ. 1-ին ՀՅ դաշնակցությունը որոշեց, որ քաղաքացիական քարոզությունների արիթ չտալու համար, բյուրոյի անդամները հեռանան երկրից և Հայաստանում մնա միայն Ս. Վրացյանը, իբրև կուսակցության ներկայացուցիչ և վերջին կառավարության նախագահ... Մեկից ավելի անգամներ Ս. Վրացյանը դիմումներ տարավ Զեկայի պետ Աթարբեկյանին, Զեղկոմի նախագահ Կայսանին, Զեղկոմի անդամ Ա. Մոռավյանին, գինվորական կոմիսար Ավիսին՝ հորդորելու համար նրանց, որ վերջ տան հալածանքներին, այլապես երկիրը կարող է մատնվել քաղաքացիական կոհիների քառոսի... Ամեն անգամ էլ պատասխանը եղավ նույնը. Հայաստանը պետք է անցնի քաղաքացիական

կոհիվների բովից, պետք է բուրժուագիայի արյունը հոսի պողովետարիատի վերջնական հաղթանակը ապահովելու համար: Եվ արյունը հոսեց» (Ա. Վ., էջ 558):

Ս. Վրացյանը նկարագրում է, թե ինչպես բանտերը թերներերան լցվեցին ծերբակալվածներով, բռնագրավումներն ու ապօրինությունները ծայր աստիճանի հասան, և նոր միայն գավառներում առաջ եկան գաղտնի խմբակներ, որոնց գլուխ անցան բանտարկությունից խուսափած տեղական գործիչներ՝ խմբապետներ կամ գինվորականներ: Նա չի ժխտում, որ մայրաքաղաքում էլ կազմվել էր նման մի մարմնին՝ Հայրենիքի վերկության կոմիտե անունով: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ այդ բոլոր գաղտնի, իրարից անկախ կազմված խմբակների նպատակն էր ժողովրդի պաշտպանությունը Հեղկոմի գործակալների բռնություններից: Նա ընդգծում է, որ դա գուտ ժողովրդական, տարերային մի շարժում էր՝ ինքնապաշտպանության բնագդից մղված:

Այնուհետև Ս. Վրացյանը գրում է, թե փետրվարի 9–10-ի գիշերային զանգվածային ծերբակալվությունները՝ շուրջ 200 մարդ, աննկարագրելի հուզում առաջացրին մայրաքաղաքում ու գավառներում: Երկրի զանազան կողմերում, իրարից անկախ՝ ծայր առան տարերային ըմբուտացումներ հեղկոմի իշխանության դեմ: Տեղական այս շարժումները Երևանի Զայրենիքի վերկության կոմիտեի միջոցով հետզհետե միացան և ընդհանուր բնույթ ստացան:

1921 թ. փետրվարին Կոտայքի շրջանի Զառ գյուղում Երևանի Փրկության կոմիտեի նախաձեռնությամբ տեղի է ունենում խորհրդակցություն, որտեղ որոշվում է ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնել (Ա. Վ., էջ 560):

Զինված ելույթի առաջին փորձը դաշնակցականները կատարեցին դեռևս 1921 թվականի հունվարի 22-ին Բաշ-Գյառնիում՝ գնդապետ Կուռօն Թարխանյանի գլխավորությամբ: Կուռօն՝ Ստյոպա Թարխանյանը, Դրոյի կողմից նշանակվել էր Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր բանակի շտարի օպերատիվ բաժնի պետ: Նա ընդհատակյա Փրկության կոմիտեի անդամ էր և նշանակվել էր խորվության մասնակից բոլոր գինված խմբերի ընդհանուր իրամանատար՝ Սպարապետ Սուրեն անունով: Գրավելով Բաշ-Գյառնին՝ նրանք փորձեցին շարժվել Երևանի վրա, սակայն այդ ելույթը մի քանի օրվա ընթացքում ճնշվեց: Չնայած դրան՝ Կարմիր բանակի ուժերին իրամայվեց Վերադարձնալ Երևան, որից էլ

օգտվելով՝ Բաշ-Գյառնիում կենտրոնացվեցին դաշնակցության հիմնական ուժերը, և այն դարձավ ապստամբության շտաբը:

Ապստամբությունն սկսվեց 1921 թվականի փետրվարի 13-ին: Դակախորհրդային ուժերի թիվը հասնում էր շուրջ 5000 մարդու:

Երևանի վրա հարձակում նախապատրաստելու համար այդ օրերին Գարեգին Նժդեհի հանձնարարականներով Զանգեզուրից Բաշ-Գյառնի և անցնում խմբապետ Բաշգյառնեցի Մարտիրոսը (Մարտիրոս Աբրահամյան), որը քաղաքը գրավելու և իրենց բանտարկված ընկերներին ազատելու հիացած այլանի մասին հայտնում է Բաշ-Գյառնիում գտնվող գնդապետ Սուրեն Թարխանյանին (Կուռո), գնդապետ Գարեգին Սարգսիրեկյանին, խմբապետ Խնկոյին և ուրիշների:

Փետրվարի 16-ին ապստամբները գնդապետ Կուռոյի և խմբապետ Մարտիրոսի գլխավորությամբ Բաշ-Գյառնից անսպասելի հարձակվում են Կոտայքի շրջանում տեղակայված Խորհրդային Դայաստանի Կարմիր բանակի ուժերի վրա, որի հրամանատարն էր Ս. Մոլկաչանովը, և Խորհրդային ուժերը ստիպված էին նահանջել հյուսիս: Ապստամբները շարժվում են Քանաքեռի և Էլարի ուղղությամբ: Ապստամբների 600 հոգուց կազմված մեկ այլ ջոկատ հարձակվում է Շորբուլաղի ուղղությամբ: Դայաստանի Կարմիր բանակի 2-րդ գնդի զորամասերը (գնդի հրամանատար՝ Ֆիշիլսիչ) ծանր կորուստներ են կրում և նահանջում դեպի Ալբաշ:

Քանաքեռը գրավելուց հետո Կոտայքի ապստամբները շարժվում են Երևանի վրա: Փետրվարի 16-17-ին Երևանի մատուցներում տեղի ունեցած կատաղի մարտեր, որտեղ կարմիր զորամասերը ծանր պարտություն կրեցին, իսկ Խորհրդային զորքերի արևմտյան խմբավորման հրամանատար Երմոլենկոն գոհվեց:

Այդ նույն օրերին՝ փետրվարի 16-17-ին, Արագածի լանջերից դեպի Երևան են շարժվում Թալինի շրջանի ապստամբները, որոնք հիմնականում արևմտահայեր էին: Նրանց առաջնորդում էին 1915-1916 թթ. ինքնապաշտպանական կոհիվներում աչքի ընկած խմբապետներ Սասունցի Մուշեղը (Մուշեղ Ավետիսյան), Չոլոն, Մորուք Կարոն, Կարո Սասունին և Ասլան Ստեփանյանը: Նրանք պարտության են մատնում հայկական Կարմիր բանակի 2-րդ բրիգադի զորամասերին և գրավում էջմիածինը, Աշտարակը և Փարաքարը:

Փետրվարի 17-ի երեկոյան ապստամբական ուժերը բոլոր կողմերից շրջապատում են Երևանը:

46

Դեռևս Փետրվարի 14-ին գ. Նժդեհի հրամանով Սյունիքի գորամասերը իմբապետներ Յապոնի (Դովիաննես Պարոնյան), Սեսրովի և Սիսիանի ուժերի հրամանատարի գլխավորությամբ Սիսիանից հարձակվում են Վայոց ձորի (Դարալազյազ) վրա: Դարալազյազի կենտրոն քեշիշբենդում (Եղեգնաձոր) տեղակաված Կարմիր բանակի 24-րդ դիվիզիայի 180-րդ գնդի գումարտակներից մեկը չկարողացավ դիմադրել հարձակվողներին, իսկ գումարտակի հրամանատարներ Կոզլովն ու Բելովը գոհվեցին: Մեծ կորուստներ տված գումարտակի հիմնական մասը գերի հանձնվեց: Զախշախվեցին նաև Սիսիանի և Դարալազյազի կոմունիստներից կազմված ջոկատները: Զոհվեցին կոմունիստներ Վահան Տեր-Ղազարյանը, Արգուման Հարությունյանը, Մկրտիչ Մկրտումյանը, Դովակիմ Պողոսյանը, Սուրեն Տեր-Ստեփանյանը, Գրիգոր Ասատրյանը և շատ ուրիշներ (Արամ Սիմոնյան, էջ 408):

Փետրվարի 16-ին ամբողջ Վայոց ձորը գտնվում էր Սյունիքի ուժերի ծեղքին: Այդ առքիվ փետրվարի 20-ին Գորիսում հրատարակվեց սպարապետ Նժդեհի գլխավոր շտաբի հաղորդագրությունը:

Ի դեպ, Արամ Սիմոնյանը կապ չի տեսնում Սյունիքի ուժերի կողմից Վայոց ձորի գրավման և բուն Դայաստանում՝ Կոտայք, Թալին և այլուր, բռնկված ապստամբության միջև: Նա գրում է, թե Վայոց ձորի գրավման օրերին Գորիսից Վայոց ձոր է գալիս Նժդեհը՝ տեղյակ չլինելով փետրվարյան ապստամբության մասին: Ինանալով այդ մասին՝ նա մեծ ուրախություն է ապրում ու Քեշիշբենդից ողջույնի նամակ է ուղարկում Երևան (Ա. Ս., էջ 423): Մեր պատկերացմանը դա համոզեցուցիչ է: Ա. Սիմոնյանն ինքն է գրում, որ Նժդեհը նպատակահարմար գուավ գալտնի ուղիներով Զանգեզուրից մի քանիչին ուղարկել Խորհրդային Դայաստան՝ այնտեղ հակախորհրդային աշխատանք ծավալելու նպատակով:

«Դրանցից մեկը բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսն էր,— գրում է Ա. Սիմոնյանը,— որը Դայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ դեկտեմբերի 2-ին, դեպի Զանգեզուր էր ուղեկցել գինվորական նախարար Ուլիբեն Տեր-Մինասյանին և պահեստի միլիցիայի պետ Լևոն Քալանքարյանին: Եվ ահա Նժդեհը և Ուլիբեն Տեր-Մինասյանը Մարտիրոսին նույնպես Խորհուրդ են տալիս վերադառնալ հայրենի Բաշ-Գյառնի» (Ա. Ս., էջ 411):

Մեր կարծիքով՝ այդ հարցում ավելի ճիշտ է խորհրդահայ պատմագրությունը, որը զանգեզուրյան հակախորհրդային ուժերի փետրվարի 13-ի հարձակումը Դարալազյազի վրա միանշանակորեն դիմել է իրուս ապստամբությունն սկսելու ազդանշան (Արշավիր Դակորյան, Դակորյան

47

յաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921 թվականի քաղաքացիական կոիվներում, Երևան, 1960, էջ 50 և այլն):

ՉևՍՇ տարածքում գտնվող խորհրդային զորամասերը, որոնց գլխավոր հրամանատարն էր Մ. Մոլկաչանովը, տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ:

Աջ խմբավորումը՝ 6 գումարտակ, 14 հրանոթ, մեկ հեծյալ վաշտ, որի հրամանատարն էր 2-րդ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Երմոլենկոն, դասավորված էր Ղանագիրմազ սար-Բաշ-Ապարան-Օշական-Սարդարապատ-Եջմիածին կայարան շրջանում:

Զախ խմբավորումը՝ 6 գումարտակ, 8 հրանոթ, որի հրամանատարն էր 1-ին հրաձգային բրիգադի հրամանատար Միրիմանյանը, գտնվում էր Ղամարլու-Ավշար-Դավալու շրջանում:

Ղարալազյագի ջոկատը՝ մեկ գումարտակ, 4 հրանոթ, որի հրամանատարն էր Ժպտված և ավելի ուշ բացահայտված դաշնակցական Մելիք-Մուրադյանը, տեղավորված էր Քեշիշյանում:

Սոր Բայազետի խմբավորումը՝ մեծ գումարտակ, մեկ լեռնային մարտկոց, տեղադրված էր Բայազետում:

Բանակի օժանդակ մասերը՝ 6 գումարտակ, 12 հրանոթ, 5 հեծյալ վաշտ, 2 զրահագնացք, որի հրամանատարն էր 3-րդ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Տիմչենկոն, տեղավորված էր Երևան-Քանաքեռ-Նորշեն-Ախտա-Ելենովկա շրջանում:

Չունենալով հետախուզական տվյալներ հակառակորդի ուժերի և նրանց դասավորության վերաբերյալ՝ խորհրդային զորքերի հրամանատարությունը չկարողացավ վերախմբավորում կատարել և ապստամբության սկզբին հզոր բռունքը ստեղծել: Հրամանատարությունը միայն փետրվարի 15-ին տեղեկություն ստացավ, որ Բաշ-Գյառնիկում կազմակերպված է ապստամբության շտաբ, որտեղ գտնվում են բավականին մեծ թվական կազմ ունեցող ապստամբական ջոկատներ: Սակայն նույնիսկ այդ ժամանակ էլ հրամանատարությանը դեռևս հայտնի չէր, որ ապստամբների խմբավորումներ կան նաև Աշտարակի, Էջմիածնի շրջաններում, Վերին և Ներքին Նեջրլու գյուղերում՝ Երևանից 12 կմ հարավ-արևմուտք, որ Երևանում կար թաքնված ջոկատ՝ քաղաքի պարետի օգնական Սարգսյանի գլխավորությամբ, որ Ղարալազյագում նույնպես կային դաշնակցական զինված խմբեր:

Երևանը շրջապատվելուց հետո քաղաքում գտնվող Կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը, կուսակցական և պետա-

կան մարմինները ծեռնարկում են մի շարք միջոցառումներ. առանձին ջոկատներ են կազմվում կոմունիստներից և կոմերիտականներից, ինչպես նաև Երևանում կայացած կարմիրբանակայինների առաջին կոնֆերանսի պատգամավորներից ու ռազմաքաղաքական դպրոցի ունկնդիրներից: Շահբախթից Երևան է մեկնում 178-րդ գումողը, զինաթափ է արվում սակրավոր գումողը, որը գտնվում էր դաշնակցականների ազդեցության տակ:

Փետրվարի 17-ին Շոռբուլաղի և Վերին Աղբաշի շրջանում տեղի են ունենում համառ մարտեր, որի արդյունքում ապստամբները մեծ կորուստներ են տալիս ու նահանջում: Խույն օրը ուժեղ կոիվներ են տեղի ունենում նաև Քանաքեռում: Կարմիր զորամասերին օգնելու համար նույն փետրվարի 17-ին Երևանից Քանաքեռ է մեկնում մի ջոկատ՝ Երմոլենկոյի գլխավորությամբ: Սակայն ջոկատը Քանաքեռի տակ շրջապատվում է ապստամբների կողմից և չորսմայա մարտերի ընթացքում ամբողջովին ոչնչացվում, իսկ ինքը՝ Երմոլենկոն, սպանվում:

Փետրվարի 17-ին կատաղի մարտեր են մղվում նաև Կոնդի շրջակայքում և Յրազդան գետի կամրջի համար:

Փետրվարի 18-ի վաղ առավոտյան ուժեղ կոիվներ էին ընթանում արդեն Երևանի փողոցներում: Աշտարակի, Էջմիածնի և Քանաքեռի կողմից Երևան էին հասնում ապստամբական նորանոր ուժեր, մինչդեռ Շահբախթից դեպի Երևան մեկնած Կարմիր բանակի 178-րդ գումողը «Ազատամարտ» գրահագնացքի հրամանատարի և մեքենավարի սարտածի պատճառով ուշանում էր: ճիշտ է, սարոտածի կազմակերպիչներն ի վերջո հայտնաբերվեցին և ոչնչացվեցին, սակայն գումող տեղ հասավ մի քանի ժամ ուշացումով, որը վճռական նշանակություն ունեցավ: Քաղաքի մեծ մասն արդեն գտնվում էր ապստամբների ծեռքում, իսկ Կարմիր բանակի զորամասերը հետ էին քաշվել ու կենտրոնացել քաղաքի Երկարուղային կայարանի շրջակայքում:

Ուժերը պահպանելու, Երևան-Ղամարլու-Ջուլֆա Երկաթգիծը պահելու և հետագա մարտերը շարունակելու նպատակով Յայաստանի Կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեց թողնել Երևանը: Փետրվարի 18-ին Կարմիր բանակի զորամասերը 178-րդ գումողի, «Ազատամարտ» և «Սուլայեյան» (նախկին «Վարդան զորավար») գրահագնացքների պաշտպանության տակ սկսեցին նահանջել դեպի Ղամարլու: Նրանց հետ էին 34(թ) Կենտրոնը, Յայիեղկոմը և ՇևՍՇ մի շարք իհմնարկներ՝ իրենց աշխատակիցներով: Նահանջողներն ունեին 1664

ճարդ հետևակ, 70 հեծյալ, 11 իրանոթ, եթեք շոգեքարշ, 60 վագոն, որոնցից 11-ը՝ բեռնված պարենով ու ռազմամթերքով։ Նույն օրը նրանք հասան Ղամարլու, որտեղ գտնվում էր Հայկական առաջին հրաձգային բրիգադը և որի հրամանատարն էր զնդապետ Միրիմանյանը, Կոմիսարոց՝ կոմունիստ Լիպարիտ Միջյանը։ Տակտիկական նկատառությունը՝ հետ քաշվելով նաև Ղամարլուից՝ փետրավարի 19-ին Կարմիր բանակի գորամասերն անբացան Ղարաբաղլար-Ղաշլու-Քեյրուկ Վերի-Ենգիջա-Կարալար-Քիչիկ Վեդի գծում։ Սկսվեց Ղամարլու-Վեդիի շրջանում ապստամբական ուժերով շրջապատված Կարմիր բանակի գորամասերի 45-օրյա պաշտպանությունը։ Ինչպես վկայում է շրջապատման մեջ ընկած ուժերի կոմիսար Սվիրիդոնը, Բաքվի ռադիոկայանի միջոցով իրենք ստացել էին Ս. Օրջոնիկիձեի ծածկագիր մարտական առաջադրանքը՝ ամեն գնով պահել խորհրդային իշխանությունը՝ մինչև օգնական ուժերի հասնելը։

Հայի կոնքը, կառավարական իիմնարկները, Յայկոմկուսի Կենտ-
կոնք (գլխավոր քարտուղար՝ Սարգիս Լուկաշին (Սրապիոնյան), զինվո-
րական շտաբը տեղափորկում են Ավշարի մոտ կանգնած երկաթուղային
վագոններում՝ Երևանից 40 կմ հարավ-արևելք:

Երևանից նահանջելու նախօրյակին՝ փետրվարի 16-ի լուս 17-ի գիշերը, բոլշևիկները Երևանի բանտում կացնահարում են շուրջ 40 բանտարկալների՝ նշանավոր իրամանատարներ, խմբապետներ, մտավորականներ, այդ թվում՝ Դամազասպ Սրվանձտյանին, գնդապետ Ղորդանյանին, խմբապետ Մակեղոնին, Արտուշ Խանին, բանվոր Սերգոյին և այլոց: Դա, անշուշտ, որևէ արդարացում չունեցող զարդելի արարք էր բայց և քաղաքացիական կովկն բնորոշ ողբերգություններից մեկը. Կոմունիստները վրեժինդիր էին լինում Սայհյան ապստամբության իրենց գոհերի համար, թիւ անց էլ դաշնակցականները պետք է տասնյակներով ժայռերից ցած գլորեին կիսամեռ արված կոմունիստներին՝ ի հատուցումն Երևանի բանտում կացնահարված իրենց ընկերների. արարք, որը նույնչափ նողկալի էր ու զարդելի: Սակայն... այդպիսին էին հեղափոխական ժամանակները. կոիվ էր գնում իշխանության համար:

Փետրվարի 18-ին տարրեր կողմերից Երևան մտան ապստամբական գույքի կամքի կամքից կողմից Ասլան Ստեփանյանի գորամասը, որն շտապեց դեպի բանտ, քանաքեռի կողմից՝ գնդապետ Սուլեյն Թարիխանյանն իր գորամասով, որի օգնականներն էին Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) և Եփրեմ Սարգսյանը, բաշզյանեցի խմբակը՝ հայության վեհական գույքի կողմերից կողմանը:

պետ Մարտիրոսը (Աբրահամյան), բոլվանուխցի խմբապետ Ղազար Թարխանյանը (Դավիթ Ղազար), Նորքի կողմից՝ բաշօյանեցի խմբապետ Խնկոն (Ասատրյան), Կոնդի կողմից՝ վաճեցի Փանոս Ժամհարյանի խմբերը: Զինված ապստամբների հիմնական մասն արևմտահայեր էին:

Երևան մտած ապստամբներն առաջին հերթին հարձակվեցին բանտի վրա և ազատ արձակեցին կալանավորներին: Բանտից ազատվեցին Դովիդ Քաջազնունին, Դանո Օհանջանյանը, Նիկոլ Աղբայանը, Լևոն Շանթը և ուրիշներ:

Երևանը գրավելուց անմիջապես հետո ապստամբները ստեղծեցին կառավարություն՝ Դայրենիքի փոկության կոմիտե անունով, որը գլխավորում էր ՀՀ Վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը։ Նա նաև արտաքին գործերի, օյլուղատնեասության և պետական գույքերի վարիչն էր։ Զինվորական գործերի վարիչ նշանակվեց Արշակ Չովիաննիսյանը, ներքին գործերի՝ Կարո Սասունին, Ելամտական՝ Հանբարձուն Տերտերյանը, արդարադատության՝ Ա. Խոնդրկարյանը, պարենավորնան՝ նախ Դ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ), ապա Վ. Մինախորյանը։ Բանակի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Կուռօն Թարխանյանը՝ Սպարապետ Սուլեյման (Ս. Վրացյան, էջ 561):

Կազմվեց նաև Վասպուրականի գինվորական մարմին, որի մեջ մտան 1915 թ. Վան-Քաղաքանեցի ինքնապաշտպանության դեկավար Հայկակ Կոսոյանը, Փանոս Ժամհարյանը, Սամվել Սեսրոպյանը, Արմենակ Մաքսապետյանը և ուրիշներ: Կերպին երկուսը դարձան նաև Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամներ: Կազմվեց Վասպուրականի զորագունդ՝ Ասլան Ստեփանյանի գլխավորությամբ: Ստեղծվեցին նաև մշեցիների ու սասունցիների ջոկատներ:

Արևատահայերի ակտիվ նախակցությունը փետրվարյան խռովությանը բացատրվում է նրանով, որ նրանց ներշնչում էին, թե բոլշևիկներն իրենց դարավոր թշնամու՝ թուրքերի բարեկամն ու դաշնակիցն են, որոնք պատրաստվում են Արևատյան Հայաստանը նվիրաբերել թուրքերին: Այդ դեպքում հետաքրքիր է, թե ինչ էր ասկում նրանց, եթե քիչ անց այդ նույն թուրքերին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի Վրա հիմնված բարեկամության հավստիացումներ և օգնության խմբանքներ էր անում ինքը՝ Հայերնից փրկության կոմիտեն:

Գրավված գավառներում և շրջաններում նույնպես կազմակերպվում են Դայրենիքի փոկության շրջանային կոմիտեներ:

Փետրվարյան խոռվությանն ակտիվ մասնակցություն ունեցան էտեղերը, կադետները (Դայ ժողովրդական կուսակցություն), սպեցիֆիկները, ռամկավարները: Դնչակյանները խոռվությունը համարեցին արկածախնդրություն, իսկ զորավար Անդրանիկն այն համարեց անտեղի: Դեռ մեկ տարի առաջ ժողովրդական հերոսն զգուշացնում էր, որ այն բոլոր պետությունները, որոնք դե ֆակտո կամ դե յուրե ճանաչեցին Դայաստանը, արտաքին համբուր է միայն, որ նվիրեցին նորածին հանրապետությանը՝ մինհայն աշխարհին խարելու նպատակով, և երբ իրենց շահը պահանջի, ամեն ինչ զոհելու են Ռուսաստանին, որին էլ պատկանում է վերջին խոսքը (Ա. Սիմոնյան, էջ 421):

Այնուամենայնիվ, ապստամբական ուժերին չհաջողվեց ամենուրեք գրավել իշխանությունը: Խորհրդային իշխանությունը պահպանվեց Դամարլուտ, Վերիուտ, Ղարաքիլխայուտ, Դիլիջանուտ, Իջևանուտ, Շամշադինուտ և մենշևիկյան տիրապետությունից ազատագրված Լոռիուտ:

Դայաստանի հյուսիսային շրջաններում խորհրդային իշխանությունը պահպանելու և ապստամբական ուժերի դեմ պայքարը կազմակերպելու նպատակով 1921 թ. փետրվարի 26-ին Դիլիջանում կազմակերպվում է Դիլիջան-Ղարաքիլխա գավառների ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ Գևորգ Աթարելյանի գլխավորությամբ: Նեղունի կազմի մեջ էին Գևորգ Ալիխանյանը, Ասքանազ Մոռավյանը, Ե. Շամախյանը, Գ. Թովմասյանը և Ա. Պոլյանսկին:

Գրաված իշխանությունը պահելու համար ապստամբները հեռանկար չունեին, որովհետև կիմնականում անկանոն ապստամբական ուժերը չին կարող դիմագրավել մեծաքանակ և լավ գինված կարմիր բանակի գորամասերին, և, բացի այդ, որը մեր կարծիքով ամենակարևորն է՝ գրաված շրջանների բնակչությունը խանդապառված չէր սկսված ապստամբությամբ՝ քաջ գիտակցելով, որ արյունահետ կոիկները նոր զոհեր են իւլելու բազմատանջ հայությունից: Մեծապես ընկած էր նաև ապստամբների բարոյական ոգին, ապստամբ զորամասերը և սպայությունը բարոյապես լրված էին ու ծայրահետ ընկճված:

Ապստամբների իշխանությունը հենան կետեր չուներ նաև դրսում և լիովին մեկուսացած էր: Թուրքիան հետևում էր իրադարձությունների իր համար բարենպաստ զարգացմանը, որպեսզի վերջապես թաղի հայկական հողային պահանջների հարցը, Պարսկաստանը չեղոր էր և տրամադիր չէր ապստամբներին գործնական օգնություն ցույց տալու, Վրաստանն էլ դիտողի դերում էր: Դարձ ենք համարում բառացիորեն

մեջ բերել Ա. Սիմոնյանի խոսքն Աղրբեջանի մասին, որը չափազանց կարևոր ենք համարում փետրվարյան խոռվության վերջնական գնահատականը տալու տեսակետից: «Աղրբեջանի իշխանությունները,— գրում է նա, — կարծես հենց փետրվարյան հեղափոխությանն էին սպասում, որպեսզի Ռուսաստանի օգնությամբ իրենց օգտին լուծեն Դայաստանի հետ ունեցած հողային հաշիվները, «անուղղելի» հայերից իւեն և Աղրբեջանին միացնեն Նախիջևանի, Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի «վիճելի» տարածքները» (Ա. Ս., էջ 428):

Ցույց տալով, որ փետրվարյան խոռվության պարագլուխները Դայաստանի հետագա գոյության երաշխիքը տեսնում էին հայ-թուրքական տանելի հարաբերություններ հաստատելու մեջ, Ա. Սիմոնյանն ընդարձակ մեջքերումներ է կատարում ՀՓԿ «Ազատ Դայաստան» պաշտոնաթերթի խմբագրականից, որի խմբագիրն ինքը՝ Ս. Վրացյանն էր: Դարձ ենք համարում այն բերել ամբողջությամբ, ցույց տալու համար, թե մարդկանց ինչպիսի անկնան կարող է հասցնել դասակարգային կույր ատելությունը: Եվ այսպես՝ այդ օրերին հիշյալ թերթը ոչ ավել, ոչ պակաս գրել է: «Իրերի պատմական թերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը: Որովհետև Տաճկաստանն է այն միակ իրական մերձավորագույն քաղաքական ուժը, որ անմիջապես կենսապես շահագրգուված է Անդրկովկասի ժողովուրդների կատարյալ ազատագրությամբ բոլշևիկյան Ռուսաստանի խեղորոտ լծից և որը ի վիճակի է այս պահին իրական օգնություն հասցնել իրենց ազատության համար հերոսաբար կովող Անդրկովկասի ժողովուրդներին»: Սա չի՞ նշանակում, արդյոք, որ ապստամբները շատ ավելի են հավատացել «հեղափոխական» թուրքիային, քան բոլշևիկները: Այնուհետև խմբագրականը շարունակում է: «Իր ազատագրական պայքարի այս տաժանելի օրերին հայ ժողովուրդը քաղաքական ինաստություն պիտի ունենա թոթափելու իրենց անցյալի դարն հուշերն ու ավանդությունները և ոչինչ չխնայելու հայ և թուրք ժողովուրդների, Դայաստանի և Տաճկաստանի բարեկամությունը հաստատելու համար: Թուրք ժողովորդի, Տաճկաստանի գործուն բարեկամությամբ է միայն, որ հայ ժողովուրդը պիտի դուրս գա ներկա ծանր տագնապից, և թուրք ժողովորդի հետ միասին է, որ հայ ժողովուրդը պիտի կարողանա վերջապես ծեղք բերել տևական խաղաղություն և տևական ապահովություն: Ուրիշ ճանապարհ չկա...» («Ազատ Դայաստան», 1921, 15 մարտի, Արամ Սիմոնյան, էջ 430):

Դարկ է նշել, որ Վրացյանը և Ծնկերները պարզապես սխալ պատկերացում ունեին իրենց շուրջ ծավալվող իրադարձությունների մասին, որովհետո ՀՓԿ տեղեկատու բյուրոն նույն փետրվարի 7-ին իրապարակեց հաղորդագրություն, որտեղ հայտարարվում էր, թե ամբողջ թրությունն իրենց հետ է և բոլշևիկների դեմ:

Որ Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները խանդավառած չեն խռովությամբ և նրա հենարանը չդարձան՝ ցույց են տալիս արխիվային նյութերը: Այսպես՝ երբ խռովությունն սկսվեց, ներքին Ախտայի (Հրազդան) շրջանի Ռնդամալ և Քարվանսարա (Աթարբեկյան) գյուղերի բնակչությունը զինված դիմադրություն ցույց տվեցին ապստամբական ուժերին և եռօրյա մարտերից հետո միայն նահանջեցին Ելենովկա (Սևան) ու շուրջ 300 հոգի միացան Կարմիր բանակին:

Թալինի շրջանի ութ գյուղերի գյուղացիները հրաժարվեցին ապստամբներին կռվող ուժեր տրամադրել, որի մասին գրում է շրջանային Փրկության կոմիտեի Ներկայացուցիչը: Գրության հեղինակը նշում է նաև, որ երբ կամավոր գինվորագրումն ապարդյուն անցավ, իրենք որոշեցին բռնի կերպով հավաքագրել 20–30 տարեկաններին: Այդ մեթոդով նրանց հաջողվում է 8 գյուղերից հավաքագրել ընդամենը 41 հոգու, որից զինված պահակների ուղեկցությամբ էջմիածին են հասցվում ընդամենը 25 հոգի, իսկ մնացածները ճանապարհին փախչում են: Էջմիածին շրջանային ոստիկանապետը մարտի 18–ին ՀՓԿ գավառային նախագահին գրում է, որ Սամաղար գյուղից հավաքված կամավորների կեսից ավելին գիշերը փախել են և օգնական ուժ է խնդրում: Թալինի շրջանի գյողլու գյուղի քահանան մարտի 23–ին էջմիածնի գավառային ՀՓԿ–ին գրում է, որ ամբողջ շրջանում տեղի են ունենում հակաապստամբական ելույթներ, մարդիկ հրաժարվում են զինվորությունից՝ ասելով, որ չեն ցանկանում իրենց եղբայրների ու հարազատների դեմ կռվել:

Մարտի 1–8–ը ռազմաճակատներում հարաբերական հանգիստ էր, և կողմերը նախապատրաստվում էին նոր մարտերի:

Մարտի 6–ին «Ազատ Հայաստան» թերթը հրապարակում է «Լինենք անողոք» ազդու վերնագրով խմբագրականը, որտեղ ասված էր. «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որ հանձնակատարն է այսօրվա ըմբռուտ գյուղացիության և աշխատավորության, իբրև դիկտատոր, հանուն մեր բարձրագույն շահերի, պիտի լինի այսուհետև... խիստ, անողոք բոլոր նրանց նկատմամբ, որոնք հանդգնություն կունենան որևէ

կերպ այս ու այն կողմը շուրջ տալ մեր ազգային քաղաքական կյանքի անհվլ» (Ա. Ս., էջ 423):

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն մեծ հույսեր էր կապում մենշևիկյան Վրաստանի օգնության հետ, սակայն 1921 թ. փետրվարի 25–ին Վրաստանը խորհրդայնացավ, օգնության հույսը կտրվեց: Ընդհակառակը՝ Վրաստանի խորհրդայնացնամբ այնտեղ գտնվող Կարմիր բանակի ուժերն օգտագործվեցին Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելու նպատակով:

Ս. Վրացյանը կապեր հաստատեց Թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազին Կարաբեքիրի Երևանի ներկայացուցիչ Բահատդին բեյի հետ և վերջինիս միջոցով 1921 թ. մարտի 18–ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը ներկայացրեց հետևյալ դիմումը՝ օգնություն ստանալու մասին:

«...Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը, հանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահի, ըստ կարելովն շուրջ՝

1. Վերադարձնել Երևան Տաճկաստանում գտնվող հայ զինվորական ռազմագերիներին:

2. Որոշ պայմաններով հայ բանակին ռազմամթերք և առաջին հերթին ուստական երեք գծանի հրացանի կամ տաճկական մաուզերի փամփուշտներ տալ և կամ Ոտոսի ու Լեբեկի համակարգի հրացաններ:

Եվ 3. Հաղորդել մեզ, թե արդյո՞ք Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավոր է գտնում Հայաստանին զինվորական օժանդակություն հասցնել և եթե կարող է՝ ինչ չափով ու եղանակով և ինչ ժամանակամիջոցովն»:

Սույն դիմումն անելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկանական հարաբերությունների վրա, որոնց հիմք են դրված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած և որոնք խանգարված էին բոլշևիկյան իշխանության ժամանակ: Խորին հարգանքներով՝ Հայաստանի կառավարության նախագահ (Պոլտ. սոց. մեծ ռևոլյուցիան... ժողովածու, էջ 505–506): Որանից բացի Ս. Վրացյանը օգնության խնդրությունը Թուրքիայի կառավարությանն է ուղարկում ևս մի քամի նամակներ: Սակայն Թուրքիայից այդպես էլ ոչ մի օգնություն չեկավ, որովհետև թուրքերը չեն վստահում դաշնակցականներին: Քեմալականները միամիտ չեն, որ Սոսկվայում իրենց օգտին վերջացած ռուս–թուրքական կոնֆերանսից հետո (նկատի ունենք Սոսկվայի 1921 թ. մարտի 16–ի

պայմանագիրը — Ս. Կ.; Է. Գ.) իրենք իրենց համար դժվարություններ ստեղծեին: Նրանց հաշիվների մեջ Փրկության կոմիտեին օգնելու հարց չկար, որովհետև համոզված էին, որ ապստամբությունը հեռանկար չունի և չի կարող պարտությամբ չվերջանալ:

Դայրենիքի Փրկության կոմիտեն դիմում է նաև ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իրանի օգնությանը՝ բայց ապարդյուն. ոչ ոք մտադիր չէր օգնել ապստամբներին:

3. Ապստամբության ճնշումը

Փետրվարյան ապստամբությունը արագորեն ճնշելու նպատակով Ղամարլու-Վեդիի, ինչպես նաև Ելենովկա-Նոր-Բայազետ, Ելենովկա-Ախտա-Երևան և Ղարաքիլիսա-Դամամլու (Սպիտակ)-Ապարան-Աշտարակ-Երևան ուղղություններով սկսվում են Կարմիր բանակի զորամասերի և պարտիզանական ջոկատների հարձակողական գործողությունները:

Ղամարլու-Վեդիի շրջանում գտնվող Կարմիր բանակի զորամասերի կազմում ստեղծվում է կոմունիստական հատուկ ջոկատը՝ Ն. Զանիշևսկու հրամանատարությամբ:

1921 թ. փետրվարի 24-ի լույս 25-ի գիշերը Կարմիր բանակի զորամասերը, որի հրամանատարն էր Ս. Մալկաչանովը, գինեկոմը՝ Ի. Սվիրիդովը, Ղամարլու-Վեդիի կողմից անցնում են հարձակման, որի նպատակն էր գրավել Երևանը: Դամառ մարտերով Կարմիր զորքերը հասնում են մինչև Երևանի մերձակա Վերին Շենգավիթ, Աղջաղջար և Չարբախ գյուղերը: Սակայն ապստամբական ուժերը դիմում են հակահարձակման, և փետրվարի 28-ին Կարմիր բանակի զորմասերը հետ են քաշվում և ամրանում Ղարաբաղլար-Բեյուկ Վեդի-Ենգիջա-Խոր Վիրապ-Թայրան գծում:

Այդ նույն ժամանակ Ղարալազյազում կենտրոնացած Զանգեզուրի ուժերը Դարմարլու-Վեդիում գտնվող կարմիր զորքերի թիկունքին հարվածելու և ապստամբական ուժերին միանալու նպատակով մարտի 1-ին հարձակվում են Վեդիի ուղղությամբ: Սակայն նրանց ճանապարհ փակում է Խորհրդային Խախիչևանում կազմավորված աղբեջանական պարտիզանական ջոկատը՝ Աբաս-Կուլի Շաղլինսկու հրամանատարությամբ: Կարմիր Տարոր կոչվող այդ ջոկատը, որը բաղկացած էր 400

աղբեջանցիներից, մինչև վերջ պաշտպանեց խորհրդային զորամասերի թիկունքը և թույլ չտվեց դարավագյազյան հարձակվող ուժերին՝ միանալու ապստամբներին:

Մարտի 8-ին Երևանի կողմից ապստամբական ուժերը խոշոր հարձակում ծեռնարկեցին Քյուչուկ-Վեդի գյուղի և Խոր Վիրապի ուղղությամբ, սակայն հանդիպելով հայկական առաջին բրիգադի հարվածներին՝ նահանջեցին: Մարտուն ծանր վիրավորվեց բրիգադի կոմիսար Լիպարիտ Մխյանը, որը մահացավ ապրիլի 16-ին Երևանում:

Մարտի 9-ին Ղամարլուի ռազմաճակատի Կարմիր բանակի հրամանատարությանը հաջողվեց վերականգնել ռադիոկապը Թիֆլիսի ու Բաքվի հետ և լուր ստանալ, որ 11-րդ բանակի զորամասերը Ելենովկա-Ախտա-Ապարանի ուղղություններով շարժվում են դեպի Երևան:

Մարտի 12-ին Ալեքսանդրովկա-Նոր Բայազետ ուղղությամբ հարձակում են սկսում Ելենովկայում գտնվող Կարմիր բանակի զորամասերը՝ Գ. Աբարենեյանի գլխավորությամբ և Երեկոյան գրավում են Նոր-Բայազետը: Դեպի Երանոս նահանջած ապստամբական ուժերը մարտի 16-ին վերագրավում են Նոր Բայազետը, բայց նույն օրն էլ այնտեղից դուրս են մղվում ու նահանջում դեպի Երանոս-Ղարանլու (Սարտունի): Նոր Բայազետի կովկներին խորհրդային ուժերի կազմում ակտիվորեն մասնակցել է տեղի բնակչությունը:

Դադրահարելով ծմեռային սառնամանիքի հարուցած դժվարությունները՝ Կարմիր բանակի զորամասերը Վեդի-Ղամարլու, Դամալու-Ապարանի և Ելենովկա-Ախտա ուղղություններով համառորեն շարժվում էին դեպի Երևան:

Նժդեհի զանգեզուրյան ուժերը մի քանի անգամ փորձեցին Ղարալազյազի և Նոր Բայազետի կողմից ճեղքել ճակատը և միանալ Երևանյան ուժերին, սակայն այդ ջանքերը արդյունք չտվեցին:

Մարտի 20-ին 11-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեն նամակ ուղարկեց Դայրենիքի Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանին՝ առաջարկելով վերջ դնել անհնաստ, աննպատակ և ժողովրդի համար կործանարար պատերազմին ու գենքը վայր դնել: Նրա հանձնարարությամբ այդ օրերին Թիֆլիսից Երևան է գալիս Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննեսը՝ Թումանյանը՝ նույն առաջարկն անելու: Սակայն այդ առաջարկները մերժվում են, իսկ Հ. Թումանյանը ենթարկվում է տնային կալանքի:

Մարտի 25-ից սկսած՝ բոլոր կողմերից սկսվում է կարմիր գորքերի և պարտիզանական ջոկատների ուժգին գրոհը Երևանի վրա: Մարտի 26-ին Ելենովկա-Ախտա-Երևան ուղղության Կարմիր բանակի գորամասերը գրավում են Կարաջորան, Նուռուս, Թիգիսարաք և այլ գյուղեր, իսկ մարտի 28-30-ին հասնում էլար: Ուժգին կրիվներ են տեղի ունենում Էլար-Արամուս-Գյամրեզ գծում:

Համսլու-Ապարան-Աշտարակ-Երևան ուղղության կարմիր գորքերը մարտի 26-ին գրավում են Ղաչաղան, Վորնթավ և Չոթուր գյուղերը, իսկ մարտի 27-ին թեժ մարտերից հետո գրավում են Սպիտակի (Փամբակի) լեռնանցքը: Մարտի 29-ին նրանք մտնում են Ապարան, իսկ ապրիլի 1-ին՝ Աշտարակ:

Ապստամբական ուժերը, որոնք այլևս ի վիճակի չեն դիմադրելու հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից հարձակվող խորհրդային ուժերին, փորձում են Ղամարլու-Վեդիի շրջանների վրայով անցնել Ղարալագյազ, ուստի ուժեղ գրոհ են սկսում այդ ուղղությամբ: Միաժամանակ թիվունքից նոր հարձակում են ծեռնարկում ապստամբների դարավագյազն ուժերը, սակայն այդ գրոհները նույնպես հետ են միշտում:

Մարտի երրորդ տասնօրյակում Վեդի-Ղամարլուի շրջանում գտնվող Կարմիր բանակի գորամասերի համար ստեղծվել էր ծանր վիճակ. իսպառ վերջացել էին ռազմամթերքի և պարենի պաշարները: Այդ ծանր վիճակի մասին հաջողվում է Արարատ կայարանի ռադիոյով հայտնել Թիֆլիսում գտնվող Ս. Օքզոնիկիծեին: Վերջինիս կարգադրությամբ մարտի 25-ին, օդերևութաբանական ծանր պայմաններում անցնելով մոտ 350 կմ տարածություն, խորհրդային ինքնարիոը Թիֆլիսից Արարատյան դաշտ է հասցնում 47 կիլոդրամ (5000 հատ) ոսկի, որով շրջակա բնակավայրերից և իրանից պարենամթերք է ծեռը բերվում:

Այդ մասին ավիացիայի մարշալ Ս. Ա. Կրասովսկին հետևյալն է պատմում. «Տախիջևանի շրջանում դաշնակները շրջապատեցին մեր դիվիզիաներից մեկին: Մարտիկները հերոսարար ետ էին մղում թշնամու գրոհները, բայց դրությունը կրիտիկական դարձավ՝ խորհրդային փողը այստեղ չեն ճանաչում, իացն ու միաը դիվիզիան դժվարությամբ էր հայրայթում բնակչությունից՝ դրանք փոխանակելով ծիերի ու լծասարերի հետ: Այդ ժամանակ 11-րդ բանակի ռազմխորհուրդը որոշում ընդունեց հիմք փութ ուսկի ուղարկել ինքնաթիռով։»: 11-րդ բանակի օդային ուժերի պետ Ս. Զենքլիչին կարգադրվում է կատարել առաջադրանքը: Վերջինս առաջին կործանիչ ավիադիվիզիոնի հրամանատարին հրամայում

է անհապաղ նախապատրաստել «Դե-Շեվիլենը» ինքնարիոը, կատարումը դնել օդաչուներ Կսեվոլոդ Մելնիկովի և Բորիս Կուտրինի վրա: Ուկին թոփքաղացտ բերեցին մարդատար մեքենաներով: Այստեղ եկավ նաև անձանք Ս. Օքզոնիկիծեն, որը օդաչուներին պատվիրեց գգույշ լինել, քանի որ թոշելու են հակառակորդի թիկունքը: Ուկին բարձեցին ինքնարիոն: Մի քանի ժամ հետո դիվիզիայից հայտնեցին, որ ինքնարիոը բարեհաջող տեղ է հասել: Վ. Մելնիկովը և Բ. Կուտրինը վայլուն կերպով կատարեցին իրենց խնդիրը՝ բեռը տեղ հասցված լիակատար անվնաս վիճակում, որի համար Հայաստանի կարմիր գործերի հրամանատարը սրտագին չնորհակալություն հայտնեց նրանց:

Դաշվի առնելով բարձր լեռների և խոր կիրճերի 350 կիլոմետրանոց թոփքի արտակարգ դժվարությունը, բանակի ռազմխորհուրդը Վ. Մելնիկովին և Բ. Կուտրինին հայտարարեց շնորհակալություն, իսկ 1921 թ. մայիսի 1-ին Թիֆլիսի օդակայանում նրանց հանճնվեցին Կարմիր դրոշի շքանշաններ (Ս. Ա. Կրասովսկի, Կյանքը ավիացիայում, Երևան, 1974, էջ 67-68):

Երևանի շրջակայրում մղված թեժ կոհվներից հետո՝ 1921 թ. ապրիլի 2-ին, 11-րդ բանակի գորամասերը և պարտիզանական ջոկատները բանաբերի և Աշտարակի կողմից մտան Երևան, իսկ ապրիլի 3-ին Կարմիր հեծելազորը մտնում է Եջմիածին: Ապրիլի 4-ին Երևան են մտնում Վեդի-Ղամարլուի շրջանում 45-օրյա համար մարտեր մղած հայկական Կարմիր բանակի գորամասերը: Ապրիլի 7-ին խորհրդային ուժերը մտնում են Բաշ-Գյառնի, իսկ ապրիլի 9-15-ը՝ Ղարանլուղի (Մարտունի), Բասարգեցարի (Վարդենիս) և Ղարալագյազի (Կայոց ձոր) շրջաններ, որտեղ վերահաստատվում է խորհրդային իշխանություն:

Երևանում մնացած Հայոթենիքի Փրկության կոմիտեի անդամները խորհրդակցություն իրավիրեցին և որոշեցին Բաշ-Գյառնիի վրայով նահանջել Կայոց ձոր՝ այնտեղից Զանգեզուր անցնելու համար:

Ապրիլի 2-ին, երբ խորհրդային գործերը մտան Երևան, նրանց առաջին գործը նույնպես եղավ բանտերից ազատել ՇՓԿ-ի ծերբակալած կողմունիստներին, որոնց թիվը չեղանակ գիշում փետրվարին Զեկայի կողմից ծերբակալվածների թվին: Ըստ նրա բերած արխիվային տվյալների՝ 1921 թ. մարտի 5-ի դրությամբ Երևանի կենտրոնական բանտում կային շուրջ 800, իսկ զինվորական բանտում՝ 600 բանտարկյալներ: Բանտարկյալներով լեփ-լեցուն էին նաև Աշտարակի, Էջմիածնի, Կոտայքի, Ախտայի, և որ Բայազետի բանտերը: Նրանց համար հաստատված էր

նույնքան սովորական բանտարկին ուժիմ, ինչպիսին Զեկայի բանտարկյալ ներինն էր (Ա. Ս., էջ 442-443):

Փրկության կոմիտեի արտակարգ դատարանի նախագահ Արքունիքն, որը նոր էր փոխարինել Ավետիս Օհանջանյանին, մարտի 25-ին Ավագյանից բանավոր կարգադրություն է ստանում առավել ակտիվ կողմունիստներին և կոմերիտականներին շտապ հանել բանտից և տեղափոխել Բաշ-Գյառնի: Նույն օրը Կենտրոնական բանտից դուրս են բերվում 52, իսկ Զինվորական բանտից՝ 11, ընդամենը 63 «դավաճան» ու «մարդասպան» բանտարկյալներ ու 150 զինված պահակների ուղեկցությամբ քչվում են Բաշ-Գյառնիի ուղղությամբ: Դրանք կուսակցական և պետական գործիչներ են, Կարմիր հրամանատարներ, շարքային կոմունիստներ: Նրանց թվիւմ էն և. Օլբեցյանը, Մ. Միկիչյանը, Ռ. Պողոսյանը, Վ. Սարյանը, Ա. Բուդայանը, Խ. Խաչյանը, Կ. Տեր-Գաբրիելյանը, Գ. Ներսիսյանը և ուրիշներ: Բանտարկյալները Բաշ-Գյառնիում մնացին 6 օր:

Խորհրդային ուժերի կողմաց Երևանը գրավելուց հետո չուրջ 500 ապստամբ զինվորներ և մոտ 8000 քաղաքացիական ամձինք բռնեցին Զանգեզուր տանող ճանապարհը։ Նրանց թվում էին Հովհաննես Քաջազնունին, Սիմոն Վրացյանը, Նիկոլ Աղբայանը, Լևոն Շանթը, Ռուբեն Ղարբինյանը, Սիրոկան Տիգրանյանը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը, Երգիծաբան Լեռ Կամսարը և ուրիշներ։

Խորհրդային իշխանությունից փախչողների մի հոժ զանգված է շարժվեց դեպի Մարզարայի կամուրջը՝ թուրքիա անցնելու համար, սա կայս թուրքերը նրանց ընդունեցին, ուստի նրանք վերադարձան ու ցր վեցին իրենց գուղեռո:

Զանգեզուր նահանջող Դայթենիքի Փրկության կոմիտեն իր հետ վերցրեց կառավարական արխիվների մի փոքր մասը և պետական գանձը՝ հայկական դրամը ու չեկեր, խորհրդային դրամներ, տարադրամ Դայկական դրամները տեղավորված էին 15 արկդերում 9 միլիարդ 400 միլիոն ռուբլի, խորհրդային դրամները կազմում էին 650 միլիոն ռուբլի մեկ արկդ ոսկյա իրեր, արտասահմանյան վայուտա՝ դոլարներ, ֆունտ ստենինգ, ֆրանկներ և այլն (Ս. Վ., էջ 628–632): 1921 թ. վերջերին տարագրված հայկական կառավարությունը ներկայացրեց հաշվետվություն: Այդ փաստաթուղթը գետեղված է Ս. Կրացյանի «Դայաստանի Հանրապետությունը» գրքի հավելվածում:

Լիովին համակարծիք ենք Ա. Սիմոնյանի հետ, որը գտնում է, որ Փրկության կոմիտեն բարոյական իրավունք չուներ քայլայված ու սու

Ված երկրից դուրս տանելու վերջին միջոցները, որն ուրիշների գնահատմամբ մերմացուցիչ ոչ մի հանգամանք չունեցող ոճիր էր:

1921 թ. ապրիլի 6-ին Հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը և ռազմժողովուն Ա. Նուրիջանյանը, իշխալ թալանի մասին հեռագրելով Ա. Օրջոնիկիձեին, որը պատրաստվում էր այցելել Երևան, նրանից խնդրում են իր հետ Հայաստան քերել առնվազն մեկ միլիարդ խորհրդային ռուբլի (Ա. Ա., էջ 445):

1921 թ. ապրիլի 17-ին Երևան եկավ Ս. Օրջոնիկիձեն: Ապրիլի 20-ին նա, Հայիեղկոմի անդամները, 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերը և ուրիշներ գնացին Երևանի կենտրոնական բանտ, որն այս անգամ լցվել էր շուրջ 1000 ծերեակալված դաշնակցականներով ու ապստամբության այլ մասնակիցներով: Ս. Օրջոնիկիձեն և նրա ուղեկիցները մտան բանտ և անձանք ազատ արձակեցին բոլոր բանտարկյալներին: Տեղի ունեցած միտինգում Ս. Օրջոնիկիձեն խստորեն քննադատեց Ս. Կասյանի գլխավորած Հայիեղկոմին, որը թույլ էր տվել կոպահիտ սխալներ և դրանով իսկ նպաստել Փետրվարյան ապստամբության առաջացմանը: Նույն օրը Հայիեղկոմը քննության առավ Հայաստանի բանակի աքսորված ու բանտարկված սպաների հարցը և որոշում ընդունեց Հայկական բանակի բոլոր նախկին սպաներին ազատել ճամբարներից ու բանտերից: Այդ որոշման մասին հաղորդվեց Մոսկվա: Երկու օր անց՝ ապրիլի 22-ին, Մոսկվայից պատասխան ստացվեց, որ Ռուսաստան աքսորված նախկին հայկական բանակի սպաներին թույլատրված է վերադառնալ հայրենիք:

Փորձելով տալ փետրվարյան ապստամբության ընդհանուր գնահատականը՝ Ա. Սիմոնյանը գրում է. «1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը դժվար է գնահատել միաժամանակ (հավանաբար վրիպակ է, պետք է կարդալ միանշանակ — Ս. Կ., Է. Գ.): Ընդհանուր առնամբ, ավելի ճիշտ՝ մեծ վերապահումներով, ապստամբությունը արդարացի էր, բարոյական, բայց արդյունքների տեսակետից՝ անզանկալի....»:

Իր դրական ու բացասական կողմերով հանդերձ՝ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի նորագույն պատմության անջնջելի հետքն է՝ հերոսական ու ողբերգական դրսնորումներով (Ա. Ս., էջ 450–451): Նկատելի է, որ նորագույն հետազոտողը (մենք այդ հաճամանքը շեշտում ենք՝ նկատի առնելով), որ խորհրդահայ հեղինակների գնահատականները կարող են դիտվել իբրև միակողմանի, գաղափարական մամլիչի ազդեցության հետևանք (և այլն) ջանքեր է գործադրության վերաբերյալ:

րում պահպանել հավասարակշռությունը պատմական ճշմարտության և ժամանակի տիրող մկանության միջև, որը, սակայն, նրան ոչ միշտ է հաջողվում: Օրինակ՝ որ այդ ապստամբությունը արդյունքների տեսակետից անցանկալի էր՝ պարզ է, հասկանալի և ընդունելի, բայց որ այն միաժամանակ էլ բարոյական էր ու արդարացի՝ այնքան էլ հասկանալի չէ: Կամ՝ որ այդ ապստամբությունը ողբերգական էր՝ հասկանալի է, բայց որ այն միաժամանակ նաև հերոսական էր՝ հասկանալի չէ, մանավանդ պարզ չէ, թե ո՞ր կողմից էր այն հերոսական:

Այդ կապակցությամբ թերևս արժե հիշատակել խորհրդահայ պատմաբան Ար. Ն. Մնացականյանի գնահատվականը: 1921 թ. փետրվարին Մոսկվայում հրավիրված ռուս-բուրգական կոնֆերանսին՝ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությանը խանգարելը Փետրվարյան խռովության դեկավարների կողմից նա որակում է իրեն դավաճանական գործելակերպ: Քիշենք, որ կոնֆերանս էր ուղարկվել Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը, որի կազմում էին արտգործողներ Ալ. Բեկադյանը և Մոսկվայում Հայաստանի ներկայացուցիչ Ս. Տեր-Գարբիելյանը: Նրանք կոնֆերանսին էին ներկայացրել քարտեզներ, վիճակագրական նյութեր և այլ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում էին Կարսի մարզի հայ բնակչության կազմին ու նրա իրավական պահանջներին: Կոնֆերանսի համապատասխան հանձնաժողովը քննել ու նախապատրաստել էր Հայաստանի սահմանների և գաղթականների վերադի բարենպաստ լուծման հարցերը: Սակայն, ինչպես գրում է Ար. Մնացականյանը, հենց կոնֆերանսի բացման օրը ստացվում է սև գույշ՝ Հայրենիքի Փրկության կոմիտեի նախագահի հեռագիրը, որով հաղորդվում էր, թե Հայաստանում Հեղկոմը տապալվել է, իշխանությունն անցել է Փրկության կոմիտեին, որը պաշտպանում է Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի կետերը հայ-բուրգական սահմանի մասին, ուստի Ա. Բեկադյանն ու Ս. Տեր-Գարբիելյանն իրավունք չունեն մասնակցելու կոնֆերանսին: Միանգամայն իրավացի է խորհրդայաց պատմաբանը՝ եզրակացնելով, թե այդ հեռագիրը զինեց թուրք դիվանագետներին ու զինաբանի արեց հայ ժողովրդի շահերի իրական արտահայտիչներին (Ա. Մնացականյան, Ընդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, 1976, էջ 71):

Ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, Ելնելով իրական փաստերից, միանգամայն իրավացի հիմքով գտնում է, որ Փետրվարյան խռովությունը չէր կարող իր բացասական կնիքը չդնել և Լոնդոնի դաշնակցական խորհր-

դաժողովի, և Մոսկվայում այդ օրերին ընթացող ռուս-բուրգական բանակցությունների վրա, երբ շոշափվում էր Հայաստանի հարցը: Լոնդոնի խորհրդաժողովի փետրվարի 26-ի նիստին հրավիրվել էին հայ պատվիրակներ Պողոս Նուբար փաշան, Ավետիս Ահարոնյանը, գեներալ Հակոբ Բագրատունին և Լոնդոնում ՀՀ գործերի նախկին հավատարմատար հայագի Մալքոլմը: Ընդգծելով, որ խորհրդաժողովին հայկական պատվիրակության ներկայացրած ծրագրի հիմքը Սկրի պայմանագիրն էր՝ Գ. Գալոյանը մի շատ պարզ ու միակ պատասխանը պարունակող հարց է տալիս՝ ինչպիսի՝ լրջությամբ կարող էին դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչները վերաբերվել հայերի պահանջներին, երբ այդ օրերին իրենց երկրի տերը համարող ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանը Լոնդոնի խորհրդաժողովին տեղյակ էր պահել, որ Հայաստանը մերժում է Սկրի պայմանագրի հիման վրա բանակցությունների մեջ մտնել թուրքերի հետ: Այդ օրերին Լոնդոնում ստացվել էր Ս. Վրացյանի հեռագիրն այն նասին, որ իր կառավարությունն ընդունում է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Իսկ ՀՀ պատվիրակության ուղարկած գեկուցում-նամակում Ս. Վրացյանն ուղղակի ցուցում էր տալիս, թե խորհրդաժողովի որոշումները Հայաստանի վերաբերյալ ընդունելի պիտի լինեն Թուրքիայի համար (Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թվականներին, Երևան, 1999, էջ 427-129):

Իսկ 1921 թ. մարտի 14-ին Լոնդոնի խորհրդաժողովին ուղարկած մեկ այլ հեռագրում Ս. Վրացյանը գրում էր, որ Հայաստանը ցանկանում է խաղաղ և բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, ուստի խնդրում էր, որ Լոնդոնի խորհրդաժողովը փոխադարձ անվատահություն չառաջացներ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Ինչպես բնականաբար եզրակացնում է Գ. Գալոյանը, Ս. Վրացյանը հույս էր տածում, որ նաև դեպքում թուրքերը կատարեին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 5-րդ պահանջը և զինված օգնություն կտրամադրեին ՀՓԿ-ին: Գ. Գալոյանի եզրակացնումը հստակ է ու որոշակի: «Լոնդոն ուղարկված Վրացյանի հեռագիրը և գեկուցում-նամակը կարող էին ծառայել միայն այն ուժերին, որոնք ծգություն էին չեղյալ հայտարարել Սկրի պայմանագիրը, ուժի մեջ պահել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և հրաժարվել Արևմտյան Հայաստանին խոստացած ինքնավարություն տալուց» (Գ. Գ., էջ 430):

Փաստերի վերլուծությունը Գ. Գալոյանին բերում է այն համոզման, որ Փետրվարյան խռովությունը ծառայեց քննալականների շահե-

րին: Այդ կապակցությամբ նա վկայակոչում է Ալ. Մյասնիկյանի հետևյալ կարևոր գնահատականը. «Տաճիկների հետ ավելի հաջող պայմաններ կարող էինք կապել: Բայց չարագործները խանգարեցին: Եթե չիններ դաշնակների վերջին ավանտյուրան, մենք այժմ ավելի լայն սահմաններ կունենայինք»: Նա գտնում է, որ անկախ պատմագրության մեջ Փետրվարյան խոռվությանը տրվող իրարամերժ գնահատականներից, անժխտելի փաստ է, որ այդ խոռվությունը խիստ բացասական դեռ խաղաց Հայաստանի համար: «Քաղաքականության մեջ չկան հավերժ բարեկամներ և հավերժ թշնամիներ,— իր մտքերն ամփոփում է Գ. Գալոյանը,— այլ կան մշտական շահեր, որոնց թելադրանքով էլ շարժվում են երկրներն ու նրանց քաղաքական գործիչները: Եթե նրանք ինչլոք են» (Գ. Գ., էջ 439):

4. Իրավիճակը Զանգեզուրում: Ռնբնավար Սյունիքի հոչակումը

Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հօչակելու կապակցությամբ հաջորդ օրը՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին, իրավիրկեց Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստ, որտեղ Ադրբեջանի Յեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը իրապարակեց Ադրբեյկոմի դեկլարացիան: Այստեղ ասված էր. «Խորհրդային Ադրբեջանը, ընդառաջ գնալով Եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովրդի պայքարին՝ ընդդեմ դաշնակների իշխանության, որոնք թափել և թափում են Հայաստանի և Զանգեզուրի սահմաններում մեր լավագույն կոնյունիստների անմեղ արյունը, հայտարարում է, որ այսուհետև ոչ մի տարածքային հարց չի կարող երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և նուսուլմանների փոխադարձ արյունահեղության պատճառ դառնալ. Զանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների տարածքները խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասն են, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը տրվում է ինքնորշման լիակատար իրավունք, ռազմական գործողությունները Զանգեզուրի սահմաններում դադարեցվում են, իսկ խորհրդային Ադրբեջանի գործերը դուրս են բերվում (Արամ Սիմոնյան, էջ 346):»:

Նշված հանդիսավոր նիստին մասնակցում էր Սերգո Օրջոնիկիձեն, որն իր ելույթում ասաց. «Խորհրդային Ադրբեջանը, որն այսօր հանդես է գալիս ի դեմս ընկ. Նարիմանովի, ապացուցեց ամբողջ աշ-

խարիին և ամենից առաջ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, որ միայն խորհրդային իշխանությունն է ընդունակ լուծելու ազգամիջյան թշնամանքի հետ կապված բոլոր անիջայլ հարցերը, որոնք առկա էին այստեղ և որոնք շատ ու շատ են ամբողջ աշխարհում... Մի հնչ որ Զանգեզուր, մերկ լեռներ, ոչ հաց, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ չկա: Մի ինչ—որ Նախիջևան՝ ծահիծ, մալարիա և ուրիշ ոչինչ: Մի ինչ—որ Լեռնային Ղարաբաղ: Ի՞նչ կա այդ Ղարաբաղում: Ոչինչ էլ չկա: Վերցրեք անպտուղ հողերը Հայաստանի համար: Կարծես թե խորհրդային Ադրբեջանը ազատվում է ավելորդ բերից: Բայց ոչինչ: Այդ գավառներում, այդ անպտուղ հողերում թաքնված է այսպես կոչված հայ—մուսուլմանական հարցի հանգույցը. այստեղ, Անդրկովկասում, այն հարցի, որը արհավիրքի աղբյուր դարձավ, այն հարցի, որը մուսուլմանական աշխատավորին նետում էր հայ աշխատավորի վրա՝ փոխադարձ ոչնչացման համար: 1905 թվականից սկսած՝ թափվում է այդ դժբախտ ժողովուրդների արյունը: Հազարավոր մարդիկ անգերաբար ոչնչացվում էին: Ես ինքս ականատես եմ եղել, թե ինչպես էին դժբախտ երեխաներին, որոնք ոչ մեկին վնաս չեն տվել, անդունք նետում, և ինչպես էին դժբախտ, անպաշտպան կանանց ջրհորներ նետում, որպեսզի այնտեղ սոսկալի տաճանքներով նրանք մահանան: Այդպես են արել մուսուլմանները մուսավաթականների առաջնորդությամբ և հայերը՝ դաշնակների առաջնորդությամբ»:

Եվ ահա այսօր Ադրբեջանական Հանրապետության դեկավարը դուրս է գալիս և ասում. «Այդ սարսափելի հարցը այլևս գոյություն չունի»: Այլևս չկա թշնամանք մուսուլմանների և հայերի միջև: Մուսուլմաններն ու հայերը, այդ աշխատավորները, այսուհետև դառնում են հարազատ եղբայրներ՝ խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշի ներքո: Այստեղ ընթերցված այդ ակտը մեծագույն կարևորություն ունեցող ակտ է, պատմական մի ակտ, որը նախադեպը չունի մարդկության պատմության մեջ (Ա. Ս., էջ 346–347):

Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, Օրջոնիկիձեն հեռագիր է ուղարկում Լեռնինից՝ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման և Ադրբեջանի՝ Նախիջևանը, Զանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանին հանձնելու հայտարարության մասին:

Իր հերթին Հայինկոմի նախագահ Ս. Կասյանը ողջույնի հեռագիր ուղարկեց Բաքվու՝ Նարիմանովին՝ Եղբայրական հիացմունք հայտնելով նշված տարածքները Հայաստանին հանձնելու կապակցությամբ:

Եթե Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը դրական արձագանք էր գտել ժողովրդի տարբեր խավերում, և նույնիսկ ՀՅ մի շարք նախկին գործիչներ ցանկություն էին հայտնել համագործակցել խորհրդային Հայաստանի կառավարության հետ, ապա միանգամայն ուրիշ, տրամագժորեն հակառակ դիրք քանեցին Նժդեհն ու զանգեգուցիները: Զանգեզուրի ապստամբ ուժերը որոշեցին մինչև վերջ պայքարել խորհրդային Հայաստանի դեմ՝ ենթով մի շարք հանգամանքներից: Դրանց մեջ գլխավորն այն էր, որ Նժդեհի համոզմամբ՝ քանի որ հայ-թուրքական պատերազմում բոլշևիկները և քենալականները դաշնակիցներ էին, հետևաբար ինչպես թուրքերը, այնպես էլ բոլշևիկները հայ ժողովրդի թշնամիներ էին: Նժդեհը չէր ընդունում նաև Ա. Չիլինգարյանի, Ռ. Տեր-Մինասյանի, Ս. Վրացյանի և այլոց դիրքորոշումը՝ հայ ժողովրդի համար ոչ թե ռուսական, այլ թուրքական կողմնորոշում որդեգրելու հարցում:

1920 թ. դեկտեմբերի 15-ին գալով Գորիս՝ Նժդեհը Զանգեզուրը հայտարարեց զինվորական դրության մեջ և կոչ արեց զանգեզուրցիներին՝ լինել արթուր և աշխատել օրական 24 ժամ (Ա. Սիմոնյան, էջ 366–367):

1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին խորհրդային Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը և կարմիր զորքերի հրամանատար Դրոն կոչ ուղղեցին Զանգեզուրի ապստամբներին՝ գյուղացիությանը և հրամանատարությանը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Թող հայտնի լինի բովանդակ Զանգեզուրին; որ Հայաստանը հայտարարված է խորհրդային հեղափոխական հանրապետություն: Քին կառավարությունը նետել էր երկիրը արյան ու արցունքի անդունդը: Զանգեզուրի բարձունքներում կռվելով կարմիր բանակի դեմ դուք, այսպիսով, անգիտակցարք խորացնում եք վիշտն ու դժբախտությունը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկությունը կախված է կարմիր բանակի և խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունից... Մենք համոզված ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Զանգեզուրը ևս կմտնի խորհրդային Հայաստանի մեջ... Խորհրդային կառավարության անունից մենք հայտնում ենք կռիվներին բոլոր մասնակցողների ամնիստիա՝ համարելով այդ կրիվը կործանարար մեր ժողովրդի համար... Մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին՝ կանգնել խորհրդային Հայաստանի դրոշակի տակ, մերձենալ Ռուսաստանին և խորհրդային Ադրբեյջանին: Մենք ազնվությամբ, բաց սրտով հայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զորքի դեմ հետագա կռիվները ձեռնտու են

միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին: Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին՝ դիմել խաղաղ աշխատանքի: Պահանջում ենք անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գործողություն և ենթարկվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության: Սույն հրամանը խախտելը մեր կողմից կնկատվի իբրև թշնամական գործողություն՝ ուղղված խորհրդային Հայաստանի և նրա դաշնակից խորհրդային Ռուսաստանի ու նրա կարմիր զորքերի դեմ» (կոչի լրիվ տեսքը տես Ա. Սիմոնյան, էջ 367–368): Նշենք նաև, որ Ս. Վրացյանը կասկածի տակ է առնում Դրոյի մասնակից լինելու սույն կոչին (Ս. Վ., էջ 558): Իսկ Ա. Սիմոնյանը գտնում է, որ կոչը ավելի խորացրեց Նժդեհի ու Դրոյի միջև եղած հակասությունները, որոնք աստիճանաբար վերածվեցին անձնական բացահայտ հակակրանքի (Ա. Ս., էջ 369):

1920 թ. դեկտեմբերի կեսերից Գարեգին Նժդեհի նախաձեռնությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ սկսվեցին Համազանգեզուրյան համագումար հրավիրելու ուղղությամբ:

Համազանգեզուրյան առաջին համագումարը բացվեց 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթկի վաճքում: Համագումարին ներկա էին Զանգեզուրի 69 գյուղերից ընտրված պատգամավորները, գավառի շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները՝ 118 մարդ:

Նախագահ ընտրված Գեղենոն Տեր-Մինասյանը հրապարակեց համագումարի օրակարգը, որտեղ կենտրոնականը ինքնավար Սյունիքի հոչակման ու նրա իշխանության կազմակերպման հարցն էր:

Պատգամավորներն իրենց ելույթներում արտահայտում էին այն տեսակետը, թե խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ իշխանությունը տվյալ իրադրության մեջ ի վիճակի չէ պաշտպան կանգնելու Զանգեզուրին և անզոր է գավառն ընդգրկելու հանրապետության կազմի մեջ: Ելնելով այդ մեկնակետից՝ նրանք առաջարկում էին Զանգեզուրն անջատված համարել խորհրդային Հայաստանից, գավառը հայտարարել անկախ ինքնավար երկրամաս՝ մինչև որ ամուր երաշխիքներ կստեղծվեն այն Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու համար:

Համագումարն ընդունեց բանաձև, որի համաձայն որոշվեց. «Զանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար՝ մտցնելով հանրապետական իրավակարգեր, լինելով անկախ, մինչև քաղաքական ինարավորություն կունենան միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ»:

Ինքնավար Սյունիքի սահմաններն են Զանգեզուրի նախկին սահմանները:

Համագումարը միաձայնությամբ որոշում ընդունեց ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի մասին: Որշման համաձայն՝ համագումարը ճանաչվեց իբրև ինքնավար Սյունիքի բարձրագույն օրենսդրական մարմին՝ պառավանտ-խորհրդարան:

Խորհրդարանն ընտրում էր ինքնավար Սյունիքի կառավարություն՝ պրեզիդիում-դիվան՝ վեց ամսով, բաղկացած 9 մարդուց: Այն ուներ 10 վարչություններ՝ ներքին, արտաքին գործերի, պարենավորման, արդարադատության, ֆինանսական, լուսավորության, առևտրարդյունաբերական, հողային, ճանապարհների, հաղորդակցության, ինամատարության:

Համագումարը միաձայն որոշում ընդունեց՝ Գարեգին Նժդեհին հրավիրել որպես Սյունիքի սպառապետ:

Սյունիքը բաժանվեց 6 շրջանների՝ բուն Զանգեզուր, Տաթկա, Ղափան, Դարաբասի ծոր, Միսիան և Գենվազ: Յուրաքանչյուր շրջան ուներ իր գործադիր մարմինը՝ 3–5 հոգով:

Ինքնավար Սյունիքի յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր գյուղական կոմիսարը: Ընտրվեց նաև 3 հոգուց կազմված վերահսկիչ մարմին:

Միաձայն որոշվեց ինքնավար Սյունիքի իշխանության կենտրոնատեղի ընտրել Գորիս քաղաքը:

Ինքնավար Սյունիքի հռչակման կապակցությամբ պետք է շեշտել, որ տվյալ պահին Սյունիքն ուրիշ ելք չուներ, քան ազդարելու իր անկախությունը ոչ միայն Ադրբեջանից, այլև Հայաստանից: Դա նույնպիս ստիպողական քայլ էր, ինչպիսինը եղավ յոթ տասնամյակ հետո դարաբաշյան համաժողովրդական շարժման ուժով Դարաբաղի Հանրապետության անկախության հոչակումը:

Մոսկվա ուղևորվելու ճանապարհին Դրոն (Դրաստամատ Կանայան) մի քանի օր մնաց Բաքվում: Այստեղից հունվարի 21–ին նա երկու նամակ ուղարկեց Զանգեզուր, մեկը՝ Նժդեհի, մյուսը՝ Զանգեզուրի գյուղացիական խորհրդի անունով: Նժդեհին հասցեագրված նամակում Դրոն առաջարկում էր Սյունիքը հայտարարել խորհրդային և դադարեցնել ապստամբությունը Դարաբաղում:

Ավելի ընդարձակ էր երկրորդ նամակը, որտեղ Դրոն գրում էր, որ երկու և կես տարվա դառն փորձը ցույց տվեց, որ հայ ժողովուրդը չի կարող իր հույսը կապել Եվրոպայի հետ: Այժմ Հայաստանը խորհրդա-

յին է, և հեղափոխական Ռուսաստանի միջոցով միայն հայ ժողովուրդը կարող է լուծել իր հողային հարցերը: Նամակի հիմնական պահանջը դարձյալ Զանգեզուրի խորհրդայնացումն էր: Նամակագիրն ընդգծում էր, որ Զանգեզուրի կողմից խորհրդային Հայաստանը չճանաչվել խանգարելու է լուծել Նախիջևանի, Շարուրի և Ղարաբաղի հարցերը և արդի է դառնայլու, որպեսզի բուրքերը իրենց գործերը չիանեն Հայաստանից: Նա նաև ավելացնում էր, որ Մոսկվայում բուրքերի հետ բանակցությունները կգան ապացուցելու, որ խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատավորության շահերը:

Նժդեհի հետ բանակցություններ վարելու և նշված նամակները նրան հանձնելու համար Հային կոմիտե և 11–րդ բանակի հրամանատարությունը ստեղծում է ինճոց հոգուց բաղկացած պատվիրակություն՝ նախկին հնչակյան, կոմունիստ Գրիգոր Վարդանյանի գլխավորությամբ: Անդամներն էին Սամսոն Թյունիկը, փոխգնդապետ Արմենակ Օրբեյանը, Արտաշես Շովհաննիսյանը և Ծմավին Քոչարյանը: Փետրվարի 2–ին պատվիրակությունը մտնում է Զանգեզուր: Նոյն օրը Գրիգոր Վարդանյանը և Արմենակ Օրբեյանը հրավիրվում են Նժդեհի մոտ՝ գրուցի: Նժդեհը փաստորեն հրաժարվեց 11–րդ Կարմիր բանակի հրամանատարության հետ երկխոսությունից և մերժեց Դրոնի առաջարկները: Եթեք օր Գորիսում մնալուց հետո՝ փետրվարի 5–ին, խորհրդային պատվիրակությունը Բաքու մեկնեց՝ առանց որևէ արդյունքի հասնելու:

1921 թ. հունվարի վերջերին Հային կոմիտե դիմում հղեց Զանգեզուրի գյուղացիությանը՝ կոչ անելով վերջ տալ աննպատակ դիմադրությանը և ճանաչել Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը: Խորհրդային իշխանության դեմ կրիվներին նաև կապահանգաներին խոստացվում էր կյանքի անձեռնմխելություն:

Կտրականապես մերժելով Զանգեզուրը խաղաղ ճանապարհով խորհրդայնացնելու բոլոր առաջարկները՝ Նժդեհը որոշեց ամեն կերպ աջակցել Դարաբաղում խմբապետ Թևան Ստեփանյանի գլխավորած հակախորհրդային ապստամբությանը: 1921 թ. հունվարի վերջերին Թևանի խմբերում հաշվվում էր մոտ 800 մարդ: Նժդեհը անմիջական կապի մեջ էր Թևանի հետ և աշխատում էր բավարարել նրա բոլոր պահանջները:

1921 թ. հունվարի վերջերին Թևանի գինված խմբերը հարձակման անցան, արագորեն գրավեցին Դիզակի (Շադրութի) ու Վարանդայի (Մարտունու) շրջանները և ընդհուպ մոտեցան Խանքենդին (Ստեփա-

նակերտ): Խորհրդային գորամասերը, տալով մեծ թվով սպանվածներ, ստիպված էին նահանջել: 1921 թ. Թևանի ուժերը գրավեցին Լեռնային Ղարաբաղի մեծ մասը և այդ տարածքները միացրին ինքնավար Սյունիքին: Թևանի հակախորհրդային ապստամբության հաջողության հիմնական պատճառը Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության մեծ մասի դժգոհությունն էր այն բանից, որ ռուսական Կարմիր բանակի հետ իրենց Երկիր էին մտել նաև Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր ասկյարները, որոնք Ղարաբաղն արդեն իրենցն էին համարում:

1921 թ. ապրիլի 2-ին՝ Երևանը գրավելուց հետո, Ղարաբաղում տեղակայված Կարմիր բանակի գորամասերը և տեղի կոմունիստական գումարտակներն ու զոկատները հարձակման անցան Թևանի փոքրաթվի ջոկատների դեմ, որոնց օգնության էր Եկել Նժդեհի ուղարկած էքսպեդիշին գորամասը՝ Տեր-Պետրոսյանի հրամանատարությամբ:

Ղարաբաղի ապստամբների դեմ Խորհրդային ուժերի ընդհանուր հարձակումն սկսվեց 1921 թ. ապրիլի 15-ին: Նոյն օրը Երեկոյան նրանք գրավեցին Թևանի հիմնական ամրացված կետը՝ Մեծ Թաղլարը: Գերաշխի ուժերի ճնշման տակ ապստամբները թողեցին նաև Վերջին հենակետը՝ Խծաբերդը և ապրիլի 18-ի գիշերը, ճեղքելով շրջափակման օլովքը, անցան Գորիս ու միացան Նժդեհին:

11-րդ Կարմիր բանակի հերթական խնդիրը դարձավ հետապնդել ՀՓԿ դեպի Զանգեզուր նահանջող գործերին և վերականգնել Խորհրդային իշխանությունը Վայոց ծորում:

Դեպի Զանգեզուր նահանջելու և այնտեղից Պարսկաստան անցնելու նպատակով ՀՓԿ կոչով Բաշ-Գյարնիում հավաքվեց մոտ 10000 մարդ՝ զինվորներ, մտավորականություն, պետական և հասարակական գործիչներ: Այդ անկազմակերպ նահանջը շուտով վերածվեց գաղթի: Զանգեզուրի բնակավայրեր հասնելու համար անհրաժեշտ էր անմարդաբնակ վայրերով ոտքով կտրել օրերի ճանապարհ: Հազարավոր մարդիկ անտերության էին մատնված, չկար իշխանություն, կազմակերպող ուժ:

1921 թ. ապրիլի 10-ին Զայհեղլիոն ընդունեց ներման դեկրետ, որը, սակայն, չը վերաբերում ՀՓԿ անդամներին, բարձր հրամանատարությանը և խմբապետներին: Սակայն դեկրետը արդյունք չտվեց և բոլշևիկներից սարսափահար փախչողներից ոչ ոք չվերադարձավ Երևան: «Փոկության կոմիտեն,— գրում է Ա. Սիմոնյանը,— ի վիճակի չը դեկավարելու գաղթը, ընթացք տալու և կանոնավորելու նրա հոսքը, ծեռնարկելու միջոցներ՝ որևէ չափով թեթևացնելու մարդկանց տառա-

լլանքը, որոնք չգիտեին, որ Երևանից մինչև Արաքս գետի պարսկական լավ գնալու են ամբողջ մեկ ու կես ամիս, չեն պատկերացնում, որ սովոր չմեռնելու համար ստիպված են լինելու ճանապարհին մորթուսել իրենց հետ տարած բոլոր անասունները, այդ թվում՝ մի քանի հարյուր ընտիր ծի» (Ա. Ս., էջ 458):

Նահանջի ճանապարհին կրնության բանտարկյալները և գերի ընկած ռուս կարմիրբանակայինները դաժանաբար ոչնչացվեցին: Այսպես՝ Երևանի բանտերից դուրս բերվեցին 63 բանտարկյալներ, որոնց հասցրին Քեշիշյանը: Ապրիլի 3-ին դեռևս Բաշ-Գյարնիի մոտ ծորը Ծետեցին Երեք ուժասպառ հիվանդների: Ապրիլի 5-ին Վեդիի մոտ սվինահար արեցին Շայաստանի կոմերիտմիության Կենտկոմի քարտուղար Արմենակ Բուղայյանին և բանվոր Տաճատ Թաղիանոսյանին: Մինչև Քեշիշյանը հասնելը սպանվեցին նաև Վաշտի հրամանատար Ռ. Պողոսյանը և զինկոն Ս. Օլթեցյանը:

Քեշիշյանում բանտարկյալների խմբին միացվեցին և 40 բանտարկյալներ, որոնք այդ շրջանի հենկոմների անդամներ էին ու Խորհրդային ակտիվ գործիչներ: Ապրիլի 13-ին բանտարկյալներին հասցրին Գնդեազ գյուղը, որտեղ ժայռից ցած նետեցին 12 հոգու: Ապրիլի 14-ին Բազարչայում բանտարկյալների խմբին միացվեցին 100 գերի ռուս կարմիրբանակայիններ: Դրանք այն 400 ռուս կարմիրբանակայիններից էին, որոնք գերի էին Վերցվել փետրվարի 13-ին՝ Ղարալազյագի վրա հանկարծակի հարձակման ժամանակ և որոնցից 300-ը արդեն ոչնչացվել էին: Անգեղակորում գերիներից գնդակահարում են 16, Լժին գյուղում՝ 17 հոգու: Այսպիսով՝ 203 գերիներից ու բանտարկյալներից ճանապարհին ոչնչացվում են 91-ը, երկու հոգու հաջողվում է փախչել, իսկ մնացած 110 բանտարկյալներին հասցնում են Տաթև: Այստեղ Նժդեհի կարգադրությամբ նրանցից 104-ը ենթարկվում են խոշտանգումների ու ցած են նետվում Տաթևի ժայռից (ՀժՊ, ԳԱ, հ. 7, էջ 154):

Նկատենք, որ Ա. Սիմոնյանի մոտ բացակայում է գերիներին ու կոմունիստ բանտարկյալներին ժայռերից ցած նետելու պահը: Ըստ նրա՝ տեղի են ունեցել միայն գնդակահարություններ, որից հետո դիակները նետել են ծորը (Ա. Ս., էջ 462-464): «Եվ այսպես, — եզրակացնում է Ա. Սիմոնյանը, — անողոք պատերազմում կույր վրեժինդրության զոհեր էին դառնում և կոմունիստները, և դաշնակցականները: Դաժանությունից ոչ ոք չեր շահում, բայց տուժում էր նրանց ծնած ժողովուրդը՝ կորոնված ծաղկուն տարիքի իր զավակներին» (Ա. Ս., էջ 465):

Հետագայում՝ 1923 թ., «Դայրենիք» ամսագրի թիվ 3-ում Ս. Վրացյանը, մեղքը ուրիշների վրա գցելու բացահայտ միտումով «Դայաստանի Դանրապետության պատմությունից» հոդվածում գրել է. «Մեր Զանգեզուրի ապատամբության պատմության մեջ մի սև էջ կա, այն է՝ 60 բոլշևիկ պատանդների գնդակահարությունը, որ կատարվել է զինվորական իշխանությունների կարգադրությամբ և արտակարգ հանձնախմբի նախագահի անփութության պատճառով։ Այս դեպքը, սակայն, որի մեջ մեզ չի կարելի մեղադրել, մեծ վիշտ պատճառոց մեզ, որովհետև դա հակասում էր թե մեր գործունեության, և թե՝ մեր քաղաքական դավանանքներին։ Դանցավորները հանձնվեցին դատի, սակայն սխալը ուղղել, իհարկե, անկարելի էր»։

Ի պատասխան դրամ՝ ՀՓԿ արտակարգ հանձնախմբի (արտակարգ դատարան) նախագահ Ավետիս Օհանջանյանը Թավրիզից Թիֆլիսում հրատարակվող «Զարյա Կոստոկա» թերթի խմբագրությանն է ուղարկում մի նամակ, որը տպագրված է թերթի 1923 թ. մայիսի 16-ի համարում։ Ա. Օհանջանյանը վկայում էր, որ հենց Ս. Վրացյանի ու նրա շրջապատի կարգադրությամբ է իրականացվել այդ ոժիրը։ Նա հայտնում էր, որ երբ Դարաքիլսա (Սիսիան) գյուղում գտնվող Նժդեհը Վրացյանի ներկայությամբ իրամայել էր գնդակահարել պատանդներին, վերջինս չի համարձակվել գոնեն մի խոսք ասել՝ փրկելու համար անմեղ զոհերին, մինչդեռ Նժդեհն անպայման նրան կլսեր։ Նամակագիրը վկայում է նաև, որ գնդակահարությունը կատարվել է Տաթևի վանքի բակում Վրացյանի բնակարանից 50 քայլ հեռավորության վրա, որից հետո դիակները նետել են ծորը, իսկ Վրացյանը գտնվելիս է եղել այնտեղ, բայց ծևացել է համբ, խուլ և կույր (Ա. Ս., էջ 465):

Դայրենիքի Փրկության կոմիտեն իր ամբողջ կազմով և Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ Տաթև հասավ 1921 թ. ապրիլի 20-ին, երբ դեռ գործի ու գաղթականության մի մասը գտնվում էր Զանգեզուրի ճանապարհուն։

Ապրիլի 21-ին ՀՓԿ-ն Տաթևի վանքում պաշտոնական նիստ անցկացրեց։ Որոշվեց ինքնալուծարել ՀՓԿ-ն և Զանգեզուրում ունենալ երկու կառավարություն։ Դրանցից մեկը ինքնավար Սյունիքի կառավարությունն էր, իսկ մյուսը պիտի լիներ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որի կազմավորումը հանձնարարվեց Ս. Վրացյանին։ Երկրորդ կառավարությունը չպիտի խառնվեր ինքնավար Սյունիքի կառավարության ներքին գործերին, այլ կոչված էր ներկայացնելու ՀՀ-ը

արտաքին աշխարհի առաջ։ Նրա կենտրոն հայտարարվեց Ղափանի հանքերը։ Նպատակահարմար համարվեց կյանքի կոչել Ս. Վրացյանի նախարարության կարինետը, որը լրացվեց երկու նոր նախարարներով (Ա. Ս., էջ 469):

Ի վերջո գաղթականությունը հասավ Արաքսի գետանցը՝ Պարսկաստան անցնելու համար։ Գետանցը կապված էր մեծ վտանգների հետ։ Արաքսը հատկապես վտանգավոր էր Սեղրի գյուղի շրջանում, ուր կուտակվել էր բազմահազարանոց գաղթականությունը։ Գարնանային հեղեղներից վարարած գետը ժայռոտ ափերին զարմվելով՝ մոլեզնորեն սլանում էր առաջ։ Կամուրջ գյուղուն չուներ, անցումը կատարվում էր «քելակ» կոչվող չորս լաստակներով, որոնք պատրաստված էին տիկերից ու տախտակներից, ուստի, թիչ չին խեղդվողները։ Պարսկաստան անցնելու նպատակով Սեղրի հասած ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի նախաձեռնությամբ փորձեց Արաքսի վրա լաստագիծ (ուրօմ) անցկացնել, բայց անհաջող։ Նման պայմաններում հազարավոր գաղթականների անցումը տևեց շուրջ երկու ամիս, որովհետև քելակի վրա կարելի էր նստել 2-3 հոգով միայն (Ա. Ս., էջ 471):

5. Լեռնահայաստանի հռչակումը

1921 թ. ապրիլի 26-ին Տաթևի վանքում հրավիրվեց ինքնավար Սյունիքի երկրորդ՝ արտակարգ համագումարը, որին 64 գյուղներից ներկա էին 95 պատգամավորներ։ Դամագումարի նախագահ ընտրվեց Սերգեյ Սելիբ-Յոլյանը։ Զեկուցումով հանդես եկավ Գ. Նժդեհը, որը շնչտը դրեց սկսված սովոր մեղմելուն ուղղված միջոցառումների վրա։ Դամագումարը որոշեց՝

1. Ինքնավար լեռնաշխարհ ազատ Սյունիքը հայտարարել անկախ պետություն և այն վերանվանել Լեռնահայաստան, որի մեջ մտնում են Զանգեզուրը, Վայոց ծորը (Դարալազյազ) և Լեռնային Դարաբարը։ Գորիս քաղաքը համարել Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք։

2. Դամագումարը հայտարարել Լեռնահայաստանի վարչական տությունը՝ նախարարների խորհուրդ, իսկ կառավարության անդամներին անվանել նախարարներ։

3. Վարչապետ ընտրել սպարապետին՝ նրան վերապահելով նոր կառավարության կազմի ընտրությունը։

Համագումարը միաձայն որոշեց գնդապետ Նժդեհին շնորհել զորավարի (գեներալի) ձևստիճան և նրան պարզաբարել «Խուստուսկիյան արծիվ» երկարե շքանշանով:

Ապրիլի 27-ին Նժդեհը համագումարի հաստատմանն է ներկայացնում կառավարության յոթ մարդուց բաղկացած հետևյալ կազմը.

1. Գ. Նժդեհ — վարչապետ և արտօգործնախարար
2. Մ. Սելիք-Յոլչյան — ներքին գործոց նախարար
3. Յ. Տեր-Շակորյան — պարենավորման
4. Ա. Մինասյան — խնամատարության
5. Յով. Տերյան — արդարադատության և լուսավորության
6. Ավ. Օհանջանյան — հաղորդակցության և փոստ հեռագրի
7. Ս. Եղիազարյան — ֆինանսների:

1921 թ. մայիսի 1-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը հրապարակեց դեկարացիա, որով հայտարարում էր, թե իր առաջնահերթ խնդիրն է ապահովել Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանությունը և այն դարձնել ամուր հենակետ՝ մոտ ապագայում Սայր Հայաստանը թշնամի տարրերից մաքրելու համար: Միաժամանակ ասվում էր, որ իրենք պիտի ջանան բարեկամական, բարիդրացիական սերտ հարաբերություններ հաստատել թուրք, պարսիկ և տաճիկ ժողովուրդների հետ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը միջոցներ էր ձեռնարկում, որպեսզի խաղաղ ճանապարհով Զանգեզուրը խորհրդայնանա և միացվի մայր երկրին: Այդ նպատակով 1921 թ. ապրիլի 23-ին Հայ-հեղկոմը հրապարակեց երկրորդ դեկրետը, որով ազդարարում էր համերում, այսինքն ներումը տարածվում էր բոլորի, այդ բվում նաև ՀՓԿ անդամների վրա: Դեկրետի իրագործման համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Արտաշես Կարինյանի գլխավորությամբ: Դեկրետն ամենուրեք լայն արձագանք գտավ:

Միաժամանակ Երևանից մի շարք առաջարկներ ուղարկվեցին Լեռնահայաստանի կառավարությանը՝ բանակցություններ սկսելու մասին, և վերջապես տվեց իր համաձայնությունը:

Հայիեղկոմի որոշմամբ Լեռնահայաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար ստեղծվեց 5 հոգուց կազմված պատվիրակություն՝ Արտաշես Կարինյանի ղեկավարությամբ: Կարմիր բանակի ներկայացուցիչն էր Վասիլի Մելինիկովը: Պատվիրակության ոչ կոմունիստ անդամներ էին Դավիթ Անանունը, Ա-Դոն և Յ. Մելիքյանը:

1921 թ. մայիսի 3-ին պատվիրակությունը հասավ Դարալագյազի Ներեկը գյուղը: Նույն օրը պատվիրակության ոչ կոմունիստ երեք անդամները, որոնք մտավորականության ներկայացուցիչներ էին, մեկնեցին Ներեկը 10 վերստի վրա գտնվող Գնդեազ գյուղը, ուր տեղավորցին կողմից բանակցությունների վայր է նշանակված Դակառավարության վայրունի շտաբը:

Միտումնավոր ձգձգումներից հետո, ի վերջո, մայիսի 9-ին Յապոն հայտնում է Ներեկը գտնվող խորհրդային պատվիրակներին, որ կառավարության կողմից բանակցությունների վայր է նշանակված Դակառավարության վայրունի գյուղը:

Մայիսի 10-ին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելինիկովը Սալիշկայից ուղևորվում են Գնդեազ և հայտարարում, որ Դալագուղը հարմար վայր չէ բանակցությունների համար, սակայն նրանց հայտնում են, որ ուրիշ տարրերակ չկա: Մայիսի 10-ի գիշերը դուրս գալով Գնդեազից, մայիսի 11-ի վաղ առավոտյան Ա. Կարինյանը և Վ. Մելինիկովը հասնում են Ղալաջուղ, որը բարձրաբերձ լեռներով շրջապատված, աշխարհից կտրված փոքրիկ գյուղ էր մի խոր ծորի մեջ, որն ուներ 70-80 տուն: Այդ վաճառքի գյուղի էր մի խոր ծորի մեջ, որն ուներ 70-80 տուն: Այդ գյուղուն այժմ գոյություն չունի, նրա բնակիչները 30-ական թվականներին վերաբնակվել են այլ գյուղերում: Գիշերային ճանապարհորդության նպատակն էր, որպեսզի խորհրդային պատվիրակները չտեսնեն Զանգեզուրի գորամասերի դասավորությունը: Դինգ օր պատվիրակները մնացին Դալագուղում՝ ուժեղ հսկողության տակ:

Այդ օրերին մանուկում հրապարակվեցին Ռկ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից Հայիեղկոմի նախագահ նշանակված Ալ. Մյասնիկյանի առաջարկը՝ ներն ու պայմանները՝ ուղղված Լեռնահայաստանի կառավարությանը, որոնք իհմք հանդիսացան բանակցությունների համար: Առաջին պայմանը կարմիր բանակության մարմինների լուժարումն ու մասնը Լեռնահայաստանի իշխանության մարմինների լուժարումն ու հայտնության Հայաստանի կառավարությանը հպատակություն հայտնելու էր: Հայիեղկոմն ընդհանուր ներում էր խոստանում բոլորին՝ ապստամբությանը մասնակցած շարքայիններին ու ղեկավարներին: Ալ. Մյասնիկյանը ուշադիր հետևում էր բանակցություններին:

Մայիսի 12-ին Դալագուղ հասավ Լեռնահայաստանի երեք հոգուց կազմված պատվիրակությունը՝ Գեղեցն Տեր-Սինասյանի գլխավորությամբ: Անդամներն էին արտօգործնախարար Մինաս Սինասյանը և զինվորական Լևոն Միքայելյանը:

Ղալաջուղի բանակցությունների առաջին նիստը կայացավ մայիսի 12-ի առավոտյան։ Նախագահում էր Գ. Տեր-Մինասյանը, որը հանդես եկավ հայտարարությամբ։ Նրանից հետո ծայնը տրվեց Ա. Կարինյանին։ Նա նշեց, որ Զանգեզուրը և փաստորեն նրան նիացած Ղարաբաղը, մնալով անկախ, դառնում են գործիք իմպերիալիզմի համար, որն առաջին հերթին ուղղվում է Հայաստանի դեմ, ուստի որպես նախնական պայման, խորհրդային իշխանության հաստատումն է Լեռնահայաստանում և հպատակեցումը խորհրդային Հայաստանին։ Բարձրացվեցին նաև աղրթեցանցի գաղթականների վերադարձի և քոչի հարցերը։

Առաջադրված բոլոր հարցերին Լեռնահայաստանի պատվիրակները լրջորեն առարկեցին։ Նույն օրը՝ մայիսի 12-ի երեկոյան, տեղի ունեցավ բանակցությունների երկրորդ նիստը, ուր նախագահում էր Ա. Կարինյանը։ Նա հայտարարեց, որ եթե Լեռնահայաստանի կառավարությունը մերժի Զանգեզուրի խորհրդայնացման մասին պահանջը, ապա բանակցությունները կդառնան ավելորդ։ Նրան պատասխաննեցին, որ այդ հարցի պատասխանը կարող է տալ նիայն Զանգեզուրի ժողովուրդը՝ իր հաճագումարով։ Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը պատասխանի համար երկու օր ժամանակ խնդրեց, ուստի բանակցությունները հետաձգվեցին երկու օրով։

Մայիսի 14-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը քննության առավ խորհրդային Հայաստանի դեկլարացիան՝ Զանգեզուրի խորհրդայնացման մասին։ Կառավարությունը կտրականապես մերժեց խորհրդային Հայաստանի կառավարության բոլոր առաջարկներն ու պահանջները և ընդունեց պատասխան դեկլարացիա։

Մայիսի 15-ին Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը վերադարձավ Ղալաջուղի՝ իր հետ բերելով պատասխան դեկլարացիան և բանակցությունները վերսկսվեցին։ Ինչպես նկատում է Ա. Սիմոնյանը, կասկած չէր մնում, որ Նժդեհը հրահանգել է վերջ տալ բանակցություններին, և Լեռնահայաստանի կառավարությունը Ղալաջուղի բանակցություններում, ըստ եռթյան, հրաժարվեց համաձայնության գալ խորհրդային կողմի հետ (Ա. Ս., էջ 512–513)։

Երօրյա բանակցություններից հետո Ա. Կարինյանի պատվիրակությունը վերադրձավ Երևան՝ խոստանալով շուտափույթ պատասխան տալ արված առաջարկներին ու պահանջներին, սակայն պատասխան այլևս չտրվեց։

1921 թ. մայիսի 18-ին Դամկ(ը)Կ Կենտկոմի այլենումը քննարկեց Շայիեղկոմը վերակազմելու և նրա փոխարեն խորհրդային Հայաստանի կառավարություն՝ ժողովողական կոմիսարների խորհուրդ կազմակերպելու հարցը։ Մայիսի 21-ին հաստատվեց ժողովում խորհրդային կազմը։ Ալ. Մյասնիկյան՝ ժողովում խորհրդային կազմական գործերի, Պողոս Մակինցյան՝ ներքին գործերի, Արտաշես Կարինյան՝ արդարադատության, Սարգիս Մրապինյան (Լուկաշին)՝ ժողովնտյուրի նախագահ, Արամայիս Երզնկյան՝ հողժողովուն, Ալեքսանդր Բեկարյան՝ պարենավորման և արտաքին առևտորի, Սարգիս Խանոյան՝ ֆինժողովուն, Աշոտ Ջովհաննիսյան՝ լուսաժողովուն, Սարգ Ջամբարձումյան՝ առողջապահության ժողովուն, Դրաստամատ Տեր-Միմոնյան՝ փոստ-հեռագրի, Ալեքսանդր Շահվերդյան՝ բանգյուղատեսչության, Արշակ/Խաչիկյան՝ աշխատանքի և սոցապ, Շավարշ Ամիրխանյան՝ Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ։

Ժողովում խորհրդ Զանգեզուրի հարցում բռնեց հստակ գիծ՝ այն բուն հայկական հող է և պետք է միացվի խորհրդային Հայաստանին՝ իբրև նրա անբաժան մաս, եթե հնարավոր է՝ խաղաղ միջոցներով, եթե ոչ՝ զենքի ուժով։

1921 թ. մայիսի 29-ին 11-րդ Կարմիր բանակը վերանվանվեց Կովկասյան առանձին բանակ, որի ռազմահեղափոխական խորհրդի կազմի մեջ մտան Ա. Օրջոնիկիձեն, Ա. Կիրովը, Ալ. Մյասնիկյանը, բանակի հրամանատար Ա. Դեկերը և ուրիշներ։

1921 թ. հունիսի 1-ին Գորիսում կայացած համատեղ նիստում Լեռնահայաստանի կառավարությունը՝ Նժդեհի վարչապետությամբ և Շանրապետական Հայաստանի կառավարությունը՝ Ա. Վրացյանի գլխավորությամբ, համաձայնության եկան մեխանիկորեն միանալու և մեկ միասնական կառավարություն ստեղծելու մասին։ Լեռնահայաստանը վերանվանվեց Հայաստան՝ Գորիս մայրաքաղաքով։ Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ առաջարկվեց Ա. Վրացյանը, իսկ ռազմական ուժերի հրամանատար՝ Գ. Նժդեհը։ Նոր կառավարությունը բաղկացած էր 11 նախարարներից՝ Արշ. Ջովհաննիսյան, Գ. Նժդեհ, Ա. Մելիք-Յոլյան, Ր. Տեր-Ղակորյան, Սմբ. Եղիազարյան, Ավ. Օհանջանյան, Ջովի. Տեղջան, Ր. Տերտերյան, Ա. Խոնդկարյան, Վ. Մինախորյան։ Պետական վերահսկիչ նշանակվեց Գեղեն Տեր-Մինասյանը։ Նախարարներից մեկն անկուսակցական էր, երկուսը՝ եսէր, ութը՝ դաշնակցականներ։ Չնայած իրավական առումով կառավարության դեկավար դարձավ

Ս. Վրացյանը, սակայն Լեռնահայաստանի փաստական առաջնորդ շարունակում էր մնալ Գ. Նժդեհը:

Պրոֆեսոր Արամ Միմոնյանը կատարում է մեր կարծիքով մի շատ կարևոր դիտարկում. նա գտնում է, որ Հայաստանի կառավարության ստեղծումը Զանգեզուրի բնակչության լայն զանգվածների շրջանում մեծ ոգևորություն չառաջացրեց: Դոգնած ու տառապած գյուղացիներից շատերը կարուտվ երազում էին խաղաղ կյանքի մասին: Զորքի վատահելի հրանանատարներից շատերը նույնպես հանդես եկան կառավարության դեմ: Զանգեզուր անցած ապստամբների մի գգալի մասը նույնպես այլևս տրամադիր չէր կովելու Կարմիր բանակի դեմ: Ահա թե ինչու Նժդեհը շրջում էր գյուղից գյուղ՝ բնակչության մեջ կրիկը շարունակելու տրամադրությունը բորբոքելու նպատակով: Սակայն, չնայած ծերնարկած միջոցառումներին, անցկացված գորակոչը սպասված արդյունքը չտվեց (Ա. Ա., էջ 526–527):

Թիկունքն անրապնդելու նպատակով ծեռնարկվեցին նաև պատժիչ գործողություններ. Նժդեհը պատժիչ գորամաս ուղարկեց ուսւ-մոլոկանական Բազարչայ և Բորիսովկա գյուղերը, որոնց բնակչության համակարանքը Կարմիր բանակի կողմն էր: Բնակչությունը ունեցվածքը բռնագորավկեց, իսկ ակտիվիստները ծերբակալվեցին և ուղարկվեցին Տաքը, որտեղ բանտարկված էին նաև գերի կարմիրբանակայինները, տեղացի հայ բոլշևիններ, ովքեր հարցաքննության ժամանակ պահանջված ցուցմունքներ չէին տալիս՝ նրանց ժայռից նետում էին ծորը, գնդակահարում:

Տեղի բոլշևիկյան բժիջը կազմակերպեց բանտարկյալների փախուստ վաճրի խցերից, սակայն դա նկատվեց և շատերը գնդակահարվեցին, իսկ ոմանց էլ հաջողվեց պարանով ցած իշնել ու ազատվել: Այդ դեպքերից հետո բազարչայցի մոլոկանները հեռացան Յյուսիսային Կովկաս:

Կառավարության դեմ անհնագանդության ցույց կազմակերպեցին Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան գյուղի բնակիչները, որտեղ գործում էր ընդհատակյա կոմբինը՝ Դակոր Տանկանի գլխավորությամբ: Գյուղ մտած պատժիչ ջոկատը ճնշեց հուզումները, Դ. Տանկանը խուսափեց ծերբակալությունից, սակայն ծերբակալվեց, հարցաքննվեց ու գնդակահարվեց նրա հայրը:

Պատժիչները շուրջկալ կազմակերպեցին նաև Ղարաքիլիսա (Սիսիան) գյուղում, որտեղ գնդակահարվեց տեղի կոմբինի ակտիվիստ Գարեգին Գյուրջյանը:

Դումիսի սկզբներին պատերազմին վերջ դնելու նպատակով Կրկին Վայոց ծոր Եկան Ա. Կարինյանն ու Վ. Մելիքիկովը: Գորիսի կառավարությունը նրանց հետ բանակցելու ուղարկեց Գառնիկ Շահինյանին: Դանդիարյանը կայացավ Գնդկազում, սակայն որոշվեց բանակցությունները հետաձգել երկու շաբաթով:

Գորիսի կառավարությունը քայլեր էր ծեռնարկում հակախորհրդային ուժերի համախմբման ուղղությամբ և դիմեց անգամ Խորհրդային Ադրբեյջանի տարածքում դեռևս պահպանված մուսավարական ուժերին, ինչպես նաև Քուրդիստանի քողերին և պարսկական խաներին:

Սակայն Նժդեհի, Վրացյանի ու նրանց համախմբների շանքերը սպասված արդյունքը չէին տալիս: Ավելի ու ավելի շատ զանգեզուրցիներ էին հակվում հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու կողմը:

Զանգեզուրցին բարացիորեն կանգնել էր սովանահության սպառնալիքի առջև, նա ստիպված էր կերակրել նաև շուրջ 7000 գաղթականությանը: Դեպի Արաքս գնացող Երևանյան գորամասերը բնակավայրերով անցնելիս թույլ էին տալիս զանգվածային անկարգություններ: Արևմտահայերից կազմված 2500–հոգիանոց մի գորամաս, անցնելով Սիսիանի, բուն Զանգեզուրի, Դափնի և Արևիքի հայկական գյուղերով՝ թալանում էր գյուղացու վերջին կտոր հացը, մորթում ոչխարները, այժմերն ու հավերը, ավերի ենթարկում ամեն ինչ: Եղան նույնիսկ գինված ընդհարումներ արևմտահայ գինվորների ու տեղացիների միջև: Գործանի շրջանի մի քանի հայկական գյուղերի բնակիչները դիրքեր էին բռնել արևմտահայ գորամասի դեմ: Նրանք հայտարարում են նաև, որ իրենց շահը պահանջում է լինել Խորհրդային Յայաստանի հետ: Ալ, Մյասնիկյանի ժամանակ գյուղական հետախուզական մի փաստաթղթում նշվում էր, որ Զանգեզուրի որոշ շրջաններում ամեն մի գյուղացու մոտ «հյուրընկալված» են 8–10 մասունքներ, որոնց կողմից եղել են նաև բռնաբարությունների դեպքեր:

Այդ նույն ժամանակ Խորհրդային Յայաստանի կառավարությունը դիվանագիտական քայլեր է կատարում Պարսկաստան անցած գաղթականներին Վերադարձնելու ուղղությամբ: 1921 թ. հունիսին Գրիգոր Վարդանյանին հանձնարարվում է մեկնել Զուլֆա և կազմակերպել հայկարդանյանին հանձնարարվում:

թենադարձության գործը: Այնտեղ նա մնում է 23 օր և Խորհրդային Հայաստան է տեղափոխված 3250 փախստականների:

Գնդեազում Նոր Բայազետից և Կոտայքից եկած ապստամբական վաշտերն անցնում են բոլշևիկների կողմը:

Տառապած երկրի բնակչության բաղձանքը խաղաղությունն էր ու շինարարական աշխատանքը. նրանք կարուտել էին մուրճ ու գնդանին, հանդ ու արտին, գիր ու գրքին: Զանգեզուրի ապստամբների ղեկավարները առաջվա նման հրաժարվում էին հպատակություն հայտնել Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը, քանի որ նրանք այդպես էլ հավատ չունեին, թե խաղաղ ճանապարհով Զանգեզուրը հանձնելով՝ այն չի անցնի Ադրբեյջանի ենթակայության տակ:

Ավելին, ինչպես ասվեց, Ս. Վրացյանը, Գ. Նժդեհը և նրանց զինակիցները հույսը չէին կորցրել, որ կարելի է վերադառնալ Երևան և վերահաստատել Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Դեն այդ մտքով Գորիսի կառավարությունը նախապատրաստական աշխատանք սկսեց Խորհրդային Հայաստանի վրա հարձակվելու համար:

Թե՛ Զանգեզուրի ժողովուրդը, թե՛ ՀՅԴ տեղական կազմակերպությունները և թե՛ գործի հրամանատարությունը կողմնակից չէին կրիվը շարունակելուն: Հարձակման նախօրյակին Դարալազյագի ժողովրդի կողմից հատուկ պատվիրակություն էր գնացել Գորիս և կառավարությանը խնդրել նոր կորիվ չսկսել, այլապես իրենք կմիանան խորհրդային գործին, սակայն նրանց պատասխանում են, որ կորիվ անպայման սկսվելու է:

Դարալազյագի վրա հարձակման նախօրյակին արևմտահայության ներկայացուցիչները Սմբատի նախագահությանը թափրիզում ժողով են գումարում, որտեղ որոշում են մեկընդիշտ վայր դնել գենքը և ամեն կերպ աջակցել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը: Այդ որոշումը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը ներկայացնելու համար առանձնացվում է պատվիրակություն, որի մեջ էին մշեցի Հակոբ Տեր-Զաքարյանը և վանեցի Հայկ Կոսոյանը: Երևանի ճանապարհին՝ Զուլֆայում, նրանք հանդիպում են Գրիգոր Վարդանյանին և միահն հասնելով Երևան՝ ներկայանում են արտգործողությունի պաշտոնակատար Ա. Կարինյանին: Հաջորդ օրը պատվիրակությանն ընդունում է ներքորժողկոմ Պողոս Մակինցյանը: Նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, նրանց ընդունում է ժողովուրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: Նրանց

հայտնվում է, որ Խորհրդային Հայաստանի դռները բաց են արևմտահայրի առջև:

6. Զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը Դարալազյագի (Վայոց ձորի) վրա, նրանց պարտությունը և Զանգեզուրի խորհրդայնացումը

Դացի և զինամթերքի պաշարները համալրելու և հաջողության դեպքում առաջ շարժվելու և երևանը գրավելու մտադրությամբ Գ. Նժդեհը մշակեց Դարալազյագի (Վայոց ձոր) վրա հարձակվելու և այն ամբողջությամբ գրավելու օպերատիվ պլան: Նրա կարգադրությամբ Յապոնի (Դոկի. Պարոնյան) ուժերը, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր 1900 զինվորի, 1921 թ. հունիսի 15-ի լույս 16-ի գիշերը Որոտանի լեռնանցքով հանկարծակի հարձակում սկսեցին Վայոց ձորում գտնվող խորհրդային գորամասերի վրա:

Անակնկալի գալով՝ Կարմիր բանակի գորամասերն ընկան ծանր դրության մեջ: Հարձակման առաջին երեք օրերի ընթացքում զանգեզուրյան ուժերը հասան որոշակի հաջողությունների: Կարմիր բանակի հայկական բրիգադի առաջին գումար օղակի մեջ առնվեց ու ոչնչացվեց, 700 կարմիրաբանակայիններ գերի ընկան, շատերը անցան զանգեզուրցինների կողմը: Անկանոն նահանջի դիմեց նաև հայկական բրիգադի երկրորդ գումար:

Կարմիր բանակի հրամանատարությունը շտապ միջոցներ ծեռնարկեց դրությունը շտկելու համար: Հունիսի 18-ին Հայաստանի ժողովուրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը կոչով դիմեց Հայաստանի աշխատավորությանը՝ նոր պատերազմի հետևանքների ողջ պատասխանատվությունը դնելով Զանգեզուրի կառավարության վրա: Նա հաստատ համոզմում էր հայտնում, որ շուտով Կարմիր բանակը կազատագրի ոչ միայն Վայոց ձորը, այլև ամբողջ Զանգեզուրը:

Հունիսի 16-ից մինչև 21-ը տևած վեցօրյա համառ մարտերում հայկական առաջին բրիգադը նահանջեց մոտ 80 կիլոմետր՝ տալով 900 գերի, որը խորհրդային ուժերի մեկ երրորդն էր:

Սակայն Զանգեզուրի ուժերի այդ հաջողությունները կրում էին սոսկ ժամանակավոր բնույթ: Տեղին է նկատում Ա. Միմոնյանը, որ ամբողջ Կովկասը խորհրդային էր՝ բացի Զանգեզուրից և բոլորի համար

պարզ էր, որ այդպես երկար տևել չէր կարող: Դարձակումը Դարալագյազի վրա հնարավորություն ընձեռեց խորհրդային կողմին՝ խաղաղ միջոցներից հրաժարվելու և Զանգեզուրի հարցը ռազմական ուժով լուծելու համար: Որքանո՞վ էր արդարացված Լեռնահայաստանի զորքի և Երևանյան զորամասերի նոր հրաժակումը Վայոց ձորի վրա,— հարցում է Ա. Սիմոնյանը,— և պատասխանում, որ այն ոչ մի արդարացում չուներ ու անհմաստ էր նախ այն պատճառով, որ արդեն պարզից էլ պարզ էր, որ Լեռնահայաստանի իր հոգնած ու պաշարազուրկ զորամասերով, բոլշևիկյան պրոպագանդայի ազդեցությամբ մտափոխված բնակչությամբ այլևս անզոր էր դիմագրավելու խորհրդային վիթխարի ռազմական մերենայի ճնշմանը: Երկրորդ՝ արդեն սկզբունքորեն լուծված էր խորհրդային Դայաստանին պատկանելու հարցը՝ շնորհիվ Սյունիքի հերոսական ժողովրդի մղած երկարատև ու հաղբական կողվների (Ա. Ս., էջ 555): Վայոց ձորոն ամբողջությամբ գրավելու հաջորդ օրն իսկ պարզվեց, որ այն իրենց ծեռքում պահելը պարզապես անհրագործելի է, և տարած հաղբանակին հաջորդեց պարտությունը:

Դեռևս 1921 թ. մայիսի կեսերին Ալ. Մյասնիկյանը և Ա. Շեկերը համատեղ մշակել էին Զանգեզուրի գրավման նախնական ռազմաօպերատիվ պլան: Դրա հիման վրա Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատարությունը հունիսի 20-ին բանակի շտաբին հանձնարեց մշակել վերջնական պլան:

Կազմված պլանով նախատեսվեց Զանգեզուրի վրա ընդհանուր հրաժակում սկսել միաժամանակ բոլոր կողմերից:

Զանգեզուրի վրա հարձակվելու համար ստեղծվեց Երկու զորախումը՝ Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան և Երևանյան:

Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան խմբավորման մեջ մտան Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսը և այլ զորամասեր: Կորպուսի հրամանատար Ալ. Տողորսկին միաժամանակ նշանակվեց խմբավորման հրամանատար, իսկ կոմիսար նշանակվեց Ի. Սվիրիդոնիք: Խմբավորման ուներ 5175 սպին, 400 թուր, 12 թնդանոթ, 100 գնդացիր, 7 օդանավ: Խմբավորումը Զանգեզուրի վրա հարձակվելու էր միաժամանակ հյուսիսից, արևելքից և հարավ-արևելքից:

Խմբավորումը բաժանվեց Երկու զորայան, որոնցից մեկի խնդիրն էր մինչև հունիսի 30-ը գրավել Խուլգաֆերինի կամուրջը և կտրել հակառակորդի նահանջի ճանապարհը դեպի Պարսկաստան: Երկրորդ զորայունը հուլիսի սկզբին պետք է գրավեր Գորիսը և Ղափանի հանքերը:

Երևանյան խմբավորման մեջ, որի հրամանատար նշանակվեց Մ. Վելիկանովը, մտնում էին հայկական հրաժագային բրիգադը և հեծյալ գունդը, 11-րդ բանակի 20-րդ դիվիզիայի 117, 178, 180-րդ զնները և այլ զորամասեր: Այս խմբավորման զորքերը Զանգեզուրի վրա պետք է հարձակվեին արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից:

Երևանյան խմբավորումն իր հերթին բաժանվեց Երեք զորայուների:

Առաջին զորայունը՝ 1128 գինվոր, 27 գնդացիր, 2 գրահամերենա, պետք է հարձակվեր Կեղի-Վայոց ձոր-Սիսիան-Գորիս գծով, Գորիսում միանար Ղարաբաղից Զանգեզուր մտած զորքերին և նրանց հետ միասին շարժվեր Ղափանի վրա:

Երկրորդ զորայունը՝ 2150 գինվոր, 6 հրանոթ, 80 գնդացիր, պետք է հարձակվեր Նախիչևան-Բիշանակ-Սիսիան ուղղությամբ, որից հետո առաջին զորայան հետ միասին շարժվեր Գորիսի վրա:

Երրորդ զորայունը՝ 1208 գինվոր, 45 գնդացիր, պետք է հարձակվեր Նախիչևան-Օրդուբադ-Մեղրի գծով և կտրել Գենվազից Արաքսի վրայով Պարսկաստան տանող նահանջի ճանապարհը:

Զանգեզուրի վրա պետք է հարձակվեր նաև Ղարանլուղում գտնվող զորամասը, որը նույնպես մտնում էր Երևանյան խմբավորման մեջ:

Զանգեզուրի վրա հարձակվող կարմիր զորքերի գինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 10000-ի:

Ըստ Ա. Սիմոնյանի՝ Զանգեզուրի գինված ուժերը 1921 թ. հունիսի կեսերին բաղկացած էին չորս զորատեսակներից. 1. Տեղական կադրային զորամիավորումներ, որոնք առավել մարտունակ էին. 2. Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Զանգեզուր անցած զորամասեր, որոնք սպառել էին իրենց ուժերը. 3. Արևմտահայ խմբերը, որոնք խորհրդային իշխանության դեմ պայքարու շարունակելը անհմաստ էին համարում. 4. Աշխարհազորային գումարտակներ, որոնք հավաքված էին տեղի գյուղացիներից, որոնք նույնպես այլևս ցանկություն չունեին դիմադրելու կարմիր բանակին և պատրաստ էին առաջին իսկ հարմար պահին անցկացնելու խորհրդային զորքերի կողմը:

Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան ռազմաճակատի ուղղությամբ սահմանամերձ Կոռինձոր, Ղարաբյանդ, Տեղ, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Վերիշեն, Բուռուն գյուղերի բարձունքներում կառուցել էին պաշտպանական ամրություններ, այստեղ էր կենտրոնացվել մոտ 3000 կովոր, 11 հրանոթ, 27 գնդացիր: Մյուս Երեք ճակատներում՝ Զա-

Կայոց ծոր, Սիսիանի և Օրդուբաղի ուղղությամբ զանգեզուրցի-
ներն ունեին 7100 սվին, 1600 թուր, 16 հրանոթ, 50 գնդաշիր:

Մեղրիում Նժդեհն ուներ 2500-անոց կանոնավոր զորք, որոնցից
600-ը՝ հեծյալ, 2 լեռնային հրանոթ, 20 գնդաշիր: Այստեղ հրամանատար-
ներն էին Սմբատը, Ղալի Ղազարը, Թուրդ Ղազոն, Մուշեղ Ավետիսյանը:

Ղափանում կանոնավոր զորք չկար, ոչ կանոնավոր ուժերի հրա-
մանատարն էր Գերասիմ Աթազանյանը, որն ուներ 2 լեռնային հրանոթ և
14 գնդաշիր:

Կայոց ծորի շրջանում կար 3000-անոց կանոնավոր զորք, որից
բացի, Յապոնի 500 հեծյալները, ունեին մեկ հրանոթ, 28 գնդաշիր: Դրա-
մանատարներն էին Յապոնը, Կուռոն, գնդապետ Կորոլկովը:

Սիսիանի շրջանում կար 1500-անոց կանոնավոր զորք, 24 գնդա-
շիր: Դրամանատարներն էին Բաշգյառնեցի Մարտիրոսը և սասունցի
Մուշեղը:

Այսպիսով՝ Լեռնահայաստանի զինված ուժերի ընդհանուր թիվը
շուրջ 12000 էր, ունեին 16 հրանոթ, 100 գնդաշիր:

1921 թ. հունիսի 20-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորիի նախագահ, ռազմա-
կան գործերի ժողկոմ, Կովկասյան առանձին բանակի ռազմիկնորոշի-
ուի անդամ Ալ. Մյասնիկյանը և Երևանյան ռազմական խմբավորման
հրամանատար Ս. Վելիկանովը հրաման ստորագրեցին Զանգեզուրի
վրա հարձակում սկսելու նասին:

1921 թ. հունիսի 22-ին Երևանյան խմբավորման առաջին զորան-
յան զորամասերը շարժվեցին Զանգեզուրի վրա: Զանգեզուրյան զորա-
մասերը անկանոն դիմադրությունից հետո նահանջեցին: Խորհրդային
զորքերը գրավեցին Կայոց ծորի Անաղու, Չիվա, Արփա գյուղերը: Շուրջ
3000 զինվոր ու սպա հանձնվեցին Կարմիրներին:

Հունիսի 23-ի լուսաբացին խորհրդային զորքերը մտան Թեշի-
քենդ և այստեղ գերեցին Լեռնահայաստանի բանակի շուրջ 1000 զին-
վորների:

Գրավվեցին նաև Վերնաշեն, Գետափ, Գլածոր, Սալիշկա գյուղե-
րը: Զանգեզուրյան նահանջեցին դեպի Գնդևազ և Շերիեր: Շատին
գյուղում առաջին բրիգադին միացան Ղարանլուղից Սելիմի լեռնանց-
քով Կայոց ծոր մտած զորքերը: Այնուհետև խորհրդային ուժերը գրավե-
ցին Գնդևազ, Շերիեր գյուղերը: Հունիսի 24-ի Երեկոյան նրանք գրավե-
ցին նաև Փաշալու և Մարտիրոս գյուղերը: Այդպիսով մի քանի օրվա ըն-
ցին նաև Փաշալու և Մարտիրոս գյուղերը: Այդպիսով մի քանի օրվա ըն-

Կայոց ծորում գտնվող Լեռնահայաստանի խմբավորումը և գրավեցին
հունիսի 15–21-ին թողած տարածքների մեջ նաև:

Հունիսի 29-ին կարմիր զորամասերն ամրացան Բազմաչափ
բարձունքներում, որը Զանգեզուրի սահմանագլուխն էր: Դա նշանակում
էր, որ Կայոց ծորը ամբողջովին գրավված էր և առջևում Սիսիանն էր: Ընդհատակից դուրս եկան և խորհրդային իշխանության վերահաս-
տատմանը ձեռնամուխ եղան Կայոց ծորի կոմունիստները:

Կայոց ծորում կոիվները դեռ շարունակվում էին, եթե Նախիջևան
քաղաքի դեպի Զանգեզուր շարժվեց Երևանյան խմբավորման երկ-
րորդ զորայունը և ամրացավ Բիշանակ սարի վրա, որտեղից նույնպես
երևում էր Սիսիանի համայնապատկերը:

Դեռևս հունիսի 23-ին Երևանյան խմբավորման երրորդ զորայու-
նը Նախիջևան–Օրդուբաղ–Մեղրի գծով շարժվել էր Գենվազի վրա: Այս-
տեղ զանգեզուրյան ուժեղ դիմադրության էին նախապատրաստվել: Այստեղ էր նաև Մուշեղ Ավետիսյանի գլխավորած արևմտահայերի ջո-
կատը, նրա օգնականն էր Ղազար Քոչարյանը: Գենվազը ոչ միայն զան-
գեզուրյան թիկունքն էր, այլև այնտեղով էր անցնում դեպի Պարս-
կաստան նահանջի ճանապարհը, ուստի զանգեզուրյան ուժեղ դի-
մադրություն ցույց տվեցին, սակայն ստիպված հետ քաշվեցին և ամրա-
ցան Գենվազի արևմտյան լեռնալանջերում:

Հունիսի 29-ին կարմիր զորամասերը գրավեցին Անգեղակոթը,
որտեղ առաջին և երկրորդ զորայունները միացան: Երեկոյան կարմիր
զորամասերը գրավեցին Բարձրավան և Շաղաթ գյուղերը:

Սիսիանում մնացած ուժերը Կոււռ Թարխանյանի գլխավորու-
թյամբ կենտրոնանալով Ախլաթյան գյուղի շրջանում՝ Գորիսից օգնու-
թյուն էին սպասում: Վերջապես հունիսի 30-ի լուսաբացին Ղափանից
նրանց օգնության եկավ Գերասիմ Աթազանյանի հարյուրակը: Նրանք
միացյալ ուժերով հարձակվեցին Ախլաթյան գյուղը գրաված կարմիրնե-
րի վրա, սակայն պարտություն կրեցին ու նահանջեցին: Նահանջը կան-
խելու համար Գորիսի կառավարությունը դիմում էր խստագույն պա-
տիժների, բայց ապարդյուն: Չեր օգնում նաև «Կացինավոր բոլշևիկնե-
րի» նասին տարածվող քարոզչությունը և նահանջը շարունակվում էր:

Ընդհատակից դուրս եկած կոմունիստները ակտիվորեն աջակցում
էին կարմիր զորքերին, նրանց օգնություն մեջ քարոզչություն ծավալում:

Հունիսի 1-ին Երևանյան խմբավորման առաջին և երկրորդ զոր-
այունները միացյալ ուժերով գրավեցին Սիսիանի կենտրոն Ղարաբի-

լիսա գյուղը, այնուհետև Ղալաջուղ, Ուզ, Վաղուղի գյուղերը, որով և ռազմական գործողությունները Սխիանում ավարտվեցին:

Նույն օրը Նժդեհը Գորիսում անցկացրեց նախարարների խորհրդի նիստ, որտեղ որոշվեց թողնել Գորիսը:

Երևանյան խմբավորման գորքերը արևմուտքից արդեն հասել էին Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսի մատուցներին, երբ 1921 թ. հուլիսի 2-ի լուսադեմին Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան խմբավորման գորամասերը արևելքից նույնպես անցան հարձակման: Խմբավորումը կենտրոնից հարվածեց Տեղ գյուղին, ծախ թէից՝ Կոռնիձոր, աջ թէից՝ Խնաճախ-Խոզնավար գյուղերին: Աղանց լուրջ դիամորության հանդիպելու խմբավորման ուժերը գրավեցին Տեղ, Կոռնիձոր, Քարաշեն, Խնաճորեսկ գյուղերը: Խորհրդային ուժերը համար դիմադրության հանդիպեցին Չալ Բորանի և Քաջալդաղի բարձունքներում: Սակայն հուլիսի 2-ի ուշ երեկոյան Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան խմբավորման հիմնական ուժերը գրավեցին Խնաճախ, Քայանդուր, Խոզնավար գյուղերը և տեղական կիմունիստական ջոկատի մարտիկների ուղեկցությամբ մտան Լեռնահայաստանի կենտրոն՝ Գորիս: Ա. Տողորսկու կորպուսի կողմից քաղաքը գրավելուց երկու ժամ անց Գորիս մտավ նաև Երևանյան խմբավորման հայկական հեծյալ գունդը: Երևանյան խմբավորման ուժերը Գորիսի վրա հարձակում էին սկսել Գորիսի շրջանի Եռաբրի սարահարթից: Այդպիսով՝ Գորիսի գրավմանը Ղարաբաղ-Զանգեզուրյան և Երևանյան խմբավորումների գորքերը միացան:

Նժդեհը և նրա կառավարությունը հետ քաշվեցին Ղափան:

Հուլիսի 4-ին կարմիր գորքերը մտան Տաքը: Ղաջորդ օրը բուժ Զանգեզուրը՝ Գորիսի շրջանը, լիովին գրավվեց: Հուլիսի 3-ի հրամանով Ալ. Մյասնիկյանը պահանջեց մարդասիրական վերաբերմունք դրսնորել Զանգեզուրի բնակչության նկատմամբ, չդիմել բռնությունների, զգուշ լինել, կապ պահպանել միմյանց հետ, քանի որ դեռևս նոր մարտեր էին սպասվում (ժողովածու, էջ 542):

Հուլիսի 4-ին Նժդեհը հասավ Ղանքեր և նույն օրը հրավիրեց կառավարության անդամների խորհրդակցություն: Նա հայտարարեց, որ Ղափանում ինքը ջարդելու է թշնամուն, ուստի Ղանքերից հեռանալու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող: Սակայն որոշվում է Երևանի պետական գանձարանից բերած տարադրամը փոխադրել Մեղրի, իինգ միլիարդ հայկական նոր դրամները թաղել հողում, իսկ 100 միլիոն հայկական ոութլին, խորհրդային 120 միլիոն ոութլին և եղած ոսկի տարադրա-

մը պահել իրենց մոտ: Որոշվում է կապարգողի տարբեր վայրերում թարցնել նաև գենքի ու զինամթերքի մի մասը:

Հուլիսի 5-ին Նժդեհի մասնակցությամբ Ղանքերում տեղի ունեցավ Ղափանի շրջանի ներկայացուցիչների և ճակատների պետերի ժողով: Ղակառակ Նժդեհի սպասածի՝ ժողովականների ընդհանուր տրամադրությունն էր ընդունել խորհրդայնացումը: Ժողովը որոշեց բոլշևիկյան ուժերին տեղի տալ առանց կրվի:

Ժողովից անմիջապես հետո տեղի է ունենում կառավարության վերջին նիստը, որտեղ որոշվում է թողնել Ղափանը և անցնել Մեղրի:

Հուլիսի 5-ին կարմիր գրամասերը գրավեցին Ձեյվա, Տանձավեր, իսկ հուլիսի 6-ին՝ Եղվարդ, Ազարակ, Խորանց, Ուժանիս գյուղերը: Նույն օրը խորհրդային ուժերը և Ղափանի շրջանի բնակչիներից կազմված կոմունիստական ջոկատները առանց դիմադրության գրավեցին Ղափանի Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Դովուս, Խլաքաղ, Առաջանոր, Նորաշենիկ, Շրվենանց գյուղերը և մոտեցան Ղանքերին:

Հուլիսի 6-ին Նժդեհը հրահանգեց կառավարությանը՝ անհապաղ հեռանալ Ղանքերից, քանի որ հարևան Ազարակի բնակչիները աղուհացով էին ընդունել կարմիր բանակին: Սկսվեց խուճապ, և կառավարությունը երկու ժամից հեռացավ դեպի Մեղրի: Նժդեհը ճակատներ է ուղարկում վերջին հրահանգը՝ քաշվել ճակատներից և ցրվել գյուղերը:

Նժդեհը և նրա ուղեկիցները նույնպես ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի՝ բարձրանալով խուստուին ի վեր: ճանապարհին Նժդեհը հուլիսի 7-ին գրեց խորհրդային Ղայաստանի Շեղկոմին ուղղված մի գրություն, որի մեջ շարադրեց իր նկատառումները Ղայաստանի քաղաքական ու տնտեսական բարեփոխումների և Զանգեզուրի նկատմամբ խորհրդային Ղայաստանի կողմից վարվելիք ցանկալի քաղաքականության վերաբերյալ: Սակայն առաջ շարժվող խորհրդային գորքերի հրամանատարությունը այլևս մտադիր չէր որևէ գործ ունենալ Նժդեհի հետ, և նրանց համար արդեն ընդունելի էր միայն մեկ պայման՝ անվերապահ կապիտուլյացիա:

Հուլիսի 7-ի կեսօրին խորհրդային գորքերը մտան Ղանքեր՝ և գրավելով Բաղարարջ, Կաչագան, Բեխս, Քաջարան, Փխորուտ և այլ գյուղեր՝ խուստուի սարալանջերով ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի:

Հուլիսի 8-ին Գորիսում Զանգեզուրի արտակարգ կոմիսար նշանակված Ղրաստաճատ Տեր-Սիմոնյանը, զորաքանակի հրամանատար Տողորսկին և զինվորական կոմիսար Սվիրիդովը ստորագրեցին հրա-

ման՝ ուղղված Զանգեզուրի բնակչությանն ու Ղարաբաղ–Զանգեզուրյան խմբավորման զորանասերին: Դրամանում ասված էր, որ կարմիր զորքերի հարվածների տակ Նժեթի գլխավորած հակահեղափոխությունը փախչում է Պարսկաստան, ուստի առաջնահերթ խնդիրը Զանգեզուրում խորհրդային իշխանության հաստատման միջոցառումներն են (Ա. Ս., էջ 597–598):

Դուլիսի 7–ի երեկոյան Նժեթի կառավարությունը հասել էր Մեղրի: Արաքսի ափին խօնվել էր հսկայական քաղմություն՝ Պարսկաստան անցնելու համար: Պարսկական իշխանությունների հետ համաձայնություն ծեռք բերվեց՝ յուրաքանչյուր գետն անցնողի համար վճարել կես ոսկի: Վճարողը Ս. Վրացյանի կառավարությունն էր: Նժեթի Մեղրի գյուղից ամեն կերպ արագացնում էր գետանցումը:

Դուլիսի 9–10–ին Երևանյան խմբավորման ուժերը, կոտրելով Մեղրի–Օրդուրադ ճակատում ցույց տրված դիմադրությունը, երեք ուղղություններով առաջացած դեպի Գենվազի Կենտրոն Մեղրի գյուղը՝ ճանապարհին գրավելով Նյուվադի, Շիվանիծոր և այլ գյուղեր: Ամբողջ Լեռնահայաստանը փաստորեն գրավված էր բոլշևիկյան ուժերի կողմից, իսկ հայ զորքի ու փախստականների մնացորդները խօնված էին Արաքսի ափին:

Դուլիսի 9–ին Նժեթիին հայտնեցին, որ Կարմիր բանակի զորանասերին հրամայված է անպայման գերի վերցնել Լեռնահայաստանի կառավարության անդամներին և առավել հայտնի դաշնակցական գործչներին, ուստի նա կառավարությանը հրահանգեց նույն գիշերն անցնել Արաքսը: Այդ օրը Նժեթի նույնական անցավ Արաքսը:

Դուլիսի 13–ին խորհրդային զորքերը բոլոր կողմերից գրոհեցին Գենվազի Կենտրոն Մեղրի վրա ու գրավեցին այն: Զանգեզուրը ամբողջովին գրավված էր:

1921 թ. ապրիլից սկսած Արաքսի վրայով Պարսկաստան են անցել 8042 մարդ:

1921 թ. հուլիսի 15–ին Կովկասյան 1–ին կորպուսի գիննկոմ Ի. Սվիրիդովը գորիսից հեռագրով Ալ. Մյասնիկյանին հայտնում էր, որ Զանգեզուրում հեղափոխական կարգը վերականգնված է:

Դուլիսի 20–ին հրապարակվեց ՀՍԽՀ ժողկոմիսորիի նախագահ և ռազմուղիկոմ Ալ. Մյասնիկյանի հրամանը, որով նա շնորհակալություն էր հայտնում մարտիկներին և հրամանատարներին՝ զանգեզուրյան կոհվերում ցուցաբերած անձնազոհության համար: Մարտերում աչքի ըն-

կած մի մեջ խումբ մարտիկներ, իրամանատարներ և քաղաշխատողներ պարգևատրվեցին կառավարական պարգևներով: Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար Յեկվերը, Կովկասյան կորպուսի հրամանատար Տողորսկին, 20–րդ հրածգային դիվիզիայի հրամանատար Վելիկանովը, ՀՍԽՀ հրածգային բրիգադի հրամանատար Միրիմանյանը պարգևատրվեցին ՀՍԽՀ Կարմիր դրոշի շքանշանով:

Պատմությունը «պարգևատրեց» նաև պարտվողներին, արձանագրելով, որ դա պարտություն չէր, այլ հաղթանակ, որովհետև նաև զանգեզուրցիների հերոսական պայքարի շնորհիվ էր, որ Զանգեզուրը մնաց խորհրդային Հայաստանի սահմաններում:

7. Արցախյան հիմնահարցը 1920–1921 թթ.

Ոուս նշանավոր բանաստեղծ և հրապարակախոս Սերգեյ Գորոդեցկին ասել է. «Առանց Ղարաբաղի տերը լինելու անկարելի է պաշտպանել Հայաստանի սիրտը՝ Արարատյան դաշտավայրը» («Կավկազկոյե սլովո», 23.03.19):

Արցախը երբեք և ոչ մի դարում չի եղել ադրբեջանական հոդ:

1813 թ. Արցախը կամավոր մտավ Ռուսաստանի կազմի մեջ:

1867 թ. ստեղծվեց Ելիզավետպոլի նահանգը, որի մեջ էին Արցախը և Զանգեզուրը:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ժամանակավոր կառավարությունը Արցախը, Գանձակը, Ախալքալաքը և Շարուր–Նախիջևանը ծանաչեց որպես հայկական տարածքներ:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների ստեղծումից հետո Թուրքիան ստիպեց ՀՀ կառավարությանը՝ ամբողջ նախկին Ելիզավետպոլի նահանգը ծանաչել մուսավարական Աղրբեջանի տիրապետություն և Զանգեզուրը, Արցախը և Գանձակի հայկական գավառները՝ 300 հազար հայ բնակչությամբ, հայտարարվեցին Աղրբեջանի մաս:

1918 թ. հուլիսի 22–26–ին Շուշիում անցկացվեց Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը՝ յուրաքանչյուր գյուղից մեկական պատգամավոր: Մինչև 1920 թ. մայիսի վերջը հրավիրվեց այդպիսի 9 համագումար ևս:

Առաջին համագումարը Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց անկախ վարչագործական միավոր, ընտրեց Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհուրդ: Մերժվեց Աղրբեջանին Ենթարկվելու պահանջը:

1918 թ. Բաքվի կոմունայի անկումից հետո (սեպտեմբերի 15) Արցախի Վիճակը ծանրացավ, այն կտրվեց Բաքվից ու Զանգեզուրից: Դեռևս 1918 թ. օգոստոսին Ենվերի եղբայր Նուրի փաշան գրավոր պահանջեց ընդունել, որ Ղարաբաղը Աղրբեջանի անքակտելի մասն է:

1918 թ. սեպտեմբերին Իրավիրվեցին Ղարաբաղի հայության 2-րդ, 3-րդ համագումարները, որոնք մերժեցին այդ պահանջը: Թուրքերը և մուսավարականներն ամեն կողմից շրջապատեցին Ղարաբաղը: Դուս ու հավատ էր Ետրշնչում Անդրանիկը, որը 1918 թ. օգոստոսի 3-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 1-ը՝ 8 ամիս, Գորիսում և Սիսիանում էր և սերտ կապի մեջ էր Ղարաբաղի հետ, սակայն չկարողացավ մտնել Ղարաբաղ:

Այդ օրերին Ղարաբաղի գավառներում ստեղծվեցին գորակայաներ և նշանակվեցին Իրամանատարներ: Զորակոչվեց 3 000 մարդ: Սեպտեմբերի 22-ին թուրքական բանակը մտավ Լեռնային Ղարաբաղ՝ ավերելով Ասկերանի շրջանի Նախիջևանիկ, Խրամոր, Խանաբադ, Քարագլուխ և այլ գյուղեր, շարժվեցին դեպի Շուշի: Ակսվեց Ղարաբաղի հայ գյուղացիության փառապանծ հերոսապատումը թուրքական նվաճողների դեմ:

1918 թ. սեպտեմբերի 24-ին թուրքերը մտան Շուշի: Նրանք լուծարի Ենթարկեցին Ղարաբաղի կառավարությունը, ձերբակալեցին 30 մտավորականների, այդ թվում Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշեն Իշխանյանին, նետեցին բանտ: Շուշին անձնատուր եղավ, բայց Արցախի գավառները մնացին անամոիկ:

Թուրքերը որոշեցին գրավել Վարանդան: Թուրք-թաթարական 400-անոց գորամասը դուրս եկավ Շուշիից և հոկտեմբերի 17-ին գիշերեց Վարանդայի Սսմնա գյուղում: Քյազիմ բեյի այդ ջոկատին ջարդելու գործը հանձնարարվում է Ասլանիկին՝ Ասլան Մուրադխանյանին: Ոտքի են կանգնում Վարանդայի Ավետարանոց, Թաղավարդ, Սղնախ, ճարտար, Մաշաղիշեն (Կոլխոզաշեն) և այլ գյուղերի 250 գյուղացիներ: Ասլանիկը փակում է բոլոր ճանապարհները: ճակատամարտը տևում է հոկտեմբերի 18-ի ամբողջ օրը, թուրքերից փրկվում են 60 հոգի: Թուրքերը 700-անոց նոր ջոկատ են ուղարկում Մսմնա, բայց սրանք հետ են շպրտվում: Դրանից հետո թուրք-թաթարները թողնում են Ղարաբաղը: 1919 թ. Ասլանիկը դավադիր գնդակից զոհվեց Յաղրութի մոտերքում:

90

1918 թ. Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Անդրկովկասում թուրքերին փոխարինեցին անգլիացիները, Բաքու Եկան Անտանտի ներկայացուցիչները: Բաքվի գեներալ-նահանգապետ նշանակվեց գեներալ Թոմսոնը: Մուսավարը նրան տվեց 4500 գորք՝ Ռուսաստանի դեմ: Անգլիան ինքը ուներ 30000 զինվոր՝ Անդրկովկասում: Անգլիացիներն էլ թուրքերի օրինակով որոշեցին պահանջել Ղարաբաղի հայությունից՝ ճանաչել Աղրբեջանի իշխանությունը: Այդ օրերին Անդրանիկը արցախ-ցիների խնդրանքով շարժվում է դեպի Ղարաբաղ, անցնում է Զարուխը և ճանապարհ բացում դեպի Շուշի: Բայց ահա Ավդալլար գյուղում նրան է հասնում Թոմսոնի հեռագիրը՝ կանգնեցնել զորաշարժը, և Անդրանիկը վճռում է սպասել: Ճաջորդ օրը բերում են Թոմսոնի նամակը և նրա պահանջով Անդրանիկը վերադարձում է Գորիս: Թոմսոնը սպառնում էր Փարիզի կոնֆերանսով: Ղարաբաղը կտրականապես մերժեց Թոմսոնի պահանջը՝ Ենթարկվելու մասին: Ի պատասխան, Թոմսոնի երաշխավորությամբ, 1919 թ. հունվարի 15-ին մուսավարական խոսրով բեկ Սուլթանովը նշանակվեց Արցախի գեներալ-նահանգապետ և Շուշի Եկակ փետրվարի 10-ին: Երկու ամիս անց՝ ապրիլին, Թոմսոնին փոխարինեց գնդապետ Շատելվորդը, որը հայտարարեց, որ պաշտպանելու է Սուլթանովի բոլոր իրամանները:

1919 թ. փետրվարի 12–21-ին տեղի ունեցավ Արցախի հայության 4-րդ համագումարը, որը բողոքեց Սուլթանովին նշանակելու դեմ:

Աղրբեջանը ամեն կերպ ձգտում էր անգլիացիների օգնությամբ Անդրանիկին հեռացնել Զանգեզուրից, որը 1919-ի ապրիլի 2-ին Անգղղակոթից մեկնեց Էջմիածին:

Ապրիլի կեսերին Արցախ է ժամանում Շատելվորդը և հայոց Ազգային խորհրդից պահանջում իր ներկայությամբ լուծել մուսավարական Աղրբեջանին հպատակվելու հարցը: Շատապ կերպով հրավիրվում է 5-րդ համագումարը, ապրիլի 23–29-ին: Նիստերից մեկին մասնակցեցին Շատելվորդը և Սուլթանովը: Բոլոր 48 պատգամավորները նորից անհողդող մերժում են:

1919 թ. ամառվանից սկսվեց ծանր ժամանակաշրջան: Օգոստոսին տեղի ունեցավ 7-րդ համագումարը, որը անգլիացիների ճնշմարք որոշում ընդունեց ժամանակավոր համաձայնության գալ Աղրբեջանի կառավարության հետ, մինչև Փարիզի կոնֆերանսը կվճռեր Արցախը Յայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը:

91

Աղրբեջանի ռազմական նախարար, գեներալ Մեհմանղարովը և նրա օգնական Շիխլիմսկին ներխուժում էին նախապատրաստում Զանգեզուր, նրանք լրիվ շրջափակել էին Արցախը: Զենքի կոչեցին մինչև 35 տարեկանը: 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ին նրանք հարձակվեցին Խոզնավարի, Բայանդուրի և Տեղի վրա, բայց հետ շարտվեցին: Նոյեմբերի 5-ին Շիխլիմսկին կատարեց երկրորդ հարձակումը Գորիսի վրա, սակայն հայերը նրանց չորս օրում ջախջախեցին:

1919 թ. նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որով ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին:

1920 թ. փետրվարի 28 — մարտի 5-ը տեղի ունեցավ 8-րդ համագումարը Կարանդայի Շոշ գյուղում: Նորից մերժեցին Ենթարկվելու անարդար պահանջը, պահանջեցին կատարել օգոստոսյան համաձայնագիրը, արտահայտվեց Մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու օգտին:

Արցախի դեմ աղրբեջանական հարձակումն սկսվեց 1920 թ. մարտի 22-ի երեկոյան: Մարտի 27-ին և 28-ին Քյաթուկ գյուղի կողմից թշնամու վրա է գրոհում Դալի Ղազարի 350-անոց ջոկատը: Ասկերանի ուղղությամբ հայկական շտաբի պետն էր Յարություն Թիւմյանը, որը վկայում է, որ այդ ուղղությամբ թշնամին ուներ 30 հազար զորք: Յայերը կրվում էին 300 կմ-ի վրա՝ սահմանի ամբողջ երկայնքով: Մարտիրոս Արգումանյանը հիանալի էր կազմակերպում պարենավորման գործը: Ապրիլի 2-ին Սսկերանի ճակատում Կրիվները ամենաքեժն էին: Բայց ահա ապրիլի 3-ը դարձավ սև օր՝ թշնամին ճեղքեց ճակատը և շարժվեց դեպի Շուշի: Դալի Ղազարը խնդրում է իրեն փամփուշտ հասցնել: Քյաթուկ են բերվում դեռևս 1918 թ. Մսմնայի ճակատամարտում խլված երկու հրանոթերը: Դիպուկ իրետանավոր Գասպարը անակնկալ կրակ է բացում: Դալի Ղազարը ստիպված էր նահանջել, որովհետև թուրքերի թիվը հասնում է մի քանի տասնյակ հազարի: Զոլաւոր նահանջում է, իսկ ինքը մնում է մինչև Վերջին փամփուշտը, որով էլ վերջ է տալիս իր կյանքին:

Խանքենդի ուղղությամբ գնդապետ Զ. Մեսյանի 400-անոց ջոկատը գրավում է Խանքենդը, գինաթափում մուսավաթականներին:

Դիգակի ուղղությամբ հրամանատարն էր Շովակ Ստեփանյանը՝ 450 հոգով, որոնք կարողանում են ճանապարհ բացել դեպի Զանգեզուր:

Շուշիում Սուլթանովը պատրաստվում էր մեծ շուրջով նշել 1920-ի նովրուար-Բայրամը՝ ամանորը: Նրանք հարձակվում են քաղաքի հայկական թաղամասի վրա, իրդեհում, կոտորում, թալանում են: Այդ սարսա-

փելի օրը՝ մարտի 23-ին, սպանվում են հազարավոր տղանարդիկ, կանայք, երեխաներ: Կոտորվածների թիվը հասնում էր 10 հազարի:

ՀՀ կառավարությունը վճռեց անհապաղ օգնության հասնել Արցախին, նախ դաշնակից տերություններին տեղեկացրեց ընդհանուր վիճակին: Այնուհետև Զանգեզուրում գտնվող զորամասերին կարգադրեց պատրաստվել Արցախ մտնելու: Դաշնակիցների ներկայացուցիչների միջնորդությամբ Թիֆլիսում շտապ կերպով հրավիրվեց Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների կողմերանս, որը քննության առավ Արցախի հարցը: Աղրբեջանը փորձեց ծախորդել, թույլ չտալ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին Արցախ մտնելու: Այլևս հապաղելը կլիներ դավաճանություն Արցախին: Եվ ՀՀ-ն կառավարության կարգադրությամբ 1920 թ. ապրիլի 17-ին Զանգեզուրի կողմից Վարանդա մտան Դրոյի և Շափակի կողմից Դիգակ մտան Նժդեհի զորամասերը: Ազատարաներին ընդունեցին ցնծությամբ: Եվ այսպես՝ երկար պայքարից ու տառապնքներից հետո Արցախը վերամիավորվեց մայր հայրենիքի հետ: Նահանգապետ Սուլթանովը անգամ չփորձեց դիմադրություն ցույց տալ և գերադասեց շրջափակված մնալ Շուշիում: Այդ օրերին կազմվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որի մեջ մտան տարբեր կուսակցություններից: Կառավարության առաջին նիստում ապրիլի 23-ին, որոշվեց պաշտպանել մայր հայրենիքի հետ վերամիավորվելու ողջ արցախահայության պահանջը:

1920 թ. ապրիլի 25-ին Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում կայացած 9-րդ համագումարը ընդունեց հետևյալ որոշումը. 1. Չեղալ հայտարարել 7-րդ համագումարի կողմից Աղրբեջանի կառավարության հետ կնքված ժամանակավոր համաձայնությունը՝ ելենով նրանից, որ այն խախտվել է Շուշիի վրա հարձակմաբ ու կոտորածով. 2. Շոշակել Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը՝ որպես նրա անբաժան մաս. 3. Խնդրել ՀՀ-ն Մոսկվայում գտնվող պատվիրակությանը՝ համագումարի որոշման մասին հայտնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը:

Արցախի ժամանակավոր կառավարությունը որոշում է պաշտոնապես ընդունել ՀՀ որոշը, զինանշանը, օրիներգը, որամը, Ենթարկվել Զանգեզուրի նահանգապետությանը:

1920 թ. ապրիլի 29-ին և 30-ին՝ Աղրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, հեղկումներ ստեղծվեցին Շուշիում, Կարյագինոյում, Աղդամում և այլուր: Կարմիր բանակը մոտենում էր Արցախի սահմաններին, և Սուլ-

թանովը որոշեց դիմակավորվել. ապրիլի 29-ին նա ստեղծեց Ղարաբա-
ղի հեղկում և իրեն հոչակեց նրա նախագահ:

Աղօախահայերը Սուլքանովի դեմ հեռագրեր ուղարկեցին Լենի-
նին, Աղրբեջանի հեղկումի նախագահ Նարիմանովին: Մայիսի 14-ին Սուլ-
քանովը հեղկումը լուծարեց, ինքը ձերբակալվեց և տարվեց Բաքու, սա-
կայն ոչ թե պատժվեց, այլ ազատվեց և ապահով անցավ Պարսկաստան:

Աղրբեջանի խորհրդայնացմամբ մարդիկ սպասում էին, որ վերջ
կտրվի զավթողական քաղաքականությանը Զանգեզուրի և Արցախի
նկատմամբ, սակայն այդպես չեղավ. պայքարը թևակոխեց նոր, ավելի
դժվարին փուլ:

1920 թ. ապրիլի 30-ին Խորհրդային Աղրբեջանի արտգործողկոմ
Ս. Շուտեյնովը Հայաստանի կառավարությանը հղեց հետևյալ հեռագիրը.
«Աղրբեջանի խորհրդային Հանրապետության կառավարությունը, հան-
ձին Շեղկոմի, պահանջում է՝ նախ մաքրել ծեր զորքերից Ղարաբաղի ու
Զանգեզուրի տարածքը, երկրորդ՝ քաշվել դեպի ծեր սահմանները, եր-
րորդ՝ դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածները: Հակառակ դեպքում՝
ԱՄՆՀ Շեղկոմը իրեն կիամարի ՀՀ-ն հետպատերազմական դրության
մեջ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրվում է երեք օր»: Մայիսի 1-ին
ստացվում է Երկրորդ հեռագիրը, որը ստորագրել էին Օրջոնիկիձեն, Կի-
րովը, Մեխմոշինը և Լևանդովսկին. «ՈՒԽՍՀ անունից Հայաստանի կա-
ռավարությանը առաջարկում ենք անհապաղ դադարեցնել ամեն տեսա-
կի ռազմական գործողությունները Խորհրդային Աղրբեջանի տարած-
քում և ծեր զորքերը դուրս բերել նրա սահմաններից: Դա պետք է կա-
տարվի այս առաջարկությունն ստանալուց հետո՝ քանչըրս ժամվա ըն-
թացքում: Հակառակ պարագայում այն կիրագործվի Ուլսաստանի
Կարմիր բանակի ուժերով, և դրա հետևանքների համար ողջ պատաս-
խանատվությունն ընկնում է Հայաստանի կառավարության վրա»: Սա
նշանակում էր, որ Արցախն առանց այլայլության համարվում էր ուրիշ-
ի տարածք: Հայաստանի կառավարությունն իր հերթին հեռագրով հայտ-
նեց, որ Աղրբեջանի կառավարությունը ոտնահարում է Ղարաբաղի և
Զանգեզուրի աշխատավորների իրավունքներն ու կամքը:

1920 թ. մայիսի սկզբին 11-րդ բանակի 32-րդ հրաձգային դիվի-
զիայի զորամասերը Եվլախիս շարժվեցին դեպի Արցախ՝ առանց հարց-
նելու արցախահայության կամքն ու ցանկությունների: Այդ օրերին Կարմիր
բանակի պատվիրակությունը Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի գլխավորու-
թյամբ Վարանդայի Ղարաբոլաղ գյուղում հանդիպում ունեցավ Ղրոյի

հետո և կտրականապես պահանջեց հայկական զորամասերը դուրս բե-
րել Արցախից: Դրոն հայտարարեց, որ այդ պահանջը հակասում է Ուլ-
սաստանի հայտարարած ազգերի հնքնորշման սկզբունքին, քանի որ
արցախահայությունը վերամիավորվել է մայր հայութնիցի հետ:

Սակայն Դրոն ստիպված էր մայիսի 25-ին թողել Արցախը և վե-
րարազնալ Գորիս: Հաջորդ օրը Թաղավարուում կայացած 10-րդ համա-
գունարը Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց Խորհրդային, ստեղծեց
հեղկոմ՝ Սաքը Համբարձումյանի նախագահությամբ:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին՝ Սևրի օրը, Թիֆլիսում համաձայնագիր
կնքվեց Խորհրդային Ուլսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության
միջև, ըստ որի՝ Խորհրդային զորքերը գրավում են Վիճելի տարածքնե-
րը՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը՝ մինչև դրանց
հետագա ճակատագրի վերջնական լուծումը:

Իսկ Նարիմանովը այդ ժամանակ Ղարաբաղում պաշտոնները
տալիս էր աղբեջանցիներին. Արցախը այն ժամանակ բաժանված էր
Զեբրաշլի, Շուշի և Ջիվանշիրի գավառների մեջ, որոնք տարածվում
էին մինչև Արցախ, և հայերը այդ ծնով գերակշիռ տոկոս չէին կազմում:

Նարիմանովին պաշտպանում էին Ա. Միկոյանը, Լևոն Միրզոյանը,
Ր. Նազարեթյանը, Ա. Ղարազյանը և ուրիշ հայ գործիչներ, որոնք հայ
ժողովորի ազգային շահերը գոհարերում էին իրենց կարիերիստական
ծգուումներին:

Նարիմանովի գործակալ Ասադ Կարաևը իր նամակում խոստովա-
նում է, որ ինքը 200 միլիոն ռուբլի էր ստացել՝ հայ պաշտոնյաներին
կաշառելու համար, սպանությունների համար:

1920 թ. սեպտեմբերին քենալական թուրքերը, արհամարելով
Սևրի պայմանագիրը, ներխուժեցին Հայաստան: ՈՒԽՍՀ-ը հանդես
եկավ հաշտարարի դերում:

Հայաստանի Հանրապետության գինված ուժերը անկարող էին
դիմադրել թուրքերին: Օրհասական այս պահն ավարտվեց 1920 թ. նո-
յեմբերի 29-ին Հայաստանի Խորհրդայնացմամբ, որով Արցախի հարցը
նոր փուլ մտավ: Նոյեմբերի 30-ին Աղրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի
քաղերյուրոյի և կազմբյուրոյի համատեղ նիստում հանձնարարվեց Աղր-
բեյկոմի նախագահ Նարիմանովին՝ հեղկոմի անունից հոչակագիր
կազմել ու մատնանշել, որ Խորհրդային Աղրբեջանի և Խորհրդային Հա-
յաստանի միջև վերանում են թուրքի տարածքային վեճերը:
Որոշնան մեջ ասված էր. «Աղրբեջանի կառավարությունը, ստանալով

ասպտանքած գյուղացիների անունից Հայաստանը սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու ուրախավի լուրջ, ողջունում է Եղբայրական ժողովրդի հաղթանակը: Այսօրվանից Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև Եղած սահմանային վեճերը հայտարարվում են Վերացած: Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության մասը»:

Դեկտեմբերի 1-ին Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում Նարիմանովը հոչակում է հեղկոմի հոչակագիրը Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման առթիվ: «Այսուհետև տարածքային ոչ մի հարց չի կարող պատճառ դառնալ երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների փոխադարձ արյունահեղության համար»:

Այդ նիստում Ելույր ունեցավ նաև Օրջոնիկիձեն, որը պատճական իրադարձություն համարեց Աղրբեջանի հեղկոմի դեկլարացիան, որի համաձայն Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը անցնում էին Հայաստանին: Սակայն Նարիմանովի ստորագրած հոչակագրում, որը տպագրվել է «Կոմունիստ» թերթում, կատարվել է «ուղղում», այսինքն՝ արցախցիները կարող են իրենց հարցը վճռել հանրաքվեի միջոցով: Սա աճպարարություն էր:

1921-ի հունիսի 3-ին տեղի ունեցավ ՈԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումը, որին մասնակցում էին Օրջոնիկիձեն, Ֆիլիպ Մախսարաձեն, Նարիմանովը, Ա. Մյասնիկյանը և ուրիշներ: Միաձայն որոշում է ընդունվում «Հայաստանի Հանրապետության դեկլարացիայում նշել, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատկանում է Հայաստանին»: Սրանով Նարիմանովի հանրաքվեն ի չիք էր դառնում: 1921-ի հունիսի 12-ին Խորհրդային Հայաստանի ընդունած և հունիսի 19-ի, «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հրապարակված դեկրետում ասված է: «ԱՍԽՆ Հեղկոմի դեկլարացիայի և Հայաստանի ու Աղրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների միջև Եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը այժմյանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժան մասը»: Այդ օրերին Հայաստանի կառավարության կողմից Ա. Մոավյանը նշանակվեց արտակարգ լիազոր Ղարաբաղում: Նա Թիֆլիսից Աղրբեջանի ներկայացուցիչ Ալիհեյջար Կարակի հետ մեկնեց Ղարաբաղ: Սակայն Եվլախ կայարանում Կարակը Մոավյանին առաջարկեց գնալ Բաքու և այնտեղ Նարիմանովի հետ պարզել հարցերը: Մոավյանը մերժեց և միայնակ մեկնեց Շուշի, ուր նրան ընդու-

նեցին ցնծությամբ: Մի քանի օր հետո նա վերադարձ Թիֆլիս և «Կարմիր աստղ» թերթում գրեց: «Մեր միսիան դեպի Ղարաբաղ նպատակ ունի այդ կցումը մեր երկրին դարձնել իրական և անմիջական ներկայությամբ կանոնավորել Ղարաբաղի ներքին կյանքը... Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանի շարք կլինեն...»:

Սակայն հունիսի վերջին, հուլիսի սկզբին Նարիմանովը բացեց Խաղաքարտերը և պնդեց, թե Լեռնային Ղարաբաղը պետք է մնա Աղրբեջանի կազմում: Յունիսի 26-ին Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հեռագրում են Նարիմանովին՝ շտավ հրավիրել քաղբյուրու և ժողովուրդի և 27-ին լուծել Ղարաբաղի հարցը. «Լեռնային Ղարաբաղի հարցը լուծելիս պետք է ղեկավարվել այսպիսի սկզբունքով, ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Աղրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մուսուլմանական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»:

Սակայն Նարիմանովը և նրա գործակիցները անտեսեցին այդ ցուցումը և գործեցին դրան հակառակ: 1921 թ. հունիսի 27-ին Աղրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քաղբյուրոն և կառավարությունը համատեղ նիստում որոշում ընդունեցին Ղարաբաղը չիհանձնել Հայաստանին՝ իբրև հիմնավորում այդ ապօրինի որոշման մեջտեղ բերելով այսպես կոչված տնտեսական գործոնը: Տակառակ դեպքում հետևանքների համար Նարիմանովը հրաժարվում է պատասխանատվությունից: Սա ահարեկզություն էր:

Ծտապ կարգով 1921 թ. հուլիսի 4-ին հրավիրվեց ՈԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի արտակարգ նիստ, որին մասնակցելու համար Նալչիկից Թիֆլիս ժամանեց ՌԽՖՍՀ ազգությունների գործերի կոմիսար Ստալինը: Չայների մեծամասնությամբ որոշվում է Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Նարիմանովը բողոքեց այդ որոշման դեմ: Նաշորդ օրը հրավիրվեց նոր նիստ, որը վերանայեց Երեկոյան նիստում ընդունված հիշյալ որոշումը և համաձայնեց ընդունել Նարիմանովի առաջարկը: Որոշման մեջ ասվում է, որ. «Ելենելով մահմեդականների և հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և վերին ու ստորին Ղարաբաղի տնտեսական կապից՝ Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Աղրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն՝ վարչական կենտրոն ունենալով ինքնավար մարզի կազմի մեջ մտնող Շուշի քաղաքը»: Այս որոշումն ընդունվեց Ստալինի ճնշման տակ: Որոշումից խիստ դժգոհ էին թե՝ արցախցիները, և թե՝ Հայաստանի կոմկումը, որի 1921 թ. հուլի-

սի 16-ի նիստի որոշման մեջ հստակորեն ասված է, որ Հայաստանի Կենտկոմը համաձայն չէ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշման հետ: Կավբյուրոյի հուլիսի 5-ի նիստի բնութափիր տվեց Ալ. Մյասնիկյանը Հայաստանի կոմկուսի 1-ին համագումարում 1922 թ. հունվարի կեսերին. «Աղբեջանն ասում էր, որ եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա նավք չենք տա», — հայտարարեց Մյասնիկյանը:

Հուլիսի 5-ի որոշումը միանգամայն ապօրինի էր, որովհետև Անդրեևիկոնը երեք էլ իրավասու չեր նաման կարենոր հարց վճռել: Չէ որ նա օրենսդրական մարմին չեր և ամենաշատը կարող էր կարծիք հայտնել հարցի վերաբերյալ: Ընդամենը ուր հոգուց բաղկացած Կավբյուրոն ի՞նչ իրավունքով, առանց հաշվի առնելու հայ ժողովրդի կարծիքը՝ առանց Ղարաբաղի հայության ներկայացուցիչների մասնակցության, նման ապօրինի որոշում ընդունեց և Արցախը հանձնեց Աղբեջանին:

Արցախահայությունը բողոքի բազմաթիվ հեռագրերով պահանջեց վերանայել այդ ապօրինի, անբարո որոշումը, սակայն Աղբեջանի կառավարությունը և կոմկուսի Կենտկոմի մի շարք ներկայացուցիչներ ուղարկվեցին Ղարաբաղ՝ տարհամոգելու հայ բնակչությանը: Այդ հարցում հատկապես ակտիվ էին գործում Աղբեջանի նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ և արհմիությունների խորհրդի նախագահ Լևոն Սիրզոյանը և ռազմածովային կոմիսար Ալիհեյար Կարաևը: Սա սպառնում էր ուժ գործադրել:

Թուրք պատմաբանները (Գուլին, Բոչարլի և ուրիշներ), վկայակոչելով 1921 թ. օգոստոսի 1-ին Վարանդայի Շաղորդի գյուղում կայացած խորհուրդների արտակարգ համագումարի հիմքում, պնդում են, թե արցախահայերը համաձայն են եղել: Իրականում նաման որոշում չի եղել: Այդտեղ Լևոն Սիրզոյանը փորձել է համոզել, բայց հակահարված է ստացել: 1922–23 թթ. արդեն Աղբեջանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ալիհեյար Կարաևը և երկրորդ քարտուղար և Բաքվի քաղկոմի առաջին քարտուղար Լևոն Սիրզոյանը բազմից եկել են Ղարաբաղ, փորձել համոզել, անգամ ուժ են գործադրել, բայց հաջողության չեն հասել: Սիայն 1922–ի նոյեմբերին այս երկուսը Շուշիում իրավիրում են Արցախի բոլոր խորհուրդների նախագահներին ու քարտուղարներին, համոզում, որ Արցախը Բաքվից է նավք ստանում, Ռուսաստանի հետ կապված է Աղբեջանի Վրայով, իսկ Հայաստանի հետ հաղորդակցության ճանապարհներ չունի, երեք օր շարունակ «մշակում են», ուժ գործադրում, և դրանից հետո միայն ձայների շատ փոքր առավելությամբ

որոշում են Արցախը թողնել Աղբեջանի կազմում՝ ինքնավար մարզի իրավունքով: Բնակչությունը խիստ վրդովկում է, որովհետև նրանք նախագահներին նաման բան չեն լիազորել:

Վերջապես որոշվում է Արցախի լեռնային շրջանները միավորել և ստեղծել առանձին հայկական մարզ, որի 94,4%-ը հայեր են:

1922 թ. դեկտեմբերի 15-ին Աղբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի նախագահության որոշմամբ ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի գործերի կոմիտե, որի նախագահ նշանակվեց Արմենակ Ղարաբյողյանը, որը հյու-հնագանդ կատարում էր Բաքվի հրահանգները:

1923 թ. հուլիսի 7-ին Աղբեջանի Կենտգործկոմի նախագահի տեղակալ Կասումովի ստորագրությամբ հրապարակվեց դեկրետ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզ կազմելու մասին»: Մարզի ժամանակավոր հեղկոմի նախագահ դարձավ Ա. Ղարաբյողյանը:

1924 թ. հուլիսին «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում հրապարակվեց մարզի սահմանադրությունը՝ գրված և հաստատված Բաքվում, որն ամբողջությամբ անտեսում էր արցախահայության իրավունքները և այն հայտարարում էր Աղբեջանի բաղկացուցիչ մասը: Տարածքը կազմեց 440 հազար հեկտար՝ 248 բնակավայր:

1923-ին սեպտեմբերի 20-ին Խանքենդը, որը Վարարակն բնակավայրն էր, վերանվանվեց Ստեփանակերտ, որը և դարձավ մարզի կենտրոնը:

Մարզի անվանումից դուրս թողնվեց հայկական բառը, սահմաններից դուրս թողնվեց Արցախի հյուսիսը՝ պատմական Գյուլհստանը (Շահումյանի շրջան), և Խանլարի շրջանի ամենաբերի մասը: Սահմաններն այնպես գտնեցին, որ Լեռնային Ղարաբաղը անջատվեց Խորհրդային Հայաստանից:

Թեմա երրորդ

ՀԽՍԴ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՔՆՍԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ 1921-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. 1921 թ. Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսը: Մարտի 16-ի պայմանագիրը

1920 թ. նոյեմբերի 27-ին ՌԿ(թ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն համաձայնություն տվեց Մուստաֆա Քենաչի առաջարկությանը՝ Մոսկվայուն ռուս-թուրքական խորհրդաժողով հրավիրելու մասին: Ինչպես արդեն հայտնի է, 1920 թ. ամռանը Մոսկվայում տեղի ունեցած ռուս-թուրքական բանակցությունների արդյունքում մշակվեց ռուս-թուրքական պայմանագրի օգոստոսի 24-ի նախագիծը, որն այդպես էլ պայմանագրի չվերածվեց: Մերժելով այդ նախագիծը՝ Քենաչը հասկացնում էր Մոսկվային, որ ինքն ավելին է սպասում, որտեղ կենտրոնականը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ժամանակն էր խորհրդային Ռուսաստանի կողմից:

1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին Թուրքիայի կառավարությունը հայտնեց Մոսկվա ուղարկվող պատվիրակության կազմը՝ Յուսուփ Քենաչ, Ռիզա Նուրի, Մոսկվայուն Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադ:

Դեկտեմբերի 9-ին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը նոտայով ողջունեց Թուրքիայի կառավարության առաջարկը՝ Մոսկվայում ռուս-թուրքական խորհրդաժողով անցկացնելու մասին: Նոտայում միաժամանակ նշվում էր, որ անհրաժեշտ է հայկական և ադրբեյջանական կառավարությունների ներկայացուցիչների մասնակցությունը, քանի որ այդ պետությունների հետ առկա են տարրածքային և այլ հարցեր:

Սակայն Թուրքիայի կառավարությունը ոչ միայն վճռականապես դեմ դուրս եկավ խորհրդաժողովին Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությանը, այլև պահանջեց, որ Ռուսաստանի արտգործողկոմատի կողեգիայի անդամ, հայազգի Լևոն Կարախանը չմասնակցի խորհրդաժողովի աշխատանքներին:

Դեկտեմբերի 15-ին Ռուսաստանի կառավարությանը ներկայացրած թուրքական կառավարության նոտայում ուղղակի հարց էր տրվում, թե ինչպիսի՞ն է լինելու Մոսկվայի դիրքը հայկական հարցում: Նոտայում ընդգծվում էր, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրիը ոչ թե բռնի

հաշտություն է, այլ իիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, և իրենք անեքսիայի են ենթարկել սոսկ թուրքական բնակչություն ունեցող տարածքները, բնակչություն, որի նկատմամբ դաշնակները թույլ են տվել Մոսկվայում արդեն հայտնի գազանությունները: Նոտայում անհանգստություն էր հայտնվում, որ Մոսկվան ցանկանում է վերանայել հիշյալ պայմանագիրը և Հայաստանին վերադարձնել թուրքական բնակչությամբ տարածքները:

Դեկտեմբերի 19-ին, պատասխանելով թուրքական նոտային, Չիչերինը գրում էր, որ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հաշտությունը պետք է իիմնված լինի ժողովուրդների ինքնորոշման վրա, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը արմատապես փոխել է իր քաղաքանությունը Հայաստանում բնակվող մահմեդականների նկատմամբ: Նա հույս էր հայտնում, որ թուրքական բանակն անհապաղ կնաքրի Ալեքսանդրապոլի շրջանը և բոլոր այն կետերը, որոնք գտնվում են Կարսի շրջանից հյուսիսին և արևելքում:

Ինչպես փաստացիորեն ցույց է տալիս ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, ռուս-թուրքական կոնֆերանսի նախապատրաստման շրջանում ևս Խորհրդային Ռուսաստանին քաջ հայտնի էի քենաչական Թուրքիայի հակախորհրդային և հակառուսական դիրքորոշումը: Այդ դիրքորոշմանը քաջատեղյակ էր նաև Վ. Լենինը, որը Խորհրդների 8-րդ համագումարի կուսակցական ֆրակցիայի դեկտեմբերի 21-ի փակ նիստում ասել է. «Հայաստանի վրա թուրքական հարձակումը մեր դեմ էր ուղղված, Անտանու մեզ համար փոս էր փորում, և ինքն էլ ընկավ այնտեղ, որովհետև մենք ծեռք բերեցինք Խորհրդային Հայաստան: Թուրքիան դեկավարում են կադետներ, օկոյաբրիստներ, նացիոնալիստներ, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին»: Թուրքերի քաղաքական այդ նենգ կերպարանքը հայտնի էր խորհրդային դեկավարներին, սակայն, ինչպես գրում է Գ. Գալոյանը, Խորհրդային Ռուսաստանը չէր կարող պատերազմի մեջ մտնել Թուրքիայի հետ, որովհետև մտավախություն ուներ, որ պատերազմում քենաչականներին կմիանային Անտանտի տեղությունները և առաջին հերթին Անգլիան: «Այս իրական վտանգից խուսափելու համար,— գրում է Գ. Գալոյանը,— Խորհրդային Ռուսաստանը դիմում էր զիջումների ի վեճա Հայաստանի և բուն Ռուսաստանի շահերի: Իսկ Մուստաֆա Քենաչը աշխատում էր ծեռքից բաց լողնել ի շահ Թուրքիայի ստեղծված այդ բացարկի հնարավորությունը»:

նը» (Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թ., Երևան, 1999, էջ 413):

Հարցին վերաբերող ժամանակաշրջանում ռուս–թուրքական հարաբերությունները իրատեսողեն գնահատելու և առհասարակ «ռուս–թուրքական մերձեցման» իմաստը ճիշտ ընկալելու առումով բանալի նշանակություն ունի մեծավաստակ պատմաբանի հետևյալ միտքը. «Դարերի փորձը ցույց է տվել, որ Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերն այնքան հատման կետեր ունեն, որ դժվար է ենթադրել, թե երբ կիցեն վրա կիասնի դրանց ներդաշնակությունը: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի հարցում ռուս–թուրքական հակասություններին, ապա դրանք առ այսօր մնացել են անհարահարելի» (Գ. Գ., էջ 413):¹

Մենշևիկյան Վրաստանը չիրավիրվեց մասնակցելու ռուս–թուրքական բանակցություններին, քանի որ մտավախություն կար, որ նա կարող էր Անտանտի լրտեսի դեր խաղալ:

Ընդունելով Ռուսաստանի կառավարության 1920 թ. դեկտեմբերի 31-ի առաջարկը՝ Մոսկվայում կայանալիք ռուս–թուրքական բանակցություններին մասնակցելու համար, Հայաստանի կառավարությունը Մոսկվա ուղարկեց պատվիրակություն հետևյալ կազմով. Ա. Բեկզադյան (պատվիրակության ղեկավար), Ա. Կարինյան (Մոսկվայում Հայաստանի կառավարության մշտական ներկայացուցիչ), Ս. Տեր–Գաբրիելյան: Սակայն Հայաստանի պատվիրակներին թույլ չտվեցին մասնակցել բանակցություններին:

1921 թ. փետրվարին Մոսկվայում ռուս–թուրքական խորհրդաժողով հրավիրելու մասին լուրը ստիպեց դաշնակիցներին հրավիրել իրենց խորհրդաժողովը, որը նախատեսվեց Լոնդոնում՝ փետրվարի 21-ին, որին մասնակցելու էին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, ճապոնիայի, Հունաստանի, Բելգիայի, Գերմանիայի, Թուրքիայի ներկայացուցիչները և հայ պատվիրակները: Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր Բերի Սամի բեյը:

Լոնդոնի խորհրդաժողովի փետրվարի 26-ի նիստում ելույթ ունեցավ Բերի Սամի բեյը, որը նիստի մասնակիցներին կոչ արեց ճանաչել Ազգային մեծ ժողովի ուժամբ և չեղյալ հայտարարել Սկրի պայմանագիրը, հայ–թուրքական սահմանները ճանաչել ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի:

1921 թ. փետրվարի կեսերին Հայաստանում սկսվեց հակախորհրդային ապստամբություն: Ս. Վրացյանի գլխավորած Հայրենիքի փրկու-

թյան կոմիտեն հայտարարեց իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու և Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ճանաչելու մասին:

Անտարակոյս, փետրվարի խռովությունը չէր կարող իր բացասական կնիքը չղնել Լոնդոնի և Մոսկվայի բանակցությունների վրա, եթե յոշափում էր Հայաստանի հարցը:

Թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվա ժամանեց 1921 թ. լուսորվարի 18-ին, իսկ ռուս–թուրքական պաշտոնական բանակցություններն սկսվեցին փետրվարի 26-ին: Մուստաֆա Քենալը ցուցում էր տվել թուրքական պատվիրակությանը՝ ամեն կերպ խուսափել հայ–թուրքական տարածքային հարցերը քննարկելուց և ձգտել միայն ուազմաքաղաքական դաշինք կնքել Ռուսաստանի հետ՝ համարելով, որ տարածքային հարցերն արդեն լուծված են Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով:

Խորհրդաժողովի առաջին լիակագմ նիստը բացեց Գ. Զիշերինը՝ հայտարարելով, որ այն նոր դարագլուխ է բացում Արևելի ժողովուրդների պատմության մեջ, պարսավեց Սկրի պայմանագիրը, գովարանեց Ռուսաստանի «բարեկամ և դաշնակից» հեղափոխական թուրքիային, որի ժողովուրդը պետք է լինի իր տաճ տերը:

Պատասխան խոսքով հանդես եկավ Յուսուֆ Քենալ բեյը, որը հավատացրեց, որ աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական ու քաղաքական պայմանները թուրքիային ուղի են ցույց տվել դեպի Ռուսաստան:

Նետագա նիստերը շարունակվեցին քաղաքական, իրավաբանական և խմբագրական հանձնաժողովներում:

Սահմանային հարցերի լուծմանը խորհրդաժողովն անդրադարձավ մարտի 10-ի լիակագմ նիստում, որը նախագահում էր Յուսուֆ Քենալ բեյը: Ելույթ ունենալով առաջինը՝ Զիշերինը հայտարարեց, որ Ռուսաստանը ճանաչում է Թուրքիայի Ազգային ժողովի ընդունած ուխտը, սակայն ընդգծեց, որ այն որոշակի ուղղումների պետք է ենթարկվի: Նա անառարկելիորեն ընդգծեց Բաքումի՝ որպես սկզբվան նավահանգստի, բացառիկ կենսական անհրաժեշտությունը ողջ խորհրդային երկրի համար:

Ներևս 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ին Զիշերինը, պատասխանելով Լոնդոնի հարցումներին՝ նշել էր, որ Կարսը Բաքումի բանալին է, ուստի խիստ կարևորում է այն Հայաստանին թողնելը: Մինչեն Թուրքիան ամեն գնով ձգտում էր տեր դառնալ Կարսին: Իսկ այն պայմաններում,

Եթե Հայաստանում իշխանության տեր դարձած Հայրենիքի փրկության կոմիտեն թուրքերին առաջարկել էր հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմքում դնել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, Ռուսաստանը վարանում էր քննարկման դնել Կարսը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը՝ նտավախություն ունենալով, որ դա կարող է ամրապնդել դաշնակցականների դիրքերը: Այդ էր պատճառը, որ Ռուսաստանը հրաժարվեց Կարսը Հայաստանին վերադարձնելու պահանջից:

Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ Զիշերինը հայտարարեց, որ Հայաստանին մնում են Ալբարայի և Ղզըլ-Դաղի լեռները, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի հաշտությամբ Հայաստանին թողնված տարածքը: Զիշերինը խոստացել էր թուրքերին, որ ռուսական կառավարությունը չի պնդի, որպեսզի Հայաստանի սահմաններն անցնեն Արփաչյայից արևելք և Արաքսից հարավ:

Ալեքսանդրապոլ-Նախիջևան երկաթգծի պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով ռուսական կողմը «ինդրում էր» Թուրքիային՝ հայ-թուրքական սահմանի երկայնքով 8 կիլոմետրանոց լայնության շերտով զորքեր չպահել և ամրություններ չկառուցել: Յուսուֆ Քենալը դրան համաձայնեց՝ համարելով դա մեծ զիջում, քանի որ այդ շերտը ձգվում էր 80–100 կմ երկարությամբ:

Թուրքերի համար հատուկ հետաքրքրություն էր ներկայացնում Նախիջևանի հարցը: Նրանք առաջարկեցին քննարկել Նախիջևանի ինքնավարության հարցը՝ Ադրբեյջանի հովանավորության տակ:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական փաստաթղթերում միանշանակ ընդունվում էր, որ Նախիջևանը Հայաստանի անքաժանելի մասն է: Սակայն վիճակը բարդանում էր նրանով, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով այն զիջվել էր Թուրքիային, իսկ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն այդ չարաբաստիկ պայմանագիրը հայտարարել էր իբրև հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմք: Նման պայմաններում խորհրդային կողմը կարևորում էր, որ բոլոր դեպքերում Նախիջևանը գտնե չանցներ Թուրքիային:

Կոնֆերանսում քննարկվեց նաև Ախսալքալաքի և Ախսալցխայի հարցը: Խորհրդային կառավարության պահանջով Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո (1921 թ. փետրվարի 25) թուրքական զորքերը դուրս բերվեցին այդ տարածքներից:

1921 թ. մարտի 16-ին՝ ժամը 22-ին, ստորագրվեց «Պայմանագիր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև», որը ՌուսՍՀ կողմից ստորագրել էին

Արտօքին գործերի կոմիսար Գեորգի Զիշերինը և ՀԿԳԿ անդամ Զելյալ-Էդրին Կորլամասովը, Թուրքիայի կողմից՝ ժողովնեսության կոմիսար, Ազգային ժողովի պատգամավոր Յուսուֆ Քենալ բեյը, Լուսավորության ժողովն, պատգամավոր, դոկտոր Ռիզա Նուրի բեյը, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի անդամ Ալի Ֆուլադ փաշան:

Ներածական մասում պայմանագիրն անվանված էր բարեկամության և եղբայրության պայմանագիր:

Ռուս-թուրքական պայմանագիրը բաղկացած էր 16 հոդվածներից և 3 հավելվածներից (պայմանագրի լրիվ տեսքը և հավելվածները տես 3. Գ. Ազատյան, Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002, էջ 117–123):

Առաջին հոդվածով կողմերը համաձայնում էին չճանաչել ոչ մի հաշտության պայմանագիր, եթե դրանք կողմերից որևէ մեկին ուժով են հարկադրել ընդունել: ՌուսՍՀ կառավարությունը համաձայնում էր չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և նրա կառավարության կողմից չճանաչված որևէ միջազգային ակտ: Դա նշանակում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը չէր ճանաչում Սկրի պայմանագիրը:

Հոդվածում ասվում էր, որ Թուրքիայի հասկացության տակ սույն պայմանագրում հասկացվում են այն տարածքները, որոնք մնցված են 1920 թվականի հունվարի 28-ի թուրքական Ազգային ուխտի մեջ: Դա էլ նշանակում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը իրավաբանորեն հրաժարվում էր 1917 թ. դեկտեմբերի 31-ին իր իսկ ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետից, և Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթները ճանաչվում էին որպես թուրքական տարածքներ:

Հոդվածի երրորդ հատվածով որոշվում էր Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանը, որն անցնում էր Արդահանի և Կարսի սանցակ-ների հյուսիսային վարչական սահմանագծի երկարությամբ՝ Արփաչյայ և Արաքս գետերի հնահունով՝ մինչև Ստորին Կարասուի գետաբերանը: Դա նշանակում էր, որ առանց հայ ժողովրդի կամքը հարցնելու Թուրքիային էին զիջվում նաև 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ զավթված տարածքների մեծ մասը:

Երրորդ հոդվածով Թուրքիան Վրաստանին էր «զիջում» Բարումի մարզը:

Երրորդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ Նախիջևանի մարզը կազմելու է ինքնավար տարածք՝ Ադրբեյջանի խնամակալության ներքո, պայմանով, որ Ադրբեյջանը այդ խնամակալությունը չի գիտի մի երրորդ պե-

տուրքան, այսինքն՝ Հայաստանին: 1924 թ. փետրվարի 9-ին կազմավորվեց Սահմանական ինքնակար հանրապետությունը՝ Ադրբեյջանի կազմում:

Մանաւած հոդվածները վերաբերում են սեռվյան եղուցների շահագործման, կապիտուլյացիաների ռեժիմի վերացման, իրենց երկրներում, մեկը մյուսի դեմ թշնամական կազմակերպությունների գործունեության արգելմանը, երկաթուղային, հեռագորային և հաղորդակցության այլ միջոցներին, գերիների փոխանակմանը, տրանզիտային առևտրին, հյուպատոսական կոնվենցիա կնքելուն և այլն:

Թուրքիայի պնդմամբ մտցվեց 15-րդ հոդվածը, ըստ որի՝ Ռուսաստանի կառավարությունը պատրաստվում էր դիմել քայլերի, որպեսզի Անդրկովկասի հանրապետությունները թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրում անպատճառ ճանաչեին ռուս-թուրքական պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք Վերաբերում էին իրենց:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը ռուս-թուրքական պայմանագիրը վավերացրեց մարտի 20-ին, իսկ Թուրքիայի Ազգային ժողովը՝ հուլիսի 22-ին:

Մարտի 31-ին Անդրկովկասի հանրապետությունների կառավարությունները Սոսկվայից ստացան ռուս-թուրքական պայմանագրով նախատեսված սահմանների քարտեզը:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքական շրջանակներում այն կարծիքը հայտնվեց, թե այն ուժեղացնում է Ուլսաստանի դիրքերը Կովկասում:

Իրականում մարտի 16-ի պայմանագիրը քենալական Թուրքիայի խոչոր հաղթանակն էր, քանի որ նա կարողացավ հասնել ոչ միայն Սկրիպտայի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելուն, որը Թուրքիային վերածում էր մի թույլ պետության, այլև տեր դառնալ 24'հազար քառակուսի կիլոմետր զավթած տարածքի, որը պատկանում էր Յայաստանի Յանրապետությանը: Պայմանագրում խոսք անգամ չեղավ Արևատյան Յայաստանի գոյության մասին, մոռացության տրվեց ավելի քան կես դարի ընթացքում նրա ազատագրման համար հայ ազատամարտիկների և ռուս զինվորների բափած արյունը: Յայաստանը գրկվեց Նախիջևանից, Կարսի մարզի՝ Օլրիի, Արդահանի, Սարիղամիշի, Կաղզվանի գավառներից, Սուրմալուի գավառից: Գ. Գալոյանը միանգամայն տեղին վկայակոչում է արդեն շատ տարիներ անց Ալ. Խատիսյանի հուշերի հրատարակիչ Շավարշ Թորիկյանի խոսքերը, որը գրել է, թե երբ հետադարձ ակնարկ ենք նետում մեր պատմության վրա, կարելի է թերևս ասել, որ նախատեսելով մեր ճակատագրի անխուսափելի հոլովույթը, ավելի շուտ պետք էր հա-

մածայնվել մեր հյուսիսի դրացու հետ և այդպիսով խուսափել 1920 թ. հայ-ռուբական պատերազմից ու Ռուսահայաստանի մի կարևոր մասի կրոստից: 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը կանխորոշեց այն ներքին լարվածությունը, որ տասնամյակներ շարունակ գոյություն ուներ հայ-աղբբեջանական հարաբերություններում և որը վերջին հաշվով հանգեցրեց Վերջին արյունահեղ ընդհարություններին: Պայմանագրի կնքությոց հետո Եռապատկեց Թուրքիային տրվող Խորհրդային Ռուսաստանի նյութական ու ռազմական օգնությունը. 1921 թ. ընթացքում Թուրքիային տրվեց ավելի քան 33 հազար հրացան, 58 միլիոն ֆամկուլտ, 327 գնդացիր, 54 իրանոթ, 130 հազար արկ, 6,5 միլիոն ռուբլի ոսկով: Այդ օգնությունը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին:

Մարտի 16-ի պայմանագիրը Դայաստանուն ըսդուսեց դժգոհությամբ: Խորհրդային Դայաստանի կառավարությունը բողոք ներկայացրեց Ռուսաստանի կառավարությանը՝ առանց իր նախակցության տարածքային իարցեր լուծելու կապակցությամբ: Այդ առիթով Գ. Չիչերինը պատասխան ուղարկեց Մոսկվայում Դայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Ս. Տեր-Գաբրիելյանին՝ գրելով, որ պայմանագրային սահմանը ոչ թե ոչնչով չարդարացվող նվեր է թուրքերին, այլ՝ ամենադաժան ու երկարատև պայքարի արդյունք: Միաժամանակ Չիչերինը մեղադրում է հայկական պատվիրակությանը, որը, չնայած իր առաջարկին, խուսափել է իր հետ կապի մեջ լինելուց, որն, անշուշտ, դատապարտելի է: Այդ առիթով միանգամայն ճիշտ է Գ. Գալոյանը՝ գրելով, որ Դայաստանի կառավարությունը պարտավոր էր հենց բանակցությունների սկզբում հանդես գալ հայտարարությամբ, որ առանց իր նախակցության կնքվող ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որը շոշափելու է Դայաստանի շահերը, ինքը չի ընդունի (Գ. Գ. էջ 458):

1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը այսուանենայնիվ, ունեցավ այն դրական հետևանքը, որ չեղյալ հայտարարվեց Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-թուրքական պայմանագիրը, որից թուրքերը շարունակում էին կառչած մնալ: Չպետք է անտեսնել այն իրողությունը, որ առանց Խորհրդային Ռուսաստանի վճռական դիրքորոշման Խորհրդային Պայաստանը միայնակ չէր կարող դիմադրել Թուրքիայի զավորդական հավակնություներին: 1921 թ. ապրիլի 4-ին Զիշերինը հրահանգել է Օրջոնիկիձեին՝ ամենակտրուկ հակահարված տալ Ալեքսանդրապոլի հրեշտակոր պայմանագրի ամեն մի վկայակոչմանը և ուղղակի հայտարարել թուրքերին, որ Ռուսաստանը

ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնի, եթե կրկնվեն Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Յայաստանին ստիպողաբար ճանաչել տալու փորձերը: Իսկ ապրիլի 6-ին Չիշերինը գրել է Օթօնիկիծեին. «Ալի Ֆուլադը (Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանը — Ս. Կ., է. Գ.) ինձ խոստացել է անհապաղ ազատել Ալեքսանդրապոլը: Նրան խկույսներ հաղորդում եմ Կարաբեքի խուկագանության մասին մատնանշելով, որ Թուրքիայի և Խորհրդային Յայաստանի միջև պատերազմը կնշանակի պատերազմ Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև»: Իսկ ապրիլի 8-ին Թուրքիայի կառավարությանը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության ներկայացրած նոտայում ուղղակի ընդգծվում էր որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագի կատարման ցանկությունը հավասարազոր է Մոսկվային պայմանագրի Վերացնանը: Թուրքիան վճռականորեն չէր ցանկանում ազատել Ալեքսանդրապոլը և ռուս-թուրքական պայմանագրով Յայաստանին թողնված նյուու տարածքները: Կարծում ենք, որ սույն հանգամանքը մտածելու առիթ կուա այն անհիմն մտայնության հետևորդներին, թե՝ քանի որ ռուս-թուրքական և հայ-թուրքական պայմանագրերում նշված է Թուրքիայի հետ Յայաստանի նույն սահմանագիծը, ապա միևնույն է՝ թուրքերը գրաված տարածքներից դուրս կգային նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հիմն վրա: Տեղին ենք համարում պարզապես հիշել, որ թուրքը դարերի ընթացքում որևէ գրաված տարածքից և ոչ մի անգամ կամովին դուրս չի եկել:

Չիշերինի կտրուկ պահանջներին թուրքերը տալիս էին խուսափողական պատասխան՝ հայտարարելով, թե իրենց գորքերը Ալեքսանդրապոլից դուրս կրերվեն, եթե հանգամանքները թույլ տան: Ուստի Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը հրահանգ տվեց 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ գորքերը շարժել դեպի Ալեքսանդրապոլ, և միայն 1921 թ. մայիսի կեսերին թուրքական գորքերը դուրս բերվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառից:

Խորհրդային պատմագրության մեջ մինչև 1970-ական թվականները պարզապես աշխատել են «սահել» Մոսկվայի պայմանագրի վրայով: Այսպես՝ Ս. Ալիխանյանը գրում է, թե 1921 թ. մարտի 16-ին ՌուֆՍՀ-ի և Թուրքիայի միջև կնքվեց բարեկամության պայմանագիր, ըստ որի, թուրքերը պետք է անհապաղ ազատեին Ալեքսանդրապոլը (Ս. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1966, էջ 367): Տպագրություն է ստացվում, որ Մոսկվայի պայմանագիրն ստորագրվել էր ինչու միայն Ալեքսանդրա-

պոլի ազատագրելու համար: Կամ՝ համոզիչ չեն հնչում Ա. Եսայանի հավաստիացումները՝ 1921 թ. Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսի ժամանակաշրջանում ՌԽՖՍՀ-ի կողմից հայ ժողովրդի պուլիտցերն իրավունքների ու շահերի պաշտպանության, հայ ժողովրդի նկատմամբ վուցաբերած հոգատարության մասին (Ա. Եսայան, Յայաստանի միջազգային-իրավական դրույթունը 1920–1922, Երևան, 1967, էջ 239):

Մոսկվայի կոնֆերանսը և կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրը հպանցիկ հիշատակված է ԳԱ Դաշտովրդի պատմության 7-րդ հատորում, այն էլ կարծեք թե լոկ նրա համար, որ ընդգծվի Ս. Վրացյանի գլխավորած Յայրենիքի փրկության կոմիտեի խաղացած բացասական դերը պայմանագրի կնքման գործում: Կես էջանոց այդ շարադրանքում ընդամենը նշվում է, որ 1921 թ. փետրվարի Վերջերին Մոսկվայում վերսկսվեցին խորհրդա-թուրքական բանակցությունները (դրանք ընդհատվել էին 1920 թ. օգոստոսին — Ս. Կ., է. Գ.), որի ընթացքում պետք է բննվեին նաև Անդրկովկասին ու Յայաստանին Վերաբերող հարցեր: Կոնֆերանսին մասնակցելու համար Մոսկվա եր ժամանել նաև Խորհրդային Յայաստանի պատվիրակությունը: Բայց ինչն այդ օրերին Ս. Վրացյանը հայտնում է կոնֆերանսի մասնակիցներին, որ Յայաստանում իշխանության գլուխ է անցել Յայրենիքի փրկության կոմիտեն և հետևաբար կոնֆերանսը իրավասու չէ քննության առնելու Յայաստանի հարցերը, որը և ինչն թուրքերի ցանկությունն էր: Օգտագործելով Ս. Վրացյանի դիմումը՝ թուրքերը պահանջում են ընդունել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրիը և հրաժարվում են բանակցություններ վարել Յայաստանի պատվիրակության հետ: Ս. Վրացյանը այդ օրերին նաև բովանդակությամբ հեռագիր է ուղարկում նաև Լոնդոնի կոնֆերանսին: Պեղագիրը մեծ է բերվում ամբողջությամբ: Վերջում ավելացվում է, որ Մոսկվայի կոնֆերանսը մարտի 16-ին ավարտեց, իր աշխատանքները Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև պայմանագրի կնքմանը, որով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրիը կորցրեց իր ուժը: Եվ էլ ուրիշ ոչինչ (Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հատոր 7, Երևան, 1967, էջ 140):

Դիմնահարցի Վերաբերյալ փոքր-ինչ ավելի ընդարձակ շարադրանք է պարունակում Հայ ժողովրդի պատմության բուհական դասագրքի 4-րդ հատորը: Այստեղ նույնպես ընդգվում է փետրվարյան ապստամբության խաղացած բացասական դերը, նշվում, որ Խորհրդային կողմը եռանդում կերպով առաջ էր քաշում հայ ժողովրդի օրինական

Այս հիմնաժողովությունը, ըլլալու, 1973, էջ 386-389):

‘Այստուժականացը յիմաք Յ ճոյը կիտ վիշ յոկածված դ. Ամպեջյուռ
-ուի յվաճքում վճռվանմ վնմիսնաք լուկ յվճգիգուն իսժողոտզկ
ռմկ. Շասպեցյուրին տոռեհցվուցյու մոցու վյշնսի յվաճումպակ
‘Ճց յութեամսուկ նմա յվառեծուձկ ճգիշի մակեցուցմու վիմի
-իուր մս ‘Դու դ յահիշդ. Ճց վյետի վյոտուուայ յվ յասցու ըյոդիմիթ
8161 դշկվ ժշսն (Ճրմժեանիոց մոեու 264 դ ժիմժեսօդումտ յի
-սու 5191 Ամպեջեամի վյվիսնի ու վյուկունի վկուոի Ամպեջքումտ
գունեալուսի ուս յվնոցյ յվառվիմաւը իսմեցուցմու գոհիշյի
յվ-91 վտուու. Ժ 1261 դշկվ վյուկմաւը դ վյոտուուայ յամուիկոսու մս
‘ուի յամժեսիոտունկ զյսն յանմե ուլ. Այուցյուրասեմ. Ո լզուում
-նոյ Հ ‘յամայու’ Կիտուու յվաճքուցմու վուու դ վյուիկոս

1970, Eq 141-1

1990-ական թվականներին մեզանում արհեստականորեն բորբոքված հակառական և հակախորհրդային մտայնության բնորոշ արտահայտություն է պատմաբան Ելվանդ Սարգսյանի «Դաշտի գործարք» ։ Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1995» գիրքը:

Ըստ հեղինակի՝ Հայաստանի հեղկոնի դեկավարներն իրենց ագիտացիայով կազմակերպեցին համապետության բանակը և դրանով իսկ դյուրացրեցին թուրքական զորքերի առաջնադաշտումը (Ե. Ս., էջ 8):

Նա գրում է, որ փետրվարի 19-ին և Նարիմանովը նամակ է ուղարկում Վ. Լենինին, որտեղ գգուշացնում է, որ եթե հարցերը հայերի օգտին վճռվեն, վտանգ կա, որ թուրքերը կնետվեն Անգլիայի գիրկը:

Ի դեպ, Ե. Սարգսյանի մոտ ուշադրության արժանի նշում կա, որ Բորիս Լեգրանի և Մոսկվա ժամանած հայկական պատվիրակության դեկավար Ալեքսանդր Բեկարյանի պահանջով փետրվարի 26-ին սկսված թուրք-խորհրդային կոնֆերանսը պետք է կոչվեր հայ-թուրքական կոնֆերանս՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեյջանի մասնակցությամբ, քանի որ պիտի քննարկվեին թուրք զավթիչների կողմից օկուպացված Խորհրդային Հայաստանի տարածքների և հայ-թուրքական սահմանի հարցերը։ Սակայն 1921 թ. փետրվարի 18-ին Երևանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, իշխանության գլուխ անցան դաշնակները՝ Միմոն Վրացյանի գլխավորությամբ։ Թուրքական պատվիրակությունը, օգտվելով դրանից, վճռականապես հրաժարվեց Հայաստանի հետ համատեղ կոնֆերանսից։ Ե. Սարգսյանի կարծիքով գործարքին քիչ չի նպաստել 1921 թ. փետրվարին դաշնակների հեղաշրջումը և Ս. Վրացյանի երկու հեռագրերը, որոնցից մեկը ուղարկվել է 1921 թ. մարտի 12-ին՝ ՌուֆՍՀ արտգործողով։ Չիշերինին, մյուսը՝ մարտի 26-ին՝ Լոնդոնի կոնֆերանսին, որոնցից մեկով հայտնվում էր, որ խորհրդային իշխանությունը տապալված է, և Ալ. Բեկարյանն իրավունք չունի ներկայացնելու Հայաստանը, իսկ մյուսով խնդրում էր, որ Լոնդոնի կոնֆերանսի որոշումները առիթ չտան փոխադարձ անվտահության Թուրքիայի և Հայաստանի միջև (Ե. Ս., էջ 185–186):

Ե. Սարգսյանը վկայակոչում է Ա. Բեկարյանի խոսքերը, թե ինքը լիովին հաստատում է, որ այսօր Կարսն էլ իր շրջաններով և Նախիջևանի ու Սուրմալուի գավառներն էլ կցված կլինիկա Խորհրդային Հայաստանին, եթե տեղի չը ունենար դժբախտ դեպքը (փետրվարի 18-ի արկածախնդրությունը): «Այդ օրը Չիշերինի մոտ էի, — գրել է Ալ. Բեկարյանը: — Գրեթե ստացել էի նրա հավանությունը՝ Կարսն ու հիշյալ

Խումանագները մեզ վերադարձնել, երբ ստացվեց նախկին հանրապետության վարչապետ Ս. Վրացյանի չարաբախտ հեռագիրը» (Ե. Ս., էջ 186):

Ինքը՝ Ս. Վրացյանը, հետագայում, արդեն 82 տարեկան հասակուն ասել է. «Խորհրդարանը երկիրը կամովին է հանձնել բոլշևիկներին։ Մենք պետք է ավելի խոհեմ լինենք, ավելի շրջահայաց պետք է այու բայց ըրած ըլլայինք մայիսյան ընդգումների օրերին, Հայաստանը հանձնած ըլլայինք բոլշևիկներուն։ Հայաստանի տարածքը ավելի բարերձակ կըլլար՝ Ղարս, Արդահան, Իգդիր... եհ, ինչ ըսկիմ, ինչպես արդյարանամ...» (Ե. Սարգսյան, էջ 187, տե՛ս Ռուբեն Զարյանի հուշերը՝ «Խայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 24 նոյեմբերի, 1993 թ.):

1921 թ. ռուս-թուրքական կոնֆերանսի առնչությամբ Մոսկվայի տարրեր գաղտնագերծված արխիվներում հետազոտական աշխատանք է կատարել պատմաբան Ռեն Ղազանյանը:

Արխիվային նորահայտ նյութերի հիման վրա Ռ. Ղազանյանը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը 1920 թ. նոյեմբերի 29-դեկտեմբերի 2-ին՝ արմատապես փոխեց ՌուֆՍՀ վերաբերմունքը նրա նկատմամբ, որովհետև Հայաստանը դադարեց Անտանտի դաշնակից լինելուց և դարձավ Ռուսաստանի կողմից գլխավորվող միասնական խորհրդային տարածքի բաղկացուցիչ մաս։ Այդ նույն ժամանակ թուրքիան ավելի ու ավելի էր հեռանում ՌուֆՍՀ-ից դեպի Անտանտը, որը հայտնի էր խորհրդային կառավարությանը։ 1920 թ. դեկտեմբերի 5-ին ՌուֆՍՀ արտգործողովում թուրքիայում իր ներկայացուցիչ Բուլղու Մդիվանուն հեռագրում է հետևյալ դիրեկտիվները. «Հայաստանի խորհրդայնացումը հարկադրում է նշանակալի չափով փոխել դիրքորոշումը։ Ցուցում տվեք թուրքերին, որ հենց իրենց շահերի տեսակետից ցանկալի է սատարել Հայաստանում խորհրդային իշխանությանը՝ նրա հանդեպ պահպանելով չափավոր և բարեկամական գիծ։ Թուրքերի կողմից վերոհիշյալ պայմանները պահպանելու դեպքում մեր հրանանատարությունը Կովկասում կշարունակի գենք տալ, ինչպես նաև նրանց աստիճանաբար ոսկի կտրվի։ Դրան հետևում է Չիշերինի հեռագիրը Օքզոնիկիծենին.» «Խոսե՞լ է արդյոք Մդիվանին Անկարայի կառավարության հետ՝ խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ թուրքերի տակտիկան արմատապես փոխելու անհրաժեշտության մասին՝ ընդգծելով, որ ՌուֆՍՀ կառավարությունը դրան Վերաբերում է ծայր աստիճան լրջորեն»:

Ելնելով վերոհիշյալ կոնցեպցիայից՝ քննարկվող ժամանակաշրջանում խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների գլխավոր գործոններն էին թուրքերին հետ պահել նրանց կողմից Հայաստանի դեռևս չգրադարած նասերը գրավելուց, պարտավորեցնել նրանց՝ գորքերը հետ քաշել և ճանաչել Հայաստանի անկախությունը (Ռ. Ղ., էջ 107):

Ո. Ղազանչյանը փաստեր է բերում այն մասին, որ դեռևս 1920 թ. հոկտեմբերի սկզբին Ուլսաստանի ղեկավարությունը չեր բացառում իր միջամտությունը Հայաստանի կողմում:

Այդ ժամանակ Լեզրանին ուղարկված արտգործողոկոմատի դիրեկտիվում ասվում էր, որ քանի դեռ թուրքերը չեն շարժվում դեպի Հայաստանի խորքը, քանի դեռ նրանք մնում են Սարիդամիշ-Ճահիբախը գծում, միջամտելու առանձին առիթ չկա, բայց եթե նրանք առաջ գնան, հարկ կլինի ինչ-որ բան անել: Դիրեկտիվում նշվում էր նաև, որ Հայաստանը Վերջին ժամանակներս ավելի շատ է վերածվում Անտանտի հարձակողական քաղաքականության գործիքի, բայց իրենք (Ուլսաստանը — Ս. Կ., է. Գ.) չեն կարող թույլ տալ թուրքերին՝ ինդինելու նրան:

Սակայն հետագայում,— շարունակում է Ո. Ղազանչյանը.— Երբ Առաջին համբաւության կառավարությունը թույլ չտվեց խորհրդային զորքեր մտցնել Թուրքիայի հետ սահմանը, որոնց դեմ թուրքերը չեն համարձակվի կրվել, և այն բանից հետո, երբ դրա հետևանքով թուրքերը օկուպացրին Ուլսական Հայաստանի մեծ մասը և թուրքական Հայաստանի հետ դեկտեմբերի 2-ին կնքեցին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը՝ օրինականացնելով նախկին Ուլսական կայսրության հողերի զավթումը — այդ պայմաններում՝ համաշխարհային և քաղաքացիական 7-ամյա պատերազմից հետո Ուսմաշ-ը չեր կարող գենքի ուժով թուրքերից հետ գրավել զավթված տարածքները, որը նրա համար իդի էր ռազմական ուժից վեր բարդություններով, ուստի հարկադրված էր հույսը կապել Մոսկվայի կոնֆերանսում տարածքային հարցերի լուծման հետ: Բացի այդ, վտանգ կար, որ թուրքերը կարող են նետվել Անտանտի գիրքը:

Ո. Ղազանչյանը նշում է, որ կոնֆերանսին մասնակցելու համար միևնույն գնացքով Մոսկվա ժամանեցին նաև Հայաստանի և Ադրբեյջանի պատվիրակությունները: Սակայն իրադրությունը խիստ բարդացավ՝ կապված Հայերենից փրկության կոնհիտեի հայտարարության հետ՝ ՀԽՍՀ պատվիրակությունը թուրքերի հետ բանակցելու լիազորություններից գրկելու մասին, ինչն անհապաղ օգտագործեցին թուրքերը՝ կտ-

րականապես հրաժարվելով հայերի հետ բանակցությունների սեղանի շրջան նստելուց: Այդ պատճառով էլ Ուսմաշ-ը առաջարկով Ադրբեյջանը նույնպես չմասնակցեց բանակցություններին, որն այդպիսով քառակողմից ինչպես նախատեսել էր Ուլսաստանը, վերածվեց երկողմի՝ ուսու-թուրքականի:

Ո. Ղազանչյանը ցույց է տալիս, որ դրություն ավելի էր բարդանում զուգահեռաբար Լոնդոնի կոնֆերանսում Անտանտի երկրների հետ թեմայականների կողմից վարվող բանակցությունների հետևանքով, որը որոշակի վտանգ էր ներկայացնում նախ և առաջ Հայաստանի համար: Այդ հանգամանքը պարտադրում էր ռուսական ղեկավարությանը՝ օպերատիվ կարգով լուծել Թուրքիայի հետ վիճելի հարցերը: Այդ էր պատճառը, որ մարտի 10-ին՝ կոնֆերանսի Քաղաքական հանձնաժողովի աշխատանքների սկսման օրը, Զիշերինը ՈԿ(թ)Կ Կենտրոնին և անձանք Լենինին ուղղած նամակներում պահանջում էր՝ ինչ գնով էլ լինի թուրքերի հետ շուտափույթ վերջացնել ամեն ինչ:

Վերոհիշյալ փաստերից ելնելով՝ Ո. Ղազանչյանը եզրակացնում է, որ Արդահանը, Սուլըմանուն և Կարսը թուրքերին զիջելը չեր մտնում Ուսմաշ-ը պահանջների մեջ և չեր ծագում նրանից, այլ նրան պարտադրված էր հանգամանքների ուժով, Թուրքիայի հետ շուտափույթ պայմանագիր ստորագրելու և դրանով իսկ Անդրկովկասյան հանրապետությունները թուրքական ագրեսիայից պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ (Ռ. Ղ., էջ 112):

Ո. Ղազանչյանի կարծիքով՝ Ուսմաշ-ը, որը պատասխանատու էր Հայաստանի խորհրդայնացման համար, չեր կարող ինքնամեկուսացվել և չփորձել թեկուց և «հայերի թիկունքում» վերացնել նրանց կյանքին սպառնացող վտանգը՝ նույնիսկ տարածքային մեծ կորուստների գնով: Եվ հենց դրանով պետք է բացատրել Մոսկվայի 2-րդ ռուս-թուրքական կոնֆերանսում ռուսական կողմի պնդմանը տարածքային հարցերի քննարկնան փաստը, երբ հայկական պատվիրակությանը թուրքերի պահանջով չթույլատրվեց մասնակցելու բանակցություններին (Ռ. Ղ., էջ 113): Նա գտնում է, որ «Լոնդոնյան գործոնի առկայությունը մշտապես հարկադրում էր Ուսմաշ-ը կառավարությանը ոչ միայն գնալ զիջումների, այլև Թուրքիայի հետ բանակցություններն արագ ավարտելու և ցանկացած պայմաններով պայմանագիր ստորագրելուն, որը թուրքերի պահանջով անվանվեց պայմանագիր՝ ոչ միայն «բարեկամության», այլև «եղբայրության» մասին»:

Վկայակոչելով Չիչերինի՝ 1921 թ. 17-ի նամակը՝ հասցեագրված Լեռնին, Ռ. Ղազանչյանը ապացուցում է, որ Մոսկվայի պայմանագիրն իրականում ստորագրվել է մարտի 18-ին, բայց թվագրվել մարտի 16-ով՝ հետին ամսաթվով, որովհետև դեռ հայտնի չէր, թե ինչ պայմանագիր է ստորագրելու Կրասինը Անգլիայի հետ:

Ըստ Ռ. Ղազանչյանի՝ այն հանգամանքը, որ 1921 թվականին Թուրքիան ամեն կերպ ձգձգում էր ռուս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումը, քանի դեռ չէր ստացել Ռուսաստանի հավաստիացումը՝ զենքով և դրամով օգնելու մասին, այդ փաստը նեկ անգամ ևս հաստատում է, թե որքան բարդ էին ընթանում բանակցությունները Մոսկվայում, և որ ոչ ոք հայկական տարածքները չի «նվիրել» ու չի «ստվել»՝ թուրքերին. առաջացած գործուններով պայմանավորված՝ դրանք «անցել» են նրանց... Ըստ Էրևանի Ռուսաստանի համար այդ բանակցությունները երկրորդ Բրեստն էին, երբ հակառակ կողմը պայմաններ էր թելադրում (Ռ. Ղ., էջ 117):

Նորահայտ փաստերով Ռ. Ղազանչյանը նեկ անգամ ևս հաստատագրում է այն անհողողող դիրքորոշումը, որ պայմանագրի ստորագրումից հետո ընդունեց խորհրդային կառավարությունը՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը թուրքերից մաքրելու հարցում:

Ընդունելով, որ, անշուշտ, այնօրյա խորհրդային դեկավարների գործունեության մեջ եղել են ոչ քիչ սխալներ և ցավալի վրիպումներ՝ կապված տիրահոչակ համաշխարհային հեղափոխության և այլ պլանների հետ՝ Ռ. Ղազանչյանը մի բան, սակայն, անվիճելի է համարում՝ չի եղել և չէր կարող նրանց գործողության մեջ լինել հայատյացություն, Դայաստանը ոչնչացնելու պլաններ, հայ ժողովրդի շահերի «դավաճանություն» և «արհամարհանք», նրա դեմ «ռուս-թուրքական համատեղ գործողություններ», հայկական տարածքներից հրաժարում՝ հանուն Թուրքիայի «փրկության» կամ «համաշխարհային հեղափոխության» և այն, և այն (Ռ. Ղ., էջ 119): Եվ իհարկե, նա «տիխմարության գագաթնակետ» է որակում այն պնդումները, թե իր Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը Կարսը, Արդահանը, Էրզրումը թուրքերին տվեց՝ հայերին ոչնչացնելու մաքուր աշխատանքի դիմաց, կամ որ Ստալինը Չիչերինին հեռացրեց Թուրքիայի հետ բանակցություններից: Նրա համոզմանք՝ նման տեսակետների սնանկությունը բավարար չափով հերթված է շատ գիտնականների աշխատություններում (հիշատակվում են 3.

Խիլտիսյանի, Գ. Գալոյանի, Է. Զոհրաբյանի, Ա. Խելֆեցի աշխատությունները) և լրացուցիչ փաստարկումների կարիք չի գգացվում:

2. Կարսի կոնֆերանսը (1921 թ. սեպտեմբերի 26 — հոկտեմբերի 13)

Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի կազմով փաստորեն Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերացավ՝ չնայած այդ մասին պայմանագրում հատուկ կետ չկար:

Պայմանագրի ստորագրումից հետո խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն առաջարկեց դրա հիման վրա համապատասխան պայմանագրեր կնքել Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ: Մոսկվայում գտնվող անդրկովկասյան հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ մշակվեց պայմանագրի նախագիծ և Չիչերինի բացատրական գրության հետ միասին ուղարկվեց Թիֆլիս:

Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին նախապատրաստվելու նպատակով 1921 թ. մայիսի 7-ին Բաքվում իրավիրվեց անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Խորհրդակցությանը Դայաստանից մասնակցում էր Ալ. Բեկադյանը, Վրաստանից՝ Ս. Օրախելաշվիլին, Աղորեջանից՝ Ս. Յուսենովը, ինչպես նաև ՈԿ(Բ)Կ ԿԿ անդամ Գ. Օրջոնիկիձեն և Անդրկովկասում ՈՒՖՖԱՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը:

Խորհրդակցությունում որոշվեց, որ Թուրքիայի հետ առաջիկա կոնֆերանսում Դայկական, Վրացական և Աղորեջանական ԽՍՀ-ները հանդեկ կգան միասնաբար՝ որպես մեկ պայմանավորվող կողմ: Էդ. Զոհրաբյանի կարծիքով՝ նման որոշման պատճառը ոչ միայն Թուրքիայի գավթողական ծգություններին կողեկիտիվ հակահարված հասցնելու անհրաժեշտությունն էր, այլև արդեն ուրվագծվող Անդրֆեդերացիան. Անդրկովկասի հանրապետություններն ի վերջո պետք է միավորեին նաև իրենց արտաքին քաղաքականությունը (Էդ. Զոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Երևան, 1979, էջ 253):

Խորհրդակցությունը գտավ, որ բանակցությունների հիմքում պետք է դրվի Մոսկվայի պայմանագիրը: Որոշվեց նաև, որ կոնֆերանսը կարող է գումարվել Բաքվում, Թիֆլիսում կամ Կարսում, որտեղ առա-

ջին հերթին պիտի քննարկվեն Հայաստանի, հետո Վրաստանի և ապա Աղբբեջանի հետ կապված հարցերը:

1921 թ. օգոստոսի 26-ին ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմը քննարկեց կոնֆերանսին նախապատրաստվելու հարցը և կառավարության հետ միասին կազմեց հուշագիր, որի մեջ շարադրված էին կոնֆերանսի քննարկմանը ներկայացվող քաղաքական, տնտեսական, առևտրական, վերաբնակեցման, վնասների փոխադրուցման վերաբերյալ հարցերը:

Հուշագրում առաջարկվում էր Սուրմալուի գավառի Կողըի շոջանը թողնել Խորհրդային Հայաստանին, որովհետև Նախիջևանի Երկրամասը Աղբբեջանին տալուց հետո Կողըի աղահանքերը միավոր էին, որտեղից Հայաստանը կարող էր աղ ստանալ և ապրանքափոխանակություն կատարել արտասահմանի հետ:

Հուշագիրն առաջարկում էր Նախիջևանի Երկրամասի նկատմամբ հովանավորության իրավունքը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին:

Առաջարկվում էր Թուրքիային որոշակի տոկոս տալու պայմանով Հայաստանին իրավունք վերապահել տնտեսական շահագործման ենթարկելու Օլթի քարածիսի, Կաղզվանի մկնդեղի, Կողըի աղահանքերը, Սարիղամիշի անտառները՝ եթե դրանք մնային Թուրքիայի սահմաններում:

Թուրքիայի հետ առևտրական համաձայնության հիմքում պետք է դրվեն ապրանքների անմաքս փոխադրման, ազատ ներմուծման, արտահանման և տրանզիտի, ինչպես նաև մի շարք արտադրությունների կոնցեսիաների իրավունքը:

Թուրքիայի հետ առանձին համաձայնություն պետք է կայացվեր Երկուստեք Վերաբնակեցվողների մասին, որոնց համար պետք է ապահովեն անհրաժեշտ պայմաններ:

Կարսի կոնֆերանսին նախապատրաստվելու հարցը քննարկվեց նաև ՌԿ(թ)Կ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-ի նիստում: Որոշվեց խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, ցուցադրել Անկարայի հետ կովկասյան հանրապետությունների համերաշխությունը Անտառտի դեմ մղվող պայքարում, հարց բարձրացնել արտավայրերից և Կաղզվանի շրջանի աղահանքերից օգտվելու, ճորիսի շրջանի պետքի կոնցեսիաների մասին: Առանձին կետով շեշտվում էր՝ ոչ մի դեպքում թույլ չտալ կովկասյան հանրապետությունների առանձին ելույթներ, բոլոր հարցերում լինել միասնական:

Կարսի կոնֆերանսը սկսվեց 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ին: Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության նախագահն էր արտգործողո-

լուս Ասքանազ Մոռավյանը, անդամներից էր Անդրգործողություն Պողոս Մակինցյանը: Կային նաև խորհրդականներ:

Ա. Մոռավյանը իր հետ Կարս էր բերել մեկական արկղ դեղորայք, լիահածոներ և կոնյակ:

Բացելով կոնֆերանսը՝ թուրքական պատվիրակության նախագահ Քյազին Կարաբեքիրը առաջարկեց երեք հանրապետությունների հետ պայմանագրեր կնքել առանձին-առանձին, որը մերժվեց:

Կարսում ևս թուրքերը դեռ շարունակում էին կյանքի կոչել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Մոսկվայի պայմանագրով գժված սահմանները բավականին լուրջանուր բնույթ էին կրում, ուստի Կարսի կոնֆերանսը պետք է լրացներ այդ բացը: Այդ նպատակով ստեղծվեց սահմանագծային հանձնաժողով, որի մեջ Խորհրդային Հայաստանը ներկայացնում էր Վլադիմիր Թամրուչին:

Սահմանագծի մի շարք տեղանասերի շուրջ համաձայնություն չկայացվեց և որոշվեց հարցի լուծումը թողնել կոնֆերանսին: Այնի և Կողըի պատկանելությունը վիճելի չէր. դրանք գտնվում էին Թուրքիային անցած տարածքներում: Սակայն անդրկովկասյան պատվիրակությունները, ընդառաջենական Հայաստանին, որոշեցին հարց հարուցել նշված վայրերը Հայաստանին Վերադարձնելու մասին:

Կարաբեքիր փաշան հայտարարեց, որ թուրքական պատվիրակությունը սկզբունքորեն դեմ չէ Անին Վերադարձնելուն, բայց պետք է այդ մասին հարցում անի կառավարությանը:

Իր ելույթում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Յակով Գանեցին ընդգծեց, որ Անիի ավերակների վերադարձի հարցը եական է ոչ միայն Հայաստանի, այլև անբողջ Անդրկովկասի համար:

Սակայն հետագայում պարզվեց, որ թուրքերը խիստ անհաշտվողական են և հրաժարվեցին զիջել ոչ միայն Անիի ավերակները, այլև Կողըի աղահանքերի կոնցեսիաները: Կարսի կոնֆերանսում քեմալական պատվիրակության անհաշտ ու անզիջում դիրքի պատճառով սահմանների ուղղում Վերաբերյալ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության և ոչ մի առաջարկ չընդունվեց: Չհաջողվեց լուծել նաև Ալեքսանդրապոլի դեպոյի թուրքերի կողմից թալանված գույքը Վերադարձնելու հարցը:

Կարսի պայմանագիրն ստորագրվեց 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին: Այն բաղկացած է 20 հոդվածներից և 2 հավելվածներից: ԴևՍՀ կողմից

պայմանագիրը ստորագրեցին Ա. Մոավյանը և Պ. Մակինցյանը, Վրաստանի կողմից՝ Շ Ելիավան և Ա. Սվանիձեն, Ադրբեջանի կողմից՝ Բ. Շահրախիսնակին, Թուրքիայի կողմից՝ Քյազիմ Կարաբերիրը և պատվիրակության երեք այլ անդամներ, ՌԽՖՍՀ կողմից՝ Լատվիայում լիազոր ներկայացուցիչ Յակով Գանեցկին:

Մի հետաքրքիր փաստ է ներկայացրել Գ. Գալոյանը: Նա գրում է, թե կասկածից վեր եր, որ Կարսի բանակցություններում Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակությունը պիտի դեկավարեր Անդրկովկասում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Բորիս Լեգրանը: Սակայն Ռուսաստանի պահանջով, ինչպես Մոսկվայի ռուս-թուրքական, այնպես էլ Կարսի բանակցություններին Լեգրանին թույլ չտրվեց մասնակցել, որովհետև նրան համարում էին հայամետ գործիչ: Սույն հանգամանքը մենք ընդգծում ենք այն պատճառով, որ ի թիվս այլ գործիչների, մեզանուն այսօր երբեմն-երբեմն հանդրավի մեղադրանքներ են հնչում նաև Բ. Վ. Լեգրանի հասցեին:

Տեղեկանալով, որ Կարսի բանակցություններում ՌԽՖՍՀ պատվիրակության դեկավար է նշանակվել ոչ թե ինքը, այլ Յա. Ս. Գանեցկին, Բ. Լեգրանը խիստ վիրավորվեց, նամակով դիմեց Գ. Չիչերինին և ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին՝ պահանջելով իրեն ազատել Անդրկովկասում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ պաշտոնից և ընդհանրապես արտգործողության համակարգից: Իհարկե, նրա դիմումը չհարգվեց, բայց որությունն էլ չփոխվեց:

Չնայած Կարսի պայմանագրի նախագիծը հարազատ էր ռուս-թուրքական պայմանագրի ոգուն, սակայն այն չբացարեց վիճաբանությունները: ճիշտ է, Կարսի պայմանագրի շատ հոդվածներ բառացիրեն կրկնում էին Մոսկվայի պայմանագրի համապատասխան հոդվածները, և այդ առունով Կարսի պայմանագիրը չեր դիտվում որպես ինքնուրույն միջազգային իրավական ակտ: Կարսի պայմանագրի առաջին հոդվածով փաստորեն պաշտոնապես չեղյալ էր հայտարարվում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և այն ուղղված էր Սկրի պայմանագրի դեմ:

Պայմանագրի երկրորդ հոդվածով Անդրկովկասի հանրապետությունները ճանաչեցին, որ Թուրքիա հասկացության տակ հասկացվում են այն տարածքները, որոնք մտցված են 1920 թ. հունվարի 28-ի թուրքական Ազգային ուխտի մեջ: Այդ նշանակում էր իրաժարում Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային որևէ պահանջից, ուստի պայմանագրի երկրորդ հոդվածը առաջին ուղղված էր Յայ դատի դեմ:

Անընդունելի է Մուստաֆա Քեմալի՝ 1922 թ. մարտի 1-ին թուրքական մեջլիսում արած հայտարարությունը, թե Կարսի պայմանագիրը նշանավորում է Արևելքում իրենց փաստական վիճակի իրավական ճանաչումը և կրկին վկայում Սկրի պայմանագրի գործադրման անհնարինությունը և այն, թե «այսպես կոչված Յայկական հարցը Կարսի պայմանագրում գտավ իր ամենածիշտ լուծումը»:

Ի դեպ, Ս. Քեմալի վերը նշված ելույթին անդրադարձել է դեռևս Ս. Արգումանյանը՝ ընդգծելով, որ նախ՝ Յայկական հարցը «այսպես կոչված» չէ, այլ իրական հարց՝ բարձրացված միջազգային իրավունքի աստիճանի, երկրորդ՝ այն երեք չլուծվեց և դեռ մնում է բաց (Ս. Արգումանյան, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 392):

3. Լոնդոնի կոնֆերանսը (1921 թ. փետրվարի 21 — մարտի 14)

Մերձավորարևելյան հարցի շուրջ դաշնակիցների միջև ծագած տարածայնությունները քննարկելու, Սկրի պայմանագրով վերանայելու և Մոսկվայում կայանալիք ռուս-թուրքական կոնֆերանսին հակակշռելու նպատակով 1921 թ. փետրվարի 21 — մարտ 14-ին Լոնդոնում կայացավ խորհրդաժողով, որին մասնակցում էին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Խոալիան, ճապոնիան, Հունաստանը և Բելգիան: Դրավիրված էին նաև Գերմանիայի և Թուրքիայի ներկայացուցիչները: Լոնդոն էին ուղարկվել թուրքական երկու՝ Կ. Պոլսի և Անկարայի պատվիրակությունները, սակայն կոնֆերանսի բացումից անմիջապես հետո Կ. Պոլսի պատվիրակությունը հրաժարվեց իր լիազորություններից: Նրա դեկավար Ռեշիդ փաշան հայտարարեց, որ թուրքական միացյալ տեսակետը կարտահայտի Անկարայի պատվիրակության դեկավար Բեքիր Սամի բերը:

Իսկ թուրքական տեսակետը հետևյալն էր.

1. Արևելյան Թուրքիայի վերադարձը Թուրքիային, այսինքն՝ թուրք-բուլղարական 1913 թ. սահմանի վերականգնում.
2. Կիլիկիայի և Օրոնից արևելք ընկած տարածքների՝ Ուրֆա և այլն, վերադարձը Թուրքիային.
3. Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանի պահպանում.
4. Զմյունիայի (Իզմիր) մարզի վերադարձ Թուրքիային:

Լոնդոնի կոնֆերանսում ներկայացված թուրքական ծրագիրը արտահայտում էր «Ազգային ուխտի» բոլոր իհմնական սկզբունքները, այսինքն՝ չեր ճանաչում հայերի ինքնորոշման իրավունքը և օրինականացնում էր Կարսի նահանգը և Հայաստանի այլ տարածքների զավթումը:

Լոնդոնի կոնֆերանսում Հայաստանին առնչվող հարցերի քննարկմանը թույլատրվել էր Փարիզի խորհրդաժողովի հայ պատվիրակ-ների՝ ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի և Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի հայության շահերը ներկայացնող հայ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի նաև նակցությունը:

Մուստաֆա Քեմալը Անգլիային ու Ֆրանսիային վախճեցնում էր Մուսկվայի բանակցություններով, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանին ակնարկում էր, որ նրանից ռազմական, ֆինանսական և դիվանագիտական օգնություն չտանալու դեպքում պատրաստ է անցնել Անգլիայի կողմը: Այդ էր պատճառը, որ Լոնդոնի խորհրդաժողովը դեռ չբացված՝ Սկրի պայմանագիրն ստորագրած դաշնակից գլխավոր պետությունները մրցում էին իրար հետ՝ Քենալին զիջումներ անելու և նրան իրենց կողմը գրավելու հարցում: Անգլիական կողմը հուշագիր ներկայացրեց Վիլսոնյան սահմաններից իրաժարվելու և հետևյալ հոդվածը մտցնելու մասին. «Թուրքիան ճանաչում է Երևանի հայկական հանրապետության անկախությունը նախապատրազմյան ռուսական սահմաններում և իրաժարվում է Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Արդահանի շրջանների նկատմամբ բոլոր պահանջներից ի ճանաչումն այն բանի, որ Հայաստանը իրաժարվում է պահանջներից թուրքական վիլայեթների նկատմամբ»: Դողվածի հաջորդ ենթակետները նախատեսում էին Կիլիկիայում հայկական ինքնավարության ստեղծում և այնտեղ հայ գաղթականների վերադարձ (ժողովածու, էջ 696): Սակայն այս առաջարկը ևս մնաց թղթի վրա:

Լոնդոնի խորհրդաժողովի փետրվարի 26-ի նիստում ելույթ ունեցավ Քեքիր Սամի բեյը, որը կոչ արեց նիստի մասնակիցներին՝ ճանաչել «Ազգային ուխտը» և չեղալ հայտարարել Սկրի պայմանագիրը: Նա խորհրդաժողովին ներկայացրեց նաև թուրքական կառավարության վերը նշված պահանջները, որոնց դեմ որևէ մեկը հանդես չեկավ: Դաշնակիցները հույսեր էին փայփայում, որ եթե թուրքերը համարորեն պնդեն իրենց պահանջները, ուսւ-թուրքական ռազմական ընդհարումը կդառնար անխուսափելի: Նշում է նաև, որ Լոնդոնի խորհրդաժողովը մեծ աշխուժություն էր առաջացրել սփյուռքահայության շրջանում և, մասնա-

վորապես, անգլիակայ և ամերիկակայ գաղութներում, որտեղ սին հույսեր էին փայփայում, թե դաշնակիցները հարություն էին տալու Սկրի պայմանագրին: 1921 թ. փետրվարի 24-ին ԱՄՆ-ում գործող Հայ-Ամերիկյան կոմիտեն, որի կազմում էին 35 ամերիկացի նշանավոր կոնգրես-նեններ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ, հուշագիր ներկայացրեց Լոնդոնի խորհրդաժողովին: Ընդգծելով, որ հայերը համաշխարհային պատերազմում Անտանտի դաշնակիցներ էին, հուշագրի հեղինակները պահանջում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարություններից՝ համապատասխան վերաբերմնք ցույց տալ Հայաստանին՝ ապահովելով Սկրի դաշնագրով նախատեսվող սահմանները:

1921 թ. փետրվարի 26-ին առավոտյան 11-ին Լոնդոնում արտգործնախարար լորդ Քերգոնի պառանձնասենյակում գումարված դաշնակցային կոնֆերանսին, որին մասնակցում էին Անգլիայի՝ լորդ Քերգոնը՝ նախագահող, Ֆրանսիայից՝ Քերտելոն, Իտալիայից՝ կոմս Սկորցան, ճապոնիայից՝ բարոն Շայաշին, Թուրքիայից՝ Քեքիր Սամի բեյը, հրավիրվեցին նաև Պողոս Նուբար փաշան, Ավետիս Ահարոնյանը, հայզգի Սալբումը, գեներալ Յ. Բագրատունին:

Լորդ Քերգոնը հայտարարեց, որ Գերագույն խորհուրդը տեղեկացվել է, որ հայկական պատվիրակությունը ցանկանում է Սկրի պայմանագրի վերաբերյալ այժմ վարվող բանակցությունների կապակցությամբ շարադրել իր հայեցակետը: Ներկա նիստը հրավիրված է, որպեսզի հայկական պատվիրակությանը հնարավորություն ընծեռվի շարադրելու իր տեսակետը ներկա իրադրության վերաբերյալ: Կոնֆերանսը կունկնդրի պատվիրակությանը և կգեկուցի Գերագույն խորհրդին: Սակայն կոնֆերանսն արաջին պիտի իմանա երկու բան, այն է՝ ո՞վ է հայերի անունից խոսողը և հանուն ում է նա դիմում կոնֆերանսին:

Ըստ կոնֆերանսի բրիտանական քարտուղարի գրառումների՝ Պողոս Նուբար փաշան պատասխանել է, որ պատերազմի սկզբից ի վեր ինքը ներկայացրել է Թուրքիայի հայերին: Կազմված է նաև Երևանի հանրապետության պատվիրակություն՝ Ա. Ահարոնյանի նախագահությամբ, որը նույնպես կխոսի, բայց ինքը հանդես կգա իբրև Երկու պատվիրակությունների նախագահ: Այնուհետև Պողոս Նուբարն ասաց, որ հայկական ծրագրի հիմքը Սկրի պայմանագրին է: Հայկական պատվիրակությունը պահանջում է պահպանել պայմանագիրն այնքանով, որքանով այն վերաբերում է Հայաստանին: Այն փաստը, որ Հայաստանին խորհրդային կարգեր են պարտադրվել, չպետք է ետ պահի

տերություններին՝ Երկրի մյուս մասերը, այն է՝ թուրքական չորս վիլայեթներն ազատագրելուց... ճիշտ է, անշուշտ, որ չորս վիլայեթներն օկուպացված են քեմալական զորքերի կողմից, բայց դաշնակիցները ճնշում գործ դնելու տարրեր միջոցներ ունեն, որոնք կարող են օգտագործել էվակուացումն ապահովելու համար... Անհար է պատկերացնել, որ մի պատերազմից հետո, որն այսքան շատ ժողովուրդների վերականգնեց իրենց Երկրներում, հայերը, ովքեր սոսկալի տառապանքներ են կրել և ովքեր մարտնչել են դաշնակիցների կողքին, այն միակ ժողովուրդն են լինելու, որի համար սեփական Երկրում նույնիսկ մեկ անկյուն չի կարող վերապահվել:

Ա. Ահարոնյան ասաց, որ ինքը հանդես է գալիս Սկրի պայմանագրով ճանաչված հայկական պետության անունից, որի օրինական կառավարությունը հենց նոր Վերականգնվել է ժամանակավոր խորհրդային ռեժիմի անկումից հետո (Ըկատի ունի 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը — Մ. Կ., Է. Գ.)...

Հարունակելով խոսքը՝ Ա. Ահարոնյան ասաց, որ քեմալականների ներխուժումը Հայաստան իրականում ուղղված էր Սկրի պայմանագրի և դաշնակիցների դեմ: Դա ապացուցվում է պարտությունից հետո Հայաստանին պարտադրված առաջին իսկ պայմաններով, որպեսզի Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվի Սկրի պայմանագրից... Սակայն Թուրքիայի ոչ բոլոր հայերն են բնաջնջվել: Նրանցից մոտ 300000-ը ապաստան են գտել Կովկասում և սպասում են այն պահին, երբ կկարողանան վերադառնալ իրենց տները:

Ա. Ահարոնյանը չի ժխտում, որ Երևանի կառավարությունը բանակցությունների մեջ է մտել քեմալականների հետ, բայց իրեն դեռ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքելուց առաջ հրահանգ են տվել չճանաչել այդ անխուսափելի պայմանագիրը և մերժել այն:

Վերջում Ա. Ահարոնյանը հայտարարում է, որ Սկրի պայմանագիրը տրվել էր հայերին իբրև փոխհատուցում այն տառապանքների, որ կրել էին հինգդարյա հալածանքների, երեսուն տարվա պայքարի և վեց տարվա պատերազմի ու կոտորածների ընթացքում: Սկրի պայմանագիրի 218-րդ հոդվածն ապահովում է օսմանյան տարածքում այն գերեզմանատների պաշտպանությունը, որտեղ դաշնակից գինվորներն են թաղված: Հայերի համար Թուրքահայաստանն ինքը մի լայնածավալ գերեզմանոց է, մի սրբազն հողակտոր, որը պահանջելուց իրենք երբեք չեն դադարի: Ավելին՝ թող դաշնակիցները չնորանան, որ եթե մեկ ու

կես միլիոն հայեր կոտորվել են, ապա դեռևս մնում են Երկու միլիոն հայեր Ուլսահայաստանում և մեկ միլիոն էլ սփռված են արտասահմանում: Այդ վերապրող հայերը բնավ չեն հանդարտվի, մինչև որ Թուրքահայաստանի այդ սրբազն հողը չվերադարձվի նրանց:

Լորդ Քերգոնը հայկական պատվիրակություններին ուղղեց հետևյալ երկու հարցերը.

1. Որո՞նք են Հայաստանի անհրաժեշտ սահմանները, որոնք խնդրում են երկու պատվիրակությունները.

2. Որո՞նք են մարդկային և դրամական այն աղբյուրները, որոնք կկարողանա տրամադրել Հայաստանը՝ իր անկախությունը ձեռք բերելու համար:

Պողոս Նուբար փաշան պատասխանեց, որ նախագահ Վիլսոնի որոշման մասին (այս կայացել էր 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին, Կաշինգտոնում հրապարակվել էր 1921 թ. հունվարի 2-ին — Մ. Կ., Է. Գ.) հայկական պատվիրակությանը չի տեղեկացվել: Հայերն իրենք երբեք Տրապիզոնը չեն պահանջել, ինչպես նշված է Վիլսոնյան սահմաններում: Հայերի պահանջը միայն Տրապիզոնի վրայով դեպի ծով ելք ունենալն է: Ինչ վերաբերում է Վիլսոնի սահմանագծի մնացած մասերին, իրենք պատրաստ են հարմարվել:

Շնորհակալություն հայտնելով Պողոս Նուբարին՝ լորդ Քերգոնը խնդրեց Ա. Ահարոնյանին՝ տեղեկացնել Մուստաֆա Քեմալի և Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրի մասին, նախքան այդ երկրի խորհրդայնացումը: Նա հարցրեց, թե ի՞նչ է պարունակում այդ պայմանագիրը, ի՞նչ սահմաններ է անցկացնում Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Պայմանագիրը ճանաչվում է հայկական պատվիրակության կողմից: Այն կնքվել է թուրքերի կողմից Հայաստան ներխուժելուց առաջ, թե՝ հետո (խոսքը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին է — Մ. Կ., Է. Գ.):

Պատասխան խոսքում Ա. Ահարոնյանը վերստին վկայակոչեց այն հրահանգները, որ նա ստացել էր իր կառավարությունից՝ Կարսի անկումից հետո: Նա ընդգծեց, որ պայմանագիրը պարտադրվել է ուժով և կտրականապես մերժվում է հայերի կողմից: Ինչ վերաբերում է սահմանագծին, ապա ինքը ճշգրիտ չգիտի այն, որը մոտավորապես անցնում է Արփաչայ գետով, մինչև նրա Արփասի մեջ թափվելը, իսկ Կարսը և Կաղզվանը գիշելու են Թուրքիային: Արփասից այն կողմ սահմանը շրջվում է դեպի արևմուտք և ընթանում Երևանի երկայնքով:

Կիլիկիայում հայերի անվտանգությունը երաշխավորող խառը ժանդարմերիա ստեղծելու հարցի քննարկումից հետո հայկական պատվիրակությունները հեռացան (Զ. Կ., ժողովածու, էջ 697–704):

Ա. Սիարոնյանն իր հուշերում նշում է, որ կոնֆերանսում իրենց ունկնդրությունը տևեց մեկ ժամ տաս րոպե: «Տապավորությունս այնպիս է այդ ունկնդրությունից հետո,— գրում է Ա. Սիարոնյանը, — որ անգիտական կառավարությունը և մասնավորապես Լորդ Բրոգընը շարունակում են ուժգնորեն պաշտպանել Հայաստանը: Կարծում եմ, որ ստիպված կլինենք Ուիլսընի գծած սահմաններից քիչ ներս քաշվել: Խորապես հավատացած եմ, որ Ալեքսանդրապոլի այդ ոճարային դաշնագիրը ոչ մի դաշնակից չպիտի ընդունի» (Ավետիս Սիարոնյան, Սարդարապատից մինչև Սկր և Լոզան, Երևան, 2001, էջ 152): Հայ դիվանագետն, անշուշտ, հեռու էր իրականությունը ծիշտ գնահատելուց:

Անդրադառնալով Լոնդոնի խորհրդաժողովին՝ ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը թերզոնի պահվածքը որակում է իրեն լարախաղացություն, որովհետև հենց ինքն էր Ստորժի միջոցով 1920 թ. վերջերին խորհուրդ տվել Ալ. Խատիսյանին՝ մերժելու ռուսների հետ լեզու գտնելու տարբերակը և պայմանագիր կնքելու քենալականների հետ: Նա հիշեցնում է նաև, որ այն ժամանակ, երբ Ա. Սիարոնյանը, պատասխանելով թերզոնի հարցերին, ընդգում էր, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ուժով է պարտադրվել հայերին ու կտրականապես մերժվում է նրանց կողմից, այդ օրերին Լոնդոնում ստացվել էր ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանի հեռագիրն այն մասին, որ իր կառավարությունն ընդունում է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Ս. Վրացյանը ՀՊ պատվիրակությանն ուղարկած գեկուցում–նամակում պահանջ էր առաջադրություն, որ Հայաստանի վերաբերյալ խորհրդաժողովի որոշումները ընդունելի պիտի լինեն թուրքերի համար: Իսկ մարտի 14–ին Լոնդոնի խորհրդաժողովին ուղարկած հեռագրում Ս. Վրացյանը խնդրում էր, որ իր որոշումներով խորհրդաժողովը փոխադարձ անվտահություն չառաջացներ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: «Սակայն պարզ է,— եզրակացնում է Գ. Գալոյանը, — որ բոլոր դեպքերում Լոնդոն ուղարկած Վրացյանի հեռագիրը և «Զեկուցում–նամակը» կարող էին ծառայել միայն այն ուժերին, որոնք ձգտում էին չեղյալ հայտարարել Սկրի պայմանագիրը, ուժի մեջ պահել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և իրաժարվել Արևմտյան Հայաստանին խոստացած ինքնավարություն տալուց» (Գ. Գ., էջ 430):

Լոնդոնի կոնֆերանսում դաշնակիցները, իրաժարվելով Սկրի պայմանագրով անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարից, առաջարկեցին Թուրքիայի արևելյան մասերում ստեղծել այսպես կոչված «Հայկական օջախ՝ Հոմե», որի սահմանները որոշելու էր Ազգերի լիգան: Նրանք մոռացության մատնեցին, որ իրենց իսկ առաջարկով ԱՄՆ–ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնն արդեն գծել էր Հայաստանի սահմանները:

Ինչպես հետագայում գրել է Յովի Քաջազնունին՝ «Լոնդոնի կոնֆերանսում առաջին անգամ պաշտոնապես արտասանվեց ու արձանագրվեց «Հոմե» բառը: Սկրի դաշնագիրը մոռացվել էր իհմնովին: Այս խոսքը անկախ հայ պետության մասին չէր, ոչ իսկ ինքնավար նահանգների, այլ ինչ—որ ազգային Հոմե–ի, մի կասկածելի օջախի ուրիշի տան մեջ» (ՀՅ դաշնակցությունը պանելիք չունի այլևս, Երևան, 1993, էջ 52):

Մինչեռ անգիտական դիվանագետներից մեկը փորձում էր համոզել Ա. Սիարոնյանին, թե իբր Հոմե–ը մի փորձ է՝ դրւս շորթելու հայկական հողերը թուրքերից: Այսուհետև ինչ բովանդակություն ասե՞ կարելի է դնել Հոմե–ի գաղափարի մեջ, որովհետև դա նույնպես պետություն է (Ա. Սիարոնյան, Սարդարապատից մինչև Սկր և Լոզան, Երևան, 2001, էջ 158):

Լոնդոնի խորհրդաժողովում, որն ավարտվեց 1921 թ. նարտի 14–ին, դաշնակից տերությունները ճանաչեցին Սուստաֆա Քենալի կառավարությունը՝ որպես Թուրքիայի օրինական կառավարություն, և այլևս չանդեցին ուժի մեջ պահելու Սկրի պայմանագիրը: Դա Քենալի դիվանագիտական խոշոր հաղթանակն էր, որը առավել հարձակողական դարձրեց նրա պատվիրակներին՝ Մոսկվայում ընթացող ռուս–թուրքական կոնֆերանսում:

Լոնդոնի կոնֆերանսի հիմնական միտքն ու նպատակը Քենալին Ռուսաստանի դեմ ուղղելն էր, իսկ քենալականներն այդ հնարավորությունը մեծապես օգտագործեցին խորհրդային Ռուսաստանի հետ սկսած բանակցություններում առավելագույն զիջումներ կորզելու համար: Լոնդոնի կոնֆերանսը անհաջողությանք ավարտվեց, այն չարդարութեց ոչ քենալականների, ոչ էլ նրանց հետ համաձայնության ձգտող իմպերիալիստական շրջանների հույսերը: Զախողվեց նաև բոլշևիզմի դեպայքարելու նպատակով Թուրքիայի գլխավորությանը կովկասյան ֆեդերացիա ստեղծելու քենալականների պլանը:

4. Լոգանի կոնֆերանսը (1922 թ. նոյեմբերի 20 — 1923 թ. հուլիսի 24)

Արևատյան տերությունների մերձեցումը քեմալական Թուրքիային հատկապես ուժեղացավ հունա-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո, որից Թուրքիան դուրս եկավ հաղթանակով՝ 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ին ստորագրված Մուտանիայի (Թուրքիա) գինադադարով, որն էլ դարձավ Լոգանի կոնֆերանսի նախերգանքը: Զինադադարը կնքվեց մի կողմից Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Հունաստանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև:

Զինադադարով նախատեսվում էր հունական զորքերի անհապաղ դրսքերում Արևելյան Թրակիայից և դաշնակիցների զորքերի ժամանակավոր ներկայություն Ստամբուլում և նեղուցների շրջանում՝ մինչև հաշտության պայմանագրի կնքումը: Մուտանիայի գինադադարը ուժի մեջ մնաց մինչև 1923 թ. Լոգանի հաշտության պայմանագրի կնքումը:

1922 թ. սեպտեմբերի 23-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարությունները հատուկ հուշագիր ուղարկեցին Մուստաֆա Քեմալին, որով թուրքերին հրավիրում էին կոնֆերանսի՝ Թուրքիայի, Հունաստանի և դաշնակից տերությունների միջև կերպնական հաշտության պայմանագիր կնքելու համար: Կոնֆերանսին պետք է մասնակցեին մի կողմից Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Հունաստանը, ճապոնիան, Ռուսիանիան, Հարավսլավիան, մյուս կողմից՝ Թուրքիան: ԱՄՆ-ը պետք է մասնակցեր դիտորդի կարգավիճակով: Կոնֆերանսը նախատեսված էր անցկացնել Ըփեյցարիայի Լոգան կուրորտային քաղաքում:

Խորհրդային Ռուսաստանը Լոգանի կոնֆերանսին հրավիրվեց միայն սևծովյան նեղուցների հարցի քննարկմանը մասնակցելու հրավունքով: Նման խորականության դեմ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը բողոք ներկայացրեց, որը, սակայն, հրավիրող տերությունների կողմից հաշվի չառնվեց: Այնուամենայնիվ, կազմվեց խորհրդային միացյալ պատվիրակություն Գ. Չիչերինի գլխավորությամբ, որի կազմի մեջ նտան սևծովյան երկրներ Ռուսաստանի, Ռւկրաինայի և Վրաստանի ներկայացուցիչները:

Լոգանի կոնֆերանսի իիմնական հարցերն էին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի մշակումը և սևծովյան նեղուցների ռեժիմի սահմանումը: Առանձին հարցերի քննարկման ժամանակ կոնֆերանսին թույլատրվեցին Ալբանիայի, Բելգիայի, Բուլղարիայի, Իսպանիայի,

Պորտուգալիայի, Նիդեռլանդների, Նորվեգիայի և Շվեյցարիայի պատվիրակները:

Լոգանի կոնֆերանսը բացվեց 1922 թ. նոյեմբերի 20-ին՝ լորդ Թերզոնի նախագահությամբ: Ստեղծվեցին երեք հանձնաժողովներ՝ քաղաքական, իրավաբանական և տնտեսական:

Թուրքական պատվիրակության նախագահ, Թուրքիայի արտգործնախարար Խամեր փաշան հենց սկզբից պահանջեց Թուրքիայի նախապատերազմյան սահմանների պահպանում, որը նշանակում էր Սկրի պայմանագրի լիակատար վերանայում:

Յայ ազգային գործիչները եռանդագին նախապատրաստվել են Լոգանի կոնֆերանսին՝ դաշնակիցների օգնությամբ Յայկական հարցը լուծելու նպատակով:

Յայ ազգային պատվիրակության նախագահ Գաբրիել Նորատունկյանը և արդեն գոյություն չունեցող Յայաստանի Յանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը համաձայնության եկան գործել միասնաբար: Նրանք համդիպումներ ունեցան զանազան երկրների պետական գործիչների հետ: Յայ ազգային գործիչները մեծ հույսում էին կապում հատկապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ, բայց վերջիններիս պետական գործիչները, այն էլ երկրորդական կարգի, որևէ եական խոստում չտվեցին:

Այնուհետև հայ ազգային գործիչները դիմեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարություններին՝ Լոգանի կոնֆերանսին մասնակցելու թույլտվություն ստանալու համար, սակայն մերժում ստացան: Նրանց պատասխաննեցին, որ կոնֆերանսում Յայկական հարցը չի դրված, այլ նա մտնում է ազգային փոքրամասնությունների ընդհանուր հարցի մեջ, ուստի անհրաժեշտության դեպքում հայկական պատվիրակությանը հատուկ հրավիրագիր կուղարկվի:

Այնուամենայնիվ, ազգային պատվիրակության կողմից Լոգան մեկնեցին Գ. Նորատունկյանը ու Գ. Սինապյանը, ԴՇ պատվիրակության կողմից՝ Ա. Ահարոնյանը ու Ալ. Խատիսյանը: Նրանք Լոգանում միացան և ստեղծեցին ընդհանուր գրասենյակ՝ հայ գրող Լևոն Բաշալյանի դեկավարությամբ, որը դարձավ միացյալ պատվիրակության խորհրդականը:

1922 թ. նոյեմբերին հայկական միացյալ պատվիրակությունը կոնֆերանսին ներկայացրեց հուշագիր՝ հայկական պահանջների նախին: Յուշագրում տրվում էր հայկական հարցի ընդհանուր պատկերը, նշվում, որ պատերազմի հետևանքով բոլորից շատ տուժել են հայերը՝

2,5 միլիոն արևմտահայերից 1 միլիոն 250 հազարը ոչնչացվել է, 700 հազարը՝ գաղթել, 150 հազարը գտնվում է Կ. Պոլսում, 130 հազարը՝ Թուրքիայի տարբեր մասերում, շատերը բռնի իսլամացվել են: Արևմտահայերը կրել են 10 միլիարդ ֆրանկի նյութական կորուստ: Դուշագիր վերջում հայկական պատվիրակությունը ներկայացնում էր Թուրքիայի հայկական հողերի վրա հայկական օջախ ստեղծելու պահանջ, որտեղ արտագաղթած արևմտահայությունը կկարողանա անվտանգ տեղավորվել՝ պահպանելով իր ֆիզիկական գոյությունը և մշակույթը: Առաջարկվում էր հարցի լուծման երեք տարբերակ՝ հայկական օջախ Վիլսոնյան սահմաններով՝ Ելով դեպի Սև ծով, հայկական Վիլայեթների կցում Դայաստանի Դանրապետությանը և ծայրահեղ դեպքում՝ հայկական օջախի ստեղծում Կիլիկիայում:

Հայկական պատվիրակությունը ներկայացնում է հետևյալ վիճակագրական տվյալները հայերի թվի վերաբերյալ. աշխարհում՝ 3 միլիոն 4000, որից խորհրդային երկրում՝ 2 միլիոն 195000, Թուրքիայում՝ 281000, Եվրոպայում՝ 206000, Ասիայում, Աֆրիկայում և Ավստրալիայում՝ 194000, Ամերիկայում՝ 128000:

Դայ դատի արդարացի լուծման համար կոնֆերանսին դիմումներ ուղարկեցին ռուս Անդրեյ Մանդելշտամը, Նորվեգացի Ֆրիտյոֆ Նանսենը, ամերիկացի Մոնգոմերին, անգլիացի Բեքստոնը և ուրիշներ: Կոնֆերանսին հատուկ դիմում ուղարկեց Հայաստաների միջազգային լիգան, որն ստեղծվել էր 1920 թ. և որի կենտրոնը ժնևում էր: Դիմում ուղարկեցին նաև 100-ից ավելի ֆրանսիացի նշանավոր գործիչներ, գիտնականներ և գրողներ, այդ թվում՝ Անատոլ Ֆրանսը, Անտուան Մեյեն, Ռենե Պինոնը և ուրիշներ:

Գ. Սինայյանը և Լ. Բաշայյանը հանդիպեցին նաև Խմեթ փաշայի հետ, որն ասաց, որ հայերի հողային պահանջներն արդեն լուծված են Արևելյան Հայաստանում:

Լոգանի կոնֆերանսում ազգային փոքրամասնությունների և մասնավորապես հայկական հարցի մասին հատկապես խոսվեց 1922 թվականի դեկտեմբերի կեսերին: Դեկտեմբերի 12-ին թերզոնը քաղաքական հանձնաժողովում, որի նախագահն ինքն էր, դաշնակիցների անունից հոչակեց համապատասխան դեկլարացիա: Մասնավորեցնելով իր խոսքը հայերի մասին՝ թերզոնն ասաց. «Նրանք արժանի են հատուկ ուշադրության ոչ միայն այն պատճառով, որ սերունդների ընթացքում ենթարկվել են դաժան տառապանքների, որոնք առաջացրել են

քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքն ու սարսափը, այլև այն, որ նրանց տվել են հատուկ հավաստիացումներ՝ նրանց ապագայի վերաբերյալ (Արմենական պատվիրակությունը պետք է ընդառաջի հայ փախստականների վերադառնալու խնդրանքին և նրանց համար Թուրքիայում «ազգային օջախ» ստեղծելու պահանջին: Նա ավելացրեց, որ դրա համար Երևանյան հանրապետության տարածքը աղքատ է ու գերբնակեցված, իսկ այնտեղ հաստատված ռեժիմը շատ հայերի զգվանք է ներշնչում:

Թերզոնը գտնում էր, որ հայկական «ազգային օջախ» կարելի է ստեղծել Թուրքիայի ասիական մասում՝ հյուսիսարևելյան նահանգներում, կամ հարավարևելյան սահմաններում՝ Կիլիկիայում: Վերջում թերզոնը փաղաքշաբար ավելացնում է. «Մենք երջանիկ կլինեինք լսելու թուրքական պատվիրակության տեսակետը՝ տվյալ հարցի վերաբերյալ»:

Հայաստեր ծևանալու, բայց և միաժամանակ թուրքերին հաճոյանալու նույն ոգով հանդես եկան ֆրանսիացի Բառերն ու իտալացի Գարրոնին:

Հանդես գալով պատասխան խոսքով՝ քեմալական պատվիրակության ղեկավար Խմեթ փաշան երկար ու բարակ խոսեց այն մասին, որ իբր հայերը դարեր ի վեր Օսմանյան կայսրությունում ապրել են «ազատ ու երջանիկ», և եթե նի բան էլ կատարվել է նրանց նկատմամբ, ապա դրա հանցավորը Ռուսաստանն է ու իրենք՝ հայերը: «Այդիսով, — սանձարձակորեն եղակացնում է նա, — բոլոր աղետների պատասխանատվությունը, որոնց ենթարկվել է հայ տարրը օսմանյան կայսրությունում, ընկնում է հենց իր վրա, քանի որ կառավարությունն ու թուրք ժողովուրդը բոլոր դեպքերում հալածական միջոցների ու ռեպրեսիաների են դիմուն միայն այն ժամանակ, երբ նրանց համբերությունը վերջնականապես հատել է... Թուրքերը երբեք չեն անտեսել ոչ մուսուլմանական տարրերի իրավունքները, մինչև որ նրանք չեն չարաշահել այն երկրի մեծահոգությունը, որտեղ ազատորեն ապրել են դարեր շարունակ» (Արմենական պատվիրակության կոնֆերենսի, ս. 131):

Իր ելույթում Խմեթ փաշան կեղծում է նաև Թուրքիայում ապրած հայերի թիվը՝ հայտարարելով, որ այն եղել է ոչ թե երեք միլիոն, այլ 1 միլիոն 290000 մարդ: Նրանցից մնացել են թեկողներ, որոնք, եթե ցանկանում են, կարող են ապրել Թուրքիայում՝ ենթարկվելով նրա օրենքներին: Սակայն փաշան կտրականապես դեմ է արտաքսվածների զանգ-

վածային վերադարձին, առավել ևս Թուրքիայում հայկական կամ որևէ այլ ազգային օջախ ստեղծելու:

Իսկ 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ի նիստում հսմեր փաշան ուղղակի հայտարարում է, որ Թուրքիան իր արևելյան նահանգներում կամ Կիլիկիայում ոչ մի կտոր հող չունի, որ բնակեցված չինի թուրքական մեծամասնությամբ և որը հնարավոր լինի անջատել մայր-հայրենիքից:

Երբ թերզոնն ասաց, թե Թուրքիայի նման մեծ երկրում մի՞թե հնարավոր չէ մի անկյուն գտնել հայերի համար, հսմեր պատասխաննեց, որ կան Թուրքիայից ավելի մեծ երկրներ:

Ազգային փոքրանանությունների հարցերի քննարկման համար ստեղծվեց հատուկ ենթահանձնաժողով՝ իտալացի Մոնտանյայի նախագահությամբ, որը պետք է գրադվեր նաև հայկական օջախի ստեղծման հարցերով: Սակայն թուրքական պատվիրակության անդամ Ռիզա Նուր բեյը պահանջեց այդ հարցը հանել ենթահանձնաժողովի օրակարգից՝ հայտարարելով, որ միևնույն է, թուրքերը նման հարցով չեն գրադվի:

Ընդունելով հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Գաբրիել Նորատունկյանին՝ հսմեր փաշան չխորշեց հայտարարել, թե հայերը կարիք չունեն ազգային օջախի, որովհետև մինչև համաշխարհային պատերազմը ամբողջ Թուրքիան նրանց համար հարազատ տուն է եղել, և եթե պատերազմի ժամանակ եղան որոշ անախորժություններ, ապա դրա հանցավորները իրենք՝ հայերն են և նրանց գրգռողները՝ ողուները:

1922 թ. դեկտեմբերի 16-ին հայկական պատվիրակությունը դիմեց կոնֆերանսին՝ խնդրելով, որ գոնե իրեն լսեն: Դրա դեմ թուրքերը կտրականապես բողոքեցին, և որոշվեց հրավիրել ազգային փոքրանանությունների ենթահանձնաժողովի մասնավոր դռնիփակ նիստ ու լսել հայերի հաղորդումը: Այն տեղի ունեցավ դեկտեմբերի 26-ին, որտեղ կարծ գեկուցնան համար ծայնը տրվեց Գաբրիել Նորատունկյանին: Նա իրավաբանություն և քաղաքագիտություն էր ուսանել Փարիզի Սորբոնի համալսարանում, երկար տարիներ աշխատել էր իրու Թուրքիայի առևտորի, հասարակական աշխատանքների նախարար, իսկ 1912–1913 թթ.՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար: Պողոս Նուբար փաշայից հետո 1922–1923 թթ. արևմտահայ ազգային պատվիրակության նախագահն էր: Նա իիմնավորեց Թուրքիայի հյուսիսարևելյան վիլայեթներում կամ Կիլիկիայում հայկական օջախ ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

Այնուհետև ելույթ ունեցավ Ավետիս Ահարոնյանը, որը հակահրված տվեց հսմեր փաշային ու ասաց, որ հայերի բոլոր գոհաբերություն-

ները նրան անժխտելի իրավունք են տալիս պահանջելու իր հայրենիքը՝ որքան էլ այն համեստ լինի, իսկ եթե առայժմ դա հնարավոր չէ, ապա զո՞նե պետք է ստեղծել ազգային օջախ Թուրքիայում գտնվող հայկական տարածքներում:

Դայ պատվիրակների ելույթներից հետո նրանց հարցեր տվեցին՝ պարզաբանելու համար հայ ազգային օջախի սահմաններն ու կարգավիճակը: Ա. Ահարոնյանը ցուցադրեց մի քարտեզ, որտեղ Հայկական օջախի սահմանն անցնում էր Ողջե-Հասանկալե-Մուշ-Կանա լիճ՝ մինչև Պարսկաստան գծով՝ դուրս բողնելով Երգումը և ներառելով այն տարածքները, որ թուրքերը գրավել էին Արևելյան Հայաստանից: Նախատեսվում էր ազգային օջախում տեղավորվել 5–6 հարյուր հազար հայ փախստականների:

Ենթահանձնաժողովի նիստը տևեց ընդամենը մեկ ժամ 10 րոպե և որևէ որոշում չընդունեց: Նիստի նախագահ Յ. Ռումբոլդտը հայտնեց հայ պատվիրակներին, որ նրանց ասածները գրի առնվեցին և անհրաժեշտության դեպքում նրանց նորից կիրավիրեն: Սակայն հայկական պատվիրակությունը այլևս որևէ նիստի չիրավիրվեց:

1923 թ. հունվարի 6-ին կայացավ ազգային փոքրանանությունների ենթահանձնաժողովի նիստը, որտեղ հայկական հարցի շրջանակներն ավելի սեղմվեցին. ազգային օջախի փոխարեն, որը Թուրքիան ոչ մի կերպ չէր ընդունում, առաջ քաշվեց պարզապես Թուրքիայի որևէ անկյունում հայերի հավաքան գաղափարը: Ինչպես հետագայում նշել է Ա. Խատիսյանը, այդ էր այն վերջին պահանջը, որ ներկայացվեց թուրքերին՝ Անկախի ու միացյալ Հայաստանի փոխարեն (Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 401): Սակայն ի պատասխան այդ համեստ պահանջի՝ թուրքական պատվիրակության անդամ Ռիզա Նուր բեյը դուրս շրջնկացնելով դուրս եկավ դահլիճից: Թուրքական պատվիրակությունը խստորեն առարկում է նաև դրա դեմ: Նույնը եղավ նաև հունվարի 9-ի նիստում, որից հետո ենթահանձնաժողովի նախագահ Սոնտանան հունվարի 10-ին հայ պատվիրակներին հայտարարեց, որ հայկական օջախի հարցն այս կոնֆերանսում սպառված է ու այլևս հույս չկա, որ նա կմտնի դաշնագրի մեջ:

Այնուամենայնիվ, 1923 թ. հունիսի 20-ին Ա. Ահարոնյանը և Գ. Նորատունկյանը հեռագիր հղեցին ֆրանսիական կառավարությանը՝ պահանջելով Լոգանում չստորագրել որևէ պայմանագիր, որը չէր լուծելու հայկական հարցը:

Սակայն բոլոր նման կարգի հեռագործություն ու խնդրագրերն այլև ավելորդ էին. փաստն այն էր, որ վերջիվերջու Լոզանի կոնֆերանսը գերեզմանեց հայկական հարցը: Լոզանը դարձավ հայկական հարցի տապանաքարը:

Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ Լոզանի կոնֆերանսը հաղթանակ բերեց Թուրքիային. 1923 թ. հուլիսի 24-ին նրա հետ կնքված հաշտության պայմանագրով ճանաչվեց նրա ամբողջականությունը, վերացվեցին կապիտուլյացիաներն ու օսմանյան պարտքի վարչությունը: Այսպիսով՝ իմպերիալիստական պետությունները ճարպիկ ու ծգծված դիվանագիտությամբ թաղեցին հայկական հարցը: Կնքված հաշտության պայմանագրում ոչ մի հիշատակություն չկար հայերի նաևին:

Լոզանի կոնֆերանսից հետո՝ արևմտյան տերությունները, մոռացության տալով հայկական հարցը, նրա ուրվականը հանձնեցին Ազգերի լիգային:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1921–1928 թթ.)

Թեմա առաջին

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1921–1928 թթ.)

1. Տնտեսական ծանր վիճակը

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, դրան հաջորդած թուրքական արշավանքները և ապա քաղաքացիական կռիվները աղետալի չափերով քայլացին Յայաստանի տնտեսությունը, հայ ժողովուրդը մարդկային և նյութական ահոելի կորուստներ կրեց: Այսպես՝ 1919 թվականին արդյունաբերական արտադրանքը 1913 թվականի համեմատությամբ հջել էր 12, էեկտրաէներգիայի արտադրությունը՝ 3 անգամ: Դիմովին քայլավել ու կանգ էին առել Ալավերդու և Ղափանի պղնձածուլական ծեղնարկությունները, գինու և կոնյակի արտադրությունը: Ացտանելի վիճակի էին հասել երկարուղիներն ու խճուղիները. շարքից դուրս էին եկել երկարուղագծերը, երկարուղային կամուրջները, շոգեքարշերը, վագոնները. թուրքերը հիմնահատակ ավերել ու թալանել էին Ալեքսանդրապոլի դեպոն՝ Յայաստանին գրկելով շոգեքարշի ու վագոնների վերանորոգման հնարավորությունից:

Ծայրահեղ անկում ապրեց գյուղատնտեսությունը: 1913 թ. համեմատությամբ քառակի չափով կրճատվել էին ցանքատարածությունները՝ 345,7 հազար հեկտարից իջնելով 82,7 հազարի, անգործածելի էր դարձել ոռոգման համակարգը: Դիմաց անգամ պակասել էր հացահատիկային մշակաբույսերի արտադրությունը, 40 անգամ՝ բամբակինը, 9 ան-

գամ՝ կարտոֆիլինը, 8,5 անգամ՝ անասնակերինը և այլն: Հայաստանի գյուղատնտեսության ամբողջ արտադրանքը պակասել էր մոտ վեց անգամ, այդ թվում՝ անասնապահական արտադրանքինը՝ 6,5 անգամ (ՀԺՊ, հ. 7, էջ 168):

Թալանվել ու դատարկվել էին Երկրի պետական պահեստները, աներևակայելի խառնաշփոթ էր դրանական համակարգում՝ Երկրը տառացիորեն ողողված էր արժեզրկված թղթադրամներով, զգացվում էր հացի, ճավթի, աղի և այլ առաջին անհրաժեշտության ապրանքների սուր պակաս:

Երկրում կար շուրջ 200 հազար գաղթական, որբանոցներում՝ 50 հազար երեխա: Մինչև 1922 թվականը որոշ գավառներում շարունակվում էին սովոր, համաճարակային հիվանդությունները:

Տնտեսական այս հիրավի անազորույն վիճակի պակասը լրացնում էին Երկրում դեռևս մնացած հակախորհրդային ուժերի գործողությունները: Իշխանությունից և անձնական հարստությունից գրկվածները պայքար էին տանում խորհրդային իշխանության դեմ, դիմադրում էին նրա միջոցառումներին, համախմբում դժգոհ գյուղացիներին, կազմակերպում զինված ելույթներ, զանազան ահաբեկչական ակտեր, պետական միջոցների հափշտակություններ: Նման գործողությունները խորհրդային իշխանության կողմից որակվեց որպես բանդիտիզմ: Զեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ բանդիտիզմը Հայաստանում շուտով վերացվեց:

Խորհրդային իշխանության առջև ծառացած էր Երկիրը տնտեսական քայլավածությունից դուրս բերելու հրատապ խնդիրը, որին հասնելու համար անհրաժեշտ էր Վերականգնել գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը, տրանսպորտը, ամորել պատերազմի վերքերը:

Հայկոմկուսի դեկավարության նախաձեռնությամբ 1921 թվականի կեսերին գրեթե բոլոր գավառներում հրավիրվեցին գյուղացիական համագումարներ, որտեղ որոշումներ են ընդունվում տքնածան աշխատանքով ամրապնդել երիտասարդ խորհրդային իշխանությունը, վերականգնել քայլաված տնտեսությունը:

2. Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունը

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերականգնան առաջին շրջանում գլխավոր հարցը պարենային ճգնաժամի ու սովի վերացումն էր, իննիր, որը միայնակ պարզապես հնարավոր չէր լուծել:

Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու հենց առաջին օրերից ՌԽՖՍՀ ժողկոմխորհը կոնկրետ միջոցներ ծեռնարկեց խորհրդային Հայաստանին նախնական տնտեսական օգնություն հասցնելու ուղղությամբ (Ա. Տ. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատագրան գործում (1917–1921 թթ.), Երևան, 1966, էջ 255): Նախ և առաջ ցուցում տրվեց 11-րդ բանակի ֆոնդից առանձնացնել 50 վագոն հաց և շտապ ուղարկել Հայաստան՝ մինչև Յուսիսային Կովկասից հացի էշելոնների տեղ հասնելը: Հայաստան ուղարկելու համար առանձնացվեցին նաև աղ և ճավթամբերը: Դեկտեմբերի սկզբին ՌԽՖՍՀ պարենտոլկոմատը Հայաստանի համար առանձնացրեց մանուֆակտուրայի, լուցկու, շաքարի, օճառի, թեյի և այլ անհրաժեշտ ապրանքների ֆոնդեր: Սակայն այդ բոլորը անմիջապես Հայաստան փոխադրելն անհնար էր, որովհետև մենշկիկյան Վրաստանը ճանապարհը փակել էր:

1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին ՌԽՖՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Ի. Լենինը ընդունեց Հայենելկոմի անդամներ Ալբանաց Մոավյանին և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին, որոնք պատմեցին Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ծանր կացության և մենշկիկյան Վրաստանի կողմից կիրառվող շրջափակման, թուրքերի՝ Ալեքսանդրապոլից դուրս չգալու մտադրության մասին:

Լենին նրանց՝ Լենինը նախ խոստանում է, որ թուրքերը կազատեն Ալեքսանդրապոլն ու Երկարուղին, իսկ տնտեսական օգնության մասին ասում. «Թեև մենք ինքներս դժվարին դրության մեջ ենք, բայց Խորհրդային Հայաստանին ամեն կերպ կօգնենք»: Նույն օրը ժողկոմխորհը որոշում է ընդունում Խորհրդային Հայաստանին ֆինանսական առաջին օգնությունը ցույց տալու մասին: Խորհրդային Հայաստանին բաց է թողնվում Երկու միլիարդ ռուբլի Խորհրդային թղթադրամ՝ ուսկու հաշվով 600 հազար ռուբլի (ՀԺՊ, հ. 7, էջ 172. ըստ Ա. Ալիխանյանի՝ Երեք միլիարդ, էջ 257): Ա. Մոավյանը, ֆինժողկոմատից ստանալով դրամը, դեկտեմբերի 15-ին մեկնում է Երևան, իսկ Ա. Տեր-Գաբրիելյանը մնում է Մոսկվայում՝ իբրև Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ:

Նույն դեկտեմբերի 13-ին Լենինը իր մոտ է կանչում մենշևիկյան Վրաստանի ներկայացնուցիչ Սախարաձեին և պահանջում արգելքներ չհարուցել Հայաստան ուղարկվող գնացքների դեմ: Դեկտեմբերի 18-ին 35 վագոն ցորենով, 5 վագոն գարիով և 5 ցիստեռն նավթով բեռնված գնացքը մտավ Երևան: Դեկտեմբերի ընթացքում Աղրբեջանից Հայաստան մուտք գործեց 48 ցիստեռն նավթ, 50 վագոն հաց և այլ մթերքներ: Այնուհետև ՈՒԽՍՀ կառավարությունը Հայաստան ուղարկեց մեծ քանակությամբ մանուֆակտուրա, արդյունաբերական ապրանքներ, հացահատիկ, գյուղատնտեսական գործիքներ, մշակույթի պիտույքներ, դեղորայք:

Ինչպես երևում է Մոսկվայում լիազոր ներկայացնուցիչ Ա. Տեր-Գաբրիելյանի՝ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմին ուղղած նամակից, Ա. Մռավյանի մեկնելուց հետո նա պահանջագիր է կազմել ՈԿ(բ)Կ Կենտկոմի անունով՝ Հայաստանին երկու միլիոն արշին մանուֆակտուրա, 1,5 միլիոն մարդու հաշվով 6 ամսվա դեղորայք, ոսկով մեկ միլիոն ոռելու սննդամբերք, ամսական 200–250 հազար փութ հացահատիկ մատակարարելու և Լազարյան ճենարանի գրադարանը տեղափոխելու մասին: Պահանջագիրը պաշտպանել և ստորագրել են Ա. Կիրովն ու Գ. Օքջոնիկինեն, իսկ ՈԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշել է հաստատել այն և իրականացնել հանձնարարել է Ա. Տեր-Գաբրիելյանին (Ա. Ալիխանյան, էջ 259): Դիշյալ ծրագիրն իրականացնելու նպատակով Ռոստով կայարանում Հայաստանին տրամադրվում է օրական 10 վագոն: Պահանջագիր է ներկայացվում նաև Ուկրաինայից 20–25 հազար փութ շաքար ստանալու վերաբերյալ, որը նույնանում բավարարվում է: Դրանից բացի, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը խնդրում է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմին՝ պահանջագիր ներկայացնել անհրաժեշտ չափով գյուղատնտեսական գործիքների վերաբերյալ:

Ինչպես եզրակացնում է Ա. Ալիխանյանը, ՈՒԽՍՀ ժողկոմինորիքը և ՈԿ(բ)Կ Կենտկոմը ոչինչ չեն խնայել հայ աշխատավորության և Հայաստանի մատակարարման հարցերը լուծելու են մեծագույն պատասխանատվությամբ, սրտագին հոգատարությամբ, արագ և օպերատիվ կարգով (Ա. Ա., էջ 259):

ՈՒԽՍՀ կառավարության բաց թողած մթերքները, հացը և ապրանքները ուղարկվում են Բաքու՝ Վրաստանի վրայով Հայաստան տեղափոխելու համար:

Սակայն շուտով Հայաստանին օգնություն ցուցաբերելու հարցը մեծ դժվարությունների հանդիպեց: Մենշևիկյան Վրաստանը, մեկ

գնացք բաց թողնելուց հետո, կրկին փակեց երկարգիծը, իսկ Աղստաֆա-թա-Երևան խճուղին ձյան պատճառով անանցանելի էր: Հայաստանին պարեն մատակարարելու մեկ հնարավորություն կար՝ իրանից գնել պարենամբերը և այն Նախիջևանի վրայով հասցնել Հայաստան: Սակայն դրա համար անհրաժետ էր ոսկի:

Գ. Զիշերինի, Բ. Լեգրանի և Գ. Օքջոնիկիձեի միջոցով տեղեկանալով այդ մասին՝ Վ. Ի. Լենինը հարցը մտցնում է ՈԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրությունը 1921 թ. մարտի 2-ին ստեղծում է Հայաստանի մատակարարման հանձնաժողով, որի մեջ մտնում էին նաև Հայենեկոնի անդամներ Ա. Բեկադյանը ու Ս. Տեր-Գաբրիելյանը: Հանձնաժողովը քննարկում է Ա. Բեկադյանի պահանջագիրը, ըստ որի՝ Հայաստանին անհրաժեշտ էր ամսական 275 հազար փութ հաց՝ 1200000 բնակչության և 300000 գաղթականների համար՝ յուրաքանչյուր շնչին օրական 100 գրամ հաշվով: Հանձնաժողովը գալիս է այն եզրակացնության, որ Հյուսիսային Կովկասից Հայաստանին հնարավոր է մատակարարել ամսական ընդամենը 50 հազար փութ հաց, իսկ մնացածը կարելի է ծեռք բերել Մակուի խանությունում՝ ոսկով: Հանձնաժողովը որոշում է Հայաստանին տրամադրել ոսկով 1,5 միլիոն ոռելուն համարժեք տարադրամ և ապահովել Հայաստանի համար 650–700 հազար փութ հացի գնում: 1921 թ. ապրիլի 4-ին ժողկոմինորիքը ընդունում է համապատասխան որոշում՝ Մակուի խանությունում Հայաստանի համար հաց և այլ մթերքներ գնելու նպատակով բաց թողնել 1,5 միլիոն ոռելի ոսկով: Այնուհետև Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն իր ներկայացնություններն ուղարկեց Մակուի խանություն՝ Հայաստանի համար անհրաժեշտ գնումներ կատարելու նպատակով:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական վիճակն ավելի վատքացագ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ժամանակաշրջանում: Քանի որ Երևանից հեռանալիս Հայրենիքի փրկության կոմիտեն իր հետ տարել էր պետական բոլոր արժեքները՝ հայկական, ոռւսական դրանանիշերը և օտարերկյալ տարադրամը, Ա. Կասյանը և Ա. Խուրիջանյանը հեռագրով խնդրում են Գ. Օքջոնիկիձեին՝ իր հետ Երևան բերել առնվազն մեկ միլիարդ խորհրդային ռուբլի: Այդ խնդրանքը ևս բավարարվում է:

Ալ. Մյասնիկյանը հրապարակել է 1921 թ. ապրիլ–դեկտեմբեր ամիսներին Խորհրդային Ռուսաստանից ստացած օգնության վերաբերյալ հետևյալ թվերը. 1,5 միլիոն ռուբլի՝ ոսկով, մեկ միլիոն ռուբլի դրադրամ ոսկու հաշվով, 3 միլիոն արշին մանուֆակտուրա, 300 հազար

փութ հաց, 100 հազար փութ սերմացու, 50 հազար փութ ձուկ, 20 հազար փութ շաքար, 2 հազար փութ բամբակի սերմ, 20 հազար կոմպլեկտ պատրաստի հագուստ, 10 հազար կտոր գյուղատնտեսական գործիք և մեքենա, 10 ավտոմոբիլ, 10 սավառնակ, մեկ տպարան, մեկ լիտոգրաֆ, մեկ ձիթիան գործարան, 10 վագոն բժշկական իրեր, երկու հազար փութ թուղթ, 1000 ձի, մի քանի արհեստանոց, էջմիածնի Մատենադարանը, Լազարյան ճեմարանի ամբողջ ունեցվածքը, անհրաժեշտ քանակի նավք և նավթամթերք Աղրբեջանից:

Դայաստանի խորհուրդների 5-րդ համագումարում տված զեկուցման մեջ Ս. Լուկաշինն ասել է. «Մենք անցյալ տարի ապրել ենք Ռուսաստանի օգնությամբ՝ այնտեղից ստանալով մոտ 5 միլիոն ոսկու արժողությամբ ապրանքներ, այն էլ մի այնպիսի ժամանակ, երբ Ռուսաստանը ունեցել է սով՝ բարի բուն նշանակությամբ» (Ս. Ա., էջ 268):

Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունը Դայաստանին շարունակվում է նաև հետագա տարիներին: 1922 թ. գարնանացանի համար Դայաստանին բաց է թողնվում անհրաժեշտ քանակությամբ սերմացու, իսկ նույն թվականի հոկտեմբերին բամբակագործության զարգացման համար բաց է թողնվում 1,5 միլիոն ռուբլի՝ ոսկով: Միայն Դայաստանի գյուղատնտեսության զարգացման համար մինչև 1924 թվականը Խորհրդային Ռուսաստանը բաց է թողել 10 միլիոն ռուբլի վարկ (Ս. Ա., էջ 271):

3. Անցում նոր տնտեսական քաղաքականությանը՝ նեպ-ին

1920 թ. Վերջերին Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական կրիվները հիմնականում ավարտվել էին, ջախջախվել էին Անտանտի երեք արշավանքները, որոշ չափով ամրապնդվել էին Խորհրդային երկրի միջազգային դիրքերը:

Ուղղմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որը հարկադրաբար վարվում էր օտարերկոյա ռազմական ինտերվենցիայի և քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, այլև չէր համապատասխանում Խորհրդային երկրի խաղաղ զարգացման պահանջներին: Քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո գյուղացիությունն սկսեց դժգոհել ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունից և առանձնապես պարենամասնատրումից: Կյանքը պահանջում էր փոխել այդ քաղաքակա-

նությունը, վերացնել պարենամասնատրումը, թույլատրել հացի ազատ առևտուր և ապրանքափոխանակություն գյուղի ու քաղաքի միջև:

1921 թ. մարտին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ՌԿ(բ)Կ 10-րդ համագումարը, որը որոշում ընդունեց ռազմական կոմունիզմից նոր տնտեսական քաղաքականության անցնելու, պարենամասնատրումից պարենարկին անցնելու մասին: Համագումարի ընդունած բանաձեռ սահմանում էր, որ պարենարկը ավելի քիչ պիտի լինի, քան պարենամասնատրումն էր: Պարենարկը պետք է լիներ պրոգրեսիվ, համապատասխան գյուղացիական տնտեսությունների եկամուտներին՝ տնտեսության մեջ անձերի քանակի, անասունների գլխաքանակի հաշվառմաբ: Չքավոր գյուղացիական տնտեսությունները մասսամբ կամ ամբողջովին ազատվում էին պարենարկից, իսկ սակավ ունենոր կամ միջակ տնտեսությունները հարկը վճարելու էին ցածր դրույքով: Նեպ-ը ուներ երկակի բնույթ. մի կողմից որոշ կարճառև նահանջ՝ կապիտալիստական տարրերի որոշ աշխուժացման թույլտվություն, իսկ մյուս կողմից՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի ամրապնդման համար անհրաժեշտ նախադրյանների ստեղծում, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի ամրապնդում, սոցիալիզմի կառուցման ապահովում:

Նեպ-ի գլխավոր ստրատեգիական խնդիրն էր երկրում ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական հիմքի կառուցումը, իսկ որա համար անհրաժեշտ էր ունենալ զարգացած ինդուստրիա: Նեպ-ի կենսագործման կապակցությամբ առանձնապես ընդգծվում էր կոռուպրացիայի զարգացման անհրաժեշտությունը, որը հետացնում էր միլիոնավոր բնակչության կազմակերպումը, ամբողջ բնակչության հետագա միավորումը:

Անդրկովկասում և նրա մասը կազմող Դայաստանում նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման կոնկրետ ուղիները նշված են Վ. Ի. Լենինի 1921 թ. ապրիլի 14-ի «Աղրբեջանի, Վրաստանի, Դայաստանի, Լեռնականների ռեսպուբլիկայի կոմունիստ ընկերներին» ծրագրային նամակում, որն իր հետ 1921 թ. մայիսի սկզբին Դայաստան բերեց Ս. Մյասնիկյանը: Նամակը շուտով հրապարակվեց մամուլում և դարձավ աշխատանքային պլան: Նամակում Լենինը կովկասի կոմունիստներին կոչ էր անում հասկանալ իրենց հանրապետությունների առանձնահատկությունները և նույնությամբ ընդունակել ՌԽՖՍՀ տակտիկան, ապրանքափոխանակություն իրականացնել Արևմուտքի կապիտալիստական երկրների հետ: Նա խորհուրդ էր տալիս ժողովրդապետական գործադրության առաջնային գործադրությունը՝ պարագաների առանձնահատկությունների առանձնահատկությունները և նույնությամբ ընդունակել ՌԽՖՍՀ տակտիկան, ապրանքափոխանակություն իրականացնել Արևմուտքի կապիտալիստական երկրների հետ:

դական տնտեսության վերականգնումն սկսել գյուղատնտեսությունից՝ հասուկ ուշադրություն դարձնելով ռոռոման և էլեկտրիֆիկացման վրա: Լենինը ուշադրություն էր հրավիրում նաև ազգային խաղաղություն և ժողովուրդների ինտերնացիոնալ բարեկամություն հաստատելու հարցի վրա, որը դիտվում էր իրեւ տոցիալիզմի կառուցման կարևորագույն պայմաններից մեջը: Ամփոփելով իր մտքերը՝ նամակի վերջում Լենինը Կովկասի կոմունիստներից պահանջում էր կիրառել Ռուսաստանի կոմունիստների փորձի ոգին, իմաստը, դասերը, այլ ոչ թե տառը:

1921 թ. գարնանից Հայաստանում նույնպես սկսվեց անցումը նոր տնտեսական քաղաքականությանը՝ նեպ-ին, ծեռարկվեցին նախնական որոշ միջոցառումներ: Դրանից առաջինը պարենժողկոմատի 1921 թ. ապրիլի 16-ի հրամանը էր «Պարենային բռնագրավումների վերացման մասին», որտեղ ասված էր, որ հրամանի հրապարակման օրվանից վերացվում են բոլոր տեսակի պարենի բռնագրավումներն ու կայուն գները շուկայում: Դրան հետևեց ապրիլի 29-ի հրամանը «Բռնագրավումների ամբողջական վերացման մասին», ըստ որի արգելվում էին ամեն տեսակի բռնագրավումներն ու խուզարկությունները՝ թաքցրած ապրանքները հայտնաբերելու նպատակով: Դեղկոմի անունից հայտարարվում էր, որ հրամանի զանցառումները կենթարկվեն ամենախիստ պատասխանատվության՝ ռազմահեղափոխական ժամանակի օրենքների համաձայն:

1921 թ. հունիսի 24-ին հրապարակվեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի դեկրետը «Պարենտուրքի մասին»: Ըստ այդ դեկրետի՝ հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացի, որն զբաղվում էր հացահատիկի, տեխնիկական և արդյունաբերական բույսերի մշակությամբ, ինչպես նաև անասնապահությամբ և մեղվարութությամբ պարտավոր էր պարեննասնատրման փոխարեն պետությանը վճարել պարենհարկ: Պարենհարկը սահմանվեց նվազագույն չափով, այն պիտի լիներ պրոգրեսիվ: Դեկրետը սահմանում էր, որ պարենհարկը տալուց հետո գյուղացու տրամադրության տակ էր մնում ամբողջ ավելցուկը, որը նա կարող էր ազատ կերպով վաճառել: Դեկրետը փաստորեն օրենսդրություն հաստատեց ռազմական կոմունիզմը նեպ-ի փոխարինելը: Դեկրետին հաջորդեցին ևս մի քանի լրացուցիչ դեկրետներ, որոնցով ռազմական կոմունիզմի մնացորդները վերացվեցին և ամրապնդվեցին նեպ-ի սկզբունքները:

Հայաստանուն ռազմական կոմունիզմի և նեպ-ի քաղաքականության հիմնահարցերը հանգամանորեն քննարկված են պատմ. գիտ.

դոկտոր, պրոֆեսոր Գուրգեն Գեղամյանի «Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպ-ի տարիներին (1921-1936)» արժեքավոր մենագրությունում: Գիտնականը նեպ-ի կենսագործումը նպատակահարմար է համարում բաժանել երկու փուլի: 1. նահանջի և ուժեղի վերախմբավորման (1921-1929), 2. ամբողջ ճակատով հարձակման (1930-1936):

Դեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է սոցիալ-տնտեսական վիճակը և ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում: Փաստական նյութի վերլուծությանը նա հանգում է այն եզրակացության, որ հիմնավորված չի կարելի համարել այն տեսակետը, թե կացության, որ հիմնավորված չի կարելի համարել այն հետագետը, թե ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության կիրառումով էր, որ Հայաստանում ապահովվեց խորհրդային կարգերի գոյությունը, նրա ամրապնդումը ու հետագա զարգացումը և հայտնումը է այն համոզմունքը, թե խորհրդային հասարակարգի հաղթանակը, նրա ամրապնդումը ու հետագա զարգացումը Հայաստանուն ապահովվեց առաջին հերթին խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական ու նյութական օգնության շնորհիկը (Գ. Գե., էջ 37):

Փաստորեն Հայաստանում նեպ-ին անցնելը ոչ միայն պատմականորեն անհրաժեշտ էր, այլև փրկության միակ ծիծու ուղին էր, միակ խելացի միջոցը՝ տնտեսությունը վերականգնելու, ավերված ու կոնյապտկած երկիրը շենացնելու, ազգաբնակչության ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար:

4. Նեպ-ի առաջին արդյունքները

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առաջին տարվա գլխավոր խորհրդ գարնանացանի և ապա բերքահավաքի հաջող կազմակերպումն էր: Այդ նպատակով խորհրդային Հայաստանի կառավագանքակերպությունը միայն երևանի և Եջմիածնի գավառների գյուղացիությանը տվեց 71 հազար փութ սերմացու:

Աշխատանքները հաջող կազմակերպելու համար անհրաժեշտություն զգացվեց խորհրդային Հայաստանը Ենթարկել վարչական նոր բաժանման: 1921 թ. հուլիսի 20-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի դեկրետով բաժանման: 1921 թ. հուլիսի 20-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի դեկրետով բաժանման 8 գավառներ՝ Երևանի, Եջմիածնի, Ալեքսանդրապոլիսի կազմակերպությունները հայտարարվեցին, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի, լի, Ղարաքիլիսայի, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի,

որոնց մեջ նտնում էին 33 գավառակներ: Դրանց ավելացավ նաև խորհրդայնացված Զանգեզուրը՝ 6 գավառակներով, և հանրապետությունն ունեցավ 9 գավառ՝ 39 գավառակներով:

Պարենտուրքի առաջին գանձումը հանրապետությունում հաջող անցավ, և 1921 թվականին հավաքվեց 175 հազար փութ հացահատիկ: Սակայն երաշտի պատճառով 1921 թ. պարենհարկի պլանը գերակատարվեց:

Վերականգնան աշխատանքներին օժանդակելու համար 1921 թ. սեպտեմբերին Երևանում իիմնվեց Հայաստանի օգնության կոմիտե՝ ՀՕԿ, որի կենտրոնական վարչության նախագահ ընտրվեց ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թունանյանը: ՀՕԿ-ը դիմեց սիյուռքահայության՝ Հայաստանին օգնություն ցույց տալու կոչով: ՀՕԿ-ի նանաջուղեր ստեղծվեցին Վրաստանում, Աղրբեջանում, Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Միջին Ասիայում, Իրանում, Հունաստանում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում: Մինչև 1923 թ. վերջը ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերից ստացվեց 42 հազար փութ ալյուր, 30 հազար փութ սերմացու, հագուստ, կոշիկ, դեղորայք:

Վիճակը բարդանում էր նրանով, որ 1921 թ. երաշտի, քաղաքացիական կոհիվների, ինչպես նաև ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության խեղաթյուրումների պատճառով Ռուսաստանի և Ուկրաինայի մի շարք նահանգներում և հատկապես Մերձվոլգյան շրջաններում սովոր սկսվել: 1921–1922 թվականներին սովոր թիվը հասնում էր 32 միլիոն մարդու: Ի թիվս մյուսների, Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորները և իրենց սուլ միջոցներից հատկացումներ կատարեցին սովոր սկսվել օգնության ֆոնդին:

Վերականգնան շրջանի սկզբում հարկ եղավ հաղթահարել նաև այլ կարգի դժվարություններ: 1921 թ. սեպտեմբերին հրապարակվեց ՀԽՍՀ ժողկոմիստրի դեկրետը գյուղի ներքին հողաբաժանման մասին: Նոյեմբերին դեկրետ հրապարակվեց բամբակագործության զարգացման մասին, և բամբակագործները երկու տարով ազատվեցին պարենհարկից: 1921 թ.՝ Կորոնցովկայում (Տաշիր) կազմակերպվեց կաթնամասնապահական ֆերմա, Երևանում՝ պետական սերմնաբուժարան, շերամապահության կայան:

Լայն ծավալ ընդունեցին ոռոգման աշխատանքները: 1922 թվականի հոկտեմբերին սկսվեց Շիրակի ջրանցքի կառուցումը, նոյեմբերի 29-ին շահագործման հանձնվեց Էջմիածնի Լեռինի անվան 23 կիլո-

մետր երկարությամբ ջրանցքը, որը ոռոգելու էր 100 հա հող: 1923 թ. նայիսին շահագործման հանձնվեց Երևանի Շահումյանի անվան ջրանցքը, 1924 թ. ապրիլի 6-ի վերիարի (Արագավի) ջրանցքը:

Խոշոր նշանակություն ունեցան ՀԽՍՀ ժողկոմիստրի 1921 թ. հունիսի 3-ի և նոյեմբերի 24-ի դեկրետները, որոնցով ուժինացվում էին Հայկոոպի աշխատանքները: 1921-ին կազմակերպվում է Հայպետառը, որը կոչված էր միավորել ու ծավալել ամբողջ պետական առևտուրը:

1922 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ գյուղատնտեսության աշխատողների առաջին համագումարը, որը քննարկեց գյուղատնտեսության բնագավառի բոլոր կարևոր հարցերը և միջոցառումներ մշակեց գյուղատնտեսության բարձրացման ուղղությամբ:

1921 թ. օգոստոսին Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի արհմիությունների առաջին համագումարը, որտեղ ընդունվեց արհմիությունների դերը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում:

1921 թ. օգոստոսին Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմիտմիության առաջին համագումարը, որը համախմբեց երիտասարդության ուժերը:

Գյուղատնտեսության զարգացման գործում զգալի դեր կատարեցին պետական տնտեսությունները՝ սովխոզները (Խորհուտնտեսությունները): Արդեն 1923-ին Հայաստանում գործում էին 4 սովխոզներ՝ Երևանի, Կոտայքի, Էջմիածնի, Ախրալյայի:

1922 թ. կազմակերպվեց «Արարատ» տրեստը:

1922 թ. ստացվեց Իվանովո-Կոզմենսկ քաղաքի բանվորները՝ տեքստիլ գործարանի սարքավորում, որով հիմնադրվում է Ալեքսանդրապոլի տեքստիլ գործարանը:

1923 թ. սկսվեց Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանի կառուցումը:

1923 թ. հուլիսին ՀԽՍՀ Կենտգործկոմը սահմանեց ՀԽՍՀ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշան:

Սակայն, այնուամենայնիվ, 1921–1923 թթ. գյուղատնտեսության և արդյունաբերության բնագավառներում բազմաթիվ դժվարություններ դեռևս մնում էին չհաղթահարված:

5. ՀԽՍԴ առաջին Սահմանադրությունը

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո ստեղծվեցին հեղկոմներ, որոնք իշխանության ժամանակավոր և նշանակովի մարմիններ էին: 1921 թ. հունիսի 20-ին հրապարակվեց ՀԽՍԴ ժողովնախորհի դեկրետը՝ գավառային, գավառական և գյուղական հեղկոմներ ստեղծելու մասին: Դեկրետում նշվում էր, որ հեղկոմների խնդիրն է տեղերում իրականացնել խորհրդային իշխանությունը և նախապատրաստել խորհուրդների ընտրությունները՝ մինչև նոր սահմանադրության հիման վրա ընտրովի մարմինների ստեղծումը:

1921 թ. աշնանը, եթե երկիրը թևակոխեց խաղաղ շինարարության ժամանակաշրջան, անհրաժեշտություն դարձավ իրենց պատմական խնդիրը կատարած հեղկոմները փոխարինել իշխանության ընտրովի մարմիններով՝ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդներով:

1921 թ. նոյեմբերի 20-ին հրապարակվեց ՀԽՍԴ ժողովնախորհի դեկրետը՝ «Պատգամավորական խորհուրդների գործադիր կոմիտեների և խորհուրդների համագումարների մասին» ժամանակավոր կանոնադրությունը, որը սահմանում էր խորհուրդների համագումարների պատգամավորների ընտրության կարգը: Իշխանության բարձրագույն մարմին էր համարվում պատգամավորների խորհուրդը: Երևան և Ալեքսանդրապոլ քաղաքներում նախատեսվում էր ընտրել պատգամավորների քաղաքային խորհուրդներ, մնացած վայրերում՝ գավառային, գավառակային և գյուղական խորհուրդներ: Հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը համարվում էր ՀԽՍԴ խորհուրդների համագումարը, իսկ համագումարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում համագումարի ընտրած Կենտրոնական գործադիր կոմիտե՝ ԿԳՏ-ը:

Խորհուրդների ընտրությունները նախապատրաստելու և անցկացնելու նպատակով ՀԽՍԴ ժողովնախորհի 1921 թ. նոյեմբերի 19-ի որոշմանը ստեղծվեց հանրապետական կենտրոնական հանձնաժողովը: Ընտրական հանձնաժողովներ կազմակերպվեցին նաև քաղաքներում ու գավառներում:

1921 թ. դեկտեմբերին և 1922 թ. հունվարի առաջին կեսին Խորհրդային Հայաստանի քաղաքներում, գավառներում ու գյուղերում տեղի ունեցան պատգամավորների խորհուրդների առաջին ընտրություննե-

րի Շնորհություններից հետո Ալեքսանդրապոլում, Երևանում և այլ քաղաքներում ու գյուղերում տեղի են ունենում տեղական խորհրդադրությունների նիստներ, որոնք քննարկում են օրվա հրատապ հարցերը, ընդունում ու որոշումներ:

1922 թ. հունվարի 26-ին Երևանում իր աշխատանքներն սկսեց Խայտառանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարը, որի լսեց 344 Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սարգս Լուկաշինի (Մրապիոնյան, 1883-1937, Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր 1921 թ. Խայտիսից) հաշվետու գեկուցումը: Նա նշեց, որ անցած մեկ տարուն թույլ են տրվել որոշակի սխալներ՝ քիչ զիջումներ են արվել ժողովրդական գանգվածներին, ինչ բանակի սպայության արտաքննան գործուն թույլ են տրվել ծայրահեղություններ և այլն: Համագումարում քննարկվեց Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման հարցը, որի մասին գեկուցեց Ժողովնախորհը նախագահ Ա. Մյասնիկյանը: Համագումարից հետո Կենտկոմի պլենումը ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտլից Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանին, որը այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1927 թվականը:

1922 թ. հունվարի 30-ից մինչև փետրվարի 4-ը Երևանում տեղի ունեցավ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարը, որին մասնակցում էին 252 պատգամավորներ, որոնցից 212-ը հայեր էին, ոուսմեր՝ 21, ադրբեյջանցիներ՝ 14, քրուեր՝ 2, մեկական՝ լեհ, հույն, ասորի: Պատգամավորներից 17-ը կին էին, գյուղացի՝ 154, բանվոր՝ 40, ծառայող՝ 24, գինվորական՝ 34:

Խորհուրդների համագումարը քննության առավ ՀԽՍԴ կառավարության հաշվետվությունը (գեկուցող՝ Ա. Մյասնիկյան), ՀԽՍԴ Սահմանադրության ընդունման, Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման, տնտեսական քաղաքականության, կոռուպտացիայի, սոցիալական ապահովության և այլ հարցեր:

1922 թ. փետրվարի 3-ին Խորհուրդների 1-ին համագումարը հաստատեց ՀԽՍԴ առաջին Սահմանադրությունը, որը բաղկացած էր 5 հատվածից, ուներ 12 գլուխ և 89 հոդված:

Սահմանադրությունը օրենսդրութեան ձևակերպեց Խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում: Այն կազմված էր ՌԽՖՍՀ 1918 թ. Սահմանադրության դրույթների հիման վրա, սակայն հաշվի էն առնված նաև տեղական առանձնահատությունները:

Առաջին գլխում շարադրված էին խորհրդային իշխանության հիմնական սկզբունքները, ընդգծվում էր, որ ամբողջ իշխանությունը պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդներին: Հոչակվում էր բոլոր ազգերի իրավահավասարություն: Չողը, նրա ընդերքը, անտառները, բանկերը, երկարուղին, գործարանները հայտարարվում էին սոցիալիստական սեփականություն:

Սահմանադրությունը աշխատանքը պարտադիր էր համարում ՀԽՍՀ բոլոր քաղաքացիների համար՝ սահմանելով «Ով չի աշխատի, նա չի ուտի» սկզբունքը: Շահագործող դասակարգերը զրկվում էին քաղաքական իրավունքներից:

ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը եկեղեցին անջատում էր պետությունից, դպրոցը՝ եկեղեցուց, բոլոր աշխատավորներին տալիս էր ձիր կրթություն, նիստեր, ժողովներ, միտինգներ, ցույցեր կազմակերպելու, մամուլն ազատորեն օգտագործելու իրավունք:

Սահմանադրությունը չեղյալ էր հայտարարուն նախկին հանրապետության կառավարության կնքած բոլոր միջազգային պայմանագրերը: Իններորդ հոդվածի համաձայն՝ կազմվում էր ՀԽՍՀ Կարմիր բանակը, զինվորական ծառայությունը պարտադիր էր համարվում բոլորի համար:

Սահմանադրությունը վերացնում էր հին դատարանը և արդարադատությունը հանձնում էր նոր՝ ժողովրդական դատարանին: Տասնեւերորդ հոդվածը օրենսդրորեն ամրապնդում էր պրոլետարիատի դիկտատուրան:

Երկրորդ հատվածը նվիրված էր խորհրդային իշխանության կենտրոնական ու տեղական մարմիններին: Դանրապետության իշխանության գերագույն մարմինը համարվում էր բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդի համագումարը, որը գումարվելու էր տարին մեկ անգամ: Դամագումարն ընտրում էր կենտրոնական գործադիր կոմիտե, որն իշխանության գերագույն մարմինն էր համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում: Կենտգործկոմը ընտրում էր նախագահություն և կազմում կառավարություն՝ ժողովությունը: Կենտգործկոմի նստաշրջանները հրավիրվում էին չորս ամիսը մեկ: Սահմանվում էին հետևյալ ժողովրդական կոմիսարիատներ՝ արտաքին գործերի, ներքին գործերի, արդարադատության, ժողովրդական լուսավորության, ռազմական, ֆինանսների, հողագործության, պարենավորման, արտաքին առևտության սոցիալական ապահովության:

Վության, փոստ-հեռագրի, առողջապահության, բանգյուղետեսչության, աշխատանքի ու հաղորդակցության ճանապարհների: Կառավարությանը կից ստեղծվում էր նաև ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ՝ ժողովնտիխորի:

Խորհրդային իշխանության մարմիններում բանվոր դասակարգի ղեկավար դերն ապահովելու նպատակով սահմանվում էր, որ գյուղական վայրերում պատգամավոր էր ընտրվում 1000-ից, իսկ քաղաքներում՝ 200-ից մեկը:

Սահմանադրության երրորդ հատվածը նվիրված էր ընտրական իրավունքին և ընտրությունների կարգին: Ընտրելու և ընտրվելու իրավունքը ունեին 18 տարեկան դարձած ՀԽՍՀ բոլոր աշխատավոր քաղաքացիները: Այդ իրավունքից զրկվում էին ոչ աշխատավորական տարրերը՝ վարձու աշխատանքից օգտվողները, առևտուրականները, հոգևորականները, նախկին կառավարության ծառայողները, դատապարտյալները:

Չորրորդ հատվածը վերաբերում էր պետական բյուջեին, հինգերորդը՝ պետական գինանշանին ու դրոշին:

ՀԽՍՀ առաջին Սահմանադրության ընդունումը կարևորագույն պատմական իրադարձություն էր իայ ժողովրդի կյանքում, որովհետև դա առաջին Սահմանադրությունն էր նրա բազմադարյան պատմության ողջ ընթացքում:

Խորհուրդների առաջին համագումարն ընտրեց Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի առաջին կազմը՝ բաղկացած 75 անդամներից և 17 թեկնածուներից: Կենտգործկոմի առաջին նախագահ ընտրվեց Սաքո Շամբարձումյանը, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1925 թվականը, իսկ 1925-1929 թթ. եղել է ՀԽՍՀ ժողովումխորիի նախագահը: Նա բուշկիկյան նշանավոր գործիչ էր, մասնագիտությամբ բժիշկ:

6. Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի ստեղծումը և ԽՍՀՄ կազմավորումը

Դայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարի քննարկած կարևորագույն հարցերից մեկն էլ Անդրկովկասյան խորհրդային համապետությունների ֆեդերացիայի ստեղծման հարցն էր:

Դեռևս 1918 թ. հունվարին խորհուրդների համառուսաստանյան 3-րդ համագումարն ստեղծել էր առաջին խորհրդային ֆեդերացիան՝

ԱԽՖՍՀ-ը: Պատմական անհարժեշտություն էր դարձել նաև Անդրկովկասի երեք խորհրդային հանրապետությունների միջև պետական դաշինքի հաստատումը՝ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ստեղծումը, որը պետք է միավորեր Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբեջանի ուժերն ու միջոցները:

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ստեղծման անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր տնտեսական ու քաղաքական մի շարք հանգամանքներով: Ֆեդերացիայի ստեղծումը պետական դաշինքի այն ձևն էր, որը հնարավորություն կտար միավորել հանրապետությունների ներքին տնտեսական բոլոր միջոցները, ռազմական ուժերը, հաղթահարել ազգային նեկուսացվածությունն ու թշնամնքը:

Անհրաժեշտության բերումով Անդրֆեդերացիայի ստեղծման ուղղությամբ առաջին քայլերն արվել էին դեռևս Երկրամասում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին ամիսներին: 1921 թ. ապրիլի 20-ին համաձայնագիր կնքվեց Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբեջանի երկարութիւնները միավորելու մասին, որով ստեղծվեց այդ հանրապետությունների տարածքներով անցնող երկարութիւնների մեկ ընդհանուր ցանց:

1921 թ. հունիսի 25-ին Անդրկովկասի երեք խորհրդային հանրապետությունների միջև ստորագրվեց արտաքին առևտուի միավորման համաձայնագիր:

Քննարկելով Անդրֆեդերացիայի ստեղծման հարցը՝ Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարը որոշեց. «Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր գինվորների առաջին համագումարը... հաճնարարում է Հայաստանի Կենտգործկոմի՝ գործնական բոլոր միջոցները շտապորեն կատարել՝ ֆեդերացիան շուտով իրականացնելու համար»: Նաև որոշումներ ընդունեցին նաև Վրաստանի ու Աղբեջանի խորհուրդների համագումարները:

1922 թ. մարտի 12-ին գումարվեց Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբեջանի Կենտգործկոմների լիազոր կոնֆերանսը, որտեղ համագործակցության պայմանագիր կնքվեց քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական դաշինքի մասին: Դրանով կազմակերպվեց Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբեջանի պետական միությունը, որն սկզբնական շրջանում կոչվում էր Անդրկովկասյան խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միություն՝ ԱԽՖՍՀ:

Կնքված պայմանագրում ասված էր, որ ԱԽՖՍՀ բարձրագույն իշխանությունը Աղբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի կառավարու-

թյունների կողմից հավասար թվով ընտրված ներկայացուցիչների լիիրավ կոնֆերանսն է, որի գործադիր մարմինը Միութենական խորհուրդն է: Միութենական խորհուրդի իրավասության են անցնում ռազմական գործերը, ֆինանսները, արտաքին քաղաքականությունը, արտաքին առևտուրը, հաղորդակցության ճանապարհները, կապը, պայքարը հակաեղափոխության դեմ և տնտեսական քաղաքականության դեկապարությունը: Ստեղծվեց նաև Բարձրագույն տնտեսական խորհուրդը: Կարգ սահմանվեց, որ հանրապետությունների ներկայացուցիչները հերթականությամբ պետք է նախագահեին Միութենական խորհուրդում: Միութենական խորհրդի և Բարձրագույն տնտեսական խորհրդի նախագահ հաստատվեց Ա. Մյասնիկյանը:

1922 թ. դեկտեմբերի 10–13-ը Բարձրագույն կայացավ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդների Անդրկովկասյան առաջին համագումարը, որը որոշեց ԱԽՖՍՀ-ն վերակազմել միասնական հանրապետության: Դրանով ձևավորվեց Անդրկովկասյան խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետությունը՝ ԱԽՖՍՀ-ը: Համագումարը հաստատեց ԱԽՖՍՀ Սահմանադրությունը և ընտրեց Անդրֆեդերացիայի գերագույն մարմին՝ Անդրկովկասյան Կենտգործկոմ, որը կազմեց Անդրֆեդերացիայի կառավարություն՝ Անդրժողկոմինորի: Անդրկենտգործկոմի նախագահության նախագահներ ընտրվեցին Ա. Աղամալիօլիին, Ա. Շամբարձումյանը և Ա. Ցիակայան: Անդրժողկոմինորի նախագահ հաստատվեց Ա. Օրախելաշվիլին, տեղակալներ՝ Ա. Չուտինովը և Ա. Մյասնիկյանը: ԱԽՖՍՀ Սահմանադրության համաձայն՝ այն խնդիրները, որոնք հավասար չափով շոշափում էին հանրապետությունների շահերը և նրանց միավորում մեկ տնտեսական-քաղաքական համակարգի մեջ՝ հանձնվեցին Անդրֆեդերացիայի կառավարությանը: Մնացած բոլոր խնդիրները՝ ներքին գործերը, արդարադատությունը, ժողովրդական լուսավորությունը, մշակութային շինարարությունը, առողջապահությունը, սոցիալական ապահովությունը և այլն, թողնվեցին առանձին հանրապետությունների տնօրինությանը:

Անդրֆեդերացիան հիմնված էր հանրապետությունների կամավոր համաձայնության, փոխադարձ վստահության և ինքնուրույնության վրա և խթանում ու պաշտպանում էր երկրամասի բոլոր ժողովուրդների զարգացումը: Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը նաև կոնունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության հաղթանակն էր, որով

նոր էջ բացվեց Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբքեջանի խորհրդային հանրապետությունների պատմության մեջ: Խորհրդային Ոլուսաստանի օգնությամբ այդ հանրապետությունները համատեղ ջանքերով մեծ հաջողությունների հասան սոցիալիստական շինարարության բոլոր բնագավառներում, թեկուզ և իրենց ինքնիշխանությունը պահպանում էին ձևականորեն: Անդրֆեներացիան գոյատևեց մինչև 1936 թվականը:

Անդրֆեներացիայի ստեղծման կապակցությամբ Ալ. Մյասնիկյանն ընտրվեց Խորաստեղծ ՌԿ(բ)Կ Անդրեևկրկոնի (Կովբյուրոյի փոխարեն) քարտուղար և նրա փոխարեն 1922 թ. հոկտեմբերի 17-ին Խորհրդային Հայաստանի ռազմական գործերի ժողովողական կոմիսար նշանակվեց Ոլուսաստանում քաղաքացիական կոիվների լեգենդար հերոս Գայը՝ Հայկ Բժշկյանը, որը քիչ անց դարձավ հանրապետության գինվորական կոմիսար: Նա հանրապետությունում աշխատեց իինգ ամիս և 1923 թ. մարտին կրկին մեկնեց Ոլուսաստան, որտեղ էլ 1937-ին ենթարկվեց բռնաճնշման ու զոհվեց:

ԽՍՀՄ կազմավորումը: 1918–1921 թթ. ընթացքում Խորհրդային ազգային հանրապետությունների միջև հաստատված համագործակցությունը հանգեցրեց Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության ստեղծման գաղափարին, որովհետև նման միավորումը դարձել էր պատմական անհրաժեշտություն:

1922 թ. հոկտեմբերի 6–ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումն ընդունեց Վ. Ի. Լենինի առաջարկությունը՝ ԽՍՀՄ ստեղծելու անհրաժեշտության մասին: Մինչ այդ Լենինը խիստ քննադատության էր ենթարկել Ի. Վ. Ստալինի առաջ քաշած «ավտոնոմիզացիայի» սխալ դրույթը, ըստ որի՝ ազգային խորհրդային հանրապետությունները ավտոնոմիայի՝ ինքնավարության իրավունքը պիտի մտնեին ՌԽՖՍՀ կազմի մեջ: Մինչդեռ Լենինը գտնում էր, որ բոլոր խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում նաև ՌԽՖՍՀ-ը, միայն լիակատար իրավահավասարության հիմունքներով կամավոր պիտի միավորվեին ԽՍՀՄ-ի մեջ:

Խորհրդային Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների Խորհրդների 2-րդ համագումարը, որը կայացավ Երևանում՝ 1922 թ. նոյեմբերին, քննության առավ նաև ԽՍՀՄ կազմավորման հարցը և հավանություն տվեց Ոլուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Անդրֆեներացիան: Նման

որոշումները ընդունեցին նաև Աղբքեջանի ու Վրաստանի խորհուրդների համագումարները:

Խորհրդների Անդրկովկասյան առաջին համագումարը լսեց ԽՍՀՄ կազմավորման հարցը և հավանություն տվեց այդպիսի միություն ստեղծելուն: Համագումարն ընտրեց Խորհրդների Համամիութենական առաջին համագումարի 91 պատգամավոր: Հայաստանից նրանց թվում էին Ա. Մյասնիկյանը, Ս. Լուկաշինը (Սրապիոնյան), Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ս. Համբարձումյանը, Ի. Դովլաթյանը, Յ. Ջովսեփյանը, Ռ. Դաշտոյանը և ուրիշներ:

ԽՍՀՄ ստեղծման անհրաժեշտության վերաբերյալ 1922 թ. դեկտեմբերին համապատասխան որոշումներ ընդունեցին նաև Ուկրաինայի խորհրդների 8-րդ և Բելոռուսիայի խորհրդների 4-րդ համագումարները:

1922 թ. դեկտեմբերի 23–27-ը Մոսկվայում կայացավ Խորհրդների համառուսաստանյան 10-րդ համագումարը, որը լսեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հանձնաժողովի գեկուցումը ԽՍՀՄ կազմակերպման մասին և հավանություն տվեց դրան:

1922 թ. դեկտեմբերի 29-ին կայացավ ՌԽՖՍՀ, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Անդրֆեներացիայի լիազոր պատգամավորների կոնֆերանսը, որը հաստատեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հանձնաժողովի մշակած ԽՍՀՄ կազման մասին դեկլարացիայի և պայմանագրի նախագծերը:

1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում բացվեց ԽՍՀՄ խորհրդների 1-ին համագումարը: Այն քննարկեց ԽՍՀՄ կազմավորման մասին դեկլարացիան և պայմանագիրը (գեկուցող՝ Ի. Ստալին) և ընդունեց դրանը: Դեկլարացիան սահմանում էր, որ ԽՍՀՄ-ը իրավահավասար ժողովուրդների կամավոր միություն է, և յուրաքանչյուր հանրապետություն ազատորեն իրավունք ունի դուրս գալու միությունից: Պայմանագրի համաձայն՝ ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտան այդ ժամանակ գոյություն ունեցող չորս հանրապետությունները՝ Ոլուսաստանյան ֆեներացիան, Ուկրաինան, Բելոռուսիան և Անդրֆեներացիան: Պայմանագրում նշանակած էր ԽՍՀՄ գերագույն մարմինների կառուցվածքը, նրանց իրավասությունները, միասնական խորհրդային քաղաքացիության իրավունքը և այլն:

Հայկական ԽՍՀ-ը՝ լինելով Անդրֆեներացիայի իրավահավասար անդամներից մեկը, նրա միջոցով մտավ ԽՍՀՄ կազմի մեջ:

1924 թ. հունվարին խորհուրդների համամիութենական երկողորդ համագումարը հաստատեց ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, որի համաձայն յուրաքանչյուր միութենական հանրապետություն ազատ կերպով կարող էր դուրս գալ ԽՍՀՄ կազմից: Սահմանվում էր, որ ԽՍՀՄ գերագույն մարմինը խորհուրդների համամիութենական համագումարն է, իսկ համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում՝ ԽՍՀՄ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն, որը բաղկացած էր երկու պալատից՝ Սիոթյան և Ազգությունների խորհուրդներից:

ԽՍՀՄ կազմակերպումով սկսվեց խորհրդային հանրապետությունների, այդ թվում և ՀԽՍՀ-ի պատմության մի նոր շրջան:

7. Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները

Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորները անցած հինգ տարիների խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքի շնորհիվ 1925 թվականին հիմնականում ավարտեցին ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը: Գյուղատնտեսության բնագավառում ցանքատարածությունները հասան 1913 թ. մակարդակի 85,5 տոկոսին, իսկ 1919 թ. համեմատությամբ ավելացան 3,5 անգամ («Социалистическое строительство в Армянской ССР. 1920—1940 гг.», Ереван, 1940, стр. 64): Գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալը մոտեցավ նախապատերազմյան մակարդակին, լայն աշխատանքներ տարվեցին հողերի ոռոգման ուղղությամբ:

1925 թ. հունիսին շահագործնան հանձնվեց Շիրակի ջրանցքը, որի հանդիսավոր բացումը վերածվեց համաժողովրդական տոնախմբության: Զրանցքը, որի շինարարությունն սկսվել էր 1922-ին, ուներ 30 կմ երկարություն և ոռոգելու էր շուրջ 10 հազար հեկտար հողատարածություն: Զրանցքի բացմանը ներկա էին խորհրդային մյուս հանրապետությունների ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ազգերի լիգային կից աշխատանքի միջազգային բյուրոյի հանձնաժողովը՝ նորվեգացի աշխարհահռչակ բնեօնախույզ Ֆրիտյոֆ Նանսենի գլխավորությամբ: Իր ելույթում հայ ժողովրդի մեջ բարեկամը նշեց, որ այնտեղ, ուր իշխում էին քառորդ, թշվառությունը և սովոր, հաստատված է կարգ ու կանոն և հասարակության օրգանիզմը զարգանում է՝ շնորհիվ կառավարության

ձեռներեցության: Նա հույս հայտնեց, որ այդ ջրանցքին կիետևեն ուրիշ ջրանցքներ ու շինարարության օբյեկտներ:

Տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց աճում էին պետության կողմից կապիտալ ներդրումները հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ: Խորհրդային իշխանությունը մեծ օգնություն էր ցույց տալիս չքավոր և միջակ գյուղացիությանը՝ 1924–1925 տնտեսական տարում նրանց բաց թողնելով 4,5 միլիոն ռուբլու պետական վարկ և պակասեցնելով գյուղատնտեսական հարկը:

Սակայն սոցիալիստական վերափոխումները գյուղում ընթանում էին դասակարգային պայքարի սրման պայմաններում: Կովակությունը և հակախորհրդային այլ տարրեր ամեն կերպ խոչընդոտում էին այլ վերափոխումներին՝ չխորշելով նաև ահարեկչական գործողություններից: Դրա բնորոշ օրինակներից է՝ Եջմիածնի գավառի ներքին Աղջաղալա գյուղի գյուղխորհրդի քարտուղար Մանուկ Խուշչյանի սպանությունը 1925 թ. հուլիսին: Նման ահարեկչական ակտեր կատարվեցին նաև Բասարգեչարում, Դարալազյանում, Կոտայքում և այլ վայրերում:

Գյուղատնտեսության վերականգնման ու հետագա զարգացման գործում խորհրդային իշխանությունները կարևոր նշանակություն էին տալիս գյուղատնտեսության կոռպերացմանը: 1924 թ. օգոստոսին ՀԽՍՀ ժողկոմիտորից և Կենտգործկոմը որոշում ընդունեցին հանրապետության գյուղատնտեսության կոռպերացման, այսինքն՝ մանր գյուղացիական տնտեսություններն աստիճանաբար կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ միավորվելու մասին: Այդ աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով ստեղծվեց Հայագյուղկոոպ, որը գյուղացիներին միավորում էր այգեգործական, բարբակագործական, ծխախոտագործական, անասնաբուծական և այլ կոռպերատիվների մեջ, ապահովում նրանց գյուղատնտեսական գործիքներով, սերմացուով, պարարտանյութով, ֆինանսական միջոցներով: Գյուղատնտեսական կոռպերատիվներին վարկավորելու նպատակով 1924 թ. մարտին հիմնադրվեց ՀԽՍՀ գյուղատնտեսական բանկը: Արդեն 1925 թվականին գյուղատնտեսական կոռպերացիայի մեջ էր հանրապետության գյուղացիական տնտեսությունների 14 տոկոսը:

Լայն աշխատանք էր կատարվում գյուղատնտեսության մեքենայացման ուղղությամբ: 1925 թ. գարնանը ստեղծվեց Խորհրդային Հայաստանի առաջին տրակտորային պարկը:

1921–1925 թթ. հսկայական աշխատանք կատարվեց նաև հանրապետության արդյունաբերության վերականգնման բնագավառում: Այդ տարիներին ոչ միայն վերականգնվեցին իին արդյունաբերական ծեռնարկությունները, այլև ստեղծվեցին մի շարք նոր՝ տեքստիլ, քիմիական, շինանյութերի և էլեկտրականիզմի արդյունաբերության ճյուղեր: Երևանի և Սարդարապատի վերականգնված բանբակազտիչ գործարանների արտադրական բազայի վրա հիմնադրվեց Երևանի ծեր–օճառի գործարանը, որը 1926–ին տվեց առաջին արտադրանքը: 1925 թվականին Լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկան արտադրեց 10 տոննա զանազան գործվածք, շուրջ 100 հազար մետր սպիտակեղենի կտորեղեն: Նույն թվականին հիմնադրվեց Երևանի ծխախոտի ֆաբրիկան:

1924 թվականից սկսվեցին հանրապետության արդյունաբերության գլխավոր ճյուղի՝ պղնձարդյունաբերության վերականգնման աշխատանքները: Այդ նպատակով միութենական կառավարությունը տրամադրեց Երևու միջին ոուբլի, ինչպես նաև նոր մեքենայական սարքավորումներ: Որոշակի աշխատանք տարվեց պղնձարդյունաբերությունը որակյալ ինժեներատեխնիկական և բանվորական կադրերով ապահովելու ուղղությամբ: Անդու աշխատանքի շնորհիվ 1924 թ. նոյեմբերի 7–ին Ղափանում (Կապան) վերսկսվեց պղնձի ծուլումը, որը դադարել էր 1916 թվականից: Պղնձարդյունաբերության մյուս կենտրոնում՝ Ալավերդում, 1924–1925 տնտեսական տարում արդյունահանվեց 50 տոննա հանքաքար: Այնուամենայնիվ, պղնձարդյունաբերության արտադրանքը միայն 1937–ին հասավ նախապատերազմյան մակարդակին (Հարодное хозяйство Армянской ССР Армении к концу восстановительного периода, Ереван, 1928, с. 42):

Հանրապետության էներգետիկ բազան ընդլայնելու նպատակով սկսվեց նոր էլեկտրակայանների կառուցումը: 1925 թ. հիմնադրվեցին Երևանի և Լենինականի (Գյումրիի) և Ղամարլուի (Արտաշատ) շրջանային էլեկտրակայանները: Արդեն 1925–1926 տնտեսական տարում էլեկտրակայայի արտադրությունը նախապատերազմյանից ավելի էր շուրջ 3,5 անգամ: Վերականգնման լայն աշխատանքներ էին ընթանում ալրադացների կառուցման, գինեգործության, փայտամշակման, շինանյութերի, գրահրատարակչության, կաթնամթերքների և արդյունաբերական այլ ճյուղերում:

Հիմնարար աշխատանքներ կատարվեցին երկարուղային տրանսպորտի վերականգնման բնագավառում: Վերանորոգվում էին վագոններն ու շղգեքարշերը, ավերված երկարուղագծերն ու կամուրջները:

1925–1926 տնտեսական տարում Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատում էին 27 հազարից ավելի բանվոր–ծառայողներ՝ 1913 թվականի շուրջ 5 հազարի դիմաց:

1924 թ. փետրվարի 5–ին ԽՄԴՍ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորիի ղեկարտով իրականացվեց դրամական ռեֆորմ. ստեղծվեց միասնական դրամական համակարգ, և շրջանառության մեջ մտավ ոսկով ապահովված չերվոնեցը: Դրամական ռեֆորմը մեծապես նպաստեց դրամաշրջանառությանը Երկրում և տնտեսության առողջացմանը: Այն հնարավորություն տվեց գյուղատնտեսության բնագավառում բնամթերային հարկից անցնել դրամական հարկի՝ իշեցնելով հարկերի չափերը:

Ժողովրդական տնտեսությունը վերականգնելու և կանոնավոր հունի մեջ դնելու հետևանքով բարելավվեց նաև աշխատավորության նյութական դրությունը, աստիճանաբար տեղի էին տալիս տովն ու համաճարակները, գործազրկությունը, մտցված էր 8–ժամյա աշխատաքային օր: 1925 թվականին հանրապետության բանվոր–ծառայողների թիվը 1923 թվականի համեմատությամբ կրկնապատկվեց՝ հասնելով շուրջ 27 հազարի: Բարելավվեց մտավորականության վիճակը, ընդլայնվեց բուժիմնարկների ցանցը:

Երկրում մտցվեց ծրի բուժսպասարկում և պարտադիր սոցհալական ապահովություն: Սկսվեց աննախադեպ բնակարանային շինարարություն: Կառուցվեցին երեք հազարից ավելի բնակելի շենքեր՝ մոտ 61,5 հազար քառ. մետր ընդհանուր մակերեսով: Անցեց հանրապետության բնակչության թիվը. 1922 թվականի 780 հազարի դիմաց 1926 թվականին այն հասավ շուրջ 880 հազարի:

**Թեմա երկրորդ
ԽՈՐՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920-ԱԿԱՆ թԹ. ՎԵՐՋԵՐԻՆ
ԵՎ 1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

1. Ինդուստրացում

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնումն ավարտելուց հետո խորհրդային երկիրը թևակոխեց զարգացման նոր՝ երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման ժամանակաշրջանը, որի գլխավոր խնդիրը սոցիալիզմի նյութատեխնիկական բազայի ստեղծումն էր: Դա նշանակում էր խոչոր մեքենայական արդյունաբերության ստեղծումն և դրա հիման վրա գյուղատնտեսության վերակառուցում:

1925 թ. դեկտեմբերին ՀամԿ(բ)Կ 14-րդ համագումարը հաստատեց երկրի ինդուստրացման պլանը: Սոցիալիստական ինդուստրացումը դարձավ խորհրդային երկրում իրականացվող քաղաքականության գլխավոր գիծը:

Ինդուստրացմել երկիրը՝ նշանակում էր նոր գործարաններ, հանքավայրեր, էլեկտրակայաններ և այլ ծեռնարկություններ կառուցելու ճանապարհով հասնել այն բանին, որ համախառն արտադրանքի մեջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը գերազանցեր գյուղատնտեսականին:

Երկրի տեխնիկատնտեսական հետամնացությունը արագորեն վերացնելու նպատակով որոշվեց ինդուստրացումն սկսել ոչ թե թերև արդյունաբերությունից, ինչպես դա արվում էր կապիտալիստական երկրներում, այլ ծանր արդյունաբերությունից, այն հաշվով, որ ԽՍՀՄ-ը մեքենաներ և սարքավորումներ ներմուծող երկրից դառնար դրանք արտադրող երկիր: Դա նշանակում էր ինդուստրացումն սկսել մետաղուրգիայի, մեքենաշինության, քիմիայի, էլեկտրիֆիկացիայի զարգացումից: Դա վիրաբարի պլան էր, որն իրականացնելու համար հսկայական միջոցներ ու աներևակայելի ջանքեր էին անհրաժեշտ:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է պրոֆ. Վլ. Դազախեցյանը, քաղաքանականության փոփոխությունն ուներ նաև իր խորքային պատճառները: Դա սոցիալիստական շինարարության ուղիների ու եղանակների հարցում երկրի ղեկավարության ունեցած պատկերացումներն էին սոցիալիս-

տական շինարարության կազմակերպումը վերևից, պետության կողմից (Վլ. Դազախեցյան, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 348):

Փաստորեն, ԽՍՀՄ ղեկավարությունը, հանձին Ստալինի և նրա մերձավոր գործակիցների, ընտրեց նույից հրաժարվելու ուղին, որը նշանակում էր ուժեղացնել ճնշումը գյուղացիության, առաջին հերթին ուներ կուլակային տնտեսությունների վրա, զարկ տալ կոլտնտեսությունների ու սովխոզների կազմակերպմանը, կուլակային հացի արտադրությունը սոցիալիստական տնտեսությունների (կոլտնտեսություններ, սովխոզներ) հացի արտադրությամբ փոխարինելու համար: Ընտրված ուղին դարձավ պետական-կուսակցական քաղաքականություն: Միաժամանակ տեղի ունեցավ երկրի կառավարման ուժեղ կենտրոնացումը միութենական մարմինների ծեռքում, սահմանափակվեցին հանրապետությունների իրավունքները և ինքնիշխանությունը: Իսկ կառավարման կենտրոնացումը զուգակցվեց վարչականացական եղանակի հաստատման հետ: Վերջապես համբողջությունը պլանային կառավարումը, որ հաստատվեց առաջին հնգամյակով, ուներ դիրեկտիվ բնույթ:

Երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման պահանջմերից մեկն էլ արդյունաբերական ծեռնարկությունների լայն ցանցի ստեղծումն էր խորհրդային հանրապետություններում:

Ողջ խորհրդային երկրի ինդուստրացումն սկսելու պահին խորհրդային Հայաստանը, չնայած ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում ունեցած որոշ առաջնաբացին, դեռևս շարունակում էր մնալ համեմատաբար հետամնաց, գյուղատնտեսական շրջան: Բավական է ասել, որ 1926 թվականին խորհրդային Հայաստանի բնակչության թիվը 881 հազար էր, որի միայն 19 տոկոսն էր բնակվում քաղաքում, իսկ 81 տոկոսը գյուղի բնակչությունը (Советская Армения за 40 лет. Статистический сборник. Ереван, 1960, с. 17):

Այսպիսով՝ 1928-1929 թթ. ԽՍՀՄ-ը թևակոխում էր զարգացման նոր ժամանակաշրջան, երբ երկրի սոցիալիստական շինարարության մեջ կատարվելու էր թեկումնային արագացում, արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունենալու սոցիալ-տնտեսական և մյուս հարաբերություններում: Երկրի զարգացման ընթացքում այդ թիվը շինարարությունը և կազմակերպումը Ստալինը հիմնավորում էր նաև կապիտալիստական շրջապատման չափազանցրած վտանգով:

ԽՍՀՄ-ի մոտակա տարիների զարգացման խնդիրները իրենց արտահայտությունը գտան առաջին հնգամյա (1928-1932 թթ.) պլա-

նում, որն ընդունվեց 1929 թ. ՀամԿ(բ)կ 16-րդ կոնֆերանսի և ԽՍՀՄ Խորհուրդների 5-րդ համագումարի կողմից: Ամենամյա պլանավորումից հնգամյակի անցնելը կապված էր մեծածավալ, հատկապես ինդուստրիալ շինարարության, երկարաժամկետ աշխատանքների հետ, որպիսիք դուրս էր գալիս միամյա ժամկետի սահմաններից:

Փաստենք, որ նախատեսվել էին երկրի հնդուստրացման արագ տեմպեր, արտադրության միջոցների արտադրության գերազանցում: Միաժամանակ իրականացվելու էին մեծագումար կապիտալ ներդրումներ (առաջին հնգամյակում նախորդ իինդ տարիների համեմատությամբ մոտ 2,5 անգամ ավելի) (Վլ. Ղազախեցյան, նշվ. աշխ., էջ 350):

1929 թ. ապրիլին հաստատվեց ՀԽՍՀ հնգամյա պլանը, որը ԽՍՀՄ և ԱԽՖՍՀ հնգամյա պլանների բաղկացուիչ մասն էր:

ՀԽՍՀ առաջին հնգամյա պլանը ելնում էր հանրապետության ինդուստրիալ զարգացման, կոլեկտիվացման և մշակութային հեղափոխության խնդիրներից: Նախատեսվում էր զարգացնել լեռնահանքային, քիմիական, շինանյութերի արդյունաբերությունը, էլեկտրիֆիկացումը, ոռոգման համակարգը, գյուղատնտեսական հումքը վերամշակող արդյունաբերությունը:

Կառուցվելու էին ծանր ինդուստրիայի մի քանի խոշոր ձեռնարկություններ՝ Ալավերդու ծծմբաթթվի, պղնձարջասափի և պղնձածոլվական գործարանները, Ղափանի հարստացուցիչ ֆաբրիկան, Ղարաբիլսայի (Կիրովական՝ Վանաձոր), քիմիական պարարտանյութերի գործարանը, Ղավալուի (Արարատ) ցեմենտի գործարանը, Քանաքեռիկը:

Յիշյալ կառույցների մի մասի, շինարարությունն սկսվեց 1929–1930 թվականներին:

Ինդուստրացման համար պահանջվում էին մեծ կապիտալ ներդրումներ: Այդ հարցը խորհրդային իշխանությունը լուծեց իր ներքին հնարավորությունների հաշվին, մեծագույն լարումով և երկրի բոլոր ժողովորդների զոհողությունների գնով: Այդպես Եղավ, քանի որ կապիտալիստական երկրները իրաժարվում էին ֆինանսական օգնություն ցույց տալ ԽՍՀՄ-ին:

Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման գործում վճռորոշ էր Խերգետիկ բազայի ստեղծումը: Ինդուստրացման առաջին տարում՝ 1926 թվականին, շահագործման հանձնվեց հանրապետության ինդուստրիալ ձեռնարկությունների առաջնեկը՝ Երևանի

հիդրոէլեկտրակայանը, որի շինարարությունը սկսվել էր դեռևս 1923-ին:

Շիրակի ջրանցքի վրա դեռևս 1925 թվականին սկսվել էր Լենինականի ՀԷԿ-ի կառուցումը, որն ավարտվեց 1928–ին:

Առավել նշանակալի երևոյթ էր Զորագետի ՀԷԿ-ի կառուցումը, որի շինարարությունն սկսվեց 1927-ին: Այն էլեկտրաէներգիա էր մատակարարելու Հայաստանի հյուսիսային շրջաններին: Իր ինժեներատեխնիկական բարդ կառուցվածքով ու ճնշումային հզորությամբ Զորագետը առաջինն էր Խորհրդային Սիությունում, իսկ նրա ամբարտակի փականն ամենախոշորն էր աշխարհում: Զորագետի շինարարությունը դեկավարում էր անվանի ջրային ինժեներ Յովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը, որը մինչև այդ դեկավարել էր Շիրակի ջրանցքի կառուցումը: ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի 1928 թ. նոյեմբերի 26-ի որոշմանը նա հանրապետությունում առաջինը պարգևատրվեց Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով:

Միաժամանակ գյուղական ՀԷԿ-եր գործարկվեցին Ղարաբիլսայում (Վանաձոր), Նոր Բայազետում (Գավառ), Մեղրիում, Իջևանում և այլուր:

Եներգետիկ բազայի ստեղծումը հնարավորություն կտար հանրապետությունում զարգացնելու լեռնահանքային և քիմիական արդյունաբերությունը:

Հանրապետության արդյունաբերության հիմնական ճյուղի՝ պղնձարյունաբերության վերականգնումը, որը շարունակվեց մինչև առաջին հնգամյակի վերջերը, ուներ միութենական նշանակություն: Նրա վերականգնումն ու զարգացումն ապահովելու համար կազմակերպվեց ԽՍՀՄ Ժողովնախորհին Ենթակա «Հայպիհն» տրեստը, որը գոյություն ունեավ մինչև 1930 թվականը: Հահագործման հանձնվեցին Զանգեգուրի, Շամլուղի և Ալավերդու հանքերը: 1928–1929 թվականներին հանքաբարի հանույթը և պղնձի ծուլումը հասավ նախապատերազմյան մակարդակի կեսին:

Ինդուստրացման ժամանակաշրջանում հանրապետությունում հիմնվեց արդյունաբերության նոր ճյուղ՝ քիմիական արդյունաբերությունը: 1927 թվականին շահագործման հանձնվեց Երևանի կարրիջի գործարանը, որն առաջինն էր Խորհրդային Սիությունում և որի արտադրանքն ուներ միութենական պահանջարկ:

Հատուկ ուշադրություն դարձվեց շինարարական քարերի և շինանյութների՝ տուֆ, բազալտ, պեմզա և այլն, պաշարների հետախուզմանն ու շահագործմանը: 1926–ից միութենական մասշտաբներով սկսվեց տուֆի պաշարների հետազոտությունն ու նրա հատկությունների գիտական ուսումնասիրությունը: Տուֆի հարուստ պաշարներ հայտնաբերվեցին Արքիկում և այլ շրջաններում: 1928 թվականին Հայաստանի տուֆը ցուցադրվեց Փարփակ միջազգային ցուցահանդեսում: 1928 թ. միութենական մակարդակով երկու որոշումներ ընդունվեցին Արքիկի տուֆը շինարարության մեջ լայնորեն օգտագործելու և տուֆի արդյունաբերությունը զարգացնելու մասին: Սկսվեց Լենինական–Արքիկ երկարօժիտ և էլեկտրահաղորդման գծի կառուցումը: Հայաստանի գնողեցիկ և բազմերանգ տուֆը արտահանվում էր ինչպես այլ հանրապետություններ, այնպես էլ արտասահման:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձվեց պեմզայի նոր հանքավայրերի հետախուզմանը: Խորհրդային Միության արդյունաբերության պեմզայի պահանջի միակ մատակարարությունը Հայաստանն էր: Պեմզա էր ներմուծվում նաև արտասահմանից: Անհրաժեշտություն առաջացավ Անի կայարանից երկարուղի կառուցել դեպի պեմզայի հանքեր:

1926–1929 թվականներին կառուցվեց Երևանի Զերժինսկու անվան մեխանիկական գործարանը, որը հիմնականում արտադրում էր գյուղատնտեսական գործիքներ:

Ինդուստրացման առաջին տարիներին Երևանում գործարկվեցին կաշվի երկու գործարաններ:

Լայն ծավալ ստացավ Լենինականի տեքստիլ գործարանի շինարարությունը: 1928 թ. շահագործման հանձնվեցին գործարանի մանվածքային, գործվածքային, գուլպայի ու տրիկոտաժի բաժանմունքները:

1926 թ. հոկտեմբերի 22–ին Լենինականում տեղի ունեցավ ուժեղ Երկրաշարժ, որը մեծ վնաս հասցեց քաղաքին ու շրջական գյուղերին: Միութենական կառավարության և խորհրդային մյուս հանրապետությունների օգնությամբ Երկրաշարժի հետևանքները կարծ ժամանակաշրջանում վերացվեցին: Լենինականը աստիճանաբար դառնում էր հանրապետության տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոն: Այնտեղ կառուցվեցին երկու խոշոր բամբակագույն գործարաններ: Իսկ 1926 թ. վերջերին Երևանում կառուցվեց ծեր–օճառի գործարանը:

Ինդուստրացման առաջին տարիներին լուրջ ուշադրություն դարձվեց որակյալ բանվորների և ինժեներատեխնիկական կադրերի պատրաստմանը: 1926–1929 թթ. Երևանում, Ալավերդիում և Լենինականում բացվեցին Փարբիկա–գործարանային ուսումնարաններ և զանազան դասընթացներ, որոնց ընդհանուր թիվը հասավ 21–ի՝ շուրջ 2000 սովորողներով: Միջին որակավորման տեխնիկական կադրեր էին պատրաստում Երևանի և Լենինականի ինդուստրիալ տեխնիկումները: Ինժեներական կադրեր էր պատրաստում ԵՊՀ տեխնիկական ֆակուլտետը:

Ինդուստրացման տարիներին շեշտակիորեն աճեց Հայաստանի բանվոր դասակարգը. 1929 թվականին բանվորների և ծառայողների թիվը հասավ 55 հազարի ("Советская Армения за 40 лет", Статистический сборник, с. 157. Տե՛ս նաև Ա. Գրիգորյանց, Հայաստանի բանվոր դասակարգը 40 տարում, Երևան, 1960, Գ. Խաչատրյան, Հայաստանի սոցիալիստական ինտելիգենցիայի կազմավորումն ու զարգացումը, Երևան, 1968):

1927 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ ՀամԿ(բ)Կ 5–րդ համագումարը, որը տնտեսական շինարարության գլխավոր խնդիրը համարեց սոցիալիստական արտադրողական ուժերի զարգացումը, գումավոր մետաղների, հանքային շինանյութերի, էլեկտրիֆիկացիայի, քիմիական և տեղական արդյունաբերության ծավալումը:

(Ինդուստրացման մասին առավել մանրամասն տե՛ս նաև Փ. Ենգոյան, Հայաստանի կոմպարտիայի պայքարը ռեսպուբլիկայի ինդուստրացման համար, Երևան, 1965, Պ. Ոսկեբըյան, Սովետական Հայաստանի արդյունաբերությունը 1920–1940, Երևան 1965, Վ. Ղազարեցյան, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006 թ.):

ԿԿ(բ)Կ 8–րդ համագումարը խնդիր դրեց 1932 թվականին անդաման ավարտել և շահագործման հանձնել Ղարաբիլիսայի քիմիալիան և Ղավալուի ցեմենտի գործարանները, Զորագետի և Երևանի ԱԿԿ–երը, արագացնել Քանաքեռի կառուցման աշխատանքները: "Ղանավորվեց 1932–ին սկսել Ալավերդու պղնձածուլական գործարանի, Ղափանի հարստացուցիչ ֆարբիկայի, Օխչի գետի վրա կառուցվող Ղափանի էլեկտրակայանի շինարարությունը: Ծրագրվեց նաև հնգամյակի վերջին տարում պղնձի արտադրությունը հասցնել իինձ հազար տոննայի, որի համար անհրաժեշտ էր սկսել Ղափանի և Ալավերդու պղնձահանքերի վերակառուցման աշխատանքները: Լայն թափ էր հալորդվելու նաև լեռնահետախուզական աշխատանքներին:

Կարևոր նշանակություն տրվեց Մեղրիի, Դիլիջանի, Իջևանի, Շաքիի և այլ գյուղական էլեկտրակայանների շինարարությանը, Լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկայի ընդարձակմանը, մսի կոմբինատի կառուցմանը և այլն:

Հանրապետությունում լայն մասշտաբներ ընդունեց սոցիալիստական մրցությունը և հարգածային շարժումը:

Առաջին հնգամյակի տարիներին հանրապետությունում շահագործման հանճնված նորակառուցյների թվում էին Զորագեսը, Երևանի երկորդ ավտոմատ էլեկտրակայանը, Լենինականի հիդրոկայանի երկրորդ հերթը, Երևանի Չերժինսկու անվան մեխանիկական, իսկ հետագայում՝ մեքենաշինական գործարանը, Ֆերմենտացիոն ֆաբրիկան, Երևանի և Լենինականի կարի նոր ֆաբրիկաները, Միջնան-Ղափան երկաթուղին, Ղարաքիլիսայի կղմինդրի և այլուսի գործարանը, Դիլիջանի, Ստեփանավանի էլեկտրակայանները և այլն: Ավարտին էին մոտենում Քանաքեռի խոշոր հիդրոկայանի, Ղարաքիլիսայի քիմիական կոմբինատի, Ղավալուի ցեմենտի գործարանի, Երևանի ծխախոտի ֆաբրիկայի, Ջոկումբերյանի բամբակագույն գործարանի, Երևանի տրամվայի և մի շարք այլ օբյեկտների շինարարությունը:

Հնգամյակի տարիներին խոշոր արդյունաբերության արտադրական միջոցները 1928 թ. համեմատությամբ 1932 թվականին աճեցին ավելի քան երեք անգամ: Խոշոր արդյունաբերության համախառն արտադրանքն աճեց 4,5, մանր արդյունաբերությանը՝ 3 անգամ:

1932–1933 թթ. ընթացքում ավարտվեց Զորագես–Ղարաքիլիսա, Զորագես–Ալավերդի էլեկտրահաղորդագծերի շինարարությունը, սկսվեց Քանաքեռ–Դամանլու–Ղարաքիլիսա հաղորդագծի շինարարությունը: Այդ հաղորդագծերի ընդհանուր երկարությունը կազմեց 140 կիլոմետր:

Հնգամյակի վերջում հանրապետության ժողովրդական տնտեսության համախառն արտադրանքը 1927–1928 տնտեսական տարվա 21,5–ից հասավ 58 տոկոսի: Դա նշանակում է, որ հետամնաց ագրարային երկրից Ջայաստանը դառնում էր ինդուստրիալ–ագրարային երկիր: Առաջացան ինդուստրիալ նոր կենտրոններ՝ Ղարաքիլիսան, Արթիկը, Ղավալուն:

Առաջին հնգամյակի ժամանակաշրջանում խորհրդային Հայաստանի բանվորների և ծառայողների թիվը առավել քան կրկնապատկվեց՝ հասնելով 94 հազարի: Զգալիորեն բարձրացավ արտադրության մեջ գրադարձ կանանց տոկոսը՝ 19,6–ի փոխարեն անցնելով 31 տոկո-

սից: Ֆաբրիկուսների, մասնագիտական տեխնիկական դպրոցների, նաև նագիտական դասընթացների միջոցով արմատապես բարելավվեց բանվորների որակական կազմը: Կարճատև զանգվածային դասընթացների միջոցով գյուղատնտեսության համար պատրաստվեց և վերապատրաստվեց շուրջ 46 հազար մարդ:

Եթե հնգամյակի սկզբում հանրապետության բուհերում սովորում էին 1366 ուսանողներ, ապա հնգամյակի վերջում դրանց թիվը հասավ 3526–ի: Տեխնիկումներում սովորողների թիվը 1852–ից հասավ 7555–ի, բանֆակներում սովորողներին՝ 659–ից 2644–ի:

Լայն ծավալ ստացավ գյուտարարական և ռացիոնալիզատորական աշխատանքը: 1932–ին գրանցվեց 850 գյուտարարական առաջարկ: Հատ առաջավոր բանվորներ առաջ քաշվեցին զանազան դեկավար աշխատանքների:

Հանրապետության բանվորների և ծառայողների 94 տոկոսը ընդգրկված էին արհմիությունների մեջ:

Լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին աշխատավորների նյութական և կենցաղային պայմանների բարելավման գործում: Կրկնակի բարձրացավ բանվոր–ծառայողների աշխատավարձը: Պետությունը հսկայական միջոցներ էր հատկացնում լուսավորության, կուլտուրական սպասարկման, առողջապահության, սոցիալական ապահովության, բնակարանային շինարարության բնագավառներում: Նպատակադրված աշխատանք էր տարվում գործազրկության վերացման, աշխատանքային պայմանների բարելավման, աշխատաժամանակի կրծատման, արտադրության անվտանգության ապահովման ուղղությամբ:

Առաջին հնգամյակի արդյունքում խորհրդային Հայաստանը, որը մինչև այդ հետամնաց ագրարային երկիր էր, դուրս եկավ արդյունաբերական զարգացման լայն ճանապարհ՝ դառնալով առաջավոր արդյունաբերության, խոշոր կոլտնտեսությունների և առաջավոր մշակույթի երկիր:

* * *

Առաջին հնգամյակում ծավալված ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը շարունակվելու էր 2–րդ հնգամյակի տարիներին և (1933–1937 թթ.): Նոր հնգամյակի հիմնական տնտեսական–քաղաքական խնդիրը տնտեսության տեխնիկական վերազինման ավարտումն էր:

ԽՍՀՄ բոլոր ազգային հանրապետությունները ևս մշակեցին իրենց 5-ամյա պլանները:

1932 թ. Վերջերին մշակվեց Յայկական ԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ 5-ամյա պլանը: Նրանում ընդգծվում էր ծանր արդյունաբերության՝ գունավոր մետաղուրդիայի, քիմիական արդյունաբերության և էլեկտրաէներգիայի արտադրության զարգացման անհրաժեշտությունը: Խնդիր էր դրվում կրկնապատճել պինձի արտադրությունը, ընդարձակել շինանյութերի՝ տուֆի, պենզայի, մարմարի, բազալտի, ցեմենտի, կրի արտադրությունը, Դավալուում կառուցել նոր տեսակի ցեմենտի գործարան, Երևանում կազմակերպել կոմինդրի, Արքիկում՝ ջերմաբետոնային բլոկների արտադրություն, Դսեղիւմ կառուցել հրակայուն այցուսի գործարան:

Հնգամյակի վերջում՝ 1937-ին, հանրապետության էլեկտրակայանների կարողությունը պետք է կազմեր 585 հազար կիլովատ-ժամ:

Լուրջ ուշադրություն էր դարձվելու թերև և սննդի արդյունաբերությանը: Խախատեսվում էր Լենինականում կառուցել մանվածքային և գործվածքային երկու խոշոր գործարաններ, վերակառուցել Երևանի կաշվի գործարանը, շահագործման հաճանել Լենինականի մսի կոմբինատը, կառուցել Սարդարապատի պահածոնների գործարանը:

Հնգամյա պլանով պետք է ավարտվեր նաև հանրապետության գյուղատնտեսության սոցիալիստական Վերակառուցումը: 1933 թվականի վերջին արդեն կոլտնտեսությունների մեջ էր ընդգրկված գյուղացիական տնտեսությունների 38,2 տոկոսը, որոնց ծեռքում էր ամբողջ ցանքատարածությունների 39,6 տոկոսը:

1935 թ. հունվարին Երևանում բացվեց ԽՍՀ Խորհրդների 8-րդ համագումարը, որը հանրագումարի բերեց Յայաստանի ժողովրդական տնտեսության նվաճումները:

1935-ին մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Խորհրդային Յայաստանի 15-ամյակը, որին մասնակցեց ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Կալինինը: Այդ նույն թվականից էլ Յայաստանի աշխատավորությունն ընդգրկվեց ամբողջ Խորհրդային երկրում ծավալված ստախանույան շարժման մեջ:

Այդ ամենի շնորհիվ 1935-1937 թվականներին հանրապետության արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում աշխատանքի արտադրողականությունը նկատելիորեն բարձրացավ:

Ստախանովյան շարժումը լայն տարածում գտավ նաև գյուղատնտեսության մեջ և տրամադրութում: Յամկ(թ)Կ Կենտկոմի և Կուսակցական վերահսկողության համաճախողովի (ԿՎՇ) 1933 թ. միացյալ պլենումի որոշմամբ ԽՍՀՄ բոլոր ՍՏԿ-ներին և սովորաբաններին կից ստեղծվեցին քաղաքական բաժիններ՝ քաղաքամիններ: Քաղբաժինները կուսակցական դեկավարնան արտակարգ օրգաններ էին, որոնց առջև խնդիր էր դրված արմատապես բարելավել քաղաքական և տնտեսական աշխատանքը գյուղում, ուժեղացնել կուսակցական հսկողությունը կոլտնտեսությունների ու սովորաբանների նկատմամբ, վճռական պայքար տաճել կուլակային տարրերի դեմ և սոցմրցություն ծավալել բոլոր կոլտնտեսություններում: Քաղբաժիններին կից ստեղծվեցին թերթեր, որոնք խոշոր աշխատանք կատարեցին հաջողությունների պյուպագանդման և թերությունների բացահայտման ու քննադատության գործում:

Յայաստանում քաղբաժիններ կազմակերպվեցին Սարդարապատի, Ուլուխանլուի (Մասիսի շրջան), Վաղարշապատի (Էջմիածին), Վեդիի, Լենինականի, Ախուայի (Յրազդան) և Ստեփանավանի ՍՏԿ-ներում՝ չհաշված սովորաբաններնը: Քաղբաժինի պետք միաժամանակ ՍՏԿ-ի դիրեկտորի տեղակալն էր քաղաշխատանքի գծով:

Ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումը հրականացնելու գործում վճռական նշանակություն ուներ արտադրական կադրերի պատրաստումն ու նրանց տեխնիկական ուսուցումը: Այդ կապակցությամբ վերանայվեցին բոլոր բուհերի ու տեխնիկումների ուսումնական պլաններն ու ծրագրերը, մտցվեց պարտադիր արտադրական պրակտիկա, ստեղծվեցին մասնագիտական թեքումներով նոր ինստիտուտներ ու ֆակուլտետներ, վերակառուցվեցին բանֆականերն ու ֆարմիկա-գործարանային ուսումնարանները: 1936 թվականին հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությաններում ստեղծվեցին 560 տեխնիկական մինիմումի խմբակներ, և շուրջ 14 հազար բանվորներից 5500-ը հանձնեցին մինիմումներ: Հնգամյակի ընթացքում ուսումնական հաստատությունները ժողովրդական տնտեսությանը տվեցին 3242 բարձրագույն և 5772 միջնակարգ տեխնիկական կոթությամբ մասնագետներ: Առաջին հնգամյակի համեմատությամբ դրանց թիվը կրկնակի աճել էր:

Բացի այդ, ՍՏԿ-ներում ու սովորաբաններում կազմակերպվեցին մեխանիզատորների ու որակավորման դասընթացներ: Երևանում և Լենինականում կազմակերպվեցին կոլտնտեսությունների նախագահների, տնտեսվարների և հաշվապահների երկարատև ուսուցման դպրոցներ:

1937 թ. երկրորդ հնգամյա պլանի կատարումն ավարտվեց, որի արդյունքում ԽՍՀՄ-ը վերացվեց խոշոր ինդուստրիալ երկրի: Զարգացման տեմպերի առումով այն առաջ անցավ կապիտալիստական գլխավոր երկրներից, արդյունաբերության արտադրանքի ծավալով Եվրոպայում գրավեց առաջին տեղը:

Ննգամյակի տարիներին ԽՍՀՄ-ում շարք մտան արդյունաբերական 4500 նոր ձեռնարկություններ, արագ աճեց ծանր արդյունաբերությունը: Դամախառն արտադրանքի մեջ 1937 թ. արտադրության միջոցների արտադրության տեսակարար կշիռը կազմեց 57,8 տոկոս:

Ննգամյակի վերջում ավարտվեց գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը, և 1937 թվականին ԽՍՀՄ ամբողջ գյուղացիական տնտեսությունների 93 տոկոսը ընդրկված էր կոլտնտեսությունների մեջ: 1932 թ. համեմատությամբ ՄՏԿ-ների թիվը ավելացավ 2,5 անգամ:

Խոշոր առաջնորդություն տեղի ունեցավ նաև Դայաստանում: Ննգամյակի վերջում հանրապետության ժողովրդական տնտեսության պատկերը լիովին փոխվեց: Խոշոր չափով ընդլայնվեց էլեկտրականացման արդյունաբերությունը: 1937-ին Դայաստանում արդեն գործում էին հանրապետական ու տեղական նշանակության 48 էլեկտրակայաններ, որոնց ընդհանուր կարողությունը կազմում էր 76,8 հազար կիլովատ-ժամ: Դրա շնորհիվ հնարավոր դարձավ ծանր արդյունաբերության վերակառուցումը: 1936-ին շահագործման հանձնվեց Ալավերդու պղնձի կոմբինատը, մետաղաձուլական, պղնձարդարանները, Դափանում կառուցվեց հարստացուցիչ գործարան:

Խոշոր տեղաշարժեր կատարվեցին շինանյութերի արտադրության մեջ: Շահագործման հանձնվեցին Դավալուի ցեմենտի, Երևանի բազալտի, պեմզաբլոկների, գրանիտի և մարմարի գործարանները, ընդարձակվեցին Արթիկ-տուֆի և Անի-պեմզայի արտադրությունները:

Ննգամյակի ընթացքում վերակառուցվեցին և ընդարձակվեցին Երևանի մեթենաշինական և Լենինականի մեխանիկական գործարանները, յուրացվեցին արտադրանքի նոր տեսակները: 1937 թվականին ծանր արդյունաբերության տեսակարար կշիռը հանրապետությունում կազմեց 84 տոկոս:

Զարկ տրվեց թերեւ ու սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունների շինարարությանը: Լենինականում հիմնադրվեցին մանվածքային, կարի ու կոշիկի գործարանները, վերակառուցվեցին ու ընդարձակվեցին Երևանի կարի, կոշիկի, կաշվի, մետաքսի գործարան-

ները, մսի կոմբինատը, «Արարատ» տրեստի ձեռնարկությունները, կրկնակատկվեց պահածոների գործարանի արտադրանքը: Անեց մսի, յուղի, հրուշակեղենի, պանրի արտադրանքը:

Ննգամյա պլանի հաջող կատարման արդյունքում Դայաստանը դարձավ ինդուստրիալ առաջավոր հանրապետություն: Առաջին հնգամյակում Դայաստանում կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց 18 արդյունաբերական ձեռնարկություն, իսկ երկրորդում՝ 26 ձեռնարկություն:

Զգալի չափով բարձրացավ աշխատավորների նյութական բարեկեցությունը և կուլտուրական մակարդակը: Լայն ծավալ ստացավ բնակարանային և կոնունալ շինարարությունը, կառուցվեցին հազարավոր բնակելի տներ: Ննգամյակի տարիներին քաղաքներում ու բանվորական ավաններում շահագործման հանձնվեց 483 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն: Անեցին սոցիալական ապահովության միջոցներն ու կենսաթոշակները, հիվանդանոցների հաճակալների թիվը 1600-ից հասավ 2214-ի: Անեց նաև հանրապետության բնակչության թիվը:

2. Կոլեկտիվացում

Խորհրդային երկրի արդյունաբերության համեմատությամբ, որն ինդուստրացման շնորհիվ զարգանում էր հզոր տեմպերով, գյուղատնտեսությունը չափազանց դանդաղ էր զարգանում ու հետ էր մնում: Ցածր էր բերքատվությունը, ցածր մակարդակի վրա էր տեխնիկական զինվածությունը, բարձր էր ծեռքի աշխատանքի մասնաբաժնը, սահմանափակ էր ապրանքային հացի արտադրությունը: Գյուղատնտեսության նման վիճակը գրեթե անհնարին էր դարձնում ամբողջ ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացումը:

1927 թ. դեկտեմբերին որոշում ընդունվեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման մասին: Կոլեկտիվացնել գյուղատնտեսությունը՝ նշանակում էր ժամանակակից տեխնիկայի բազայի վրա մանր գյուղացիական տնտեսությունները միավորել խոշոր սոցիալական տնտեսությունների մեջ: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը դիտվեց իբրև կոմունիստական կուսակցության գլխավոր խոնդիրը գյուղում: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ ճիշտ չեն այն պատերացումները, թե իբր Դամկ(բ)Կ 15-րդ համագումարը հոչակեց կոլեկտիվացման կուրս, քանի

որ իրականում համագումարի ժամանակ խոսքը գնում էր կողպերացիայի տարրեր ծևերի զարգացման մասին: Դամագումարը գյուղացիական տնտեսությունների կողպերացման ժամկետներ, ծևեր ու եղանակներ չի սահմանել: Ընդհանուր առնամբ կուսակցության 15-րդ համագումարը չի կարելի անվանել «գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման համագումար»: Այդ հարցերը, ծիշտ է, կարենոր տեղ են գրավել համագումարի աշխատանքներում, սակայն ընդունված որոշումների մեջ հիմնական տեղը հատկացվում էր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հաճախիր պրոբլեմներին:

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը՝ կոլեկտիվացումը, դժվարագույն խնդիր էր, քանի որ այն կապված էր միջինավոր մանր, անհատական տնտեսությունների հետ, որոնց արտադրությունը հիմնված էր մասնավոր սեփականության վրա: Այն կարելի էր իրականացնել միայն համար ու տեսական աշխատանքով, աստիճանաբար: Վ. Լենինը գտնում էր, որ կոտորակված մանր տնտեսությունից հասարակական արտադրության անցնելը մի քանի անգամ կրաքարացնի աշխատանքի արտադրողականությունը, կիսնայի մարդկային աշխատանքը, գյուղացիներին ընդմիշտ դուրս կրերի խավարից, կմոտեցնի մշակութային կյանքին և նրանց քաղաքացիների հետ կողմի հավասար վիճակում:

Խորհրդային Հայաստանում նույնպես սկսվեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման գործընթացը: Սակայն Հայաստանում կային մի շարք առանձնահատկություններ. սակավականություն, մեծարիվ գաղքականության առկայություն, Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով տնտեսական փլուզման և այլ պատճառներով այստեղ գյուղացիական տնտեսություններն ավելի թույլ էին, մեծ էր չքավորների տեսակարար կշիռը, թույլ էին նաև միջակ գյուղացիների տնտեսությունները:

1928 թ. հունվարին և հունիսին տեղի ունեցած ՀամԿ(թ)Կ Կենտկոմի պետությունները խնդիր դրեցին գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման աշխատանքներն ուժեղացնելու նպատակով զարկ տալ պարզ տիպի արտադրական կողպերատիվներին: Գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը նախապատրաստվում էր հենց կողպերացիայի միջոցով, որը դիտվում էր իբրև սոցիալիզմին անցնելու առավել հասարակ, հեշտ ու գյուղացու համար մատչելի ճանապարհ: Կողպերացիան աստիճանաբար և ծիշտ ծևով աշխատանքի սոցիալիստական ծևեր էր սերմանում

գյուղում, գյուղացիներին քայլ առ քայլ ներգրավում էր սոցիալիստական շինարարության մեջ: Կողպերացիան զարգացնելու նպատակով նրանց տրամադրվում էին արտոնություններ, տեխնիկատնտեսական, ֆինանսավարկային, մշակութային օգնություն:

Կողպերացիայի ամենապարզ ծևը սպառողական կողպերացիան էր, որը 1928–1929 թթ. արդեն ընդգրկում էր գյուղացիական տնտեսությունների ավելի քան երկու երրորդը:

Խորհրդային Հայաստանում գյուղատնտեսական կողպերացիան սկսել էր զարգանալ հատկապես 1924 թվականից հետո, երբ ծևակորպեց Հայաստանի գյուղատնտեսական կողպերատիվների միությունը՝ Հայգյուղկոռպը: Ստեղծվեցին վարկային, մատակարարման, մթերման, վաճառահաննան և այլ կողպերատիվների: 1928 թ. հունիսի 1-ի դրությամբ 265 կողպերատիվների մեջ ընդգրկված էին 61650 տնտեսություններ, որը կազմում էր Հայաստանի գյուղացիական տնտեսությունների 38,5 տոկոսը:

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման նախապատրաստման գործում կարենոր դեր խաղաց կոնտրակտացիան, որը գյուղատնտեսական մթերների մթերման համակարգ էր: Կոնտրակտացիան այն էր, երբ պետական և կողպերատիվ կազմակերպությունները կոնտրակտ՝ պայմանագիր էին կնքում անհատական և կոլեկտիվ գյուղացիական տնտեսությունների հետ, որի համաձայն վերջիններս պարտավորվում էին սահմանված գներով, որոշակի ժամկետներում, նշված քանակությամբ ու համապատասխան որակով գյուղատնտեսական մթերներ հանձնել պետությանը: Ներկա գյուղացիական տնտեսությունների գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման բնագավառում տիրող գրեթե ճգնաժամային իրավիճակի կապակցությամբ արժե, թերևս, հիշատակել, որ 1926–1928 թվականներին Հայաստանում կոնտրակտավորած (պայմանագրված) էր բամբակի ամբողջ ցանքը, խաղողի, բողի, բոժժի և շվեյցարական պանրի ամբողջ ապրանքային արտադրանքը (Հայգյուղկոռպի գործունեության հաշվետվությունը, Երևան, 1928, էջ 19): Ավելացնենք նաև, որ գյուղատնտեսական տեխնիկայի և գյուղմեթենաների մատակարարությն իրականացվում էր Հայգյուղկոռպի և գյուղատնտեսական բանկի միջոցներով:

1926 թվականից ԽՍՀՄ ժողովմխորի որոշմամբ ստեղծվեց չքավոր և միջակ գյուղացիական տնտեսությունների երկարատև վարկավորման ֆոնդ:

Սակայն, այնուամենայնիվ, Հայաստանի գյուղատնտեսությունը տեխնիկապես շարունակում էր հետամնաց մնալ: 1929 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանում կար ընդամենը 228 տրակտոր, վարը հիմնականում կատարվում էր արորով:

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման նախապատրաստման գործում զգալի դեր կատարեցին առաջին սովորզներն ու կոլտնտեսությունները: 1929 թվականին հանրապետության սովորզների թիվը հասավ 14-ի, որոնք ունեին այգեգործական, անասնապահական և դաշտավարական ուղղություն: Նոր սովորզների թվում էին Դիլիջանի, Մեծ յոնվկայի, Արագածի, Լենինականի, Չողի և այլ սովորզներ:

Մինչև Համկ(բ)Կ 15-րդ համագումարը (1927 թ.), Հայաստանում գոյություն ուներ ընդամենը 8-9 կոլտնտեսություն և կոմունա:

Առաջին սովորզների և կոլտնտեսություն-կոմունաների նշանակությունն այն էր, որ նրանք աստիճանաբար շոշափելի և տեսանելի էին դարձնում կոլեկտիվ տնտեսություն վարելու առավելությունները անհատականի համեմատությամբ:

1928 թվականին չքավոր գյուղացիների և բատրակների ժողովներում ու կոնֆերանսներում առաջին անգամ առաջարկություններ են արվում կոլտնտեսություններ կազմակերպելու նախին: Կոլտնտեսությունը դիտվում էր իրու կուլակների շահագործումից ազատվելու և նոր տեխնիկա կիրառելու միակ միջոց: Արդյունքում կազմակերպվեցին մի քանի տասնյակ կոլտնտեսություններ, և 1928 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ նրանց թիվը հասավ 75-ի՝ շուրջ 1500 տնտեսությամբ:

1928 թ. նոյեմբերին կայացավ հանրապետության կոլտնտեսականների առաջին համագումարը, որն անփոփեց կոլտնտեսային շարժման առաջին արդյունքները: Համագումարը որոշեց կազմակերպել Հայաստանի կոլեկտիվ տնտեսությունների միություն՝ կոլտնտկենտրոն:

Մոտենում էր 1929 թվականը՝ զանգվածային կոլեկտիվացման ժամանակաշրջանը:

1929 թվականին կոլեկտիվացման բնագավառում ի հայտ եկան բացասական երևույթներ: Դրանցից մեկը որոշ դեպքերում միջակ գյուղացու նկատմամբ վարվող սխալ քաղաքանությունն էր: Տեղական իշխանությունների մեջով համեմատաբար քիչ թվով միջակներ էին ընտրվել խորհրդաներում, նրանց մի մասն անհրարացիորեն գրկվել էր ընտրական իրավունքից, նրանց անհրաժեշտ չափով չէին ընդգրկել կոլտնտեսությունների մեջ: Երբեմն կոլտնտեսությունները կազմա-

կերպվել էին հարկադրաբար՝ առանց անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքներ տանելու: Միջակի նկատմամբ վարվել էր նաև սխալ հարկային քաղաքանություն (ՀԺՊ, հ. 7, էջ 286):

Կոլտնտեսային շարժումը Հայաստանում գնալով թափ էր ստանում, կազմակերպվում էին տասնյակ նոր կոլտնտեսություններ: Մեկ տարվա ընթացքում՝ 1928 թ. հոկտեմբերից մինչև 1929 թ. հոկտեմբեր, ստեղծվեցին 170 նոր կոլտնտեսություններ: զգալիորեն աճեց հին կոլտնտեսությունների անդամների թիվը: 1929 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանում կոլտնտեսությունների թիվը հասավ 245-ի, որոնց մեջ ընդգրկված էին 6300 տնտեսություններ: Դա կազմում էր բոլոր գյուղացիական տնտեսությունների չորս տոկոսը:

Ըստ հաշվետվությունների՝ կոլտնտեսային շարժման բնագավառում առջևից գնում էր Ռուրդուղուվիի (Արմավիրի) շրջանը, ուր կոլեկտիվացումը հասնում էր 17,5 տոկոսի, իսկ Մեծ Շահրիար (Նալբանդյան), Աղջարիս (Արևիկ), Զաֆարաբադ (Գետաշեն), Խարդարաբադ (Դոկտեմբեր), Արմթլու (Տանձուտ), Ջյալագարիս (Շենավան) գյուղերում կոլտնտեսությունների մեջ էին մտել 50 տոկոսից ավելին: Դա նշանակում էր, որ Հայաստանի որոշ շրջաններում 1929 թ. երկրորդ կեսին արդեն ծավալվել էր զանգվածային կոլտնտեսային շարժում:

1929 թվականը խորհրդային երկրի պատմության մեջ նտավ որպես մեծ բեկման տարի, որովհետև ինդուստրացման և կոլեկտիվացման բնագավառներում ծեռք բերվեցին որոշակի հաջողություններ:

Սակայն ոգեսրված ծեռք բերված հաջողություններով՝ տեղերում իշխանությունները կոլեկտիվացման բարձր տեմակեր վերցրին, որը ժամանակին չկանխվեց վերադաս նարմինների կողմից: Կարծ ժամանակամիջոցում կոլեկտիվացման բարձր տոկոսի հասնելու սխալ գիծը լայն տարածում գտավ: Ընդհանուր երևույթը դարձավ 1930 թվականի ընթացքում կոլեկտիվացումը իհմնականում ավարտելու օգտումը: 1930 թ. հունվարին Հայաստանի կոմիսարների կենտրոնը սխալ որոշում ընդունեց՝ ամբողջ հանրապետությունում գարնանցանը դիմավորել կոլեկտիվացումը իհմնականում ավարտած:

Ինչպես ամբողջ խորհրդային Սիությունում, այնպես էլ Հայաստանում, համատարած կոլեկտիվացման պայմաններում շտապողականության հետևանքով թոյլ տրվեցին լուրջ սխալներ, կոպտորեն խախտվեց կոլեկտիվացման գործում գլխավոր՝ կամավորության սկզբունքը, թույլ տրվեց վարչարարություն, որն անթույլատրելի էր:

1930 թ. փետրվարի 6-ին հրապարակվեց գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությունը, որը, սակայն, հստակորեն չէր սահմանում կոլտնտեսության մեջ մտնող գյուղացու ունեցած արտադրության միջոցների և անասունների համայնացման կարգը, կոլտնտեսականներին հատկացվող տնամերձ հողերի չափը և այլն: Դրա հետևանքով տեղերում իշխանության մարմնի աշխատողները թույլ էին տալիս կոպիտ խախտումներ՝ համայնացնում էին ոչ ապրանքային անասունները, արտադրական նշանակություն չունեցող շենքերը և այլն:

Զանգվածային կոլեկտիվացման հետ սերտորեն կապված էր կուլակության՝ որպես դասակարգի վերացման քաղաքականությունը, որն օրենսդրության ծևակերպվեց ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի և ժողկոմխորի 1930 թ. փետրվարի 1-ի որոշմամբ: Այն թույլ էր տալիս բռնագրավել կուլակների արտադրության միջոցները, իսկ իրենց աքտորել: Սակայն սույն որոշման կենսագործման ընթացքում էլ թույլ տրվեցին մի շարք լուրջ խախտումներ, որոց դեպքերում այն կիրառվեց նաև միջակ գյուղացիության նկատմամբ:

Կոլտնտեսային շարժման բնագավառում 1930 թ. սկզբներին թույլ տրված սխալներն առաջացրին միջակ և չքավոր գյուղացիների մի մասի դժգոհությունը, որն օգտագործվեց թշնամական տարրերի կողմից: Ղամարլուի (Արտաշատ), Ապարանի և այլ շրջաններում տեղի ունեցան ահարեւկան ակտեր, իսկ Ղարալազյազի (Վայք), Վեդու (Արարատ), Մարտունու, Շամշադինի և այլ շրջաններում կազմակերպվեցին բանդիտական ելույթներ: Չարագործները այրում էին կոլտնտեսությունների անասնակերի դեգերը, շարքից հանում կենդանի քաշող ուժը, փչացնում գյուղատնտեսական գործիքները և այլն: Շատ դեպքերում թշնամական տարրերը համոզում էին միջակ գյուղացիներին՝ կոլտնտեսություն մտնելուց առաջ մորթել սեփական անասունները, որի հետևանքով հանրապետության անասնագլխաքանակը մեծ վնասներ կրեց: 1928 թվականի համեմատությամբ խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը պակասեց 35,6, իսկ մասն եղջերավորինը՝ 45,4 տոկոսով:

Կոլեկտիվացման առաջին շրջանում հիմնական դժվարությունը գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազայի հետամնացությունն էր: Նման բազայի ստեղծումն ուներ առաջնակարգ նշանակություն: Այդ խնդիրը լուծելու նպատակով Խորհրդային Երկրի դեկավարության որոշմամբ կառուցվեցին Ստալինգրադի (Կովոգրադ), Խարկովի, Չելյաբինսկի տրակտորային, Ռոստովի, Սարատովի և այլ գյու-

ղատնտեսական մեքենաշինության գործարաններ: 1929 թ. նոյեմբերին կայացած ՀամԿ(թ)Կ Կենտկոմի պահանջմամբ գյուղ ուղարկվեցին կազմակերպչական-քաղաքական աշխատանքի փորձ ունեցող 25 հազար բանվորներ: Խորհրդային Հայաստանում քանի հազարականների թիվը հասավ 970-ի:

Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսությունը անցյալից ծանր ժառանգություն էր ստացել: 1913 թ. համեմատությամբ 1919-ին գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կրճատվել էր մոտ 6 անգամ, ցանքատարածությունները 345,7-ից հասել էին 82,7 հազար հեկտարի, ոռոգման տարողականությունները կրճատվել էր 60-70 տոկոսով, խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը պակասել էր 2,7, մասն եղջերավորներինը՝ մոտ 3,5 անգամ, գութանների քանակը նվազել էր 70, արորներինը՝ 78 տոկոսով: Զգացվում էր գյուղագործիքների, մեքենաների, սերմացուի խիստ պակաս (Է. Գ. Գևորգյան, Հայաստանի գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան 1920-1930-ական թթ., Երևան, 1994, էջ 13):

Հայաստանի գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազայի ստեղծման հարցում նախ մեծ գործ կատարեցին մեքենավարձակալական կայամները և ապա՝ մեքենաօգտագործման ընկերությունները: Արդեն 1929 թ. վերջին հանրապետությունում կար «Ֆորդզոն», «Ինտերնացիոնալ», «Քեյ», «Պուտիլովեց» մականիշների 163 տրակտոր, մինչուր նախախորհրդային Հայաստանում ոչ մի տրակտոր չկար: Նույն ժամանակ հանրապետության դաշտերում աշխատում էին 14967 գութան, 147 բամբակի և 486 հացահատիկային շարքացան, 586 կոլտիվատոր, 39 կալիչ, 383 քամհար, 241 հնձող մեքենա և այլ գյուղատնտեսական տեխնիկա (Է. Գ., էջ 58):

Սակայն օգտվելով մեքենաների բարձր գներից՝ ուներ գյուղացիներն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում հիմնական գյուղատնտեսական տեխնիկան: ԽՍՀՄ Աշխատանքի և պաշտպանության խորհրդի 1928 թ. դեկտեմբերի 21-ի որոշմամբ սահմանվեցին տրակտորների վաճառքի նոր պայմաններ, ըստ որի, տրակտորները այդուհետև հատկացվելու էին բացառապես խորհտնտեսություններին (սովխոզներին), կոլտնտեսություններին ու կոռպերատիվ կազմակերպություններին: Ահա այս ճանապարհով կուսակցությունը սահմանափակում էր անհատական ունենությունների զարգացումը և հիմք ստեղծում կուլակաթափության համար:

Փաստորեն, խոշոր գյուղատնտեսության տեխնիկական բազայի ստեղծումը ոչ թե նախորդեց կոլեկտիվացմանը, այլ նրան գուգահեռ ընթացավ։ Այսինքն՝ հանրապետության գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան հիմնականում ստեղծվեց համատարած կոլեկտիվացման գործընթացում և դրանից հետո։ Գյուղի տեխնիկական և սոցիալական վերակառուցումը ծավալվեցին միաժամանակ, որպես միասնական գործընթացի երկու կողմեր, սակայն սոցիալական վերակառուցումը տեխնիկականից շուտ ավարտվեց (Ե. Գ., էջ 79):

Մեքենատրակտորային շարասյուների փողօքի ընդհանրացման հիմնա վրա, որոնք գործում էին մինչև համատարած կոլեկտիվացման անցնելը, երկրում ծնունդ առան մեքենատրակտորային կայանները։ ՄՏԿ-ների ցանցի լայն զարգացման վերաբերյալ կարևոր որոշում ընդունեց ՀԱՄԿ(թ)կ 17-րդ կոնֆերանսը, որը կայացավ 1929 թ. ապրիլին։

ՄՏԿ-ների և մեքենատրակտորային շարասյուների միջև կային տարերիչ գծեր՝ եթե առաջինները պետության սեփականությունն էին, սակայն աշխատում էին կոլտնտեսությունների և մասամբ էլ անհատ գյուղացիների համար, ապա երկրորդները կոռպերատիվ միավորումներ էին, որոնք ֆինանսավորվում էին գյուղատնտեսական կոռպերացիայի կողմից։ Մեքենատրակտորային շարասյուները՝ իրեն կոռպերատիվ միավորումներ, երկարատև գործունեության դեպքում ավելի մեծ արդյունք կարող էին տալ։

ՄՏԿ-ները 1931 թվականին ունեին 168 տրակտոր և սպասարկում էին 153 կոլտնտեսությունների, որոնցում ընդգրկված էր ամբողջ ցանքատարածության 35,5 տոկոսը՝ 28,9 հազար հեկտար վարելահող։ ԽՄԴՀ ԺԿՆ-ի 1931 թ. հունիսի 28-ի որոշմամբ ստեղծվեցին մեքենախոտինձող կայաններ, որոնց նպատակն էր ապահովել խոտիունձի մեջնայացումը, նպաստել անասնապահական շղանանների կոլեկտիվացմանը։ Հայաստանում մեքենախոտինձող կայաններ ստեղծվեցին Մարտունիում և Աղբաբյում (Անասիա)։ Մեքենախոտինձող կայանները երկար չգոյատեսցին և 1934 թ. վերածվեցին ՄՏԿ-ների։

ՄՏԿ-ների և կոլտնտեսությունների միջև կնքված ամենայապայմանագրերը հաճախ ծևական բնույթ էին կրում և հսկողությունից դուրս էին մնում, չին բխում ունալ իրավականությունից։ Արդյունքում ՄՏԿ-ն պայմանագրով քանում էր կոլտնտեսության միջոցները, և հաճախ շատ կոլտնտեսություններ ի վիճակի չին օգտագործելու ՄՏԿ-ի տեխնիկան, վարձատրելու մեխանիզմատորին (Ե. Գ., էջ 97):

Կոլեկտիվացման բնագավառում գլխավոր՝ կամավորության սկզբունքի խախտման հետևանքով գյուղացիության շրջանում ծագած իրավացի դժգոհությունները, թույլ տրված սխալները վերացմելու նպատակով ծեռնարկվեցին մի շարք կարևոր միջոցառումներ։ 1930 թ. լինսորվարի 20-ին ՀամԿ(թ)կ Կենտկոմը հրավիրեց երկրամասային և նախանձական կուսակցական կազմակերպությունների խորհրդակցություն, որը դատապարտեց կոլտնտեսային շարժման մեջ դրսելորված շտապողականությունը։ Կարևոր նշանակություն ունեցավ 1930 թ. մարտի 2-ին հրապառակված գյուղատնտեսական արտելի նոր կանոնադրությունը, որը պարզաբանում էր գյուղացիների արտադրական միջոցների համայնացման հարցերը։ Գյուղատնտեսական արտելի մեջ համայնացվելու էին գյուղացու բանող անասունները, գյուղատնտեսական մնեքնանները, տնտեսական շենքերը։ Համայնացման ենթակա չին բնակչի կառույցները, տնամերձ հողամասը, մանր անասունները, թռչունները և տնամերձ մշակելու գործիքները։ Կոլտնտեսականն իրավունք էր ստանում ունենալ մեկ կով։

Միութենական Կենտգործկոմի և ժողկոմինի որոշմամբ 1930 թվականի ընթացքում կոլտնտեսություններին տրամադրվեց 500 միլիոն ռուբլու վարկ, որը կարևորագույն նշանակություն ունեցավ կոլտնտեսային շինարարությունը խթանելու և նրան նոր թափ հաղորդելու գործում։

Խորհրդային Հայաստանում կուլակաթափման ասպարեզում թույլ տրված անհանդուրժելի սխալներն ու վրիփունները վերացմելու առումով կարևորագույն նշանակություն ունեցավ ՀամԿ(թ)կ Կենտկոմի նախագահությունում 1930 թ. ապրիլի 15-ին կայացած քննարկումը։ Կենտկոմի նախագահության հանճնարարությամբ հանրապետության Կենտգործկոմը և կառավարությունն ստեղծեցին հատուկ հանճնաժողովներ՝ ապակուլակացման գործում թույլ տրված սխալների հարցերով գրադարձու համար։ Հանճնաժողովների կատարած տքնածան աշխատանքի շնորհիվ 1930 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին միջակ գյուղացիության նկատմամբ թույլ տրված սխալները հիմնականում վերացվեցին։ Հանրապետության ութ շրջաններում ապակուլակացման 446 տնտեսություններից 256-ը, այսինքն կեսից ավելին, ճանաչվեցին որպես միջակ աշխատավորական տնտեսություններ և նրանց բոլոր իրավունքները վերականգնվեցին։ Բացահայտվեցին նաև աղաղակող անօրինականություններ։ Այսպես՝ պարզվեց, որ Ալավերդու շրջանում կուլակաթափ-

ված բոլոր 48 տնտեսություններն էլ միջակ էին: Դարալազգյազի շրջանում կուլակաթափված 22 տնտեսություններից միայն մեկն էր կուլակային: Ամբողջությամբ չեղյալ համարվեց Դափանի շրջանի մի քանի գյուղերի կուլակաթափումը: Իջևանի շրջանում միջակ էին կուլակաթափվածների 93, Շամշադինի շրջանում՝ 80 տոկոսը և այլն (ԴԺՊ, հ. 7, էջ 309): Վերադաս մարմինների որոշմամբ վերացվեցին բազմաթիվ ոչ կենտրոնակ կոլտնտեսություններ՝ հատկապես նախալեռնային և լեռնային շրջաններում՝ Թալինում, Վեդիում, Ազգիբեկովում, Թեշիշբենոյում, Աղբարայում, Ապարանում, Բասարգեչարում, Ալավերդում, Մարտունիում, Նոր Բայազետում և այլուր: 1930 թ. փետրվարի դրությամբ Եղած 665 կոլտնտեսություններից նույն թվականի հունիսի վերջին մնաց ընդամենը 380-ը: Սիածամանակ կազմակերպվեցին նոր կոլտնտեսություններ, և նոյն թվականի դեկտեմբերին դրանց թիվը հասավ 458-ի:

Զեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ կոլտնտեսային շինարարության հետագա ընթացքը կանոնավորվեց:

Կուլակության՝ որպես դասակարգի վերացման հիմնախնդիրը փաստական հարուստ նյութի հիմնա վրա քննարկված է Գուրգեն Գեղանյանի «Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպ-ի տարիներին (1921-1936)» (Երևան, 1978) աշխատության մեջ: Հեղինակը գրում է, որ Անդրեկրկոնի 1930 թ. փետրվարի 8-ի որոշմամբ երկրանախ համար սահմանվեց կուլակության երեք կարգ: Առաջին կարգի մեջ մտնում էր կուլակության հակահեղափոխական մասը, որը գենքը ձեռքին պայքարել էր խորհրդային իշխանության դեմ, իսկ կոլեկտիվացման շրջանում բացահայտորեն հանդես էր գալիս այդ քաղաքականության դեմ: Նախատեսվում էր, որ ապակուլակացումից հետո նրանք պատասխանատվության պիտի ենթակվեին, իսկ նրանց ընտանիքի անդամները տվյալ գյուղի հասարակության ընդհանուր ժողովի որոշմամբ և գավգործկոնի հաստատումից հետո պիտի արտաքսվեին հանրապետության սահմաններից:

Երկրորդ կարգի մեջ մտնում էին թշնաբար տրամադրված, սակայն բացահայտ պայքարի դուրս չեկած, մեծ կարողության տեր կուլակները, որոնք ապակուլակացումից հետո պետք է արտաքսվեին հանրապետության հեռավոր շրջանները՝ հիմնականում Կրասնոսելսկ և Բասարգեչար:

Երրորդ կարգի մեջ մտնում էին մնացած բոլոր կուլակային տնտեսությունները, որոնց ապակուլակացումից հետո թույլատրվում էր

Անույ իրենց բնակավայրերում և շնչապատկան հողամաս ստանալ (Գ. 4., էջ 209):

Ապակուլակացման վերաբերյալ որոշման մեջ հատուկ ընդգծված էր, որ այն պետք է կիրառել միայն համատարած կոլեկտիվացման շրջաններում, որտեղ գյուղացիության շուրջ 7 տոկոսն ընդգրկված էր կոլեկտիվացման մեջ: Մնացած շրջաններում պետք է իրականացվեր կուլակության սահմանափակման քաղաքականություն: Սահմանվում էր նաև, որ վերացված կուլակային տնտեսությունները չպիտի գերազանցին գյուղացիության թվի 3-5 տոկոսը:

Խորհրդային Հայաստանի կուլակների հիմնական մասը պատկանում էր երրորդ կարգին, որոնք խորհրդային կարգերի դեմ բացահայտ պայքար չէին մղել և խոշոր տնտեսական հզորություն չունեին: Աևանյան, ինչպես նշում է Գ. Գեղամյանը, համատարած կոլեկտիվացման շրջանում ապակուլակացումից հետո նրանց մեծ մասը՝ հաճախ առանց ընդհանուր ժողովների որոշման, արտաքսվեց իրենց բնակավայրերից, որը գյուղացիության մեջ դժգոհությունների տեղիք տվեց:

Կուլակությունը որպես դասակարգ վերացնելու ժամանակ առանձին տնտեսությունների նկատմամբ թույլ տված ավելորդ խստությունները չարիքի փոքրագույնն էին: Հիմնական սխալը, որ զանգվածային ընույթը էր կրում մեր հանրապետությունում՝ միջակ գյուղացիական տնտեսությունների ապակուլակացումն էր, որը լուրջ հետևանքներ կարող էր ունենալ: 1930 թ. ապրիլին հանրապետության Կենտգործկոնը և Մողկոնխորիի հատուկ հանձնաժողովները գրադպեցին թույլ տրված սխալների հարցով, և չեղյալ հայտարարեցին Ալավերդու, Շուրդուղուու, Ղափանի շրջանների ապակուլակացումը:

1930-ական թվականների սկզբներին հանրապետությունում նորից տարածվեց այսպես կոչված «բանդիտական շարժումը»: Բանդիտները հիմնականում կուլակային տարրերն էին, որոնց երեսն հարում լին միջակ և չքավոր գյուղացիները: Բանդիտիզմը բավականին տարրածված էր Մարտունու, Վեդու, Թալինի, Ղամարլուի շրջաններում, Զանգեզուրի, Լոռու, Ղարալազյազի գավառներում: Հայտնի էին Սարտիկների և Բալա Սարգսի բանդաները՝ Լոռիում, Մարտունի, Կարոյի և Այվազի խմբերը՝ Թալինում, Լագոյի խումբը՝ Դավալուու, Պարույրի բանդան՝ Ղարալազյազում և այլն (Գ. 4., էջ 213): Բանդիտական շարժմանը մասնակցող գյուղացիների գգալի մասը, ինչպես նաև նրանց լուր կամ բացահայտ համակրողների մեծ մասը միջակ կամ նույնիսկ չքա-

Վոր գյուղացիներ էին, որոնց նկատմամբ համատարած կոլեկտիվացման ժամանակ բռնություններ էին թույլ տրվել:

Առաջնորդվելով «Որքան մոտենում է սոցիալիզմի հաղթանակը, այնքան ուժեղանում է դասակարգային պայքարը» վերադաս մարմինների կողմից առաջ քաշված սխալ դրույթով՝ տեղական խորհրդային և կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքների գնահատման չափանիշը դարձավ թշնամիներին մերկացնելն ու ջախջախելը: Սկսվեց աջ ու ձախ կուլակներ հայտնաբերելու և դատելու մոլուցքը: Դատավորն ու դատախազը ուղղակի շրջովն էին գյուղերում կուլակ «որսալու» համար: Դատկապես շատ էին ծերբակալվում գյուղխորհուրդների և կոլտնտեսությունների նախագահներ, կուսքջի քարտուղարներ և այլ դեկավար աշխատողներ, որոնք իբր թե կուլակների քաղաքականություն էին վարում: Տնտեսական ամենափոքր անհաջողությունը քաղաքական գնահատական էր ստանում: Կոլտնտեսային արտադրությունը միանգամից չդրսենորեց իր առավելությունները նաև ավելի նկատմամբ և սկզբնական շրջանում բարձր արդյունքներ չտվեց: Ուստի հաճախ, գանգան օրենքտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով չկարողանալով ինչպես հարկն է կազմակերպել կոլտնտեսային արտադրությունը, տեղերում ծախողումների մեջքը սկսում էին բարդել երևակայական թշնամիների վրա և երեմն նեղ, անճնական և թայֆական հարաբերություններից ելնելով՝ պատճառ դառնում անհարկի զոհերի: Այդ երևույթը գնալով մեծ չափեր էր ընդունում: Այդ էր պատճառը, որ 1933 թ. գարնանը Դամ(բ)Կ Կենտկոմը պահանջեց տեղական կազմակերպություններից՝ վերջ դնել ապօրինի ծերբակալություններին:

Անշուշտ, անհատի պաշտամունքի ծևավորման տվյալ պայմաններում կատարած բազմաթիվ ապօրինությունները բավականին ծանր անդրադարձան մեր երկրի տնտեսական և հասարակական-քաղաքական առաջնորդացի վրա:

Արմատական փոփոխություններ կատարվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում: 1937 թվականին կոլտնտեսությունների մեջ ընդգրկվեցին Դայաստանի գյուղացիական տնտեսությունների 88,7 տոկոսը: 1932 թվականի 893 կոլտնտեսությունների փոխարեն 1937 թվականին Դայաստանում արդեն կային 1074 կոլտնտեսություններ և 16 սովորացներ, որոնցում կենտրոնացված էր հանրապետության ցանքատարածությունների 92,6 տոկոսը (Советская Армения за 40 лет, էջ 70):

Գյուղական ելեկտրակայանների կառուցման շնորհիվ ելեկտրիֆիկացման ենթակվեցին 68 կոլտնտեսություններ, մինչդեռ հնգամյակից առաջ այդպիսինների թիվն ընդամենը 28-ն էր:

1932-ի 45,4-ի դիմաց 1937 թ. հանրապետության բոլոր կոլտնտեսությունների համախառն եկամուտը կազմեց 181,1 ռուբլի:

Կառուցվեցին մի շարք ջրհան կայաններ, վերակառուցվեցին էջուածնի և Շիրակի ջրանցքները և 1932-ի 119,2 հազարի փոխարեն 1937 թ. հանրապետության ոռոգելի տարածությունները ավելացան 40 հազար հեկտարով ու կազմեցին 160,6 հազար հեկտար:

Դայաստանի գյուղատնտեսության մեջ տիրապետող դարձավ սոցիալիստական տնտեսաձեռ, աճեց նոր՝ բանվորների և գյուղացիների միջավայրից դրւու եկած սոցիալիստական մտավորականություն:

Թեևմա երրորդ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԽՈՐՃՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Քաղաքական բռնաճնշումները ԽՍՀՄ ներպետական կյանքի բերևս ամենաայլանդակ երևույթն է, որը չի կարող որևէ արդարացում ունենալ: Դանդես գալով քաքնված դասակարգային թշնամուն հայտնաբերելու և խստորեն պատժելու քողի տակ՝ այդ բռնաճնշումներն ընդունեցին շատ ավելի լայն չափեր ու հասան խորհրդային ժողովրդի բոլոր շերտերին՝ ամեն ինչ խժողո մսաղացի մեջ ներքաշելով բանվոր մարդկանց, գյուղացի աշխատավորներին, մտավորականությանը, կուսակցական ու պետական աշխատողներին, զինծառայողներին՝ ամենաստորինից մինչև ամենավերին աստիճանները:

Քաղաքական բռնաճնշումներն ունեին խորը սոցիալական ու քաղաքական պատճառներ: Դրանք պայմանավորված էին խորհրդային երկրում առկա տնտեսական շինարարության և քաղաքական կյանքի բարդություններով, դասակարգային պայքարի սրմանք, ներքաղաքական անկայունությանը, կապիտալիստական շրջափակման վտանգով և այլ իրողություններով:

1. Հասարակական կյանքը և քաղաքական քոնաճնշումները 1920–1930-ական թվականներին

Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանում՝ կապված 1920 թ. բոլշևիկների կազմակերպած մայիսյան ապստամբության ճնշման հետ, անհաջող հակամարտություն սկսվեց կառավարող դաշնակցական կուսակցության և բոլշևիկների միջև։ Այդ հականարտությունը երն ավելի խորացան 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո, որոնք իրենց կնիքը թողեցին երկրի հետագա քաղաքական կյանքի վրա։

Հայաստանում դաշնակցականների դեմ զանգվածային քաղաքան հետապնդումներն սկսվեցին խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին խկա ամիսներին։ Դրա առաջին արտահայտությունը նախկին հայկական բանակի շուրջ 1400 սպանների արտաքսումն էր Ռուսաստանի Ռյազան քաղաք։ Արտաքսվածների քվում էին 13 գեներալ և 15 գնդապետ (Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքան կյանքը Հայաստանում 1920–1940 թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» իրատ., Երևան, 2002, էջ 19)։ Նրանց մեջ էին ՀՀ գինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Թ. Նազարբեկյանը, գեներալ-լեյտենանտ Գամազովը, գեներալ Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը, գնդապետներ Մելիք-Աղամալովը, Բաբաջանով Եղբայրները, Մելիք-Շահնազարովը և ուրիշներ։

Վ. Ի. Լենինի մահից հետո (1924 թ. հունվարի 21) խորհրդային երկրի դեկապարի և կոմունիստական կուսակցության առաջնորդի տեղն զբաղեցնելու համար անհաջող պայքար սկսվեց Իոսիֆ Ստալինի և Լև Տրոցկու միջև։ Առաջնորդի թեկնածության հարցը քննարկվում էր նաև Խորհրդային Հայաստանում։

Պայքարն ավարտվեց Ի. Ստալինի հաղթանակով, որը տրոցկիզմը հայտարարեց իրեւ թշնամական գաղափարախոսություն, իսկ Լ. Տրոցկուն վտարեց նախ Մոսկվայից, իսկ 1929–ին՝ ԽՄՇՄ–ից։ Լ. Տրոցկին արտասահմանում ևս շարունակեց պայքարը Ի. Ստալինի դեմ, ուստի ՆԳԺԿ աշխատակիցները 1940 թ. օգոստոսին կազմակերպեցին նրա սպանությունը Մեքսիկայում։

Ի. Ստալինի կողմնակիցների և ընդդիմության միջև բանավեճն ընթանում էր մեկ երկրում սոցիալիզմ կառուցելու հնարավորության, պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման, միջակ գյուղացիության հետ բանվոր դասակարգի դաշինքի, համաշխարհային բանվորական շարժմանն աջակցելու և այլ հարցերի շուրջ։

Ղեկան 1923 թ. դեկտեմբերին Լ. Տրոցկին հանդես եկավ «Նոր կուրս» հոդվածով, որտեղ պնդում էր, թե վերևում ոչ մի դեմոկրատիա՝ ժողովրդավարություն չի կարող լինել, որ կուսակցությունը պետք է պետական ապարատը վերցնի իր հսկողության տակ, սակայն չպիտի խառնվի տնտեսական հարցերին։

Սակայն նրան մեղադրեցին «հակաբոլշևիկյան ռևիզիոնիզմի և հակալենինյան թեքման մեջ», իսկ տրոցկիստական օպոզիցիան՝ ընդդիմությունը, որակվեց որպես մանրբութուական թեքում։

1920–ական թվականներին տեղաշարժեր եղան նաև հանրապետության հասարակական–քաղաքական կյանքում։ Կառավարող կոմունիստական կուսակցության հաստատած միակուսակցական համակարգի պայմաններում անհանդուրժողական վերաբերմունք դրսերպվեց հայ ազգային–քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ, և վերջիններս, ենթարկվելով քաղաքական բռնաճնշումների, հարկադրված էին դադարեցնել իրենց գործունեությունը հանրապետությունում և երբեմն էլ նրա սահմաններից դուրս։ Այսպես՝ 1923 թ. հուլիսին սոցիալ–դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության Անդրկովկասյան Կենտրոնական կոնիստեն որոշում ընդունեց վերացնել կուսակցության տեղական կազմակերպությունները և դրանք միաձուլել կոնդունիստական կուսակցության մեջ։

1923 թ. նոյեմբերին Երևանում բացվեց նախկին շարքային դաշնակցականների համահայաստանյան այսպես կոչված «ինքնավերացման» համագումարը, որի առիթով Հայաստանում ինքնաբացահայտվեցին այդ կուսակցության ավելի քան չորս հազար անդամներ։ 1924 թ. տեղի ունեցավ նաև Դաշերիտմիտության ինքնավերացման համագումարը (ՀՅ դաշնակցությունը և Խորհրդային իշխանությունը, պատ. Խմբագիր և կազմող՝ Վ. Ն. Ղազախեցյան։ Երևան, 1999, էջ 130–150, 162–187)։ Ինչպես նշում է Հայաստանում քաղաքական բռնաճնշումների հետազոտող Արմենակ Մանուկյանը, ինչն այդ համագումարների մասնակիցների ցուցաներն էլ հետազայում իիմք հանդիսացան ՊԱԿ–ի համար՝ նրանց բռնաճնշումների ենթարկելու համար (Արմենակ Մանուկյան. Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1953 թթ., Երևան, 1999, էջ 37–38)։ Նույն հեղինակը նշում է նաև, որ դաշնակցությունն իսկապես չէր ընդունում կոնդունիստական վարչակարգը, ընդհուպ մինչև 1930 թվականը ընդհատակյա գործունեություն էր ծավալել Հայաստանում և արտասահմանից՝ մասնավորապես Իրանից, աշխատանքներ էր

կազմակերպում խորհրդային իշխանության դեմ: Իբրև դրա վկայություն՝ հեղինակը հիշատակում է այն փաստը, որ 1929 թվականին ՀԽՍՀ ՆԳԿ նարմինները Հայաստանում բացահայտել էին մի մեծ ճյուղավորված, ընդհատակյա դաշնակցական կազմակերպություն, որը հակախորհրդային գործունեություն էր իրականացնում հանրապետությունում (Ա. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 39):

Նշված տարիներին խորհրդային Հայաստանում պայքար է նվել նաև տրոցիկզմի դեմ: Ըստ Ա. Մանուկյանի հաշվարկների՝ ավելի ուշ՝ 1930-ական թվականներին, տրոցկիստ լինելու մեղադրանքով Հայաստանում բռնաճնշման է ենթարկվել 109 մարդ (Ա. Մ., էջ 38):

Քաղաքական կյանքի նման պայմաններում տեղի ունեցած կուսակցական գոտումներ, և նմիայն 1929 թ. ՀամԿ(բ)Կ շարքերից դուրս մնացին 170 հազար անդամներ:

Քաղաքական գործընթացներին զուգընթաց ԽՍՀՄ կյանքում երևում են նաև զանգվածային բռնաճնշումների առաջին դրսնորումները: Դրանք իրենց անմիջական արտահայտությունն էին ունենում ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը ևս, բնականաբար, առաջնորդվում էր ՀամԿ(բ)Կ-ից իշխող հրահանգներով: Կուսակցական կազմակերպություններում քննարկվում էին կենտրոնում ընդունված որոշումները և դատապարտում տրոցկիստական-զինվական բլոկի գործունեությունը: Սակայն ավելի շատ այդ ամենը դրսնորդվում էր հատկապես դաշնակցության, մասամբ էլ սպեցիֆիկների, ետքների ու հնչայանների դեմ կատարված քայլերով:

Հայաստանում ևս հանդես են զալիս Տրոցկու գաղափարներն ընդունող կոմունիստներ: 1927 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ ՀամԿ(բ)Կ կենտրոնի պլենում, որտեղ տեղական տրոցկիստների ղեկավար Եռյակը՝ Ռ. Սաֆրազբեկյան, Գ. Փիրզալյան, Պ. Ղազարյան, հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ ընդդիմանալով գեկուցող Ս. Համբարձումյանի դրույթներին: Հայտարարությունը տպագրվեց «Խորհրդային Հայաստան» թերթում, սակայն ընդունելություն չգտավ լայն զանգվածների մեջ, իսկ հիշյալ Եռյակը խստորեն դատապարտվեց:

Միաժամանակ Հայաստանի կոմկուսի ներսում խմբակային պայքար էր ընթանում, որն արտահայտվում էր դիմումների հղումով ՀամԿ(բ)Կ ղեկավարությանը, որոնցում քննադատում էին Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարության «թույլ աշխատանքը» գաղափարախոսա-

կան ճակատում և այլն: Դրա բնորոշ օրինակ է Ա. Եսայանի և Հ. Բաննահյանի 15 էջանոց նամակը ՀամԿ(բ)Կ կենտրոն, որտեղ ՀամԿ(բ)Կ լուստրում, նրա քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանը մեղադրվում են ազգայնամոլության, տրոցկիզմի մեջ: Աշոտ Հովհաննիսյանը որակվում է իբրև սպեցիֆիկ, որը 1914–1916 թթ. աշխատել է Եջմիածնի վանքում, և այս քարտուղար Երեմիա Բակունցը իբր եղել է Լեռնահայաստանի կառավարության անդամ, իսկ ժողովում նախագահ Սաքո Համբարձումյանը ունեացիայի շրջանում եղել է Շուշիի պատվավոր քաղաքացի բժիշկ, սպեցիֆիկ է եղել նաև Ս. Լուկաշինը և այլն: Այդ պայքարի արդյունքում նշված անձինք հեռացվեցին իրենց պաշտոններից: Կան նմանօրինակ բազմաթիվ այլ փաստեր ևս, որոնց բոլորի վրա հարկ չկա առանձին-առանձին կամ առնել: Նշենք միայն, որ սովորաբար նման նամակների արդյունքը լինում էր մարդկանց կուսակցության շարքերից վտարումը, ապա բանտարկությունը, աքսորը և ի վերջո՝ ֆիզիկական ոչնչացումը:

ՊքՎ մարմիններին հայտնի էր դարձել, որ գյուղխորհրդի նախագահ Մանուկ Խուշոյանի սպանությունը, ինչպես նաև նի քանի այլ ահաբեկություններ իրականացրել են դաշնակցականները (ՀՅ դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատ. Խմբագիր և կազմող՝ պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, 1999, էջ 198–208):

1927 թ. սեպտեմբերին ձերբակալվեց և Ռուսաստան աքսորվեց սպեցիֆիկների կուսակցության ղեկավար Դավիթ Անանունը (Դանիելյան):

1927 թ. մարտին դատապարտվեցին 15 մենշևիկ երիտասարդներ, որոնց ղեկավարն էր Սուլեյն Մխիթարյանը:

Որպես նախկին մենշևիկներ դատապարտվում են Արամայիս Երզնկյանը, Թադևոս Ավելիքենյանը, Նշան Մակինցը: Որպես նախկին եւեներ դատապարտվում են Ս. Սարկոսյանը, Պետիկ Թորոսյանը, Շրանտ Գալիկյանը, Եղուարդ Չոփուրյանը, իրավաբան Գրիգոր Չուրաբը (Շ. Չուրաբի հայրը — Ս. Կ., էջ. 4.):

Խորհրդային երկրի առաջին ղեկետներից մեկով Եկեղեցին անջատվել էր պետությունից, և որդեգրվել էր ընդգծված բացասական վերաբերմունք կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ:

Սակայն կրոնական գաղափարախոսությունը խոր արմատներ ուներ ժողովրդի մեջ, ուստի խորհրդային իշխանություններն ու կոմու-

նիստական կուսակցությունը ստիպված էին երկարատև պայքար մղել նրա դեմ:

1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին Խորհրդային Հայաստանում հրապարակվեց դեկրետ՝ հոգեւոր հաստատություններին պատկանող մշակութային հիմնարկությունների պետականացման մասին: Նշված հիմնարկություններն անցան լուսժողկոմատի տնօրինության տակ: Դեկտեմբերի 31-ին լուսժողկոմատի հրամանով արգելվեցին կրոնական առարկաների դասավանդունը և կրոնական ծեսերի կատարումը դպրոցներուն: Փետրվարի սկզբներին բռնագրավվեցին Եջմիածնի վանքի շենքերի և ունեցվածքի մի մասը, այդ թվում՝ ճեմարանի շենքերը:

1921 թ. նոյեմբերի 17-ի որոշմամբ հոգեւորականները գրկվեցին ընտրելու—ընտրվելու իրավունքից:

1922 թ. փետրվարի 2-ին Խորհրդադիների 1-ին համագումարուն ընդունված Խորհրդային Հայաստանի առաջին Սահմանադրության 6-րդ հոդվածով եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց: Եկեղեցին գրկվեց սեփականության իրավունքից, և սկսվեցին եկեղեցապատկան շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավումներն ու դրանք պետական սեփականություն հռչակելը: Մեկ այլ որոշմամբ եկեղեցին փաստորեն դրվեց ՆԳԿ մարմինների վերահսկողության տակ (Ա. Ս., էջ 68–69):

Խորհրդային Ռուսաստանում ուղղափառ եկեղեցին ենթարկվում էր ավելի ուժեղ հալածանքների: Այսպես՝ միայն 1922 թ. հունվարի 6-ի դեկրետի հիման վրա եկեղեցիներից բռնագրավվեց շուրջ 300 կգ ոսկի, 400 տոննա արծաթ, 64 կգ մարգարիտ, 16 կգ աղամանդ, իսկ 1923-ին պատրիարք Տիխոնը, որը փորձեց բողոքել՝ ծերբակալվեց (Ա. Ս., էջ 69–70):

Հայաստանում ևս նշված տարիներին եկեղեցիները փակվում էին, իսկ նրանց գույքը բռնագրավվում էր: 1939 թ. մարտին Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադեկյանը ՀԽՍՀ ՆԳԿ-ին ներկայացրեց բռնագրավված եկեղեցիների մի մեծ ցուցակ:

Հայաստանում ևս լայն ծավալ էր ստանում անաստվածների շարժումը: Սակայն Ռուսաստանի համեմատությամբ Հայաստանում Եջմիածնի նկատմամբ վերաբերմունքը ծայրահեղական չէր: Դրա վկայությունն է 1932 թ. Խորեն Ա. Մուրադեկյանի կաթողիկոս ընտրվելու փաստը, որը հայտնի կապերի մեջ էր դաշնակցականների հետ (Ա. Ս., էջ 81):

1917 թ. դեկտեմբերի 7-ին Ռուսաստանի ժողովնիսորիի որոշմամբ ստեղծվեց Զեկան՝ հակահեղափոխության և սարտաժի դեմ պայքարող խամառուսաստանյան արտակարգ հանձնաժողովը, որը մինչև իր մահը՝ 1926 թվականը, գլխավորում էր Ֆ. Զերժինսկին: Նրա կութագիայի մեջ էր նևան հայագիր բոլշևիկ վառամ Ավանեսովը:

1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին հանրապետության հեղկոմի դեկրետով ստեղծվեց ՀԽՍՀ արտակարգ հանձնաժողովը: Նրա առաջին նախագահն էր Այվազյանը (այլ տվյալներ չկան — Ս. Կ., Է. Գ.), իսկ 1921 թ. հունվարից մինչև 1924 թվականը Զեկայի նախագահն էր Շավարշ Ամիրխանյանը:

1922 թ. Համառուսաստանյան Զեկան վերանվանվեց Պետական քաղաքական վարչություն՝ ՊԲՎ, իսկ Հայաստանում այդպես վերանվանվեց 1926-ին:

1925 թ. ՀԽՍՀ ԿԿ-ի որոշմամբ ստեղծվեցին Զեկայի հատուկ խորհրդակցություններ՝ քաղկացած երեք մարդուց: Դա հնարավորություն էր ստեղծում քաղաքական բռնաճնշումներ իրականացնելու համար:

Ըստ Ա. Մանուկյանի տվյալների՝ 1920–1930 թվականներին Հայաստանի Զեկայի և ՊԲՎ-ի կողմից քաղաքական դրդապատճառներով դատապարտվել է 1246 մարդ, որից 44-ը գնդակահարվել է, 300-ը ազատվել են, մնացածները ստացել են 1–10 տարի կալանք (Ա. Ս., էջ 89):

1920-ական թվականներին ծերբակալվածների մեծ մասը նախկին դաշնակցական գործիչներ կամ ընդհատակյա դաշնակցական կազմակերպությունների անդամներ էին: 1924 թ. ծերբակալվում են Երևանի ընդհատակյա դաշնակցական կազմակերպության հինգ անդամներ, 1927 թ. Էջմիածնում ծերբակալվում են դաշնակցական ընդհատակյա կազմակերպության 59 անդամներ:

1928 թ. Երևանում բացահայտվում է 12 հոգուց բաղկացած դաշնակցական կազմակերպություն՝ Միքայել Մելիք–Մուրադովի գլխավորությամբ:

1929 թ. Վերջին Երևանում ծերբակալվում են ընդհատակյա դաշնակցական կազմակերպության 35 անդամներ՝ Գրիգոր Մոկացու գլխավորությամբ: Քիչ անց Եջմիածնում ծերբակալվում է 33 մարդ:

1923 թ. գարնանը սահմանը գաղտնի անցնելու փորձ կատարելիս ծերբակալվում են 10 մարդ:

1924 թ. փետրվարին Բաշ–Գյառնիում վճասագերծվում է Արքին (Արտյուշ) Քոչարյանի 11 հոգանոց բանդիտական խումբը:

1928 թ. մայիսին Դարավագյագում ձերբակալվում է Լևոն Բալայանի գլխավորած ընդհատակյա դաշնակցական խումբը, որոնք բանդիտական հարձակումներ էին կատարում բնակչության վրա (Ա. Ս., էջ 91–93):

1920-ական թվականներին ձեռնարկած միջոցառումները հիմք ծառայեցին 1930-ական թվականների լայնածավալ քաղաքական բռնաճշումներն իրականացնելու համար:

1930-ական թվականների բռնաճնշումները ԽՍՀՄ-ում չափազանց կարևոր երևույթ են երկրի ճակատագրում, որի անկողմնակալ վերլուծությունը դեռ չի տրված:

Դետագայում՝ 1954 թ. փետրվարին, Ն. Ս. Խրուչչովին տրվեց մի տեղեկանք, որն ստորագրել էին ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ռ. Ռուդենկոն, ներքին գործերի նախարար Ս. Կրուգլովը և արդարադատության նախարար Կ. Գորշենինը: Ըստ այդ տեղեկանքի՝ 1921 թվականից մինչև 1954 թ. փետրվարի 1-ը հակահետափոխական հանցագործությունների համար դատապարտվել է 3 միլիոն 777 հազար 380 մարդ, որից գնդակահարության՝ 642980-ը (С. Կարա-Մուրզա. *Советская цивилизация: от начала до Великой победы. Книга первая*. Москва, 2002, стр. 417):

Ըստ նույն հեղինակի՝ 1930 թվականին ստեղծվեց Գուլագի համակարգը (ГУЛАГ — Главное Управление Лагерей) ներառում էր հատուկ բնակավայրերը (աքսոր), երեք տարուց պակաս դատապարտվածների համար գաղութեները և ճամբարները: Դետագայում Գուլագի համակարգի մեջ մտցվեցին ԲԻՌ-երը (Бюро исправительных работ), որոնք գբաղվում էին հարկադիր աշխատանքի դատապարտվածներով՝ աշխատավարձի 25 տոկոսի չափով: Դայրենական պատերազմի նախօրյակին ԲԻՌ-երում գրանցված էին 1 միլիոն 264 հազար դատապարտյալներ, որոնց 97 տոկոսը աշխատում էին իրենց հիմնական աշխատավայրում: 1938 թվականին Գուլագի ճամբարներում գտնվել է 104826, իսկ 1947-ին՝ 427653 կալանավոր, այսինքն՝ բոլոր կալանավորների 54,3 տոկոսը:

Ս. Կարա-Մուրզայի համոզմամբ Գուլագի ճամբարները «Մահվան ճամբարներ» չեին և մահացության տոկոսը հավասար էր ազատության մեջ գտնվողների տոկոսին՝ 3 տոկոս: Միայն Եժովի՝ ներքին գործերի նախարար նշանակվելուց հետո, որը կարգադրեց պակասեցնել կալանավորների սմբի բաժինը, մահացության տոկոսը բարձրացավ մինչև 5,7-ի (Ա. Կ., էջ 17):

188

Պատերազմի սկզբից մինչև 1944 թ. հունիս Կարմիր բանակ գորակուվեցին 975000 կալանավորներ, որոնց գինծառայության համար պիտանի ճանաչվեցին: Այդ առումով Ա. Սոլժենիշինի պատմությունները 43 միլիոն գնդակահարվածների մասին՝ հեղինակի արտահայտությամբ անհեթերություններ են (Ա. Կ., էջ 417):

Այնուհետև Ս. Կարա-Մուրզան ներկայացնում է նշանավոր ամերիկացի պատմաբան սովետոլոգներ Ստիվեն Կոենի և Ռ. Կոնկվեստի տվյալները, ըստ որի՝ իբր 1939-ի վերջերին ԽՍՀՄ-ի բոլոր բանտերում և համակենտրոնացման ճամբարներում եղել են 9 միլիոն կալանավոր, և ցույց տալիս, որ իրականում այդ թիվը եղել է 1850258 մարդ, այսինքն՝ ամերիկացի հեղինակները 5 անգամ չափազանցրել են իրական թիվը (Ա. Կ., էջ 418):

Դեղինակը քննադատում է նաև վերակառուցման ակտիվիստներից մեկին՝ Ռոյ Սեդվեդիկին, որը նույնականացրել է 1988-ին գրում էր, թե 1937–1938 թթ. իր հաշվումներով իբր բռնաճնշման են ենթարկվել 5–7 միլիոն մարդ և «ուղղիչ–աշխատանքային ճամբարների» խիտ ցանցը ծածկել էր ամբողջ Երևանը: Այդ աղիքով Ս. Կարա-Մուրզան գրում է, որ ընդամենը կար 52 ճամբար, իսկ 1937-ին կալանավորների թիվը ավելացել է 175486 մարդով, որից 58-րդ հոդվածով՝ 80598 մարդ: 1938-ին ճամբարներում կալանավորների թիվն ավելացել է 319 հազարով, որից հակահեղափոխականի հոդվածով՝ 169108 մարդ: Իսկ Ռոյ Սեդվեդիկը Ս. Գորբաչովին մոտ կանգնած մարդ էր, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր:

Ս. Կարա-Մուրզան հակադրվում է ԽՄԿԿ Կենտկոմի կուսակցական հանձնաժողովի անդամ, Ս. Կիրովի սպանության գործը և 30-ական թթ. քաղաքական դատավարությունների գործերը հետաքննող հանձնաժողովի անդամ Օ. Շատունովսկայային, որը 1990–ին «Արգումենտի ի ֆակտի» թերթում գրել է «1935 թ. հունվարի 1-ից մինչև 1941 թ. հունիսի 22-ը ծերբակալվել է 19 միլիոն 840 հազար «ժողովրդի թշնամի»: Նրանցից 7 միլիոնը գնդակահարվել է: Մնացածների մեծ մասը գոհեվել է ճամբարներում»: Ինչպես եզրակացնում է Ս. Կարա-Մուրզան՝ ԽՄԿԿ բարձրաստիճան գործիչը բռնաճնշումների մասշտաբները գիտակցաբար չափազանցում է ավելի քան տաս անգամ, և այդ այն դեպքում, եթե իրական թվերն արդեն լայնորեն հայտնի են: Օրինակ՝ հայտնի էր, որ 1934 թ. հունվարի 1-ից մինչև 1947 թ. դեկտեմբերի 31-ը Գուլագի ճամբարներում մահացել է 963 հազար 766 մարդ, որոնց մեծամասնությունը ոչ թե «ժողովրդի թշնամիներ» են, այլ քրեականներ (Ա. Կ., էջ

189

418–419): Այդ բոլոր կեղծիքները Ս. Կարա–Մուլզան որակում է իբրև ԽՍՀՄ–ի դեմ մղվող հոգեբանական պատերազմի փոքրիկ դրվագներ:

Ամփոփելով ասած՝ Ս. Կարա–Մուլզան գտնում է, որ դա պայքար էր և որ բռնաճշումները քաղաքացիական պատերազմի շարունակությունն էին, որը տարբեր ծևերով շարունակվեց երեք տասնամյակ (էջ 425):

1930–ական թվականներին գաղափարական պայքարը կոնունիստական կուսակցության ներսում ավելի անզիջում բնույթ ստացավ: 1930 թվականին տեղի ունեցած ՀամԿ(բ)Կ 16–րդ համագումարում Ի. Ստալինը նշեց, որ ուժեղացել է մահացող դասակարգերի պայքարը խորհրդային իշխանության դեմ:

1929 թ. Վերջերին սկսված համատարած բռնի կոլեկտիվացումը հանդիպեց ուժեղ դիմադրության: 1930 թ. սկզբներից սկսվեց զանգվածային կուլակաթափությունը: Մինչև 1932 թվականը կուլակաթափվեցին և աքսորվեցին ավելի քան 382 հազար գյուղացիական ընտանիքներ: Ավելի առան «ժողովրդի թշնամիների» բացահայտումներ ու բռնությունները:

1930 թ. մարտի 2–ին Ստալինը հանդես եկավ «Գլխապտույտ հաջողություններից» հոդվածով, որտեղ խիստ քննադատեց տեղական մարմիններին՝ կոլեկտիվացման գործում թույլ տված սխալների համար: Մարտի 14–ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմն ընդունեց «Կոլտնտեսային շարժման մեջ կուսակցական գծի շեղումների մասին» որոշումը, որով պահանջվում էր վերջ տալ բռնի կոլեկտիվացմանը:

1934 թ. դեկտեմբերի 1–ին Ս. Կիրովը Լենինգրադում սպանվեց: Շատերն այդ սպանությունը վերագրում էին Ստալինին, սակայն Վերջերս հայտնաբերվել և հրապարակվել են բավականին համոզեցուիչ փաստեր, որոնք ապացուցում են, որ այդ սպանությունը տեղի է ունեցել խանդի հողի վրա (Ա. Մ., էջ 193):

Ս. Կիրովի սպանությունը ազդանշան դարձավ ԽՍՀՄ–ում զանգվածային բռնությունների համար, որն իր գագաթնակետին հասավ 1937–1938 թվականներին: Ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների՝ այդ թվականներին բռնադատվել է մեկ միլիոն 400 հազար մարդ: ԽՄԿԿ 20–րդ համագումարի նախօրյակին ստեղծված Պ. Պոսպելովի հատուկ հանձնաժողովը իր հաշվետվության մեջ նշել է, որ 1935–1940 թթ. երկրում հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով ծերբակալվել են մեկ միլիոն 635 հազար մարդ, որոնցից 688503–ը գնդակահարվել են:

Վերջին շրջանի մոսկովյան հրատարակություններից մեկում նշվում է, որ 1920–1930–ական թվականներին ԽՍՀՄ պատմությունը ներկայացնելու ամբողջական և անաշար չի լինի, եթե հաշվի չառնվի, որ այդ տարիներին երկիրն ուներ լուրջ տնտեսական և քաղաքական խնդիրներ: Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վերականգնումը հսկայական կամք ու ջանքեր էր պահանջում, որին խսկացես խանգարում ինը թե դրսից, թե՛ ներսից: Յեղափոխությունն ապրած, քաղաքացիական կոլյուներին ու օտարերկրյա հնտերվենցիային դիմակայած երկիրը օբյեկտիվորեն ծգտում էր դեպի «ուժեղ» ծեռք... Առկա էր նաև արտասահմանից հրահրվող ընդհատակյա կազմակերպությունների գործունեությունը: Այդ ամենը նպաստում էր Ստալինին՝ հաստատելու մենատիրություն (տե՛ս Ա. Մանուկյանի 104–րդ էջում արված հղում՝ Վ. Դմիտրիոնկո և այլն., Իстория ծեռացաւք, 20 թ., Մ., 1995, էջ 246):

1934 թ. ՀամԿ(բ)Կ 17–րդ համագումարում Ստալինը իր գեկուցման մեջ կանգ առավ նաև Ռուսականայում բացահայտված Սկրիանիկի ազգայնամոլական խմբի վրա և խնդիր դրեց պայքարել բոլոր ուղղությունների ազգայնամոլական թեքումների դեմ, թոյլ չտալ, որ դրանք անձնան պետական վտանգ: Դրանով փաստորեն հրահանգ էր տրվում բոլոր հանրապետություններում փնտրել և գտնել նման «պետական վտանգ» կրողներին և ճնշել նրանց:

Նշված ժամանակաշրջանի ստալինյան քաղաքականությունը արձագանք գտավ նաև Խորհրդային Հայաստանում: Այստեղ քաղաքական կյանքում տիրում էր այն մտայնությունը, թե իբր դաշնակցությունը խորհրդային իշխանության համար իրական վտանգ էր ներկայացնում նաև 30–ական թվականներին:

ՀամԿ(բ)Կ 17–րդ համագումարին մասնակցում էին 61 հայ պատգամավորներ, որոնցից 15–ը՝ Հայաստանից: ՀամԿ(բ)Կ ղեկավար մարմիններում ընտրված 8 հայերից 7–ը՝ բացի Ա. Միկոյանից, Ենթարկվեցին բռնաճշման: Դրանք էին ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ անդամ, Ղազախստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար, Աղրբեզանի Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղար Լևոն Միրզոյանը, որն, ի միջի այլոց, խիստ բացասական դեր է կատարել Ղարաբաղը Աղրբեզանի կազմում թողնելու հարցում, Խորհրդային վերահսկչ հանձնաժողովի անդամ Հնայակ Նազարեթյանը, որը Կովբյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5–ի նիստում քենարկեց Ղարաբաղը Աղրբեզանի կազմում թողնելու օգտին, Տաջիկստանի Կենտկոմի

առաջին քարտուղար Սուրեն Շադրունցը, Ռուբեն Մկրտչյանը (Լենինգրադ), Գրիգորի Խախանյանը (Մոսկվա), Սարգիս Դանիելյանը (Դիմեցէ):

Բոնածնշման ենթարկվեցին նաև համբաւետությունից դուրս աշխատող հանագումարի 22 այլ հայ պատգամավորներ:

Այդ տարիներին բռնաճնշվածների մեջ էին նաև Գայը (Դայկ Բժշկյանց), Գևորգ Ալիխանյանը, Լևոն Կարախանը և շատ ուրիշներ:

Ըստ "История России" (Под ред. М. Шумилова, С. Рябкина. С-П., 1997, с. 371) տվյալների՝ ԽՍՀՄ-ում 30-ական թվականներին բռնաճնշումների է ենթարկվել 6-7 միլիոն մարդ (Ա. Մ., էջ 109):

Ա. Մանուկյանի հաշվարկներով 1930-1933 թթ. Հայաստանում բռնադատվածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում կոլտնտեսականներն ու կուլակները՝ 3877 մարդ: Կուլակաթափման պատրվակով բռնադատվեցին նաև 89 հոգևորականներ: Ընդհանուր առմամբ, ըստ ՀՀ ԱԱԾ (Ազգային անվտանգության նախարարության) արխիվի տվյալների, 1929-1933 թթ. համատարած կոլեկտիվացման շրջանում բռնությունների են ենթարկվել 5615 մարդ: Բռնաճնշումներն իրականացվում էին հիմնականում Հատուկ խորհրդակցության որոշումներով (Ա. Մ., էջ 115): Չեկայի Հատուկ խորհրդակցություններն ստեղծվեցին 1925 թվականին և բաղկացած էին երեք հոգուց, որոնց նշանակում էր ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի նախագահությունը: Խորհրդակցություններին իրավունք էր տրված ՀԽՍՀ-ից մինչև երեք տարի ժամկետով վտարել պետության համար վտանգավոր մարդկանց: Այդ խորհրդակցությունները դարձան հետագայի ՆԳԿ եռյակների նախատիպը (Ա. Մ., էջ 85):

Խորհրդային Հայաստանում ևս, կապված համատարած կոլեկտիվացման հետ՝ աքսորվեցին և վտարվեցին կուլակ ճանաչված գյուղացիները: Միաժամանակ ԽՍՀՄ-ում տեղի էին ունենում բռնություններ մտավորականության նկատմամբ, որոնք առավել մեծ թափ ստացան Ս. Կիրովի սպանությունից հետո: Ինչպես գրում է Ա. Մանուկյանը՝ նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում հասարակական, քաղաքական գործիչների և մտավորականության նկատմամբ բռնարաքներ տեղի չեն ունենում՝ ՀամԿ(թ)Կ ԿԿ առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի դիրքորոշման շնորհիկ, որը սկզբնական շրջանում կարողանում էր ընդդիմանալ Լ. Բերիայի ճնշումներին: Նա ընդգծված դրական վերաբերմունք ուներ հայ մտավորականության և մասնավորապես Ե. Զառնեցի, Ա. Բակունցի, Վ. Ալազանի, Ն. Ստեփանյանի և այլոց նկատմամբ (Ա. Մ., էջ 116):

1936 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը Հայաստան ուղարկեց հանձնաժողով՝ Վեյնբաումի գլխավորությամբ, որը «լուրջ թերություններ» բացահայտեց տնտեսության բնագավառում: Մասնավորապես հանձնաժողովը պարզեց, որ Հայաստանում կառուցվել էին մի շարք տեղական նշանակության տնտեսական օբյեկտներ: Դետևությունն այն էր, թե իր Հայաստանի դեկավարությունը ցուցաբերում է տեղական՝ ազգայնամոլական մոտեցումներ և հանրապետության շահերը վեր է դասուն ԽՍՀՄ ընդհանուր շահերից: Դա նշանակում էր, որ օդակը սեղմվում էր ազգային նկարագիր ունեցող, ժողովրդի կողմից սիրված ու հարգված ՀամԿ(թ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի շուրջ: Իրականում դժգոհությունը Ա. Խանջյանից նրանում էր, որ նա «պատշաճ ձևով» չէր պայքարում երկիրը «հեղեղած» հակախորհրդային տարրերի դեմ, և նրա դեկավարության տարիներին հայ մտավորականության և դեկավար կադրերի շրջանում չէին կիրառվել զանգվածային բռնություններ:

1936 թ. գարնանը Հայաստանում ևս սկսվում է կուսակցական փաստաթղթերի փոխանակման կամպանիա, որն ավելի է սրում ներքաղաքական իրավիճակը: Հայաստանում կուսակցությունից հեռացվում է 3220 մարդ: Համեմատության համար նշենք, որ այդ թիվը Կրաստանում 7293 էր, Ադրբեյջանում՝ 11113:

1936 թ. մայիսի 26-ին ՀամԿ(թ)Կ բյուրոյի նիստում Ա. Խանջյանը ստիպված համաձայնվում է տրոցկիզմի մեջ մեղադրվող լուսավորության ժողովում, մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի դիրեկտոր Ներսիկ Ստեփանյանի ծերբակալանը:

1936 թ. հուլիսի 3-ին Ա. Խանջյանը մեկնում է Թբիլիսի՝ մասնակցելու ՀամԿ(թ)Կ Անդրեյկովովի բյուրոյի նիստին: Ինչպես վկայում են նրա կինը՝ Ռոզա Վինդգրերը և թիկնապահ Սանոյանը, նա հետք վերցրել էր կնոջը պատկանող «Լիգնոզե» մակնիշի փոքրիկ ատրճանակը:

ՀՀ ազգային անվտանգության արխիվում պահպանվող ԽՍՀՄ գինվորական դատախազության գնդապետ Ա. Վիտինսկու կազմած մի տեղեկանքի հիման վրա Ա. Մանուկյան այն համոզմունքն է հայտնում, որ Աղասի Խանջյանը 1936 թ. հուլիսի 9-ին սպանվել է ՀամԿ(թ)Կ Անդրեյկովի դեկավար Լ. Բերիայի աշխատասենյակում (Ա. Մ., էջ 123-126):

Իշխանությունները պաշտոնապես հայտարարեցին, թե իր Ա. Խանջյանն ինքնասպանություն է գործել: Նրա թաղման օրը՝ հուլիսի

12-ին, Երևանում անցկացվում է կուսակտիվի ժողով, ուր ելույթ ունեցած 23 հոգի Ա. Խանջյանին մեղադրում են դավաճանության, ազգայնամոլության, տրոցկիստ Ն. Ստեփանյանին հովանավորելու և այլ մեղքերի մեջ:

Ն. Ստեփանյանի ծերբակալությունը և Ա. Խանջյանի «ինքնապանությունը» դարձան զանգվածային հալածանքների ազդանշան Հայաստանում:

Ողբերգական վախճան ունեցավ Հայաստանի բոլշևիկյան կուսակցության հիմնադիրներից մեկը՝ 1928–1935 թթ. ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տեր–Գարդիելյանը: Նա ծերբակալվեց Մոսկվայում, որտեղ աշխատում էր ԽՍՀՄ թերև արդյունաբերության ժողկոմանում և ուղարկվեց Երևան՝ իր հայկական ազգայնամոլական կազմակերպության կենտրոնի ղեկավար: 1937 թ. օգոստոսի 21-ին Ա. Տեր–Գարդիելյանը դուրս նետվեց ՆԳԿ 3-րդ հարկի պատուհանից, կամ ավելի ստույգ՝ նրան դուրս նետեցին ՆԳԿ աշխատակիցներ Ի. Գևորգովը և Ե. Նիկողոսովը:

Թոնությունների զոհ դարձան ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի նախկին քարտուղարներ Գևորգ Ալիխանյանը, Սարգիս Մրապինյանը (Լուկաշին), Աշոտ Յովհաննիսյանը, Յայկ Յովսեփյանը, Յայկազ Կոստանյանը, Աղասի Խանջյանը, Ավիս Նուրիջանյանը, Ա. Մարգարյանը, Ս. Վարդանյանը, ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախկին նախագահներ Սաքո Դամբարձումյանը, Սահակ Տեր–Գարդիելյանը, Արմենակ Գուլյանը, Մ. Դանիելյանը, ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի նախկին նախագահներ Սերգո Մարտիկյանը, Գևորգ Դամեսօղյանը, Ա. Անանյանը, լուսժողկոմներ Ներսիկ Ստեփանյանը, Արտօն Եղիազարյանը, Լևոն Արիսյանը, Ա. Վարդապետյանը, ՀԼԿԵՄ քարտուղարներ Ս. Սոկացյանը, Ա. Յուզբաշյանը, Ֆինժողկոմներ Վ. Երեմյանը, Ր. Յաղոլուքյանը, հողժողկոմ Գովազեղինը և շատ ուրիշներ:

Թոնության ենթակվեցին նաև Հայեղկոմի առաջին նախագահ Սարգիս Կասյանը, ՌՍԴԲԿ հնագույն անդամներ Դանուշ Շահվերդյանը, Ռուբեն Դաշտոյանը, Արամայիս Երգնլյանը և ուրիշներ:

1936 թ. օգոստոսի 20-ին Թբիլիսիում իրատարակվող «Զարյա Կոստոկա» թերթում տպագրվեց Լ. Բերիայի «Փոշիացնել, հողմացրիվ անել սոցիալիզմի թշնամիներին» վերնագրով հոդվածը, որը գարեւով բռնությունների սաստկացմանը:

1936 թ. օգոստոսի 22-ին ծերբակալվեց Ամասիայի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ընծակ Տեր–Կահանյանը, որը տրոցկիստ Վաղարշակ

Տեր–Վահանյանի եղբայրն էր: 1937 թ. հուլիսի 8-ին դատարանը նրան դատապարտեց գնդակահարության:

1937 թ. դեպատեմբերի 16-ին Մոսկվայում ծերբակալվեց և Երևան տեղափոխվեց Հայաստանի մշտական ներկայացուցչի պաշտոնակատար Երվանդ Խոջամիրյանը: Նա գնդակահարվեց 1938 թ. հուլիսի 18-ին:

Տաս տարվա ազատագրկման ենթարկվեց Մոսկվայի Կարմիր պրոֆեսուրայի ինստիտուտի ունկնդիր Արտ Ադոյանը:

1938 թ. մայիսի 6-ին խոշտանգումներից բանտում մահացավ Ա. Դալոյանը: Բանտում է մահացել նաև Ա. Երգնլյանը:

1936 թ. նոյեմբերին ծերբակալվեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահի նախկին տեղակալ Արսեն Եսայանը և գնդակահարվեց: 1938-ին վեղակահարվում է ՀՕԿ-ի Փարիզի մասնաճյուղի ղեկավար Յայկազ Ղարագյուղանը՝ կինոդրամատուրգ Լևոն Ղարագյուղանի հայրը:

Ա. Խանջյանի փոխարեն ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար դարձավ Ա. Ամատունին, որը հնագանդորեն կատարում էր Լ. Բերիայի ցուցումները: Նրա օրոք քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում նոլեգնեցին նոր թափով:

1937 թ. սեպտեմբերին Երևան ժամանեց ԽՍՀՄ ՆԳԿ քննչական խումբը՝ Լիտվինի գլխավորությամբ, որը Ստալինից հանձնարարություն լր ստացել քացահայտել Ս. Տեր–Գարդիելյանի ինքնասպանության գործը և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկել: Այնուհետև Երևան են ժամանուն ՀամԿ(թ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Անաստաս Միկոյանը և Կենտկոմի ղեկավար կուսակցական մարմինների բաժնի վարիչ Գ. Մալենկովը: Երևանում նրանց է միանում Լ. Բերիան: Նրանք նասնակցում են 1937 թ. սեպտեմբերի 15-ին սկսված ՀամԿ(թ)Կ Կենտկոմի պլենումին: Պլենումը տևեց մինչև սեպտեմբերի 23-ը, որի արդյունքում Կենտկոմի քարտուղարներ Ա. Ամատունին և Ստ. Ակոպովը ազատվեցին իրենց պաշտոններից, հեռացվեցին կուսակցությունից և ծերբակալվեցին: Կենտկոմի կազմից հանվեցին և ծերբակալվեցին նաև Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Գուլյանը, Խ. Մուղուսին, Գևորգովը, Կոստիկյանը, Ար. Դաստակյանը, Ն. Կուրսելը, Ր. Յուզբաշյանը:

ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Թբիլիսիի քաղկոմի քարտուղար Գրիգոր Յարությունյանը: Նա այդ պաշտոնում աշխատեց մինչև 1953 թվականը և Ստալինի մահից հետո ազատվեց աշխատանքից:

1937 թ. հոկտեմբերին Լիտվինի կազմած գեկուցագրի համաձայն մեկ ամսվա ընթացքում ծերբակալվել են Հայաստանի 27 դեկավարներ, 100 պատասխանատու աշխատողներ, 936 դաշնակցականներ՝ ընդամենը 1183 մարդ, որոնցից 500-ը գնդակահարվել են (Ա. Մ., էջ 114):

1937 թ. հուլիսի 29-ին ծերբակալվում է Սևան-Զանգու շինարարության դեկավար, հայտնի ջրային ինժեներ Յովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը և «հակախորհրդային գործունեության համար» գնդակահարվում:

1938 թ. հունվարին Էտռական կուսակցությանը պատկանելու և կազմակերպված թշնամական գործունեություն ծավալելու մեղադրանքով ծերբակալվեցին Գ. Աղամալյանը, Վ. Սադոյանը, Գ. Տեր-Նակորյանը, Ա. Նալբանդյանը, Խ. Կեմչյանը, Պ. Թարվերդյանը, Մ. Շահպարոնյանը, Ս. Սարկոսյանը: 1956 թ. նրանք արդարացվեցին՝ հանցանքն ապացուցված չինելու պատճառով:

Ինչպես իրավամբ եզրակացնում է Արմենակ Մանուկյանը, 1930-ական թթ. բռնությունները Հայաստանում թողեցին իրենց բացասական ազդեցությունը: Ընդհատվեց ազնիվ, նվիրված կարդերի պատրաստման գործընթացը և ճանապարհ բացվեց բոլոր տեսակի պնակալեզների, քննողների, մարդկային և ազգային դեմքը կորցրածների բարձրացման ու դեկավար պաշտոնների գրավելու համար (Ա. Մ., էջ 149):

Դժ Ազգային անվտանգության նախարարության արխիվի կարձված գործերի ֆոնդում կատարված ուսումնասիրությունների հիման վրա Ա. Մանուկյանը եզրակացնում է, որ 1930-1938 թթ. Հայաստանում ստալինյան բռնությունների գոհ է դարձել 14904 մարդ, որոնցից 8837-ը բռնադատվել է 1936-1938 թվականներին: Մասնավորապես 1937-1938 թթ. բռնությունների է ենթարկվել 8104 մարդ (Ա. Մ., էջ 149-150):

1939 թվականին Հայաստանում բռնաճնշումների են ենթարկվել 765 մարդ, որոնցից 462-ը ազատ են արձակվել, 5-ը գնդակահարվել են, 5-ը մահացել են բանտում, մնացածները դատապարտվել են 1-20 տարվա բանտարկության:

Ամփոփելով արխիվային տվյալները՝ Ա. Մանուկյանը եզրակացնում է, որ 1930-1940 թթ. Հայաստանում ստալինյան բռնաճնշումների գոհ են դարձել մոտ 18000 մարդ: Դրանցից 8620-ը գյուղացիներ էին, 1322-ը՝ բանվոր-ծառայողներ, 733-ը՝ մտավորականներ (գիտնականներ, գրողներ, արվեստագետներ), 395-ը՝ ուսուցիչներ-մանկավարժներ, 242-ը՝ գիտնականներ, 161-ը՝ ՆԳԺԿ աշխատակիցներ, 88-ը՝

բժիշկներ և այլն: Դա մեծ աղետ էր առանց այն էլ փոքրաթիվ բնակչություն ունեցող հանրապետության համար: Բնադրամատվածներից 12806-ը հայեր էին, 1092-ը՝ աղբբեջանցիներ, 591-ը՝ ողումներ, 95-ը՝ քրդեր, 71-ը՝ եզրիներ և այլն:

1920-1940 թթ. տարբեր քաղաքական մեղադրանքներով Հայաստանում բռնաճնշումների են ենթարկվել 41 իրավաբաններ՝ դատարանների և դատախազության աշխատակիցներ: Դրանցից 26-ը բռնությունների են ենթարկվել 1937-1938 թթ.:

1936 թ. հայ գրողներից և գրականագետներից ծերբակալվեցին Ա. Բակունցը, Գ. Մահարին, Վ. Թորովենցը, Դ. Մակինցյանը, Դր. Սիմոնյանը, Վ. Նորենցը, Գ. Կանանեցին, Վ. Ալազանը:

1937 թ. ծերբակալվեցին ե. Չարենցը, Զ. Եսայանը, Վ. Միքայելյանը, Թ. Ավդալբեկյանը, Խ. Ավդալբեկյանը, Մ. Արմենը, Ա. Վշտումինին, Վ. Անանյանը, Դ. Գարիբելյանը, Ե. Չուբարը և ուրիշներ (Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., Երևան, 1999, էջ 82-83):

Արվեստի գործիչներից բռնադատվել են թատերական գործիչ Մկրտիչ Զանանը, Հայկինոյի տնօրեն Դանիել Ղանունին, կինոռեժիսոր Ամասիա Տեր-Մարտիրոսյանը, պարուսույց Վահրամ Արիստակեսյանը, ճարտարապետների միության նախագահ Գևորգ Քոչարը, ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանը, քանդակագործ Երվանդ Քոչարը, երաժշտագետ Ռոբերտ Աթայանը և ուրիշներ (Ըույն տեղում, էջ 98-113):

Դոգենրականներից բռնադատվել են 175-ը, որոնցից 64-ը՝ 1937-1938 թթ.: Ա. Մանուկյանը նշում է, որ տարածված այն կարծիքը, թե կարողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը զոհ է դարձել իշխանությունների կղզմից կազմակերպված ահաբեկչությանը, փաստորեն չի հաստատվում (նշվ. աշխ., էջ 122): (Դոգենրականնության բռնաճնշումների մասին տես նաև Արմենակ Մանուկյան, Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938, ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի, Երևան, 1997):

Պրոֆեսիոնալ գրպարտիչների մատնագրերի հիման վրա պետանվտանգության մարմինները «հայտնաբերում էին» վնասարարական կազմակերպություններ և հաշվեհարդար տեսնում հարյուրավոր անմեղ մարդկանց հետ: Այդ եղանակով հակահեղափոխական, վնասարարական կազմակերպությունները «հայտնաբերվեցին» Ստեփանավանի ազնվացեղ անասունների սովորություն, ՀԽՍՀ հողժողկոմատում,

կազմակերպվեցին որանց մասնակիցների կեղծ դատավարություններ, որոնց արդյունքում շատերը գնդակահարվեցին:

Քաղաքական բռնաճշումները շարունակվեցին նաև Հայրենական պատերազմից հետո և վերջ գտան միայն 1953-ին՝ Ի. Ստալինի մահով։

2. Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունը (1937 թ.)

1924 թվականի Սահմանադրության ընդունումից հետո ԽՍՀՄ-ում տեղի էին ունեցել արմատական փոփոխություններ։ Ստեղծվել էր սոցիալիստական հզոր ինդուստրիա, գյուղում հաստատվել էր կոլտնտեսային կարգ, ամբողջ Երկրում հաստատվել էր արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականություն, որը խորհրդային հասարակության հիմքն էր։ Երկրում լիկվիդացվել էին շահագործող տարրերը և մնացել էին բանվոր դասակարգը, գյուղացիությունը և աշխատավորական մտավորականությունը։

Նոր պայմաններում ԽՍՀՄ առաջին Սահմանադրության դրույթներն այլևս չեն համապատասխանում տեղի ունեցած փոփոխություններին։ Նոր Սահմանադրության ընդունումը դարձել էր կենսական անհրաժեշտություն։

ԽՍՀՄ խորհուրդների 7-րդ համագումարը 1935 թ. փետրվարի 6-ին որոշեց կազմել նոր Սահմանադրություն՝ հաշվի առնելով Երկրում տեղի ունեցած փոփոխությունները։ Ընտրվեց 31 հոգուց կազմված սահմանադրական հանձնաժողով, որը ծեռնամուխ եղավ նոր սահմանադրության նախագծի մշակմանը։

1936 թ. հունիսի 12-ին նոր Սահմանադրության նախագիծը հրապարակվեց մամուլում՝ համաժողովրդական քննարկման համար։ Քննարկումը տևեց 5,5 ամիս, արվեցին բազմաթիվ պարագաներում արդարական արդյունքները ամփոփվեցին տեղական խորհուրդների արտակարգ համագումարներում։

1936 թ. նոյեմբերի 25-ին Առողջապահության բացվեց ԽՍՀՄ խորհրդների 8-րդ արտակարգ համագումարը, որը քննարկեց նոր սահմանադրության նախագիծը։ Դեկտեմբերի 1-ին ընդունված որոշման մեջ հավանություն տրվեց ներկայացված նախագծին և այն ընդունվեց որպես

իրար: Կազմվեց 220 հոգուց կազմված խմբագրական հանձնաժողով, որի 3 օրվա ընթացքում ուղղումներ ու լրացումներ մտցրեց 38 հոդվածներում։ Դեկտեմբերի 5-ը դարձավ ԽՍՀՄ Սահմանադրության օր։

Սահմանադրությունը հաստատեց «Յուրաքանչյուրից» ըստ ընլունակությունների, յուրաքանչյուրին՝ ըստ աշխատանքի» սկզբունքը։ Այն ազդարարում էր, որ ԽՍՀՄ-ը բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական պետություն է, որի հիմքը ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական համակարգն է՝ արտադրական միջոցների ու գործիքների սոցիալիստական սեփականությունը։ ԽՍՀՄ-ի քաղաքական հիմքը աշխատավորների պատգամավորների խորհուրդներն են, որոնց և պատկանում է ամբողջ իշխանությունը։

Ըստ նոր Սահմանադրության՝ խորհրդային երկրի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն է՝ կազմված Միության խորհրդից և Ազգությունների խորհրդից, որոնք ընտրվում են ԽՍՀՄ քաղաքացիների ուղղակի ընտրությամբ։

Սահմանադրությունը բոլոր քաղաքացիներին տալիս էր աշխատանքի, հանգստի, կրթության, բուժմասարկումից օգտվելու և թոշակավորվելու իրավունք։ Կինը բոլոր բնագավառներում ուներ տղամարդուն հավասար իրավունքներ։ Յուրաքանչյուր քաղաքացին ուներ խղճի, խոսքի և մամուլի, ժողովների ու միտինգների, փողոցային երերի ու ցույցերի ազատություն, հասարակական կազմակերպությունների մեջ միավորվելու, անձի անձեռնմխելիության իրավունք։

Սահմանադրությունն արգելում էր մարդու կողմից մարդու շահագործումը։ Այն տալիս էր նաև խորհրդային քաղաքացիների պարտականությունների և բարոյական նորմերի հակիրծ ծևակերպումը, ըստ որի՝ աշխատանքը յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբազն պարտականությունն էր։ Դիմնական օրենքը պահանջում էր ազնվաբար վերաբերվել դեպի հասարակական պարտքը, սրբությամբ պահպանել պետական օրենքները, սոցիալիստական համակեցության կանոնները, լինել կարգապահ, ամրապնդել սոցիալիստական սեփականությունը։ Դոչակվում էր նաև, որ սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանությունը յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբազն պարտքն է։

Սահմանադրության հօչակած ընտրական համակարգը, որը խորհրդային գաղափարախոսության կողմից ներկայացվում էր իրու աշխարհում ամենադեմոկրատականը, ոչ մի սահմանափակում չէր ընդունում սոցիալական ծագման կամ դիրքի, սեռի, ազգային և ռասայա-

կան, զբաղմունքի և այլ հատկանիշների առումով: Սահմանվում էր, որ պետական իշխանության մարմինները ներքևից վերև ընտրվում են ընդհանուր, ուղղակի ընտրությամբ և գաղտնի քվեարկությամբ: Թեևնաժուի առաջադրման իրավունքը վերապահվում էր հասարակական կազմակերպությունների և աշխատավորների ընկերություններին:

Պատգամավորը պարտավոր էր իր կատարած աշխատանքի նասին հաշվետվություն տալ ընտրողների առջև: Ընտրողներն իրավունք ունեին ցանկացած ժամանակ հետ կանչել իրենց վատահությունը չարդարացրած պատգամավորին ու նրա փոխարեն ուրիշին առաջարել:

ԽՍՀՄ Խորհրդների 8-րդ արտակարգ համագումարի որոշմամբ Անդրֆեդերացիան լիկվիդացիայի ենթարկվեց՝ որպես իր գերն արդեն կատարած և Յայաստանի, Վրաստանի ու Ալբրեժանի ԽՍՀ-ները նոր Սահմանադրության համաձայն՝ որպես միութենական հանրապետություններ, ինքնուրույն կերպով մտան ԽՍՀՄ կազմի մեջ: Կազմվեցին նաև միութենական նոր՝ Ղազախական և Կիրգիզական հանրապետությունները: 1937 թ. վերջին ԽՍՀՄ կազմի մեջ կային 11 միութենական, 22 ինքնավար հանրապետություններ, 8 ինքնավար մարզեր և 10 ազգային օկրուգներ:

Միութենական հանրապետություն կազմելու համար անհրաժեշտ էր, որ տվյալ հանրապետությունը տարածքային առումով լիներ ծայրամասային ու սահմանակից լիներ որևէ օտար պետության հետ, որպեսզի Սահմանադրությամբ տրված իրավունքի համաձայն ցանկացած պահին հնարավորություն ունենար դուրս գալ ԽՍՀՄ կազմից:

Յայկական ԽՍՀ-ը տարածքային առումով գտնվում էր ԽՍՀՄ հարավում և սահմանակից էր Թուրքիային ու Իրանին, ինչպես նաև Վրացական ու Ալբրեժանական ԽՍՀ-ներին: Սահմանադրությամբ պահանջվում էր նաև, որ հանրապետությունը այս կամ այն ազգության անունով կոչելու դեպքում տվյալ ազգությունը մեծամասնություն կազմի, իսկ 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը հանրապետության բնակչության 82,8 տոկոսն էր կազմում: Պահանջվում էր նաև, որ միութենական հանրապետության բնակչությունը մեկ միլիոնից պակաս չի-ներ: Եթե 1926-ին հանրապետությունը 881290 էր, ապա 1936-ին այն հասավ մեկ միլիոն 280 հազարի: Այսպիսով՝ 1936 թ. ԽՍՀ-ը ուներ բոլոր պայմանները՝ ԽՍՀՄ-ի մեջ իբրև սուվերեն հանրապետություն մտնելու համար:

ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնելու կապակցությամբ Խորհրդային Յայաստանը պարտավորվում էր ստեղծել իր սեփական Սահմանադրությունը:

Դեռևս 1936 թ. հունիսին, ԽՍՀՄ Սահմանադրության նախագծի հրապարակումից անմիջապես հետո, ՅիՍՀ Կենտգործկոմի նստաշրջանի որոշմամբ ստեղծվեց Սահմանադրական հանճնաժողով (Նախագահ՝ Ա. Խանջյան), որը նշակեց Սահմանադրության նախագիծ: Յամաժողովրական քննարկման համար հոկտեմբերին այն հրապարակվեց մանուլում:

1937 թ. փետրվարի 22-ին ՅիՍՀ Կենտգործկոմը հավանություն տվեց ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիման վրա Մտեղծված ՅիՍՀ Յիմանական օրենքի նախագծին: Այն քննարկվեց բազմաթիվ աշխատանքային կոլեկտիվներում, տեղի ունեցած բազմամարդ միտինգներ ու ժողովներ: Իբրև կանոն՝ այն ժամանակներում նման փաստաթղթերն ու նախագծերը արժանանում էին ջերմ, միահամուր հավանական ու պաշտպանության: Ժամանակի ոգին էր այսպիսին: «Խորհրդային Յայաստանի Սահմանադրությունը ԽՍՀՄ-ի Սահմանադրության մսից ու արյունից է,— գրել է հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Խանիկյանը: Յայկական ԽՍՀ Սահմանադրությունը դարերով շահագործված մեր ժողովրդին հոչակում է տեր և տնօրեն վեհապետական բոլոր իրավունքներով իր հայրենիքի նշակույթի և աշխատանքի» (ՅԺՊ, հ. 7, էջ 280):

1937 թ. մարտի 20-ին իր աշխատանքները վերսկսեց Յայաստանի Խորհրդների 9-րդ արտակարգ համագումարը, որտեղ ՅիՍՀ նոր Սահմանադրության նախագծի մասին գեկուցումով հանդես եկավ Կենտգործկոմի նախագահ Գ. Յանեսօղյանը: Մարտի 23-ի որոշմամբ համագումարը հաստատեց ՅիՍՀ նոր Սահմանադրությունը: Որոշվեց նաև Անդրֆեդերացիան համարել վերացված:

ՅիՍՀ նոր Սահմանադրությունը անրապնդում էր այն արմատական փոփոխությունները, որոնք տեղի էին ունեցել հանրապետության տնտեսության, մշակույթի և հասարակական-քաղաքական կյանքի բնագավառներում:

Սահմանադրությունը հաստատեց, որ Յայկական ԽՍՀ-ը բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական պետություն է, որի քաղաքական իմքը աշխատավորների պատգամավորների խորհրդներն են, իսկ տնտեսական հիմքը՝ արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը:

Սահմանադրությունը քաղաքացիներին տալիս էր աշխատանք ստանալու իրավունք; իսկ ծերության և անաշխատունակության դեպքում ապահովում նյութական միոցներով, նախատեսում ձրի բուժապահապետում: Աշխատավորներն ապահովում էին ձրի բնակարաններով: Տրվում էր նաև ձրի կրթություն, պարտադիր ընդհանուր կրթություն:

Սահմանադրությունը պարտավորեցնում էր բոլոր քաղաքացիներին՝ հարգել սոցիալիստական համակեցության կանոնները, պաշտպանել սոցիալիստական սեփականությունը, ազնվորեն ծառայել ԽՍՀՄ գինաքաջ ուժերում:

Բոլոր քաղաքացիներին տրվում էր խոսքի, մամուլի, ժողովների, միտինգների, երթերի ու ցույցերի ազատություն:

Դատուկ նշվում էր, որ ԽԽՍՀ-ը իրավահավասար հանրապետություն է և կամավոր կերպով է մտել ԽԽՍՀ կազմի մեջ: Նոր Սահմանադրությունը արտացոլում էր հանրապետության առանձնահատկությունները, ընդգծում ազգային մշակույթի ու լեզվի զարգացման, մյուս բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների հետ փոխադարձ հարաբերությունների կարևորությունը, հանրապետությունում բնակվող բոլոր ազգերի՝ հայերի, ադրբեջանցիների, ռուսների, քրդերի և այլոց իրավահավասարություն ու բարեկամությունը:

Ընդգծվում էր նաև, որ Հայկական ԽԽՍՀ-ը ոչ թե ֆենքրատիվ, այլ ունիտար, սուվերեն պետություն է, որի կազմում չկան ինքնավար կազմավորումներ: Նշվում էին նաև մի շարք այլ առանձնահատկություններ, որոնք հատուկ էին միայն ԽԽՍՀ-ին:

Հայկական ԽԽՍՀ Սահմանադրությունը իր հիմնական կառուցվածքով ու սկզբունքներով համապատասխանում ու ամբողջովին ելնում էր ԽԽՍՀ Սահմանադրության հիմնական դրույթներից, քանի որ թե ԽԽՍՀ և թե Հայկական ԽԽՍՀ Սահմանադրությունների տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը նույնն էին: ԽԽՍՀ բոլոր հանրապետությունների սահմանադրություններում էլ օրենսդրորեն ամրապնդված էր կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դերը:

ԽԽՍՀ Կենտգործկոմի նստաշրջանը 1937 թ. հուլիսի 9-ին հաստատեց «ԽԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների կանոնադրությունը», որի հաճածայն ծոցվում էր ընտրության նոր ձև՝ գաղտնի, ուղղակի և հավասար: Եթե նախկինում ընտրություններն անցկացվում էին ըստ աշխատավայրի, ապա այժմ դրանք տեղի էին ունենալու ըստ քաղաքացիների բնակավայրի:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները կայացան 1937 թ. լեկտեմբերի 12-ին, որին մասնակցեց ընտրողների 96,6 տոկոսը: Խրանցից 40 տոկոսից ավելին բանվորներ էին, 30 տոկոսը՝ գյուղացիներ և մոտ 30 տոկոսը՝ մտավորականներ:

Հայկական ԽԽՍՀ-ից ընտրություններին մասնակցեց շուրջ 591 հազար մարդ, կամ ընտրողների 95,2 տոկոսը:

Հայկական ԽԽՍՀ-ից Գերագույն խորհրդի կազմում ընտրվեց 29 պատգամավոր, որոնցից 4-ը՝ Միության, 25-ը՝ Ազգությունների խորհրդում: Դրանց թվում էին Անաստաս Միկոյանը, Կարո Հալաբյանը, Մացակ Պապյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, Արամ Փիրուզյանը և ուրիշներ:

ԽԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները տեղի ունեցան 1938 թվականի հունիսի 12-ին ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահություն և կազմեց կառավարություն՝ ժողովումխորհ: Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ ընտրվեց Մացակ Պապյանը (1901-1962), որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1954 թվականը: Ժողովումխորհի նախագահ հաստատվեց Արամ Փիրուզյանը:

Ամբողջ հանրապետությունում ընտրվեց 38 շրջանային, 9 քաղաքային, 4 քաղաքային-շրջանային, 671 գյուղական և 18 ավանային խորհուրդներ:

ԽԽՍՀ Սահմանադրությունը երաշխավորում և ապահովում էր ԽԽՍՀ-ի, ինչպես նաև բոլոր ազգային հանրապետությունների անկախությունն ու սուվերեն իրավունքները տնտեսական և մշակութային շինարարության բոլոր ոլորտներում:

Հայկական ԽԽՍՀ սուվերենությունը՝ ինքնիշխանությունը, հաստատվում էր նրա Սահմանադրությամբ, որտեղ ասված էր, որ ԽԽՍՀ-ը տնտեսական, քաղաքական և պաշտպանության գծով փոխադարձ օգնության նպատակով միավորվում է մյուս ազգային հանրապետությունների հետ և կամավոր կերպով մտնում է ԽԽՍՀ-ի մեջ՝ նրա կազմից ազատորեն դուրս գալու իրավունքի վերապահումով:

Սահմանվում էր, որ հանրապետությունն ունի իր որոշակի տարածքը, որն անձեռնմխելի է ու նրա փոփոխման հարցը որոշում են ինքը՝ ժողովուրդը և նրա պետական բարձրագույն մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը:

ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդի նախագահը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահին տեղակալներից մեկն էր, իսկ ՀԽՍԴ ժողովնախորհի նախագահը մտնում էր ԽՍՀՄ կառավարության կազմի մեջ:

Սիութենական որևէ հանրապետության պահանջի դեպքում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդողը պարտավոր էր արտահերթ նստաշրջան հրավիրել և առաջարկված հարցի մասին հանրաքվե հայտարարել:

Սիութենական հանրապետությունները կարող էին նաև օրենքների նախագծեր ներկայացնել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի քննարկմանը, պահանջել այս կամ այն օրենքի փոփոխություններ ու լրացնեներ:

ԽՍՀՄ բոլոր քաղաքացիների համար հանրապետությունների սահմանները որևէ արգելք չեն ստեղծում, նրանք կարող էին ազատ երթևել ողջ տարածքում և ապրել ու աշխատել իրենց ցանկացած վայրում:

Հանրապետության պետական բարձրագույն ինքնուրույն մարմիններն էին ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդողը և նրա նախագահությունը, ժողովնախորհը՝ իր ժողովնատներով ու գերատեսչություններով, դատախազությունը և գերագույն դատարանը:

ՀԽՍԴ-ն ուներ իր մայրաքաղաքը, պետական գինանշանը, դրոշը և պետական օրիններօց:

ՀԽՍԴ մայրաքաղաքը Երևանն էր, պետական գինանշանի հեղինակը՝ Սարտիրոս Սարյանը, պետական օրիններօցի հեղինակներն էին կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը և բանաստեղծ Սարմենը: Պետական դրոշը կարմիր էր՝ մեջտեղում կապույտ շերտով, իսկ վերին ծախ անկյունում նուրծ-մանգաղի պատեմերն էր՝ բանվորագյուղացիական դաշինքի խորհրդանշիցը:

ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդուն ընտրվում էր չորս տարի ժամանակով՝ վեց հազար բնակչից մեկ պատգամավորի հաշվով: Պատգամավորության թեկնածու կարող էր առաջարկել հանրապետության 21 տարին լրացած յուրաքանչյուր քաղաքացի՝ առանց ռասայական ու ազգային խտրության, սերի ու դավանանքի, կրթության ցենզի, նստակյացության, սոցիալական ծագման, գույքային դրության, անցյալում գործունության հանգանակների հաշվի առնման:

Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը հանդիսանում էր հանրապետության իրավական իշխանության բարձրագույն ծեզը, որի նիստերը հրավիրվում էին տարեկան երկու անգամ: Անհրաժեշտության դեպքում ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդի նախագահության, կամ պատգամա-

վորների թվի մեկ երրորդի պահանջով կարող էր հրավիրվել արտահերթ նստաշրջան:

ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդողը բաղկացած էր մեկ պալատից, որի կազմում ընդգրկված էին մյուս ազգությունների ներկայացուցիչները:

Նոր Սահմանադրությունը օրենսդրական ֆունկցիան վերապահում էր միայն Գերագույն խորհրդին: Օրենքներն ուժի մեջ էին մտնում միայն Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում ձայների մեծամասնությամբ հաստատվելուց հետո:

Պատգամավորը պարտավոր էր հաճախակի հանդիպումներ ու նենալ ընտրողների հետ, լսել նրանց պահանջներն ու առաջարկները, օգնել նրանց:

Գերագույն խորհրդուն ուներ մշտական գործող հանձնաժողով՝ մանդատային և բյուջետային: Առաջինը ստուգում էր պատգամավորների լիազորությունները, երկրորդը վերահսկում էր ժողովնախորհի կողմից ներկայացված պետական բյուջեի կատարումը: Անհրաժեշտության դեպքում կարող էին ստեղծվել նաև ժամանակավոր հանձնաժողովներ:

Պատգամավորը կարող էր հարցադրում ներկայացնել պետական գործադիր մարմիններին, որոնք պարտավոր էին երեք օրվա ընթացքում պատասխանել: Նա օգտվում էր նաև անձեռնմխելիության իրավունքոց՝ չեր կարող դատական պատասխանատվության ենթարկվել կամ ձերքակալվել առանց Գերագույն խորհրդի, կամ նրա նախագահության համաձայնության:

ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը բաղկացած էր նախագահից, նրա երկու տեղակալներից, քարտուղարից և նախագահության 11 անդամներից:

ՀԽՍԴ պետական իշխանության բարձրագույն գործադիր մարմինը ժողովնախորհն էր: Այն կազմվում էր Գերագույն խորհրդի կողմից և հաշվետու էր նրա առջև: Ժողովնախորհը կազմված էր նախագահից, նախագահի առաջին տեղակալից և տեղակալներից, պետական պլանային հանձնաժողովի նախագահից, ժողովներից և պետական կոմիտեների նախագահներից: Ժողովնախորհը Սոսկվայում ուներ մշտական ներկայացուցչություն:

1937 թ. Սահմանադրությամբ տեղական նարմինները՝ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների գյուղական, ավանային, քաղաքացիական նախագահության խորհրդուները վերա-

կազմվեցին աշխատավորների պատգամավորների խորհուրդների: Տեղական խորհուրդների նստաշրջանները գումարվում էին տարեկան 4–6 անգամ: Առաջին նստաշրջանում ընտրվում էր գործադիր կոմիտե:

ՀԽՍՀ 1937 թ. Սահմանադրությունը տվյալ պատմաշրջանի համար կարևորագույն փաստաթուղթ էր:

Թեմա չորրորդ ԽՈՐԴՐՈՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽԱՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1938–1940 թթ.)

1939 թ. մարտին տեղի ունեցավ ՀամԿ(թ)Կ 18–րդ համագումարը, որը հաստատեց ԽԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության գարգացման երրորդ հնգամյա պլանի (1938–1942 թթ.) դիրեկտիվները: Արդյունաբերական արտադրանքի աճը հնգամյակում կազմելու էր 92 տոկոս: Նախատեսվում էր զարգացնել մեքենաշինությունը, ածխարդյունաբերությունը, ստեղծել նավարդյունաբերության նոր բազա՝ «Երկրորդ Բարու», 2,1 անգամ ավելացնել էլեկտրակայանների ընդհանուր հզորությունը, առաջ մղել քիմիական արդյունաբերությունը:

Նախատեսվում էր նաև ընդարձակել թերև և սննդի արդյունաբերությունը, ծավալել բնակարանային և մշակութային շինարարությունը:

Հայկական ԽԽՍՀ–ում պետք է ընդարձակվեր քիմիական արդյունաբերությունը, վերականգնուցվեր մետաղամշակությունը, մեքենաշինությունը և շինանյութերի արտադրությունը:

Նախատեսվում էր ամբողջապես ավարտել Քանաքեռի շինարարությունը, սկսել Գյումուշիեկի և Սևանի ստորերկրյա էլեկտրակայանի շինարարությունը:

Գյուղատնտեսության բնագավառում աճելու էր ՄՏԿ–ների, խոշոր ջրանցքների ցանցը, որի հիման վրա ընդլայնվելու էր այգեգործությունն ու բանջարաբուծությունը: Բոլոր կոլտնտեսություններուն ստեղծվելու էին անասնապահական ֆերմաներ:

1939 թ. մարտին ավարտվեց Ս. Կիրովի անվան գործարանի շինարարությունը և սկսվեց սինթետիկ կառուցուկի արտադրությունը: Շարք մտան Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական գործարանի մի շարք արտադրանասեր, գործարկվեց Ալավերդու ծծմբաթթվի

գործարանը: 1937–ի համեմատությամբ 1939–ին քիմիական արդյունաբերության աճը կազմեց 43 տոկոս:

Երևանի Զերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանը արմատապես վերակառուցվեց և դարձավ խոշոր մեքենաշինական ձեռնարկություն:

1938–ին ավարտվեց Լենինականի ենթակայանի կառուցումը, որը էլեկտրական էներգիայով ապահովեց տեղի արդյունաբերական ձեռնարկությունները:

1938–1940 թթ. ընթացքում շահագործման հանձնվեցին Լենինականի մանվածքային և գործվածքային ֆաբրիկաները, Երևանի ալրադաց կոմբինատը, Այրումի պահածոների գործարանը, Քանաքեռի 5–րդ և 6–րդ ագրեգատները և նրանց միացնող 326 կմ բարձրավոլտ հաղորդագծի կառուցումը, շարք մտան 7 գյուղական էլեկտրակայաններ:

Նշված ժամանակաշրջանում ժողովներության բոլոր ճյուղերում աշխատում էին շուրջ 700 բարձրագույն կրթությամբ մասնագետներ: Մտեղծվեց արհեստագործական ուսումնարանների և ֆաբրիկա–գործարանային դպրոցների լայն ցանց:

Հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանը 1937–ի համեմատությամբ 1940–ին աճեց 68 տոկոսով, էլեկտրաներգիայի արտադրությունը 258,6 միլիոն կիլովատ–ժամից հասավ 305,5 միլիոնի: Միայն խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատում էր 25 հազար բանվոր: (Հարօնի հազարամյակի աշխատում, 1957, ս. 22, 26):

1937–ի 71,6–ի դիմաց 1939–ին ժողովներության մեջ արդյունաբերական արտադրանը տեսակարար կշիռը կազմեց 77,7 տոկոս:

1940–ին արդեն կոլեկտիվացված էր Հայաստանի գյուղացիական տնտեսությունների 98,3 տոկոսը, և բոլոր ցանցատարածությունների 99,9 տոկոսը պատկանում էր կոլտնտեսություններին (Հարօնի հազարամյակի աշխատում, 1957, ս. 55):

Հնգամյակի առաջին տարիներին հանրապետության կոլտնտեսություններում կառուցվեցին 516 անասնապահական ֆերմաներ, և 1940–ին դրանց թիվը հասավ 3248–ի:

Զարկ տրվեց խաղողագործության ու պտղաբուծությանը: Եթե 1–ին և 2–րդ հնգամյակներում ստեղծվել էր 2300 հեկտար խաղողի նոր այգի, ապա միայն 1939–ին ստեղծվեց 2100 հեկտար (ՀԺՊ, հ. 7, էջ 402):

ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդի և ժողկոմիսորիի 1939 թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշմամբ կազմակերպվեցին հանրապետական և շրջանային հողային հանձնաժողովներ, որոնց խնդիրն էր բացահայտել հողօգտագործման բնագավառում քոյլ տրված խախտումները, հողերի շոայլումն ու կողոպուտը: Դրա շնորհիվ կոլտնտեսականներից վերցվեց 22,273 հեկտար հող, որն ապօրինարար նրանց էր տրվել իրեն տնամերձ հողամաս և վերադարձվեց կոլտնտեսություններին:

Երրորդ հնգամյակի առաջին տարիներին շահագործման հանձնվեցին մի շարք ջրանցքներ: 1940 թ. հունիսին շարք մտավ Նալբանդի ջրանցքը, որի երկարությունը 47 կմ էր: Այն ոռոգելի դարձրեց 2650 հեկտար հող: Ջրանցքը կառուցվեց Սպիտակի շրջանի կոլտնտեսությունների միջոցներով: Նրա ջրերը ոռոգելու էին նաև Սպիտակի շրջանի շաքարի ճակնդեղի դաշտերը:

1939 թ. շահագործման հանձնվեց Դալմայի ջրանցքը: 1940-ին հանրապետության ջրանցքների երկարությունը հասնում էր 502,5 կիլոմետրի, որոնք ոռոգում էին 77,647 հեկտար հող:

Արմատական միջոցառումներ ձեռնարկվեցին բամբակի, ծխախոտի, շաքարի, ճակնդեղի, խորդենու մշակության ուղղությամբ:

Գործերը լավ չէին հատկապես հացահատիկային մշակաբույսերի մշակության բնագավառում, որն ամենահետամնացն էր: Բնագավառն այդ վիճակից հանելու համար որոշվեց ստեղծել 16 սերմնաբուծական կոլտնտեսություններ:

Առաջընթաց տեղի ունեցավ անասնագլխաքանակի ավելացման ասպարեզում: Սակայն այդ բնագավառում կային մի շարք դժվարություններ, որոնք բնորոշ էին ամբողջ երկրին:

Հինգով ավելացավ ՄՏԿ-ների թիվը՝ 1937-ի 27-ի փոխարեն՝ 32, որոնք սպասարկում էին հանրապետության 1078 կոլտնտեսությունների:

1939 թ. Մոսկվայում բացվեց Համամիլիենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը: 1940-ին Հայաստանից ցուցահանդեսին մասնակցեցին 407 կոլտնտեսություն, 6 սովորություն, 2 ՄՏԿ, 107 ֆերմա, գյուղատնտեսության 3995 առաջավորներ (Социалистическое строительство Армянской ССР, էջ 91):

Երրորդ հնգամյակի տարիներին շարունակում էր բարձրանալ աշխատավորների կենսամակարդակը: Բանվորների միջին աշխատավարձն աճեց 25 տոկոսով, իսկ կոլտնտեսականների դրամական եկամուտներն ավելացան 2-3 անգամ: 1938-1941 թթ. Հայաստանի քաղաք-

և նարում կառուցվեց 247 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն: Հազարավոր կոլտնտեսականներ դուրս եկան գետնափոր կացարաններից և կառուցեցին նոր բնակարաններ: Գյուղերում կառուցվեցին բուժարաններ, ակումբներ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ:

Ավելանում էր կենսամթերքների արտադրությունը: Եթե 1937-ին արտադրվել էր 344 տոննա յուղ, ապա 1940-ին այն կազմեց 1559 տոննա, պանրի արտադրությունը՝ 748-ից հասավ 1876 տոննայի:

1937-ի 51 հիվանդանոցի (2000 մահճակալ) դիմաց 1939-ին հանրապետությունում կար 65 հիվանդանոց՝ 2950 մահճակալով:

ՀԽՍԴ-ում տեղի էր ունեցել բնակչության աճ. 1221334 մարդուց 1940 թ. այն հասել էր 1,3 միլիոնի (Народное хозяйство Армянской ССР, էջ 3):

Զարգանում էին Հայաստանի քաղաքները: Երևանից բացի, բարգավաճում էին Լենինականը, Կիրովականը, Ալավերդին, Արթիկը, Էջմիածինը, Ղափանը, Գորիսը, Նոր Բայազետը:

1940 թ. նոյեմբերին մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման 20-ամյակը: Այդ տարին Հայաստանը հետամնաց ազգարային երկրից վերածվել էր զարգացած ինդուստրիա ունեցող հանրապետության: Երկրում կառուցվել էին 25 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ՝ Երևանի սինթետիկ կառչուկի կոմբինատը, Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական գործարանը, Երևանի մեքենաշինական գործարանը, Լենինականի Մայիսյան ապստամբության անվան տեքստիլ կոմբինատը և այլն: Միայն խոշոր արդյունաբերության մեջ աշխատում էր 25000 բանվոր: 1913 թ. համեմատությամբ 72 անգամ ավելացել էր էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը: Բանվոր-ծառայողների թիվը հասել էր 142200-ի: Արդյունաբերական արտադրանքի տեսակարար կշիռը կազմում էր 78 տոկոս: Հանրապետությունում կար 1078 կոլտնտեսություն, 14 սովորություն, 32 ՄՏԿ (Народное хозяйство Армянской ССР, էջ 55):

* * *

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կապիտալիստական խոշոր երկրները բաժանվել էին երկու հակադիր խմբավորումների. մեկի մեջ էին Գերմանիան, ճապոնիան և Իտալիան, մյուսի մեջ՝ ԱՄՆ-ը, Անգլիան և Ֆրանսիան: Աշխարհը վերաբաժանվելու նպա-

տակով առաջին խմբավորումը բացահայտորեն նախապատրաստվում էր համաշխարհային նոր պատերազմի:

1938 թ. սկզբներին ֆաշիստական Գերմանիան առանց լուրջ դժվարության փաստորեն զավթեց Ավստրիան, իսկ նույն թվականի աշնանը, օգտվելով Մյունիսինյան համաձայնությունից, ներխուժեց Չեխոսլովակիայի Սուլդետական մարզ:

1938 թ. ճապոնական զորքերը, խախտելով խորհրդային երկրի սահմանը, ներխուժեցին Խասան լճի շրջանը, սակայն Կարմիր բանակի հարվածների տակ հետ շպրտվեցին: 1939 թ. մայիսի 11-ին ճապոնացիները Խալիխին գոլ գետի մոտ ներխուժեցին Մոնղոլական ժողովրդական հանրապետության տարածքը, սակայն խորհրդա-մոնղոլական միացյալ զինված ուժերը զախչախեցին նրանց ու ՄԺԴ տարածքը մաքրեցին ազրեսորներից:

1939 թ. օգոստոսի 23-ին ԽՍՀՄ կառավարությունը գերմանիայի հետ կնքեց չհարձակվելու պակտ, որով պատերազմի վտանգը խորհրդային երկրից որոշ ժամանակով հեռացվեց:

1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին Գերմանիան պատերազմ սկսեց Լեհաստանի դեմ, որից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հայտարեցին Գերմանիային: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն սկսվեց:

Տասնյոթ օրվա ընթացքում գրավելով Լեհաստանի ողջ տարածքը՝ գերմանական զորքերը մոտեցան Արևմտյան Ուկրաինային և Արևմտյան Բելոռուսիային, որտեղ բնակվում էին 7 միլիոն ուկրաինացիներ և 3 միլիոն բելոռուսներ: Դեռևս քաղաքացիական պատերազմի տարիներին Լեհաստանը զավթել էր այդ յուրածքները:

1939 թ. սեպտեմբերի 17-ին խորհրդային Կարմիր բանակը՝ գերմանական զորքերի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով մտավ Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսիայի տարածքը:

1939 թ. նոյեմբերին սկսվեց խորհրդա-ֆիննական պատերազմը, որն ավարտվեց 1940 թ. մարտին՝ Կարմիր բանակի հաղթանակով: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1940 թ. հունվարի 15-ի հրամանագրով կարմիրբանակային Կարապետ Մինինյանը այդ պատերազմում խիզախության ու հերոսության համար արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Նա հայ ժողովրդի զավակներից առաջին խորհրդային Միության հերոսն էր: 1940 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին նույն կոչմանն արժանացան դիվիզիայի հրամանատար, հետագայում գեներալ-գնդապետ Միքայել Պարսեղովը, կրտսեր լեյտենանտ, հետա-

գլայում փոխգնդապետ Գրիգոր Յայրապետյանը, դասակի հրամանաւորի օգնական, հետագայում մայոր Խսահակ Մանասյանը (Կլիմենտ Խարությունյան, Յայ ժողովրդի մասնակցությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1939–1945 թթ.), Երևան, 2001, էջ 42–43):

Կարապետ Մինինյանը ծնվել է 1918–ին, Թիֆլիսում: 1942–ին ավարտել է Թթիլիսիի հրետանային ուսումնարանը: Ֆիննական պատերազմում ներկա է տանկի հրածիգ-ռադիոս: Ներսի կոչման արժանացել է Կարելական պարանոցում Մաներհայմի գծի ամրությունների ճեղքման ժամանակ (1939 թ. դեկտեմբեր) ցուցաբերած խիզախության համար: Յայրենական պատերազմի ժամանակ կովել է Յուլիսային Կովկասում, ստացել մայորի կոչում: Պատերազմից հետո ծառայել է հրամանատարական կազմեր պատրաստող զորամասում (ՀՍՐ, հ. 10, էջ 376, կ. 3, էջ 42–43):

Միքայել Պարսեղովը ծնվել է 1899 թ. ԼՂԻՄ–ի Մարտունու շրջանի Կոլյոնզաշեն գյուղում: 1916–1917 թթ. կովել է Ալացին համաշխարհային պատերազմի Կովկասայան ռազմաճակատում: 1918–1920 թթ. Կարմիր բանակի կազմում կովել է Միջին Ասիայում՝ խորհրդային իշխանության հաստատման համար: 1922–ին ավարտել է Տաշքենդի հրետանային ուսումնարանը, 1936–ին՝ Ս. Ֆրունզեի անվան ռազմական ակադեմիան: 1937–ից Լենինգրադի գինվորական օկրուգի հրետանու պետն էր: Խորհրդա-ֆիննական պատերազմում հրետանային դիվիզիայի հրամանատար էր, մասնակցել է Մաներհայմի գծի ճեղքմանը, որի համար 1940 թ. մարտի 21-ի հրամանագրով արժանացել է խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

Յայրենական պատերազմի սկզբին Կիևի գինվորական օկրուգի հրետանու պետն էր, այնուհետև Յարավարեմտյան ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալ, իսկ 1942–ի հունվարից՝ 40-րդ բանակի հրամանատար: 1942–ի ամռանը նշանակվել է Ներավորարևելյան ռազմաճակատի հրետանու հրամանատար, մասնակցել ճապոնիայի զախչախմանը:

1948–ին ավարտել է Գլխավոր շտաբի Կ. Վորոշիլովի անվան ռազմական ակադեմիան: 1954–ից Լենինգրադի գինվորական օկրուգի հրետանու հրամանատարն էր, 1962–ից՝ Կ. Կալինինի անվան հրետանային ակադեմիայի հրամանատարական ֆակուլտետի պետը: Պարգևատրվել է Լենինի 3, Կարմիր դրոշի 4, Սուվորովի 2–րդ աստիճա-

նի շքանշաններով: Մահացել է 1964-ին Լենինգրադում (ՀՍԴ, հ. 9, էջ 207, Կ. 3., էջ 42-43):

Արցախիներ են նաև Գ. Ջայրապետյանն ու Ի. Մանասյանը, որոնք նույնական մասնակցել են Ջայրենական պատերազմին: Նրանք Խորհրդային Սիության հերոսի կոչմանն են արժանացել Վիբորգի շրջանում ծավալված մարտերի համար՝ 1940 թ. ապրիլի 7-ի հրամանագրով: Նրանցից առաջինը մահացել է 1998-ին Երևանում, երկրորդը՝ 1974-ին Բաքվում (Կ. 7., էջ 42-43):

1939-ին ԽՍՇ-ը փոխօգնության պայմանագրեր կնքեց Լատվիայի, Լիտվայի և Էստոնիայի հետ, որի հիման վրա 1940-ի գարնանը Կարմիր բանակի զորամասերը մտան այդ երկրներ: Նրանց օգնությամբ Մերձավայրան երկրների բուրժուական կառավարությունները տապալվեցին: Լատվիայում, Լիտվայում և Էստոնիայում խորհրդային իշխանությունը վերականգնվեց: 1940 թ. օգոստոսին ԽՍՇ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը Լիտվական, Լատվիական և Էստոնական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություններին ընդունեց ԽՍՇ-ի կազմի մեջ:

Դեռևս 1918-ին Ռումինիան խորհրդային Ռուսաստանից զավել էր Բնարարիան և Յուլիսիսային Բուկովինան: 1940 թ. հունիսի 26-ին ԽՍՇ կառավարությունը հրապարակեց հայտարարություն՝ այդ տարածքները վերադարձնելու մասին: Ռումինիայի թագավորը պարտավորվեց չորս օրվա ընթացքում այնտեղից հանել իր գործերը: Ազատագրված տարածքներից կազմվեց նոր՝ Սոլդավական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը, որը նույնպես մտավ ԽՍՇ կազմի մեջ:

1940 թ. ապրիլին ֆաշիստական Գերմանիան գրավեց Դանիան, Նորվեգիան, Բելգիան, Դունայիան և ներխուժեց Ֆրանսիա: 1940 թ. հունիսի 22-ին Պետենի կառավարությունը կապիտուլյացիայի ենթարկվեց: Ֆրանսիայի գգալի մասը՝ Փարիզ մայրաքաղաքով, օկուպացվեց գերմանացիների կողմից: Գրավված երկրներում ֆաշիստները գազանաբար ոչնչացնում էին իրեա ազգաբնակչությանը: Այդ կապակցությամբ ինչպես շատ վայրերում, այնպես էլ Երևանում տեղի ունեցավ մտավորականության հանրահավաք, որտեղ իրենց զայրույթի խոսքն ասացին ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստուիթի Հայկանուշ Դանիելյանը, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին, ասմունքի վարպետ Սուրեն Քոչարյանը, կոմպոզիտոր Հարո Ստեփանյանը, գրող Ստեփան Զորյանը, վաստակավոր արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը:

Պաշտպանության կարիքներով պայմանավորված աշխատանքային կարգապահությունն ամրապնդելու նպատակով ԽՍՇ ժողովրդային 1938 թ. դեկտեմբերի 20-ին որոշում ընդունեց աշխատանքային գրքույկներ մտցնելու մասին, իսկ ԽՍՇ Գերագույն խորհրդային սահմանեց Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում, ինչպես նաև «Աշխատանքային արիության համար» և «Աշխատանքային գերազանցության համար» մեդալներ: 1940 թ. հունիսի 26-ին ընդունվեց «Ուրժամյա աշխատանքային օրվա, յոթնօրյա աշխատանքային շաբաթվա անցնելու և ծերնարկություններից ու հիմնարկներից բանվորների ու ծառայողների ինքնագույն հեռացումը արգելելու մասին» հրամանագիրը:

Երրորդ հնգամյակի երեք և կես խաղաղ տարիներուն ընդհատվեցին խորհրդային Սիության վրա ֆաշիստական Գերմանիայի ուստադրութ հարձակմամբ: Խորհրդային բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում և հայ ժողովուրդը թևակոլխեցին պատմության նոր փուլ՝ Ջայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանը:

Թեևմա հինգերորդ ԽՈՐՃՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920-1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմամբ նոր դարաշրջան սկսվեց հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքի բնագավառում:

1920-1940 թվականներին խորհրդային Հայաստանում իրականացվեց խոշորամասշտար մշակութային շինարարություն, որի պատմությունը բաժանվում է երկու փուլ: Առաջին փուլն սկսվում է Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմամբ և ավարտվում 1930 թվականին, երբ արդեն հնարավոր դարձավ հանրապետությունում մտցնել ընդիհանուր պարտադիր ուսուցում: Այդ փուլում մշակութային շինարարության հիմնական խնդիրն էր մշակույթը մատչելի դարձնել ժողովրդական ամենալայն զանգվածների համար: Դրան հասնելու համար խորհրդային իշխանության առաջին իսկ ամիսներին իրականացվեցին մի շարք արմատական միջոցառումներ. Վերացվեց լուսավորու-

թյան հին համակարգը, դպրոցն անջատվեց Եկեղեցուց, ազգայնացվեցին կրթական-մշակութային հիմնարկները, սկսվեց անգրագիտության վերացման գործը, ստեղծվեցին առաջին բուհերը:

Մշակութային շինարարության երկրորդ փուլն սկսվեց 1930 թվականի սկզբներից, որի հիմնական խնդիրը սոցիալիստական նոր մշակույթի զարգացումն էր լայնությամբ և խորությամբ:

Խորհրդային Հայաստանում մշակութային շինարարությունն սկսվեց անասելի ժամանակներում. բնակչության 80 տոկոսից ավելին անգրագետ էր, երկրում չկար ոչ մի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

1921 թ. սկզբներին ստեղծվեց Խորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը, որի առաջին ժողովն հաստատվեց ապագայի անվանի պատմաբան, ակադեմիկոս Աշոտ Դովհինիսայանը: Լուսողությունատի վրա էր դրված դպրոցների, մտավորական կադրերի պատրաստման, գրականության և արվեստի, հրատարակչական գործի անմիջական ղեկավարումը:

1920 թ. դեկտեմբերի 6-ի Հայեղկոմի դեկրետով հանրապետության սահմաններում պետական լեզու ճանաչվեց հայերենը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 17-ին Հեղկոմի և լուսողություններին պատկանող մշակութական կրօնական հաստատություններին պատկանող մշակութական հիմնարկները՝ դպրոցները, հնագիտական և ազգագրական թանգարանները, մատենադարաններն ու տպարանները:

Դպրոցներում արգելվեցին կրօնական առարկայի դասավանդումը, կրօնական ժիսակատարությունները:

1921 թ. հունվարի 8-ի ԽՍՀ լուսողությունի դեկրետով ստեղծվեց գեղարվեստական և հնագիտական արժեքների պահպանության հանձնաժողով, իսկ 1921 թ. փետրվարի 5-ի դեկրետով ազգայնացվեցին և լուսողությունատի տնօրինությանը հանձնվեցին էջմիածնի Մատենադարանը, թանգարանը և տպարանը:

1. Դպրոցական գործի կազմակերպումը

Ժողովրդական կրթության առաջնահերթ խնդիրը մինչև տասնյոթ տարեկան բոլոր երկսեռ երեխանների ձրի և պարտադիր ընդիանուր ու պոլիտեխնիկական կրթության իրագործումն էր:

Հայաստանում խորհրդային դպրոցի ստեղծումն ընթանում էր ծանր պայմաններում, անբավարար էին դպրոցական շենքերը, չկային դասագրքեր, գգացվում էր ուսուցիչների խիստ պակաս:

1921 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի ժողովնախորհը դեկրետ ընդունեց այլ նպատակներով օգտագործվող դպրոցական շենքերն անհապաղ ազատելու և դրանք լուսժողովում տնօրինությանը հանձնելու մասին:

1921 թ. հունվար-ապրիլ ամիսներին Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներում տեղի ունեցան ուսուցչական համագումարներ, որտեղ ուսուցչությանը կոչ արվեց ակտիվորեն ներգրավվել խորհրդային նոր դպրոցի ստեղծման աշխատանքներին:

1921 թվականին ԽՍՀ լուսժողովում որոշում ընդունեց Հայաստանում ստեղծել երկու հիմնական տիպի դպրոց՝ տարրական և յոթամյա: Այնուհետև որոշում ընդունվեց դասավանդումը մայրենի լեզվով անցկացնելու և ձրի ուսուցում մտցնելու մասին:

Զեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ 1921–1922 ուսումնական տարում Հայաստանում դպրոցների թիվը հասավ 506-ի՝ 47,7 հազար աշակերտներով: Իսկ 1925–1926 ուսումնական տարում արդեն հանրապետությունում գործում էր 758 դպրոց՝ 76,9 հազար աշակերտով (ՀՃՊ, հ. 7, էջ 427):

1926 թ. հունիսին ՀամԿ(ը)Կ Կենտկոմի պլենումը քննարկեց դպրոցական շինարարության հարցը և որոշում ընդունեց քաղաքային և գյուղական դպրոցների հիմնական տիպեր սահմանելու մասին: Նպատակահարմար հանրավեց քաղաքներում ունենալ եռաստիճան դպրոցներ՝ տարրական, յոթամյա, լրիվ միջնակարգ, իսկ գյուղական վայրերում հիմնական տիպ ճանաչվեց տարրական դպրոցը:

Բացվեցին նաև աշխատանքային և գյուղերիտ դպրոցներ:

1921–1928 թվականներին հանրապետության գյուղական վայրերում կառուցվեց 108 դպրոցական շենք, իսկ 1929–1932 թվականներին հանրապետությունում կառուցվեց 383 դպրոցական շենք, որոնցից 379-ը՝ գյուղերում:

1932–1933 ուսումնական տարում հանրապետությունում գործում էր 1099 դպրոց, որոնցից 782-ը տարրական, 302-ը՝ յոթամյա և 12-ը՝ միջնակարգ: Դրանցում սովորում էին 179 հազար աշակերտներ:

1930 թ. օգոստոսի 14-ին ԽՍՀ Կենտգործկոմը և ժողովնախորհը որոշում ընդունեցին ընդիանուր պարտադիր տարրական կրթության

մասին: Նույնանման որոշում Հայաստանում ընդունվեց 1930 թ. հոկտեմբերի 5-ին: Առաջին աստիճանի դպրոցներում ընդգրկվեց դպրոցահասակ երեխաների 98 տոկոսը:

Ընդհանուր պարտադիր ուսուցման անցնելու կարևորագույն պայմաններից մեկը դպրոցը մանկավարժական կադրերով ապահովելու էր, մինչդեռ 1922 թվականին Հայաստանի դպրոցներում ուսուցիչների թիվը պահանջվածից երեք անգամ պակաս էր:

1924 թ. տեղի ունեցավ Հայաստանի ուսուցիչների առաջին համագումարը, որտեղ գեկուցումով հանդես եկավ ժողովումխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինը: Ընդունված որոշումներով գյուղական ուսուցիչների սոցիալական վիճակը զգալիորեն բարելավվեց:

1930 թ. Հայաստանի կառավարությունը հաստատեց հանրապետության վաստակավոր ուսուցչի պատվավոր կոչում, որին առաջին արժանացավ Սիմակ Սահակյանը:

1921 թ. հոկտեմբերին բացվեց Երևանի ժողովրդական համալսարանը, որի կազմում էր նաև մանկավարժական ֆակուլտետը, իսկ 1922 թ. հոկտեմբերին՝ մանկավարժական ինստիտուտը: 1924–1925 ուս. տարրում այն կրկին միանում է պետական համալսարանին, իսկ 1930 թ. վերածվում է Արքյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի, 2002 թվականից՝ համալսարան:

Տարբեր ժամանակներում մանկավարժական տեխնիկումներ բացվեցին Երևանում, Լեռնականում, Ստեփանավանում, Գորիսում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում (Գավառ):

1927–1928 ուս. տարրում Հայաստանի դպրոցներում աշխատում էր 2598 ուսուցիչներ, որի միայն 10 տոկոսն ուներ բարձրագույն կրթություն:

1932 թ. հանրապետության ուսուցիչների թիվը հասավ 4500-ի:

1932 թ. հանրապետությունում պարտադիր տարրական կրթությունը լիովին իրագործվեց, որը և հնարավորթյուն տվեց անցնել յոթնամյա պարտադիր կրթության: Արդեն 1933–1934 թթ. հանրապետությունում գործում էր 377 յոթնամյա դպրոց, իսկ քաղաքներում անցումը յոթնամյա պարտադիր կրթության՝ ավարտվեց:

1938–1940 թվականների ընթացքում հանրապետությունում կառուցվեցին 460 դպրոցական շենքեր՝ 97 հազար աշակերտական տեղերով: Դրանցից 399-ը կառուցվեցին գյուղական վայրերում:

1940–1941 ուսումնական տարրում արդեն հանրապետությունում կար 1155 դպրոց, որոնցից 255-ը՝ տարրական, 572-ը՝ յոթնամյա և 325-ը՝ միջնակարգ:

Աշակերտների ընդհանուր թիվը հասավ 326617-ի: Գյուղական վայրերում գործող դպրոցների թիվը հասավ 1020-ի: 1932–1936 թթ. ընդունվեցին մի շարք կուսակցական–կառավարական որոշումներ, որոնցից հաստատվեցին դպրոցների երեք տիպեր՝ տարրական (4-րդ դասարան), ոչ լիովի միջնակարգ (7-րդ դասարան) և միջնակարգ (10-րդ դասարան):

2. Անգրագիտության վերացումը

Մշակութային շինարարության հաջորդ կարևորագույն խնդիրը հանրապետության չափահաս բնակչության անգրագիտության վերացումն էր:

1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին ՀԽՍՀ ժողովմխորհին ընդունեց նեկատ անգրագիտության վերացման մասին: Այն կենսագործելու նպատակով հանրապետության լուսժողովնատին աօքներ ստեղծվեց անգրագիտության վերացման արտակարգ հանձնաժողով:

Արտակարգ հանձնաժողովը որոշեց առաջին հերթին անգրագիտության վերացման աշխատանքները ծավալել 16–35 տարեկան բանվորների և գյուղացիների շրջանում: Գրագիտության ուսուցումը տարվում էր անգրագիտության վերացման կետերում, որի տևողությունը 3–6 ամիս էր: 1922–1923 ուս. տարրում Հայաստանում գործում էին անգրագիտության վերացման 316 կետեր՝ 6400 սովորողներով: Հաջորդ ուսումնական տարրում այդ կետերի թիվը հասավ 429-ի՝ 85000 սովորողներով:

1924 թվականին ստեղծվեց անգրագիտության վերացմանն աջակցող ընկերություն, որը հետագայում անվանվեց «Կորչի անգրագիտություն» ընկերություն: Ընկերությունը կոչ արեց տեղերում ստեղծել քիչներ, բաժանունքներ, գրագիտության կետեր: Ընկերությանը անդամագրվեցին հազարավոր աշխատավորներ, լուսավորության և մշակույթի աշխատողներ: Ընկերության կենտրոնական խորհրդի մեջ մտան գրող Ստեփան Զորյանը, հասարակական գործիչներ Կարո Ղազարյանը, Սերիկ Ռաֆյանը, Վարդանուշ Տարախյանը և ուրիշներ:

Լիկայանների՝ անգրագիտության լիկվիդացման կայաններում ընդգրկվեցին 16–39 տարեկանները: Եթե 1921–1923 թթ. հաշվարկներով Հայաստանում 1000 մարդուց գրագետ էր 169–ը, ապա 1926 թ. մարդահանությունում 252–ի: 1926 թ. Հայաստանում բնակչությունը էղին 16–39 տարեկան 312844 մարդ, որից գրագետ էղին 120944–ը, այսինքն՝ 38,6 տոկոսը, որը չափազանց ցածր էր (ՏժՊ, հ. 7, էջ 436): Անգրագետների գերակշիռ մասը բաժին էր ընկերում գյուղական բնակչությանը:

1928 թ. լուսողուկոնք «Կորչի անգրագիտությունը» ընկերության հետ միասին մշակեց անգրագիտության վերացման հնգամյա պլան, ըստ որի՝ լիկայաններում ընդգրկվեցին 16–49 տարեկանները՝ 215000 մարդ: Լայնորեն ծավալվեց մշակութային արշավը, որի մեջ ընդգրկվեցին հասարակական աշխատողները: Նրանք բացում էին դպրոցներ, լիկայաններ, գրադարաններ, ակումբներ, անցկացնում գրույցներ ու դասախոսություններ: Այդ շարժման արդյունքում 1928–1932 թթ. լիկայաններում ընդգրկվեցին 500 հազար մարդ, այսինքն՝ հանրապետության բնակչության 60 տոկոսը:

Մեծ ուշադրություն նվիրվեց ազգային փոքրամասնությունների գրագիտության բարձրացմանը: Հայաստանի բնակչության 84,6 տոկոսը հայեր էին, 8,8 տոկոսը՝ աղբբեջանցիներ, 1,7 տոկոսը՝ քրդեր, 0,3 տոկոսը՝ հույներ և ասորիներ: Աղբբեջանցիների 94 տոկոսը ագրագետ էր: Մինչև խորհրդայացումը Հայաստանում չկար աղբբեջանական և ոչ մի դպրոց, աղբբեջանական բնակչության կրթության գործը հանձնված էր մզկիթներին, իսկ քրդերն առհասարակ չըւնեին իրենց գիրը:

1922 թ. լուսողուկոնատին կից սրեղծվեց ազգային փոքրամասնությունների բյուրո, իսկ ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ–ի բյուրոյին կից՝ ազգային փոքրամասնությունների կոլեգիա: Զերնարկված միջոցառումների շնորհիվ 1923 թվականին Հայաստանում արդեն կար 56, 1925 թվականի՝ 114 աղբբեջանական դպրոց: Մի քանի շրջաններում ստեղծվեցին հայ–աղբբեջանական խառը դպրոցներ: 1924 թ. դեկտեմբերին Երևանում իրենց համագումարն անցկացրին ասորի և եզրի ուսուցիչները: 1924 թ. Երևանի գավառում կար 18 աղբբեջանական, 5 ուսուական, 3 ասորական, 1 հունական, իսկ էջմիածնի գավառում՝ 2 աղբբեջանական, 1 եզրական դպրոցներ: Նույն 1924 թ. Երևանում կար նաև աղբբեջանական մանկատուն՝ 60 երեխաններով: 1925–1926 ուս. տարում էջմիածնի գավառում ազգային փոքրամասնությունների համար գործում էր 12 դպրոց:

421 աշակերտներով: 1926–1927 թթ. անցում կատարվեց լատինականի վրա հիմնված աղբբեջանական նոր այբուբենին: 1929 թ. Հայաստանի կառավարության ջանքերով ստեղծվեց քրդական այբուբեն: 1931 թվականին Երևանում բացվեց քրդական մանկավարժական տեխնիկում:

1934–1935 ուս. տարում ազգային փոքրամասնությունների դպրոցներում լրիվ ընդգրկված էին դպրոցահասակ բոլոր երեխանները:

Հայկական մանկավարժական ինստիտուտում կազմակերպվեց աղբբեջանական բաժին:

Անտարակույս, կային նաև դժվարություններ, սակայն դրանք այնքան էլ Հայաստանի կառավարության մերձով չէին: Օրինակ՝ չկային ազգային լեզվով դասավանդող ուսուցիչներ, և այդ գործը կատարում էին մոլլանները, իսկ աղբբեջանցինները բողոքում էին, որ իրենց ուշադրություն չեն դարձնում:

1936 թվականին «Կորչի անգրագիտությունը» ընկերությունը վերացվեց, և 1930–ական թվականների վերջերին Խորհրդային Հայաստանը դարձավ բարձր գրագիտության երկիր:

3. Բարձրագույն դպրոցի ստեղծումը

Խորհրդային Հայաստանում բարձրագույն կրթությամբ նաև գիտական կադրերի պատրաստումը տնտեսական և քաղաքական կարևորագույն խնդիր էր:

Հանրապետության կյանքում խոշորագույն իրադարձություն էր Երևանի պետական համալսարանի հիմնադրումը: 1920 թ. դեկտեմբերի 17–ին լուսողուկոնի հրամանով ստեղծվեց հանձնաժողով՝ նոր, ժողովրդական համալսարանի հիմնությունները մշակելու համար: Դեկտեմբերի 28–ին հանձնաժողովի աշխատանքը համարվեց ավարտված և որոշում ընդունվեց համալսարանի կազմակերպման մասին: Հաստատվեց Երևանի ժողովրդական համալսարանի ժամանակավոր կանոնադրությունը:

Առաջին հերթին համալսարան էին ընդունվում բանվորներն ու գյուղացիները: Ուսուցումն անվճար էր, իսկ հետագայում հաստատվեց 50 ուսանողական թոշակ:

Համալսարանն ուներ երկու ֆակուլտետ՝ բնագիտական և հասարակագիտական: Առաջին ռեկտորը նշանակվեց մեծանուն պատմաբան

Դակոր Մանանդյանը (1873–1952): Նա ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս էր, սովորել է Ենայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի, Պետերբուրգի համալսարաններում: Նրա աշխատությունները գիտական կարևոր ավանդ են ոչ միայն Հայաստանի, այլև Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության բնագավառում:

Եթե 1921–1922 ուսումնական տարում համալսարանում սովորում էր ընդամենը 255 ուսանող, ապա հաջորդ տարում նրանց թիվը հասավ 463–ի, 1925–26 ուս. տարում՝ 1160–ի, իսկ 1929 ուս. տարում անցավ 1300–ից:

Կարևոր միջոցառում էր բանվորական ֆակուլտետների՝ բանֆակների ստեղծումը: Հայաստանում ստեղծվեցին 11 բանֆակներ՝ 2600 ունկնդիրներով: Մինչև 1932 թվականը բանֆակներն ավարտեցին 300 բանվոր ու գյուղացի, որոնք ըստ մասնագիտության աշխատանքի էին անցնում ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում: Ավարտածների մի մասը շարունակում էր կրթությունը բուհերում:

Հանրապետության երկրորդ բուհը դարձավ 1923 թ. հիմնադրված Երևանի կոնսերվատորիան: Այդ գործում մեծ դեր խաղաց նշանավոր կոմպոզիտոր և մանկավարժ Ռոմանոս Մելիքյանը:

1928 թ. Երևանում բացվեց Անդրկովկասայան անասնաբուժական–անասնաբուժական ինստիտուտը:

1930 թվականին Անդրֆենդերացիայի կառավարության որոշմամբ Երևանի պետական համալսարանը լուծարվեց, իսկ նրա համապատասխան ֆակուլտետների հիման վրա կազմակերպվեցին գյուղատնտեսական, շինարարական հետագայում պոյիտեխնիկական, առևտրա–կոռպարատիվ, մանկավարժական և բժշկական ինստիտուտները: Սակայն 1933–ին համալսարանը վերաբարձրվեց: 1930–ական թվականներին ստեղծված բուհական համակարգը մասնակի փոփոխություններով գոյատնում է առ այսօր: 1931–1932 ուսումնական տարում հանրապետությունում գործում էին ութ բուհեր, որոնցում սովորում էին 3400 ուսանողներ (Կուլտурное строительство Армянской ССР. Ереван, 1962, էջ 163): 1928–1932 թթ. ընթացքում Հայաստանի բուհերը տվեցին 1500 մասնագետներ, որոնցից 430 մանկավարժ, 300 բժիշկ, 120 ինժեներ, 300 գյուղատնտես, 100 անասնաբույժ—անասնաբույժ, 250 տնտեսագետ, 10 արվեստի աշխատող (Социалистическое строительство Армянской ССР, 1920–1940, Ереван, 1940, էջ 114):

1920–ական թվականներին Երևանում բացվեցին ինդրուստրիալ, գեղարվեստական և արդյունաբերական տեխնիկումները: Հանրապետությունում բացվեցին նաև երեք մանկավարժական տեխնիկումներ, որոնցից մեկը՝ աղբբեջանական:

1931–1932 ուսումնական տարում արդեն հանրապետությունում կար 64 տեխնիկում և միջնակարգ մասնագիտական այլ հաստատություններ, որոնցում սովորում էին 6700 ուսանողներ: Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Ստեփանավանում, Գորիսում, Եջմիածնում, Ղիլիջանում արդեն գործող տեխնիկումների կողքին բացվեցին քիմիական, մեխանիկական, շինարարական, լեռնամետալուրգիական, ճանապարհային, լեռնահետախուզական, բժշկական և այլ միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ:

1932–1933 ուսումնական տարում հանրապետությունում գործում էին 9 բուհեր՝ 3500 ուսանողներով և 65 տեխնիկումներ և ուսումնարաններ՝ 7600 սովորողներով (Культурное строительство..., էջ 63):

1935 թ. Երևանում և Լենինականում բացվեցին երեկոյան մանկավարժական ինստիտուտներ և Երևանի ռուսական մանկավարժական ինստիտուտը: 1933–1940 թթ. ընթացքում հանրապետության բուհերը դպրոցներին տվեցին շուրջ 2000 ուսուցիչներ, իսկ տեխնիկումները և ուսումնարանները պատրաստեցին լուսավորության բնագավառի 5000 մասնագետներ:

1940–1941 ուսումնական տարում հանրապետության բուհերում սովորում էին 11 հազարից ավելի, իսկ տեխնիկումներում՝ 9000 ուսանողներ: Զևավորվեց պրոֆեսորադասախոսական բարձրորակ անձնակազմ:

Կրթական գործի կազմակերպմանը մեծ վճար հասցրեց անհատի պաշտամունքը, եթե բռնաճնշումների ենթարկվեցին շատ դասախոսներ ու գիտնականներ:

4. Գիտության զարգացումը

Գիտության զարգացման ուղղությամբ կատարված առաջին նշանակալի քայլը Եջմիածնի մշակութապատմական ինստիտուտի ստեղծումն էր:

Հանրապետության առաջին խոչըն գիտական կենտրոնը ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտն էր, որը կազմակերպվեց 1925 թ. սկզբին: Ինստիտուտը գործում էր ակադեմիական սկզբունքներով. նրա մեջ մտնում էին երեք տարրով ընտրված իսկական և թղթակից-անդամներ: Ինստիտուտի բարձրագույն մարմինը նրա անդամների ընդհանուր ժողովն էր: Կար նաև ինստիտուտի խորհուրդ, ինչպես նաև գիտության տարբեր ճյուղերի գծով բաժանունքներ: Ինստիտուտի խնդիրն էր հանրապետությունում զարգացնել բնական, տեխնիկական և հումանիտար գիտությունները: Այս ուժեր բնական-մաթեմատիկական, պատմահասարակական և արվեստի բաժանմունքներ:

Ինստիտուտի իսկական անդամներ էին հայ անվանի գիտնականներ և արվեստի գործիչներ: Դրանց թվում էին թիջչկներ Գ. Արեցյանը, Վ. Արծրունին, մեխանիկ Ա. Յակոբյանը, Կենսաբան Ա. Յովհաննիսյանը, քիմիկոսներ Լ. Ռոտինյանը, Ս. Ղամբարյանը և ուրիշներ:

Պատմահասարակական բաժանմունքի անդամներ էին պատմաբաններ Յ. Մանանյանը, Լեոն (Ա. Բաբախանյան), Աշ. Յովհաննիսյանը, գործականագետներ Մ. Արեցյանը, Ց. Խանզադյանը, Արտ. Կարինյանը, Ա. Տերտերյանը, հետազոտ-ազգագրագետներ Ե. Լալայանը, Ա. Քալանթարը, լեզվաբաններ Յ. Աճառյանը, Գ. Ղափանցյանը, տնտեսագետ Յ. Ազայանը, փիլիսոփա Յ. Գյուլիքենվյանը, արվեստի բաժանմունքում էին ճարտարապետներ Թ. Թորոնանյանը, Ա. Թամանյանը, Ն. Բունիաթյանը, ուժիսոր-դերասան Ա. Քուրջայանը, Մ. Մանվելյանը, Լ. Քալանթարը, գրողներ Ե. Չարենցը, Դ. Ղեմիրյանը, Եկարիչ Ս. Սարյանը, կոմպոզիտորներ Ա. Սպենդիարյանը, Ռ. Մելիքյանը և ուրիշներ:

1933 թվականին հանրապետությունում գործում էին նաև 33 ինքնուրույն գիտահետազոտական իիմնարկներ:

1928 թ. Երևանի պետական համալսարանին կից բացվեց ասպիրանտուրա:

1935 թվականին կազմակերպվեց ԽՍՀՍ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալը՝ Արմֆանը, որի նախագահ հաստատվեց նշանագործ Երկրաբան Ֆ. Յու. Լևինսոն-Լեսսինգը: 1941 թ. Արմֆանի կազմում գործում էին 11 գիտահետազոտական իիմնարկներ՝ 180 գիտաշխատողներով, այդ թվում՝ 16 գիտության դոկտոր և 23 թեկնածու: 1938 թվականին Արմֆանի նախագահ նշանակվեց նշանագործ արևելագետ, ակադեմիկոս Շովենի Օրբելին:

1939 թվականին Բ. Բ. Պիոտրովսկու ղեկավարությամբ սկսվեցին Կարմիր բլուրի՝ ուրարտական թեյշեբահնի ամրոցի պեղումները:

Հին մտավորականության կողմին աճեց նաև աշխատավորական խավերի ժողից դուրս եկած նոր մտավորականությունը:

5. Մշակութալուսավորական աշխատանքը

1921 թվականի կեսերից հանրապետությունում ծավալվեց հսկայական մշակութալուսավորական աշխատանք, որի գլխավոր նպատակն էր աջակցել ծառացած քաղաքական և տնտեսական խնդիրների իրականացմանը:

Քաղաքական և մշակութային դաստիարակության կարևոր միջոցներից էր մամուլը: Խորհրդայնացման առաջին խև օրերին Յայատանում փակվեցին մինչև այդ հրատարակվող բոլոր թերթերը, ազգայնացվեցին մասնագործ տպարանները: 1920 թ. դեկտեմբերից Երևանում հայերեն լեզվով սկսեց հրատարակել Յեղկոմի և Կոմկուսի Կենտկոմի օրգան «Կոմունիստ» թերթը: 1928 թվականին արդեն Յայատանում հրատարակվում էին 9 անուն թերթ և 22 անուն ամսագիր: Կազմակերպվեց նաև շրջանային թերթերի հրատարակում, ստեղծվեց բանվորացուղացիական թղթակիցների բազմամարդ ջոկատ: 1932 թվականին արդեն լույս էր տեսնում 59 անուն թերթ և 19 անուն հանդես՝ 400 հազար ընդհանուր տպաքանակով:

1920-ական թթ. Յայատանում լույս էին տեսնում «Խորհրդային Յայատան», «Աշխատանք», «Մածկալ», «Բանվոր», «Ավանգարդ» հայերեն, «ՈՒԽ թագա» քրոնիկ և «Կըզլ-Շաֆակ» աղրբեջաներեն թերթերը:

1921 թվականին կազմակերպվեց պետական հրատարակություն՝ Յայապետիրատը, որը իրականացնում էր քաղաքական գրականության և դասագրքերի, հայ և ռուս դասական հեղինակներ Ալ. Շիրվանցադեի, Գ. Սունդուկյանի, Շովի. Թումանյանի, Լ. Տոլստոյի, Ա. Չեխովի, Ա. Պուշկինի, Մ. Գորկու և այլոց երկերի հրատարակումը: Մշակութային շինարարության առաջին փուլի ավարտին հրատարակվել էր 650 անուն գիրք՝ 2 միլիոն 650 հազար տպաքանակով:

Զափազանց կարևոր գործ էր գրադարանային ցանցի ընդլայնումը: 1921 թվականին ստեղծվեց Յայատանի հանրային գրադարանը,

որը հետագայում կոչվեց Ալ. Մյասնիկյանի անվան: 1925 թ. այդ գրադարանում արդեն կար 200 հազար գիրք:

Գյուղական վայրերում իհմնվում էին խրճիթ-ընթերցարաններ, որոնք մշակութալուսավորական աշխատանքի կարևոր կենտրոններ էին:

1932 թվականին Հայաստանում արդեն գործում էր 470 գրադարան:

1922 թվականին ստեղծվեց քաղաքական լուսավորության գլխավոր վարչություն:

Մշակութալուսավորական կարևոր աշխատանք էին կատարում ակումբները: 1932 թ. Հայաստանում կար 90 ակումբ:

Սեծ ուշադրություն էր դարձվում հակակրոնական պրոպագանդային, որի ընթացքում, սակայն, թույլ տրվեցին լուրջ շեղումներ ու թերություններ: Սկզբնական շրջանում ոչ թե գիտաթեխնուական աշխատանք էր տարվում, այլ այդ գործը կատարվում էր զանգվածաբար, շատ հաճախ բռնի միջոցներով փակվում էին եկեղեցները, կիրառվում էին հարկադրական միջոցառումներ: Հակակրոնական թեմաներով լույս տեսան գրեթե ու գրքույկներ, սկսեց հրատարակվել անաստվածների ընկերության ամսագիրը:

Մշակութալուսավորական աշխատանքի կարևոր կողմերից մեկն էլ կանանց շրջանում տարվող աշխատանքն էր, որի նպատակն էր նրանց ներգրավել ակտիվ աշխատանքի մեջ: Կանանց համար ստեղծվեցին տղամարդկանց հավասար գործունեության պայմաններ, նրանց տրվեց բարձրագույն կրթություն ստանալու իրավունք, մտցվեց տղաների և աղջիկների համատեղ ուսուցում, ստեղծվեցին կանանց բաժիններ, 1921 թ. անցկացվեց կանանց համահայաստանյան համագումար, իհմնվեց «Հայաստանի աշխատավորություն» ամսագիրը, ընդարձակվեց մանկանուրների և մանկապարտեզների ցանցը: Կանայք սկսեցին առաջատար դեր խաղալ լուսավորության և առողջապահության ասպարեզներում: Սեծ աշխատանք տարվեց նաև ադրբեջանուիհմների և քրդուիհմների շրջանում:

1933–1940 թթ. ընթացքում ավելացավ թերթերի թիվը: Արդեն 1940 թվականին լույս էր տեսնում 56 ամուսն թերթ՝ 235 հազար տպաքանակով: Ամսագրերի թիվը 20–ից հասավ 40–ի՝ 505 հազար տպաքանակով:

Սեծ թափով ընդլայնվում էր գրեթե իրատարակման գործը: 1933 թ. Հայաստանում լույս ընծայվեց 507, իսկ 1940 թվականի՝ 700 ամուսն գիրք:

Գրեթե իրատարակման ամին գուգընթաց ընդլայնվում էր գրադարանային ցանցը: 1932 թվականին Հայաստանում կար 338 գրադա-

րան, որոնցից 269–ը՝ գյուղերում: Գրքային ֆոնդը կազմում էր 332 հազար օրինակ: 1940 թ. գրադարանների թիվը հասավ 908–ի, որոնցից 784–ը՝ գյուղերում, իսկ գրքային ֆոնդը հասավ 711 հազարի:

Կարևոր դեր էին խաղում թանգարանները: 1935 թ. պետական մշակութապատմական թանգարանի թագայի վրա ստեղծվեցին պատմական, գրական, թատրոնական և արվեստի թանգարանները: 1940 թվականին Հայաստանում գործում էին 11 թանգարաններ:

Գյուղում մշակութաքաղաքական աշխատանքի իհմնական օլակը կոլտնտեսային ակումբներն էին: 1940 թվականին հանրապետությունում կային 897 ակումբներ, որոնցից 737–ը՝ գյուղերում:

1930–ական թվականներին մշակութալուսավորական աշխատանքի կարևոր միջոցներից մեկն է դառնում ռադիոն: 1933 թվականին ՀԽՍՀ ժողկոմիորիկն կից կազմակերպվեց ռադիոհաղորդումների և ռադիոֆիկացման կոմիտե: 1940 թվականին հանրապետությունում արդեն կար 38 հազար ռադիոկետ:

1939 թվականին նշվեց «Սասունցի Ղավիթ» հայկական ժողովրդական եպոսի 1000–ամյակը: ԽՍՀՄ ԳԱ–ն ռուսերեն լեզվով հրատարակեց եպոսը՝ ակադեմիկոս Յովսեփ Օռբելու ներածականով: Սոսկվայում տեղի ունեցավ եպոսի հազարամյակին նվիրված հանդիսավոր երեկո, իսկ Երևանում հրավիրվեց ԽՍՀՄ գրողների միության արտակարգ պլենում: Եպոսի հորելյանը դարձավ ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների բարեկանության և մշակույթի տոն:

6. Խորհրդահայ գրականությունը

Հմյաստանի խորհրդայնացումից հետո հայ նշանավոր գրողներ Յովիկ, Թումանյանը, Յովիկ, Յովիկաննիսյանը, Ավետիք Խսահակյանը, Ալ. Շիրվանզադեն, Նար–Դոսը, Դ. Ղեմիրճյանը կողմնորոշվեցին խորհրդային իշխանության կողմը: 1921–1925 թթ. խորհրդային իշխանության պաշտպանությամբ հանդես եկան արտասահմանում գտնվող հայ մտավորականներ ե. Օտյանը, Վ. Թեքեյանը, Ա. Չոպանյանը, Լ. Բաշալյանը, Զ. Եսայանը, Տ. Կամսարականը և ուրիշներ:

Հրապարակ իջավ հայ գրականության նոր սերունդը՝ Ե. Զարենց, Ա. Վշտունի, Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Վ. Ալազան, Ն. Զարյան, Վ. Նո-

րենց, Մ. Արմեն, Հ. Սիրաս, Ս. Տարոնցի, Սարմեն, Գ. Սարյան, Արաքս և ուրիշներ:

1921 թ. հոկտեմբերի 4-ին Ա. Խաչակյանին հասցեագրած նամակում Հ. Թումանյանը գրում էր, որ «...գրականությունն ու գեղարվեստը երբեք էքան ուշադրության առարկա եղած չեն մեր աշխարհում»:

1920-ական թվականներին Հայաստանում լայն ծավալ ստացավ պրոլետարական գրական շարժումը, հանդես եկան պրոլետարական գրական խմբակներ: 1922-ին կազմավորվեց Երեքի խմբակը՝ Ե. Չարենց, Գ. Արով, Ա. Վշտունի, որը հրատարակեց իր դեկլարացիան՝ գրական առաջին մանիֆեստը: Այն առաջադրում էր գրականությունը հեղաշրջելու, նոր արտահայտչածներ ծագելու, գրականության և Նրդիականության կապի խորացման պահանջ, որը դրական էր: Սակայն խորապես սխալ էր «Երեքի դեկլարացիայի» պահանջը՝ նախահեղափոխական գրական ժառանգությունն ամբողջությամբ մերժելու մասին, որը տուրք էր ռուսական պրոլետակալի աղանդավորական տեսակետներին:

1923 թ. կազմակերպվեց պրոլետարական գրողների ասոցիացիան, որը, չնայած թույլ տված սխալներին, դրական դեր կատարեց պրոլետարական միջավայրից գրական երիտասարդ սերնդի առաջ քաշման առումով:

1925 թ. իմնադրվեց պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միությունը, որը պաշտպանեց ազգային գրականության ավանդների վրա հենվող և ժողովրդական կյանքով սնվող ռեալիստական գրականությունը:

1926 թ. ստեղծվեց Հայաստանի պրոլետարական գրողների միությունը, իսկ 1929 թվականին կազմակերպվեց Հայաստանի խորհրդային գրողների ֆեներացիան:

Նոր գրականության ստեղծման պահանջով հանդես եկավ Եղիշե Չարենցը, որն արտահայտվեց 1921 թ. հրատարակված «Ամենապրեմ» ստեղծագործության մեջ: Այստեղ արտահայտված է այն գաղափարը, որ բանաստեղծներից մեծագույնը ժողովուրդն է, նյութական և հոգևոր բոլոր արժեքների ստեղծողը, բոլոր եպոսների հեղինակը: Նա մշակեց նոր ելակետ՝ պատմական անհատի և ժողովրդական զանգվածների փոխհարաբերության վերաբերյալ:

1922 թ. Ալեքսանդրապոլից ոչ հեռու գտնվող Կապս գյուղում սկսվեցին Հայաստանում սոցիալիստական շինարարության առաջների՝ Շիրակի ջրանցքի կառուցման աշխատանքները: 1924 թ. բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը, այցելելով շինարարության վայրը, գրեց «Բոլշևիկ

Շիրկանալը» պոեմը: Նրան հետևեցին Գ. Սարյանը, Սարմենը, Ն. Զարյանը, Գ. Մահարին, Մ. Արմենը և ուրիշներ: Ստեղծվեց շիրկանալյան պոեմիան, որը, չնայած ակնհայտ սիմեմատիզմին, բանաստեղծությունը մոտեցրեց սոցիալիստական շինարարությանը:

Տվյալ ժամանակաշրջանի պոեզիայում արտացոլվում էր նաև գյուղի զարթոնքը (Ա. Վշտունի, Ն. Զարյան, Գ. Մահարի, Վ. Ալազան և ուրիշներ):

Արձակի բնագավառում հանդես եկան Ա. Բակունցը, Ստ. Չորյանը, Մ. Արագին, Վ. Թորովենցը, Դ. Ղեմիրճյանը, Ե. Չարենցը, Մ. Արմենը և ուրիշներ:

1930-ական թթ. խորհրդահայ գրականության զարգացման տիրապետող մեթոդը սոցիալիստական ռեալիզմն էր: Լայնորեն արտահայտվեց նաև հնի ու նորի պայքարի, ինչպես նաև խորհրդային հայրենասիրության մոտիվը: Այլ կերպ ասած՝ գրականությունն անմիջականորեն արձագանքում էր բուռն ընթացող կյանքի պահանջներին:

7. Խորհրդահայ արվեստը

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո թատրոնը արժանացավ պետական հոգատարության: 1922 թ. հունվարի 25-ին Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի բեմադրությամբ սկսվեց Երևանի պետական թատրոնի գործունեությունը: Թատրոնը դարձավ ժողովրդական լայն զանգվածների գեղարվեստական դաստիարակության լավագույն օջախ:

Երևանի պետական թատրոնի առաջին գլխավոր ռեժիսոր Լևոն Քալանթարյանի ղեկավարությամբ թատրոնում աշխատում էին անվանի դերասաններ Դասմիկը, Միքայել Մանվելյանը, Խաչակի Ալիխանյանը, Արուս Ուկանյանը, Հրաչյա Ներսիսյանը, Վահրամ Փափազյանը, Համբարձում Խաչանյանը, Օլգա Գուլազյանը, Վաղարշ Վաղարշյանը, Ավետ Ավետիսյանը, Մկրտիչ Զանանը և ուրիշներ:

Հայ բեմին գաղափարական նոր լիցք հաղորդեցին Զարենցի «Կապկազ թամաշա», Դ. Ղեմիրճյանի «Քաջ և Սագար», Շիրվանզադեի «Մորգանի խնամին» կատակերգությունների բեմադրությունը:

Մի շարք պիեսների բեմադրությամբ աչքի ընկավ ռեժիսոր Արշակ Բուրջայանը:

1925 թ. հայրենիք վերադարձավ հայ թատրոնի վետերաններից մեկը՝ Հովհաննես Աբելյանը:

Թատերական կյանքում մեծ դեր կատարեց 1928 թ. հիմնադրված Լենինականի պետական թատրոնը՝ Երիտասարդ ռեժիսոր Վարդան Աճեմյանի ղեկավարությամբ:

1928 թ. կազմակերպվեց պետական շրջկի թատրոն՝ Ամո Խարագյանի ղեկավարությամբ:

Պետական թանգարաններ բացվեցին նաև Կիրովականում, Ղափանում, Ստեփանավանում, Արտաշատում, Ալավերդիում և այլուր:

1929 թ. հիմնադրվեց պատանի հանդիսատեսի թատրոնը, այնուհետև տիկնիկային թատրոններ Երևանում և Լենինականում:

Դանրապետությունում գործում էին նաև աղորեջանական և քրդական թատրոններ:

Երևանի պետական թատրոնում մեծ աշխատանք կատարեցին գլխավոր ռեժիսոր Արմեն Գուլակյանը, բեմանկարիչ Միքայել Արուտչյանը:

1937 թ. հիմնադրվեց Երևանի ռուսական թատրոնը: Մինչև Հայրենական պատերազմը Հայաստանում գործում էին 36 թատրոններ:

Խորհրդական մշակույթի մեջ ուրույն տեղ էր գրավում կինոարվեստը: 1920–ական թվականներին հիմնադրվեց ազգային կինեմատոգրաֆիան: Նախախորհրդային Հայաստանում կար ընդամենը Երևու մասնավոր կինոթատրոն: 1920 թ. դեկտեմբերին արդեն լուսողներում նախաձեռնությամբ Հայաստանի տարբեր շրջաններում շրջկի ապարատների միջոցով սկսեցին ցուցադրել կինոնկարներ, իսկ մի քանի տարի անց Երևանում և Ալեքսանդրապոլում հիմնադրվեցին «Պրոլետար», «Նաիրի» և «Շիրակ» կինոթատրոնները:

1923 թ. ժողկոմիորին որոշմամբ ստեղծվեց Պետլուսկինո ընկերությունը:

1924 թ. Էկրան բարձրացավ «Խորհրդային Հայաստան» առաջին կինոնկարը:

1925 թ. ցուցադրվեց հայկական կինեմատոգրաֆիայի առաջնեկը՝ «Նամուսը», որից հետո Երկու տարվա ընթացքում Էկրան բարձրացան «Զարե» և «Խասփուշ», «Շոր և Շորշոր» կինոնկարները, որոնց հեղինակը նոր կազմակերպված Հայկինոյի գլխավոր ռեժիսոր, հայ ազգային կինոյի երախտավոր Համո Բեկնազարյանն էր: Նկարահանվեցին նաև «Զանալու» և 3–4 այլ ֆիլմեր:

1934 թվականին «Գիքոր» կինոնկարով ամփոփվեց Հայկինոյի համր շրջանը:

1935 թվականին Էկրան բարձրացավ հայ ազգային կինեմատոգրաֆիայի գլուխգործոցը՝ «Պեպո» առաջին հնչուն ֆիլմը, որը Յ. Բեկնազարյանի, Դր. Ներսիսյանի, Ա. Ավետիսյանի, Յ. Խաչանյանի, Հասմիկի, Դ. Մայանի, Ա. Գուլակյանի, ֆիլմի կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանի մեծագույն հաջողությունն էր: Ֆիլմը Երկու ամիս շարունակ ցուցադրվում էր Մոսկվայի կինոթատրոններում:

«Պեպոյից» հետո Էկրան բարձրացան «Զանգեզուր», «Սևանի ծկնօրսերը», «Լեռնային արշավ» ֆիլմերը:

Ստեղծվեցին նաև փաստավակերագրական, մուլտիպլիկացիոն ֆիլմեր: Նախապատերազմյան շրջանում ընդհանուր առնամբ ստեղծվեցին 40 գեղարվեստական և շուրջ 70 փաստավակերագրական ու մուլտիպլիկացիոն ֆիլմեր: Հանրապետության բոլոր քաղաքներում ու շրջկենսրուններում կառուցվեցին մշտական գործող կինոթատրոններ:

Խորհրդային Հայաստանում աննախընթաց վերելք ապրեց երաժշտական կյանքը:

1921 թ. դեկտեմբերին հիմնադրվեց Երաժշտական ստուդիան, որի հիման վրա 1923 թ. բացվեց հայ երաժշտական առաջին բուհը՝ պետական կոնսերվատորիան: Այդ գործում ակտիվ դեր խաղաց կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյանը:

1926 թ. կազմակերպվեց ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտեի ժողովրժիքների անսամբլը՝ Արամ Մերանգույանի ղեկավարությամբ և ժողովրժիքների նվազախումբը՝ Բունիի ղեկավարությամբ: Ժողովրդական երգերի հավաքման ուղղությամբ մեծ աշխատանք կատարեց կոմպոզիտոր Սպիրիդոն Մելիքյանը:

Վերածնունդ ապրեց գուսանական արվեստը, նոր երգեր ստեղծեց գուսան Շերանը (Գրիգոր Տալյան, 1857–1938):

1925 թ. կազմակերպվեց հետագայում կոմիտասի անվան կվարտետը:

1924 թ. Հայաստան Եկավ հայ մեծ կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանը: Նա գրեց «Երևանյան Էտյուդները» և «Ալմաստ» օպերան:

Խորհրդային Հայաստանում շարունակեցին ստեղծագործել կոմպոզիտորներ Անուշավան Տեր–Ղևոնյանը, Նիկողայոս Տիգրանյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը:

1933 թ. հունվարի 20-ին «Ալմաստ» օպերայի ներկայացմանը բացվեց Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնը:

1935 թ. բենադրվեց Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերայի վերամշակված տարբերակը: Երկու տարում կայացավ «Անուշի» հարյուր ներկայացում:

Նշանավոր երգչուիկի Հայկանուշ Դանիելյանին առաջինը շնորհվեց Խորհրդային Միության ժողովրդական արտիստուիտ կոչում:

Նշանավոր երգիչ էր Շարա Տայսանը:

1932 թ. կազմակերպվեց Հայկական ֆիլհարմոնիան:

1938 թ. ստեղծվեց Թաթուլ Ալբունյանի գլխավորած Հայկական ժողովրդական երգի ու պարի պետական անսամբլը, որը լայն ժողովրդականություն ձեռք բերեց:

Վաղարշակ Սահակյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց գուսական երգի անսամբլը:

1938 թ. Արտեմի Այվազյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց Հայաստանի պետական էստրադային նվագախումբը:

1939 թվականին Սոսկվայում կայացավ հայ արվեստի առաջին տասնօրյակը: Այդ կապակցությամբ Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնը պարզաբարվեց Լենինի շքանշանով, իսկ Հայֆիլհարմոնիան՝ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով:

1932 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի կոմպոզիտորների միությունը: Ստեղծագործական ասպարեզ իջավ հայ կոմպոզիտորների նոր սերունդը՝ Արամ Խաչատրյան, Հարո Ստեփանյան, Կարո Չաքարյան, Աշոտ Սարյան, Վագգեն Տայսան, Արտեմի Այվազյան և ուրիշներ:

Ա. Խաչատրյանի «Գայանե» բալետը առ այսօր համարվում է Խորհրդային լավագույն բալետը:

Զարգացման անախնքաց շրջան մտավ հայկական կերպարվեստը:

1921 թ. հուլիսին Երևանում բացվեց Հայ կերպարվեստագետների միության ցուցահանդեսը, որը համախմբեց տարբեր երկրներում ցրված հայ նկարիչներին ու քանդակագործներին: Դրանից հետո Հայաստան տեղափոխվեցին Մ. Սարյանը, Ս. Աղաջանյանը, Գ. Գյուրջյանը, Վ. Գյափեյյանը, արվեստաբան Գ. Լևոնյանը:

1922 թ. Երևանում իհմնադրվեց գեղարվեստական դպրոց, իսկ 1923 թ. Ալեքսանդրապոլում՝ գեղարվեստական ստուդիա:

1935 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի կերպարվեստի թանգարանը:

1923 թ. դեկտեմբերին Երևանում կազմակերպվեց Հայաստանի կերպարվեստի աշխատողների ընկերություն՝ ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի նախագահությամբ: Նրա տեղակալն էր Ս. Սարյանը: Ընկերությունը կազմակերպեց մի շարք ցուցահանդեսներ:

1932 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի խորհրդային կերպարվեստագետների միությունը, որի մեջ մտան խորհրդահայ բոլոր նկարիչներն ու քանդակագործները:

Խորհրդահայ նկարչության զարգացման գործում առանձնապես մեծ է ներ ժամանակների մեծագույն նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի դերը:

ճանաչված նկարիչներ էին Եղիշե Թադևոսյանը, Սեդրակ Առաքելյանը, Ստեփան Աղաջանյանը, Փանոս Թերլեմզզյանը, Գաբրիել Գյուրջյանը:

ՀԽՍՀ ժողովրդական նկարիչ, քանդակագործ Սերգեյ Մերկուրովը Երևանում կանգնեցրեց Ստ. Շահումյանի (1931 թ.) և Լենինի (1940 թ.) մոնումենտները:

1925 թ. արտասահմանից Երևան եկավ քանդակագործ Արա Սարգսյանը:

Ժողովրդական նկարիչ Հակոբ Կոջոյանը նկարազարդեց «Սասունցի Դավիթ» էպոսը (1922 թ.):

Խորհրդահայ ճարտարապետության առաջատարն էր ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը: 1924 թ. նա ստեղծեց Երևանի գլխավոր հատակագիծը: Ա. Թամանյանի երեք նշանավոր ստեղծագործություններն են Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանի, օպերայի և բալետի թատրոնի և ՀԽՍՀ կառավարական տան շենքերը:

Նշանավոր ճարտարապետներ էին Ն. Բունիաթյանը, Ս. Գրիգորյանը, Կ. Ջալարյանը, Ս. Մազմանյանը, Գ. Քոչարը, Ս. Սաֆարյանը և ուրիշներ:

1932 թ. ստեղծվեց ճարտարապետների միությունը:

Հայ ճարտարապետների ուժերով Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում և ընդիհանրապես հանրապետության ողջ տարածքում վեր խոյացան բազմաթիվ հոյաշեն կառույցներ:

Ճարտարապետ Ն. Բունիաթյանի նախագծով բնակելի երեք շենքերի համալիր կառուցվեց այժմյան Մ. Մաշտոցի պողոտայի վրա՝ Խորենացու փողոցից մինչև գլխավոր պողոտա: 1933–1939 թթ. երեք բնակելի շենքերի խումբ կառուցվեց ներկայիս Տիգրան Մեծի պողոտայում

(Ա. Գրիգորյան, Ս. Ասֆարյան): Ազգային ճարտարապետության հիմանալի նմուշներ են մինչև Հայրենական պատերազմը Երևանում կառուցված Կենտրոնական հանրախանութը (Ա. Մհարոնյան, Ս. Մազմանյան, Յ. Սարգսյան, Գ. Քոչար), բժշկական և գյուղատնտեսական ինստիտուտները (Ս. Սաֆարյան), գրքի պալատը (Ս. Սազմանյան, Յ. Մարգարյան), «Մոսկվա» կինոթատրոնը (Տ. Երկանյան, Գ. Քոչար), «Արարատ» տրեստի մառանների հանալիրը (Գ. Քոչար, Ռ. Խորայելյան), «Դինամո» ստադիոնը (Յ. Մարգարյան) և այլն:

Մշակվեցին նաև գյուղական բնակավայրերի նախագծեր, որոնցով կառուցապատվեցին տասնյակ գյուղեր:

Դայ ճարտարապետների նվաճումները խոշոր ներդրում էին խորհրդահայ մշակույթի պատմության մեջ:

Թեև պետք է բռնը

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԸ 1920–1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Դայոց 1915–1916 թվականների Մեծ Եղեռնի հետևանքով բնաջնջվեցին ավելի քան մեկ ու կես միլիոն արևմտահայեր, իսկ հարյուր հազարավոր հայեր էլ փրկություն գտան Սիրիայում, Եգիպտոսում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում և այլ երկրներում: Սփոյլելով աշխարհով մեկ՝ արևմտահայության տարագիր այդ զանգվածները ստվարացրին արդեն իսկ գոյություն ունեցող նախկին հայկական գահթօջախները և ծևավորվեցին Դայկական Սփյուռքը:

Ամենաստվարածավալը Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղութն էր, ուր ապաստանել էր շուրջ 150 հազար հայություն, որից 90 հազարը՝ Դայլեպում, 18 հազարը՝ Բեյրութում, 8 հազարը՝ Դամասկոսում:

Մեծությամբ երկրորդը ԱՄՆ–ի հայկական գաղութն էր: ԱՄՆ–ում, Կանադայում և Լատինական Ամերիկայի երկրներում ապրում էին շուրջ 128 հազար հայեր, որից 125 հազարը՝ ԱՄՆ–ում: 1925 թ. Լատինական Ամերիկայի հայերի թիվը հասավ 15 հազարի, իսկ Բուենոս Այրեսը դարձավ Սփյուռքահայ նշանավոր կենտրոն:

Երրորդ տեղը գրավում էին Բալկանյան երկրների՝ Բուլղարահայ, ռումինահայ և հունահայ գաղութները: Բուլղարիայում ապրում էին 46

հազար, Շումինիայում, Տրանսիլվանիայում և Բեսարաբիայում՝ 43 հազար, Հունաստանում և Կիպրոսում՝ 79 հազար հայեր:

1922 թվականի տվյալներով Եգիպտոսում, Սուլամում և Հարեւստանում բնակվում էին 28 հազար, Պարսկաստանում՝ 50 հազար, Հնդկաստանում, ճավայում և Ավստրալիայում՝ 12 հազար, Եվրոպական երկրներում՝ Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Իտալիայում Հունգարիայում, Ավստրիայում, Չեխոսլովակիայում, Հարավալավիայում, Բելգիայում՝ 36 հազար հայեր (ՀԺՊ, հ. 7, էջ 540–541):

1925 թ. տվյալներով միայն Ֆրանսիայում բնակվող հայերի թիվը հասավ 45 հազարի, և ֆրանսահայ գաղութը Սիրիայից ու ԱՄՆ–ից հետո գրավեց երրորդ տեղը:

Պաղեստինում և Միջագետքում (Իրաք) բնակվում էին 10–15 հազար հայեր:

Թուրքիայում մնացել էին 281 հազար հայեր, որից 150 հազարը՝ Կ. Պոլսում, 131 հազարը՝ գավառներում:

Այսպիսով՝ 1920–1922 թթ. տվյալներով սփյուռքահայության ընդհանուր թիվը կազմում էր շուրջ 870 հազար մարդուց մինչև 1200000 մարդ:

Սփյուռքահայության գլխին դամոկյան սրի պես կախված էր օտարացման վտանգը:

Սփյուռքում իրենց գործունեությունն էին շարունակում հնչայան, ռամկավար–ազատական և դաշնակցության կուսակցությունները:

Գաղթօջախներում կարևոր դեր էին խաղում հայրենակցական միւրյունները: Ակտիվորեն գործում էին արաբկիրցիների, մալաթիացիների, սեբաստացիների, խարբերդցիների, կեսարացիների, երգնկացիների հայրենակցական միությունները:

Սփյուռքում կարևոր գործունեություն էին իրականացնում բարեգործական, մշակութային, մարզական և այլ կազմակերպությունները, հայկական դպրոցները, հրատարակվում էին հայկական թերթեր, ամսագրեր, գրքեր:

Զափազանց կարևոր էր հայկական եկեղեցու դերը, որը Սփյուռքում լայն ցանց ուներ:

Դայաստանի խորհրդայնացումը փրկության խարիսխ դարձավ երկրում կուտակված բազմահազար հայ գաղթականության համար: 1921 թ. հուլիսին ՀԽՍՀ ժողկոմիսորիին կից ստեղծվեց Գաղթականական գործերի գլխավոր վարչություն՝ Գաղթվար, ժողովրդական կոմի-

սարդատի իրավունքներով: Գաղթականներին սեփական տնտեսություններով ապահովելու նպատակով հատկացվեց 30 միլիոն ռուբլի: Ստեղծվեց նաև Արևմտահայ բյուրո՝ գրիգոր Վարդանյանի գլխավորությամբ: Բյուրոն պետք է զբաղվեր ՀԽՍՀ տարածքում բնակչող արևմտահայերի հարցով:

ՀԽՍՀ ժողկոմիսյորիի դեկուտով 1921 թ. գարնանից հոդագործության ժողկոմատը տեղացիների հետ համահավասար հող հատկացրեց գաղթականներին: Նրանց հատկացվեց պարեն, հացահատիկ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, աճատուններ, բնակարաններ, շինարարական, գույքավորման վարկեր և այլն: Ընդարձակվեցին ծրի սննդակայանները, որբանոցները:

Գաղթականության նյութական ծանր դրության թերևացման գործում խորհրդային իշխանությանը զգալի օգնություն ցուցաբերեցին ՀՕԿ-ը, Անդրկոմը (Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն), անգլիական կոմիտեն՝ Լոնդոնի քաղաքագլխի ֆոնդը և բարեգործական այլ կազմակերպություններ:

Խորհրդային Հայաստանը դեպի իրեն էր ձգում սփյուռքահայությանը:

Լոզանի կոնֆերանսը վերջնականապես ցրեց արևմտյան պետություններից սփյուռքահայ շրջանների բոլոր ակնկալիքները: Կոնֆերանսում Հայկական հարցը փոխարինվեց լոկ հայկական օջախի և գաղթականներին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադաշնալու թույլատվություն տալու հարցով, որը նույնպես ծախողվեց: 1923 թ. հուլիսի 24-ին Լոզանում ստորագրվեց մի պայմանագիր, որտեղ խոսք անգամ չկար հայերի մասին: Արևմտյան խարդախ դիվանագետները հայ գաղթականության հարցը ծևականորեն փոխանցեցին Ազգերի լիգայի տնօրինությանը: Սփյուռքահայությանը մնում էր հաստատում կերպով դիմաշրջվել դեպի Հայաստան:

1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1921–1925 թվականներին

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո սփյուռքահայության մեջ ծայր առավ «Դեպի տուն, դեպի հայրենիք, դեպի խորհրդային Հայաստան» շարժումը, որը գնալով մեծ

չափեր ընդունեց: Հայրենիք վերադաշնալու խնդրանքով խորհրդային Հայաստանի կառավարության անունով ստացվում էին բազմաթիվ դիմումներ ու խնդրանքներ:

Հատկապես շատ դիմումներ էին ստացվում Միջագետքում (Իրաք) ապաստանած հայ տարագիրներից, որոնք իիմնականում վասպուրականցիներ էին և այստեղ էին հանգրվանել 1918 թվականին: Նրանց էին միացել նաև Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի հայերն ու նեստորական ասորիները: Միջագետքի անգլիական իշխանությունները գաղթականներին, որոնց թիվը հասնում էր 18–19 հազարի, տեղափորել էին Բաղդադից ոչ հեռու գտնվող Բաքուրա ավանում: Անգլիացիները նրանց ծրի աշխատեցնում էին, տալիս չնչին նպաստ, և գաղթակայաններում նոլեգնում էին սովոր ու համաճարականները:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը կոչ արեց Միջագետքի և առհասարակ համայն աշխարհով մեկ սփոված հայերին՝ Վերադառնալ հայրենիք՝ խորհրդային Հայաստան և անցնել ստեղծագործ աշխատանքի:

Հայրենադարձությունը կազմակերպված ծևով իրականացնելու համար կառավարության առջններ ստեղծվեց ներգաղթի հանձնաժողով՝ ժողկոմիսյորիի նախագահի տեղակալ և լուսժողկոմ Ասքանազ Մրավյանի գլխավորությամբ:

Ելնելով Միջագետքում բնակվող տարագիր հայության անասելի ծանր կացությունից՝ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ծեռնամուխ եղավ նրանց հայրենադարձության կազմակերպմանը: Նրանց ընդունելու և տեղափորելու հարցը քննարկվեց 1921 թ. դեկտեմբերի 13-ի ժողկոմիսյորիի նախագահության նիստում և որոշվեց ծեռնարկել շտապ միջոցներ:

1921 թ. դեկտեմբերի կեսերին Միջագետքից Բարում ժամանեց առաջին շղենավը՝ մոտ երեք հազար գաղթականներով: 1922 թ. հունվարի 10-ին Բարում ժամանեց Միջագետքից ներգաղթող հայերի երկրորդ շղենավը՝ նորից շուրջ երեք հազար մարդ: Նետագայում Միջագետքում մնացած հայ գաղթականության զգալի մասը՝ ավելի քան 9000 մարդ, Հայաստան ներգաղթեց 1921 թ. վերջերին և 1922 թվականի սկզբներին: Միջագետքից ներգաղթած հայերը հիմնականում տեղափորեցին Վեդու (Արարատ), Ղամարլու (Արտաշատ), Բասարեցչարի (Վարդենիս) և Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի) շրջաններում, ստացան հոդ, լծկաններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, բնակարաններ,

վարկեր, շինանյութ և այլ օգնություն: Կառուցվեցին Նոր Արաբկիրը, Նոր Քուրքանիան և այլ ավաններ:

1923 թվականին իրականացվեց մոտ 1000 հոգու ներգաղթը Թուրքիայից և Պարսկաստանից:

Դատկապես ծանր էր Հունաստանում գտնվող հայ տարագիրների վիճակը: 1923 թ. հունվարին հունական կառավարության իրավարական օրենքով բոլոր օտարահպատակները ազատվում էին աշխատանքից: Հույն գաղթականներին տեղափորելու պատճառաբանությամբ հայ տարագիրները երկրի տարբեր շրջաններից տեղափոխվում էին անշահական վայրեր: Ծանր վիճակ էր ստեղծվել նաև Թուրքիայում մնացած հայերի համար:

Նման պայմաններում ՀԽՍՀ ժողովմխորհի միջնորդությամբ 1924 թ. մարտի 3-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը որոշում կայացրեց 1924–1925 թթ. ընթացքում Հունաստանից, Միջագետքից և Թուրքիայից Խորհրդային Հայաստան տեղափոխել 10000 հայ գաղթականների: Միայն 1924 թվականին Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեցին 4167 հայ գաղթականներ:

1925 թվականի ընթացքում Բաթումով և Չուլֆայով Հայաստան ներգաղթեցին 5018 հոգի: Նրանց հիմնականում տեղափորեցին Արագդայանի շրջանում:

Այսպիսով՝ 1921–1925 թվականների ընթացքում Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց շուրջ 20 հազար մարդ:

1926 թ. հունվարին ՀԽՍՀ ժողովմխորհը, ճկատի ունենալով ներգաղթողների տեղափոխման հետ կապված դժվարությունները, որոշեց ժամանակավորապես դադարեցնել ներգաղթը:

Հայրենադարձությունը պատմական խոչոր նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր:

2. Ֆրիտյոֆ Նանսենը և հայ ժողովուրդը

Նորվեգացի աշխարհահայ բևեռախույզ, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենի մասին նրա հայրենակից Հարալդ Սվերդրուպն ասել է. «Տանսենը մեծ էր որպես բևեռախույզ, ավելի մեծ որպես գիտնական և էլ ավելի մեծ որպես մարդ» (Ս. Վ. Արգումանյան, Նանսենը և Հայաստանը, Երևան, 1977, էջ 7):

Ֆ. Նանսենը ծնվել է 1861 թ. հոկտեմբերի 10–ին Նորվեգիայի մայրաքաղաք Օսլոյում: Ավարտել է Օսլոյի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը: 1882 թ. մասնակցում է «Վիկինգ» գազանորսական նավի արշավախմբին, հասնում Գրենլանդիայի ափերը:

1882 թ. մայիսի 2–ին՝ դոկտորական դիսերտացիան պաշտպանելուց չորս օր հետո, Ֆ. Նանսենը Օտտո Ավերդրուպի և չորս այլ ուղեկիցների հետ ճանապարհվեց դեպի Գրենլանդիա: Նրանք 38 օրվա ընթացքում դահուկմերով ու սահմակներով Գրենլանդիայի արևելյան ափից անցան արևմտյան ափը՝ սաղցաղաշոի ամենաբարձր կետի (2716 մ) վրայով: Դա մեծ սխրանք էր: 1889 թ. մայիսին նանսենականները վերադարձան Նորվեգիա, ուր Նանսենը ճանաչվեց իրեն ազգային հերոս, խիզախ վիկինգների արժանի հետնորդ: Գրենլանդական արշավը Նանսենին բերեց նաև միջազգային համբավ, նա արժանացավ շվեդական և անգլիական բացառիկ պարգևների: Անուսանանալով՝ Նանսենը խզեց իր կապերը եկեղեցու հետ՝ գտնելով, որ կրոնը ոչ մի կապ չունի գիտության հետ: Եվ երբ հետագայում նրան առաջարկեցին դառնալ Նորվեգիայի թագավոր, նա հրաժարվեց, քանի որ, ըստ Սահմանադրության, թագավորը հավատացյալ պիտի լիներ:

1893 թ. հունիսին Նանսենը 13 հոգանոց արշավախմբով «Ֆրամ» հատուկ կառուցված նավով մեկնում է Նորվեգիայից դեպի Հյուսիսային բևեռ: ճանապարհորդությունը տևեց շուրջ երեք տարի: Նավի հատակը ծված էր՝ սեղմող սաղուցների մեջ վեր բարձրանալու համար: Նավի կապիտանն էր Օտտո Սվերդրուպը: Սեպտեմբերին նավը հասնում է Նորսիբիրյան կղզիների հյուսիսարևմտյան մասը և ապա լողացող սաղուցների ուղեկցությամբ շարժվում է առաջ: Սակայն պարզվում է, որ նախառեսված դրեյֆը կանցնի Հյուսիսային բևեռից բավականին հեռու՝ հարավով, քանի որ նավը կաել էր սաղուցներին: Ուստի Նանսենը դիմում է նոր սխրանքի. 1895 թ. մարտին, երբ «Ֆրամը» գտնվում էր հյուսիսային լայնության $84^{\circ}05'$ վրա, նա լեյտենանտ Յալմար Յոհանսենի հետ միասին իջնում է նավից և 2 նավակով, 3 սահմակով ու 28 շներով շարժվում դեպի բևեռ: Երկու ամիս նրանք անընդհատ շարժվում են դեպի հյուսիս և հասնում $86^{\circ}14'$ զուգահեռականին: Սակայն պարենի և շների պակասության պատճառով նրանք չեն հասնում Հյուսիսային բևեռ, թեև մնում եր ընդամենը 400 կմ: Հետագայում՝ 1909–ին, առաջինը Հյուսիսային բևեռ հասավ ամերիկացի Ուբերտ Պիրին:

Նանսենը և Յոհաննենը շրջվում են դեպի հարավ-արևմուտք և 3 ամիս հետո հասնում Ֆրանց-Եռոսիֆի Երկիրն ու ծմբում այնտեղ: Ընդհանուր առմամբ նրանք սառուցների վրա անցկացրին 15 ամիս: 1896 թ. օգոստոսի 14-ին անգլիացի ծանապարհորդ Ջեքսոնի արշավախմբի հետ միասին նրանք վերադարձան Նորվեգիա: Մեկ շաբաթ անց վերադարձավ նաև «Ֆրանց», որը ներկայունս կանգնած է իբրև թանգարան:

Նանսենի ու նրա արշավախմբի համար կազմակերպվեց հաղթական ընդունելություն. նա դիտվում էր իբրև ազգային դյուցազն: 1898 թ. Նանսենն ընտրվեց Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ: 1897-ին լույս տեսավ նրա հրաշալի գիրքը՝ ««Ֆրանց» բևեռային ծովում»:

1913 թ. ռուսների հրավերով նա մասնակցում է Սիբիրյան արշավախմբին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում Նանսենը ծավալեց մարդասիրական լայն գործունեություն, ակտիվութեն մասնակցեց Ազգերի լիգայի աշխատանքներին: 1921 թվականին նա նշանակվեց Ազգերի լիգայի գլխավոր կոմիսար գաղթականների տեղափոխման գծով:

1921 թվականին ուժեղ երաշտ սկսվեց Պովլովիենում, Յուսիսային Կովկասում և Ռուսականայում: Սկսվեց սով, որն ընդգրկեց խորհրդային Երկրի 30 նահանգներ՝ 30 միլիոն բնակչությամբ: Նանսենը ընդունեց Միջազգային Կարմիր խաչի նախագահ Գուստավ Ալդրի առաջարկը՝ գլխավորելու Ռուսաստանի սովորական օգնելու միջազգային հանձնաժողովը: Նանսենյան միսիան գործեց 1921 թ. սեպտեմբերից մինչև 1923 թ. օգոստոսը և փրկեց միլիոնավոր մարդկանց կյանքը: ԽՍՀՄ ժողկոմիտորիք շնորհակալական ուղերձ հղեց Մեծ մարդասերին:

1922 թ. դեկտեմբերին Ֆ. Նանսենն արժանացավ Խաղաղության Սոբելյան մրցանակի: Նա մահացավ 1930 թ. մայիսի 13-ին և թաղվեց իր տաճ բակում:

Ֆրիտյոֆ Նանսենը հատուկ հոգածություն դրսւորեց հայ գաղթականության նկատմամբ: Նրա առաջնահերթ հոգսը դարձավ տարրեր Երկրներում դեգերող հայ փախստականներին համապատասխան փաստաթղթերով ապահովելը, որը նրանց կտար քաղաքացիության որոշ իրավունք: Այդ նպատակով Նանսենի նախաձեռնությամբ 1922 թ. հունիսին ժնևում հրավիրվեց հատուկ կոնֆերանս, որտեղ Մեծ մարդասերն առաջարկեց փաստաթղթազուրկ գաղթականների համար սահմա-

նել առանձին վկայական: Առաջարկն ընդունվեց, և անձնական վկայականը պատմության մեջ մտավ «Նանսենյան անձնագիր» անունով: Դա անձնագրի նոր տեսակ էր, որի մեջ փակցված էր դրոշմանիշ՝ Նանսենի լուսանկարով և «Ազգերի լիգա» մակագրությամբ: Վկայականը լրացվում էր Երկու՝ տվյալ Երկրի լեզվով և ֆրանսերեն: «Նանսենականների» հրավականությունն ընդունեցին 52 Երկրներ:

Նանսենյան անձնագրի կարելի էր ծեռք բերել տարեկան 5 ֆրանկ մուտքու պայմանով: Յավարված գրումարն օգտագործվում էր սուր կարիքի մեջ գտնվող գաղթականներին օգնելու համար: Ստեղծվեց նաև գաղթականներին աշխատանքով ապահովելու մարմին:

1922 թվականին Արևմտահայ ազգային պատվիրակությունը դիմեց Ազգերի լիգային՝ Նանսենյան անձնագրերը հայ գաղթականների վրա տարածելու խնդրանքով: Որոշ քաշը շուրջ կիլո էր լիգայի խորհուրդը 1924 թ. հունիսի 12-ի որոշմամբ հաստատեց Նանսենի նախաձեռնությունը՝ ինքնության վկայագրեր տալու հայ գաղթականներին: Նախատեսվում էր Նանսենյան անձնագրեր տալ բոլոր հայունագուրկ հայ գաղթականներին, որոնց թիվը 320 հազար էր, ընդ որում խիստ կարիքավորներն այն պիտի ստանային ծրի: Ինչպես հրավանք նշում է Ս. Արզումանյանը, Նանսենականներին կապիտալի Երկրներում չեն համարում լիիրավ քաղաքացիներ, ուստի նրանց մեծ մասն ապրում էր հայրենիք վերադառնալու և լիարժեք անձնագրի ստանալու նվիրական հույսով (Ս. Արզումանյան, Նանսենը և Յայաստանը, Երևան, 1977, էջ 118–119):

1924 թ. սեպտեմբերի 25-ին Ազգերի լիգան որոշեց գաղթականական գործերի գլխավոր կոմիսար Ֆ. Նանսենի գլխավորությամբ կազմել հատուկ հանձնաժողով, որը տեղում կուսամասիրեր խորհրդային Յայաստանում հայ գաղթականներին տեղավորելու հարցը: Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտան ֆրանսիացի գյուղատնտես Ժ. Կարլը, անգլիացի ջրաշինարար ինժեներ Չ. Շուպուիսը և խտալացի ինժեներ Պ. Սավինը: Հանձնաժողովի քարտուղարն էր նորվեգացի կապիտան Վ. Քվիսլինգը, որը հետագայում դարձավ Նորվեգիայի ֆաշիստների պարագլուխը և 1945 թ. գնդակահարվեց: Նանսենին աջակցում էր Նորվեգիայում ԽՍՀՄ դեսպան Ա. Կոլլոնտայը՝ առաջին կիմ դեսպանն աշխարհում:

1925 թ. մարտի 26-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում կայացրեց չառարկել Նանսենի միսիայի գործունեությանը:

Նանսենի հանձնաժողովի ծանապարհորդությունն ընթացավ Միջերկրական և Սև ծովերի վրայով: 1925 թ. հունիսի 14–ին նրանք ժամանեցին Բաթում, հաջորդ օրը՝ Թիֆլիս, իսկ հունիսի 16–ին Թիֆլիսից գնացքով մեկնեցին Շայաստան և հունիսի 17–ին ժամանեցին Երևան: Նանսենին դիմավորեց ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա. Մոռավյանը, նրան անմիջապես ընդունեց ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Շամբարձումյանը: Նույն օրը բանակցություններ սկսվեցին ժողկոմխորհին կից Գաղթականական հանձնաժողովի ու Նանսենի հանձնաժողովի միջև: Նիստը նախագահում էր Ա. Մոռավյանը: Մասնակցում էին նաև հոդժողկոմ Ա. Երզնկյանը և այլ մասնագետներ: Շայեկական կողմը հայտնեց, որ նպատակահարմար է գործն սկսել Սարդարապատի (Դոկտեմբերյան, ներկայիս Արմավիրի մարզ) դաշտից, որտեղ կա 43000 անջրդի հողատարածք:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 18–ին, Նանսենի հանձնաժողովը ներքին գործերի ժողկոմ Յ. Դուրգարյանի, ակադեմիկոս Ա. Թանանյանի և այլ մասնագետների ուղեկցությամբ ավտոմեքենաներով մեկնեց Սարդարապատի դաշտ: Նրանք այցելեցին Արմավիր մայրաքաղաքի ավերակները, եղան Մոլլա-Բայազետ (Բամբակաշատ) գյուղում, որի 3500 բնակչությունը 2000–ին թուրքերը կոտորել էին: Նույն օրը նրանք վերադարձան Երևան: Երեկոյան ճաշկերությի ժամանակ Նանսենը հիացավ հայկական ժիրանով:

Դունիսի 19–ին ժողկոմխորհում տեղի ունեցավ Երկու հանձնաժողովների 2–րդ նիստը՝ Ա. Երզնկյանի նախագահությամբ: Նիստից հետո հյուրերը եղան պատմության թանգարանում, պետական համալսարանում, դիտեցին Երևանի բերդը: Նանսենին շնորհվեց Երևանի պետական համալսարանի դրկտորի և գիտխորհրդի պատվավոր անդամի կոչում:

Դունիսի 20–ին Նանսենի հանձնաժողովը շարունակեց Սարդարապատի դաշտի ուսումնասիրությունը, քննարկեց ոռոգման ջրանցք կառուցելու հնարավիր տարրերակները:

Դունիսի 21–ին հյուրերը Սարդարապատից գնացքով մեկնում են Լենինական՝ մասնակցելու Շիրակի ջրանցքի բացման արարողությանը: Ներկա գտնվելով ջրանցքի փականի մեխանիկական բարձրացմանը և ելույթ ունենալով այդ հիրավի համաժողովրդական տոնախմբության ժամանակ՝ Նանսենը մասնակորապես ասաց. «Ես ինձ բախտավոր եմ զգում, որ ներկա եմ այսօրվա մեջ հանդեսին: Հայ ժողովուրդն ամենից շատ է տառապել համաշխարհային պատերազմից: Այն բազմաթիվ ավե-

րածությունների հետքերը, որը նկատելի են ձեր երկրում (նա Լենինականը համեմատել էր Պոմպեյի հետ՝ այն տարբերությամբ, որ վերջինս ենթարկվել էր բնական աղետի, իսկ առաջինը՝ բուրքական — Ա. Կ., Է. Գ.) ապացույց են դրան: Սակայն հայ ժողովրդի ջանասիրությունը և նուանդն այժմյան խաղաղ պայմաններում մեծ գործեր կարող են կատարել, ես հավատացած եմ, որ այս ջրանցքին պիտի հետևեն ուրիշ ջրանցքներ և շինարարության ուրիշ օրինակներ: Կեցցե հայ ժողովուրդը, կեցցե Շիրկանալը (Մ. Արգումանյան, Նանսենը և Շայաստանը, Երևան, 1977, էջ 177–179): Իսկ երբ ջուրը հոսեց ջրանցքով, շատերի հետ միասին Նանսենը և ոգերված ջուրը նետեց իր լայնեզր գլխարկը»:

1925 թ. հունիսի 25–ին տեղի է ունենում հանձնաժողովների նոր հանդիպում, ուր Նանսենը հաղորդում է, որ Սարդարապատի ոռոգման ծրագիրը կապված է մեծ ծախսերի հետ, որն իրենք չեն կարող հայթաթել, ուստի առաջարկում է կազմել Երևանի շրջակայքի հողերի ոռոգման ծրագիր, որը կարելի է իրականացնել Զանգվի ջրերի միջոցով:

Դունիսի 28–ին հյուրերը մեկնեցին Եջմիածին, ուր նրանց ընդունեց կաթողիկոսը: Նա գրառում թողեց Մատենադարանի այցելուների մատյանում:

Դունիսի 30–ին հյուրերն այցելեցին Երևանի ՅԵԿ–ը, որը եզակի կառույց էր, եղան «Արարատ» գինու գործարանում: Նանսենին հիացմունք պատճառեց հայկական մուսկատը:

Դունիսի 1–ին տեղի է ունենում հանձնաժողովների 3–րդ միացյալ նիստը՝ ժողկոմխորհի նախագահ Սաքը Շամբարձումյանի նախագահությամբ: Նանսենը հայտնեց, թե իրենք նպատակահարմար են գտնում սկսել Ղուերի, Սև ջրի և Զանգիբրասարի հողերի յուրացումը՝ 33 հազար դեսյատին, որտեղ կարելի կլինի տեղավորել 25–30 հազար գաղթականների: Առաջին հերթին ծրագրում էր բերել Դունիսատանի 10 հազար և Կ. Պոլսի 5 հազար գաղթականներին, որոնք գտնվում էին առավել ծանր պայմաններում: Ծրագիրն իրականացնելու համար պահանջվում էր 9 միլիոն ռուբլի: Նանսենը հայտնում է նաև, որ հույս կա հայ գաղթականների համար օգտագործել Եվրոպական բանկերում պահպող այն գումարը, որը թուրքական կառավարությունը բռնագրավել էր հայերից՝ ցեղապահության իրականացնան ժամանակ և 1916 թվականին իրեն ավանդ դրել Բեռլինի բանկում, իսկ պատերազմից հետո այդ գումարները գրավել էին դաշնակիցները, մասնավորապես՝ Անգլիան (Մ. Ա., էջ 187):

Նույն օրը Նանսենը իր գլխավորած հանձնաժողովի անունից ներկայացնում է պլան-հուշագիր՝ հայ գաղթականության հարցերի վերաբերյալ:

Ֆ. Նանսենն ընտրվում է 1904-ի մշտական պատվավոր անդամ: Նա անձնական բարեկամական կապեր հաստատեց Ա. Երզնկյանի, Մ. Սարյանի և այլոց հետ: Վերջինս նտեղից Նանսենի երկու դիմանկար, որոնք ներկայումս պահպում են նրա թանգարանում:

Նանսենը Երևանից մեկնեց 1925 թ. հուլիսի 2-ի երեկոյան: Դա ժողովուրդը երկարուղային կայարանում նրան ցույց տվեց սրտառուչ ճանապարհում: «Նանսենը խորապես օգաց, ապրեց ու ծուլվեց հայ ժողովուրդին», — գրում է Մ. Արզումանյանը (նշվ. աշխ., էջ 203):

1925 թ. հուլիսի 28-ին ժննում Նանսենը Ազգերի լիգային ներկայացրեց հասուկ գեկուցագիր՝ հայ գաղթականների տեղափորման մասին: Երևանին մերձակա Ղուերի, Սև ջրի և Զանգիբարի (նախկին Մասսիսի շրջան — Մ. Կ.) 33 հազար դեսատին հողերը ոռոգելու և այստեղ 15 հազար գաղթականներ տեղափորելու համար Նանսենյան հանձնաժողովը պահանջում էր 9 միլիոն ռուբլու փոխառություն՝ 15–20 տարի ժամկետով: Արտասահմանյան հայկական կազմակերպությունները ամեն կերպ աջակցում էին Նանսենին:

1925 թ. սեպտեմբերի 12-ին Ազգերի լիգայի պլենար նիստում լսվում է Ֆ. Նանսենի գեկուցումը հայ գաղթականների տեղափորման հարցի մասին: Նա ներկաներին հիշեցնում է հայ ժողովորդի տառապանքների, դաշնակիցների համար նրա թափած արյան, վերջիններիս բազմաթիվ անկատար խոստումների մասին:

Սեպտեմբերի 15-ին պլենար նիստը սոսկ ի գիտություն ընդունեց Նանսենի գեկուցումը և միաձայն որոշեց գլխավոր կոմիսարի առաջարկությունը հանձնել 5-րդ՝ Հումանիստական հանձնաժողովի քննարկմանը: Վերջինս էլ որոշում կայացրեց հարցի մանրամասն ուսումնասիրումը հանձնարել 9 հոգուց կազմված ենթահանձնաժողովին: Ակսվեց անպտուի քննարկումների մի երկարատև շրջան, որը տևեց մինչև 1929 թվականը: Այդ ընթացքում Անգլիայի ֆինանսների նախարար Ու. Չերչիլը հայտարարեց, թե իրենք չեն կարող պաշտպանել Նանսենի առաջարկությունները, իսկ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Պամսն ասաց, որ իր կառավարությունը կարող է փոխառության երաշխիք տալ, եթե լինի նաև Անգլիայի երաշխավորությունը: Նույնը կրկնեց նաև Իտալիայի ներկա-

լացուցիչը: Փաստորեն արևմտյան տերությունների ներկայացուցիչները միտումնավոր կերպով ծախողում էին Նանսենյան ծրագիրը:

Նանսենը խիստ վլողվկած էր Ազգերի լիգայի հականարդակային վարմունքից, բայց նրան լսող չկար: 1927 թ. հունիսի 16-ին Ազգերի լիգայի խորհրդի նիստում Զիլիի պատվիրակ Պ. Վիլեկասն ուղղակիրեն ասաց, որ քաղաքական նկատառումներով հնարավոր չէ փոխառություն տալ Դայաստանին, քանի որ նա խորհրդային է և կազմում է ԽՄՀՍ-ի մի մասը: Նույն ոգով էր արտահայտվել Ազգերի լիգայի ֆինանսական հանձնաժողովի նախագահը՝ ասելով, որ եթե Դայաստանում մնացած լիներ ոչ Խորհրդային իշխանությունը, պահանջված գումարը կհայթայթվեր մեկ օրվա մեջ (Մ. Ա., էջ 254, 260):

1928 թ. սեպտեմբերին Ազգերի լիգայի խորհրդում Նանսենը խոր զայրույթով հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ և նշեց, որ հայ գաղթականներին տրամադրվելիք փոխառությունը ծախողվեց արևմտյան տերությունների հանցանքով:

Դուսախարված Նանսենը 1927–1929 թթ. տարբեր երկրներում նաև պահանջականություններ կազմակերպեց հայ գաղթականների օգտին: Նրան աջակցում էին հայ նշանավոր հասարակական գործիչ Լևոն Բաշալյանը, Հքըւ նախագահ Պողոս Նուրբարդ և ուրիշներ:

1929 թ. սեպտեմբերի 21-ին Ֆ. Նանսենը Ազգերի լիգայի ընդհանուր ժողովին՝ Ասամբլեային առաջարկեց վերջ տալ հայկական դատի և հայ գաղթականներին Խորհրդային Դայաստանում տեղափորելու հարցի ապարդյուն քննարկումներին:

Խորհրդային Դայաստանում գտնվելուց հետո Ֆ. Նանսենը գրեց «Դայաստանը և Սերծավոր Արևելքը» գիրքը: Գրքի գերմաներեն հրատարակությունը կրում է «Խարված ժողովուրդ» Վերնագիրը: Դայ ժողովորդի պատմական ճակատագրի մասին ջերմ սիրով ու նուրբ դիտողականությամբ գրված այդ գիրքը Մեծ մարդասերն ավարտում է հետևյալ մտքերով: «Եվ վերջապես դա սոսկ մի կոտորված, բայց տաղանդավոր փոքրիկ ազգ էր, որը չուներ նավթաբեր տարածություններ կամ ուկու հանքեր»:

Վայ հայերին, որ երբէ քաշվել են Եվրոպական քաղաքականության մեջ: Ավելի լավ կլիներ, եթե Դայաստան անունը երբեք արտասանված չլիներ Եվրոպական որևէ դիվանագետի կողմից:

Բայց հայ ժողովուրդը երբեք չի լին իր հույսը: Նրանք քաջարա շարունակել են աշխատել ու սպասել... սպասել տարեցտարի:

Նրանք դեռ սպասում են». (Ֆ. Նանսեն, Քայաստանը և Սերծավոր Արևելքը: Անգլերենից հայերեն թարգմանությունը՝ Սարգիս Ալեյյանի, Երևան, 1993, էջ 176):

Արևատահայության նկատմանը երիտթութքական ոճրագործների իրականացրած ցեղասպանության կանխանուածված լինելը բացահայտելու աշումով հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենի նշված աշխատությունն ունի պատմագիտական հավասարի վավերագրի արժեք (ԴՎԱԱ «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր» ամսագիր, Երևան, 2002, թիվ 6. 2002, թիվ 6. Միեր Կարապետյան, Ֆ. Նանսենի «Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը» աշխատության պատմագիտական արժեքը, էջ 44–50):

3. Յալաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) գործունեությունը

1921 թ. սեպտեմբերին Երևանում կազմակերպվեց ՀՕԿ-ը՝ Հայաստանի օգնության կոմիտեն, որը մեծ դեր խաղաց սփյուռքահայության հետ կապերի հաստատման ու ամրապնդման գործում:

ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր ստեղծվեցին ԽՍՀՄ գրեթե բոլոր հայատ քաղաքներում: Բիշ ավելի ուշ ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր ստեղծվեցին Ֆրանսիայի, Բալկանների, Մերձավոր Արևելքի, ԱՄՆ-ի, Չարավացի Արևելի և այլ հայկական գաղթօջախներում:

1921 թ. նոյեմբերին Կ. Պոլիս մեկնեց ՅՕԿ-ի առաջին նախագահ բանաստեղծ Հովհաննես Շահումյանը, որն այնտեղ միավորեց մոտ 50 հայ-լաւան ռատոնորդական ու մշակութային կազմակերպություններ:

զավաս բայց սպորտական ու շշակառական գործությունների մասին հայտ է հայտադրության մեջ՝ ուղարկելով գաղտնաբառությունը:

ՀՕԿ-ը հրատարակում էր «Դրավիրակ» և «ՀՕԿ-ի տեղեկատու» ամսագրերը: Պարբերականներ էին հրատարակում նաև Թիֆլիսի ու Սովորովի համար հայոց պատմությունները: Առաջին համարը հայության պատմությունները հայության պատմությունները հայության պատմությունները:

Գաղութահայության մեջ օգտակար աշխատանք էին կատարում 104-ի մասնաճյուղերի ստեղծած մշակութային միությունները, գրադարանները, ակումբները, թատերական, երգի ինքնագործ խմբերը:

Փորձելով ՀՕԿ-ի կազմակերպությունները հակադրել խորհրդախն Հայաստանին և հաջողություն չունենալով՝ դաշնակցությունը թշնամական դիրք գրավեց նրա նկատմամբ. ահաբեկչության ենթարկվեցին ՀՕԿ-ի մի շարք գործիքներ, որոնք դրականորեն էին տրամադրված սորորդային Հայաստանի նկատմամբ:

Անհատի պաշտամունքի պայմաններում 1937 թ. դեկտեմբերին ՀՕԿ-ը լուծարվեց, իսկ նրա շատ ղեկավար գործիչներ ձերբակալվեցին: Չափազանց կարևոր դեր խաղացած առաջդիմական այդ կազմակերպությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը:

4. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1926–1940 թվականներին

Սփյուռքահայության ներգաղթը շարունակելու գործում մեծ դեպք սկսեցին խաղալ սփյուռքում ստեղծված հայրենակցական միությունները: Խորհրդային կառավարությունը հարգեց Ամերիկայում գործող Արաբկիրցիների հայրենակցական միության խնդրանքը և քույլատրեց Երևանի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում կառուցել «Նոր Արաբկիր» ավանը, ուր պետք է հավաքվեին բոլոր նախկին արաբկիրցիները:

Նոր Արաբկիրը, որը նախագծել էր ակադեմիոկ Ալ. Թամանյանը, հանդիսավորությամբ հիմնադրվեց Դայաստանի խորհրդայնացման 5-րդ տարեդարձի օրը՝ 1925 թ. նոյեմբերի 29-ին: Արդեն 1928 թվականի վերջերին Նոր Արաբկիրում կառուցվել էր 51 տուն և բնակիչների թիվը հասել էր 762-ի:

Նույն ժամանակամիջոցով Յունաստանից ներգաղթած իզմիրցիների, ադրբազգիների, սեբաստացիների, բյութանիացիների հայրե-

նակցական միությունը Երևանի հարավարևելյան արվարձանում՝ Թոխմախան լճի մոտ, հիմնադրեց Նոր Բութանիա ավանը:

1925 թ. մարտին ՀԽՍՀ ժողկոմի նոր առջևի գաղթականական հանձնաժողովը ընդառաջ Սեբաստիայի վերաշինաց միությանը՝ քույլատրելով Խորհրդային Հայաստանում հիմնել գորգագործական արհեստանոց և այնտեղ տեղափոխել մոտ 1200 գորգագործ սեբաստացիների: Բավարարվեց նաև Նոր Սեբաստիա ավան հիմնադրելու մասին խնդրանքը (1928): Հիմնվեցին նաև Նոր Մալաթիա (1927 թ.), Նոր Խարբերդ (1930), Նոր Կեսարիա (1934), Նոր Երզնկա, Նոր Տիգրանակերտ, Նոր Տարոն, Նոր Թոնմարզա, Նոր Արմաշ, Նոր Յոզդատ, Նոր Ամասիա, Նուբարաշեն ավանները:

ՀԽՍՀ ժողկոմի նոր առջևակցական միությունների կողմից Խորհրդային Հայաստանում կատարվող շինարարական աշխատանքների դեկավորումը դրված էր ՀՕԿ-ի Կենտրոնական վարչության վրա:

1926–1929 թթ. ընթացքում Հունաստանից, Թուրքիայից և Ֆրանսիայից ներգաղթեց 5863 մարդ:

Սկզբանական միությունների կողմից կատարվում էր առաջապահություն և պատասխանականություն կազմակերպությունների հետո: Կազմակերպվեց ներգաղթի հատուկ հանձնաժողով՝ Կենտրոնական նախագահի տեղակալ Ա. Երզնկյանի ղեկավարությամբ: Այդ որոշման հիման վրա 1932–1933 թթ. Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ֆրանսիայից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեցին 8007 հոգի: 1936 թվականին Ֆրանսիայից հայրենիք եկան և 1800 հայեր: 1926–1936 թթ. անհատական վիզաներով տարբեր երկրներից և հատկապես ԱՄՆ-ից Հայաստան ներգաղթեցին 6926 մարդ:

Այսպիսով՝ 1926–1936 թվականներին Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեցին 22593 հայեր, իսկ 1921–1925 թվականներին եկել էին 19688–ը: Ընդհանուր առնամբ 1921–1936 թվականներին օտար ափերից հայրենիք վերադարձան 42286 տարագիր հայեր:

Խորհրդային կառավարությունը նիւթինավոր ռուբլիներ տրամադրեց ներգաղթը կազմակերպելու, հայրենադարձներին տեղավորելու, հողով, բնակարաններով, աշխատանքով ապահովելու նպատակի համար:

Չնայած որոշակի թերություններին, անհարմարություններին ու դժվարություններին՝ հայրենադարձների հիմնական զանգվածը ծիշտ

էր լինելու դրանց պատճառները և դրսկորում էր համբերատարություն և տոկունություն:

Նոր ներգաղթ կազմակերպելու հարցը հատուկ քննության առնվազն միևնույն ժամկետում էր կազմակերպության համարական համարական աշխատանքներ, հայրենադարձների ավաններում կազմակերպված կոլտնտեսություններին տրամադրել մի շարք շինարարական աշխատանքների: 1936 թվականից սկսած հայրենադարձների կոլտնտեսություններն ու մենատնտեսները չորս տարի ժամանակով պատվեցին պետական բոլոր տուրքերից ու գյուղատնտեսական հարկերից:

Այդ ամենի նպատակն էր 1937–1938 թթ. ավելի զանգվածային հայրենադարձություն կազմակերպել Սերծավոր Արևելքից, Բալկաններից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից: Սակայն միջազգային նախապատերազմյան լարված իրավիճակը և անհատի պաշտամունքի դրսկորումները անհնարին դարձրին այդ ծրագրի կատարումը, և հայրենադարձությունը վերսկսվեց միայն Հայրենական պատերազմի ավարտից հետո:

5. Սկզբանական մշակույթը

Սկզբանական մշակույթը վիճակված էր մաքառումներով պահպանելի լեզուն, ազգային դեմքը, հիմնել դպրոցներ, զարգացնել ազգային գրականությունն ու արվեստը:

Սկզբանական մշակույթը կազմակերպություններից մեկը հայրենակցական շարժումն էր: Ստեղծվում էին տասնյակ կազմակերպություններ՝ կապված կորսված ծննդավայրի անվան հետ: Վանեցիները, կեսարցիները, խարբերոցիները, մալաթիացիները, կարինցիները, տիգրանակերտցիները, այնթափցիները, սեբաստիացիները, արարկիրցիները, մարաշցիները և շատ ուրիշ տեղապայրերի նախկին բնակչներ հիմնում էին իրենց հայրենակցական միությունները: Մինչև 1920–ական թվականների կեսեր հայրենակցական միությունների թիվը հասավ հիսունի:

Հայրենակցական միությունները մեծ դեր կատարեցին Սկզբանական պահպանական գործում, օգնություն կազմակերպեցին կարիքավորներին, իրատարակեցին ժողովածուներ, գրքեր, դասագրքեր:

Ի տարբերություն նշված հայրենակցական միությունների, որոնք ունեին տեղային մասնակցությունը, գոյություն ուներ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը՝ ՀԲԸՍ-ն, որն ընդգրկում էր ողջ Սփյուռքը:

ՀԲԸՍ-ն հիմնադրվել է 1906 թվականի ապրիլի 15-ին Կահիրեւում, եգիպտական մեծահարուստ և հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար Փաշայի՝ Նուբարյանի (1851-1931) նախաձեռնությամբ: Միության նպատակն էր նյութապես օգնել հայ ժողովորդի կարիքավոր հատվածներին, նպաստել հայերի կրթության գործին, իսկ հետագայում՝ հայրենիքի մշակութային ու տնտեսական վերելքին:

ՀԲԸՍ նախագահներ են եղել Պողոս Նուբարը (1906-1930), Գալուստ Կյուլպենկյանը (1930-1932), Զարեհ թե Նուբարը (1932-1940) և ուրիշներ: 1954-ին ՀԲԸՍ ցնահ նախագահ է ընտրվել Ալեք Մանուկյանը, որը մահացել է 1996 թվականին:

1977-ին միությունը աշխարհի 20 երկրներում ուներ 170 մասնաճյուղ: 1977-ին միության միջոցները կազմում էին մոտ 40 միլիոն դոլար:

ՀԲԸՍ-ն միջոցներ է տրանսպորտ 1926 թ. Լենինականի երկրաշարժից տուժածներին, 1936 թ. ներգաղթին Խորհրդային Հայաստան, 1,5 միլիոն դոլար է հանգանակել հօգուտ 1946-1948 թթ. ներգաղթի: 1960-ական թվականներին միությունը ԱՄՆ-ի ու Կանադայի հայկան համայնքներում հիմնադրեց ամենօրյա դպրոցներ: Հայաշատ գաղութներում ՀԲԸՍ-ն ուներ ակումբներ, գրադարաններ, պարախմեր, երիտասարդական, մարզական, կանանց կազմակերպություններ: Միությունն ունի իր հրատարակչությունը, լուս է ընծայում գրքեր, պարերականներ: Նրա միջոցներով պահպում են 31 վարժարաններ:

ՀԲԸՍ-ն ունի մի շարք հիմնադրամներ, որոնց մեջ առանձնակի նշանակություն ունի Ալեք Մանուկյան հիմնադրամը՝ 5 միլիոն դոլար:

1930-ական թթ. ՀԲԸՍ Մելքոնյան հիմնադրամով երևանում ստեղծվեց համանուն հրատարակչություն, որը լուս ընծայեց մի շարք մեծարժեք հայագիտական աշխատություններ:

Դպրոցը

Սփյուռքահայ կազմակերպությունների առաջին հոգսը մատադ սերնդի կրթությունն ու դաստիարակությունն էր:

Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում՝ Իրան, Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, բացվեցին տասնյակ դպրոցներ՝ նախակրթարա-

նից մինչև լրիվ միջնակարգ: Սակայն Ֆրանսիայում և Ամերիկայում դպրոցական գործի կազմակերպություն գնալով դժվարանում էր, որովհետև օտարացումը արագ թափով էր ընթանում:

Կենսունակ օջախ էր Եգիպտոսը, որտեղ Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքներում գործում էին մի քանի հայկական դպրոցներ: Դրանցից ամենահինը Գալուստյան վարժարանն էր, որը հիմնադրվել էր 1854 թվականին:

1924 թ. Կահիրեից ոչ հեռու Յելիոպոլիս քաղաքում բացվեց Նուպարյան ազգային վարժարանը, որտեղ կրթվում էին 250 հայ աշակերտներ: Կահիրեում գործում էր Պերպերյան նշանավոր վարժարանը, որն ուներ 110 սովորող: Ալեքսանդրիայում գործում էին Պողոսյան, Պալյան վարժարանները:

Սիրիայում, Իրաքում և Լիբանանում հայկական դպրոցներն ավելի շատ էին: Բեյրութում 20-ական թթ. վերջերին գործում էին տասից ավելի հայկական դպրոցներ, որոնցից էին Եփրեմյան, Մեսրոպյան, Հայկացյան, Սահակյան վարժարանները: 1930-ական թթ. բացվեցին Բուրջ Ջամուիի ազգային վարժարանը, Թորգոնյան, Գասարյան, Կիլիկյան, Արարյան, Ուլիբինյան, Մխիթարյան վարժարանները:

Բուլղարիայի Ռուսուկ քաղաքի հայկական վարժարանում սովորում էին 200-ից ավելի աշակերտներ, Պլովդիվի վարժարանում՝ 800 աշակերտ: Սփյուռքահայ կյանքում նկատելի դեր կատարեց Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարանը:

1930 թ. Մխիթարյանները Սկրում (Ֆրանսիա) վերաբացեցին Մուրադյան վարժարանը:

Ամերիկայում գործում էին միայն կիրակնօրյա հայկական դպրոցներ:

Մամուլը

Սփյուռքահայ կյանքի եական կողմներից մեկը մանուլն էր: 1927 թվականին Սփյուռքում արդեն լուս էր տեսնում 55 անուն թերթ ու հանդես: Ամերիկայում սկսեց հրատարակվել «Էրաքեր» թերթը, որը հայրենիքի ծայնը հասցնում էր այդ հեռավոր ափերը:

Կարևոր դեր էր կատարում Փարիզում լուս տեսնող «Երևան» թերթը: Բուլղարահայ գաղութում հայտնի էր կոմունիստական «Նոր աշխարհ» ամսաթերթը, որը տարածվում էր նաև Հունաստանում:

1922 թ. Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքում լույս տեսավ «Երկունք» հնչակյան թերթը, իսկ 1923–ին ռամկավարները նույն քաղաքում լույս ընծայեցին «Նոր ալիք» թերթը, որոնցում լուսաբանվում էր Խորհրդային Հայաստանի կյանքը:

1926 թվականից Աթենքում սկսեցին հրատարակվել «Հաղթանակ» դեմոկրատական և «Աշխատանք» կոմունիստական թերթերը:

Վիեննայում հրատարակվում էր «Արեգ» գրական պարբերականը: Խորհրդային դիրքորոշում ունենալու եզրակացությունը «Արեգ», որին աշխատակցում էին Ե. Օտյանը, Վ. Թեքեյանը, Փարիզի «Ապագան», որին աշխատակցում էին Ա. Չոպանյանը, Զ. Եսայանը, ամերիկյան «Պայքարը», հնչակյանների «Երիտասարդ Հայաստանը»:

Ռումինիայում լույս էր տեսնում «Տավասարոր» հանդեսը՝ Հակոր Սիրունու խմբագրությամբ, որը Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ բարյացականորեն տրամադրված մտավորական էր:

Դաշնակցության օրգանն էր «Հայրենիք» օրաթերթը, իսկ 1922 թվականի վերջերից սկսեց հրատարակվել «Հայրենիք» ամսագիրը: Դաշնակցական օրգաններ էին նաև Կահիրեի «Հուսաբերը», Փարիզի «Հառաջը», Աթենքի «Նոր օրը» և այլն: Դաշնակցական պարբերականները անհաշտ թշնամանքով էին տրամադրված Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ և, պետք է ասել, որ մինչև Հայրենական պատերազմի սկիզբը նրանց ազդեցությունն ուժեղ էր:

Միփարյանների «Բազմավեճը», որը հրատարակվում էր 1843–ից, ծայնակցում էր ազգայնական մասնությին և վերապահ դիրք էր բոնել Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, իսկ Վիեննայի հայ կաթոլիկների օրգան «Հանդես ամսօրյա»—ն ուներ հայագիտական ուղղվածություն:

Դարասկզբին Ամերիկայում լույս էր տեսնում «Հայաստանի կոչնակ» շաբաթթերթը, որտեղ հրատարակվում էին Խորհրդահայ բոլոր նշանավոր գրողների գործերը:

1929 թ. Արշակ Չոպանյանը Փարիզում վերսկսեց «Անահիտ» հանդեսի հրատարակությունը, որը նա սկսել էր 1898–ին և ընդհատել 1911–ին:

Փարիզում Սիմոն Վրացյանը հրատարակում էր «Վեմ» հանդեսը: Հրատարակվում էին նաև զանազան տարեցույցներ, որոնց մեջ հատկապես նշանավոր էր Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը», որի ստվար

հատորները լույս են տեսել 1907–1923 թթ. Կ. Պոլսում, հետագայում՝ Փարիզում և ընդհատվել 1929–ին՝ հեղինակի մահվան պատճառով:

Գրականությունը

1920–ական թվականներին Սփյուռքում շարունակում էին ստեղծագործել Տիգրան Կամսարականը, Լևոն Բաշայանը, Երվանդ Օտյանը, Զապել Եսայանը, Համաստեղը, Հակոբ Օշականը, Վազգեն Շուշանյանը, Կոստին Զարյանը, Ավետիս Մահրոնյանը, Լևոն Շանթը:

Սփյուռքահայ գրողների երիտասարդ սերմոնի ներկայացուցիչներ էին Շահան Շահնուրը, Զարեհ Որբունին, Յ. Զարդարյանը:

Բանաստեղծություններ էին տպագրում Վազգեն Շուշանյանը, Լևոն Սյուրմելյանը, Կարապետ՝ Սիտալը և ուրիշներ:

Ստեղծագործում էին արևմտահայ գրականության ականավոր ներկայացուցիչներ Վահան Թեքեյանը, Արշակ Չոպանյանը, Սիպիլը, Անայիսը, Վահան Մալեզյանը: Նետագա տասնամյակում ասպարեզ իջան նոր ստեղծագործողներ՝ Վահե Վահյան, Միսաք Մանուչյան, Սեմա, Մարի Աբմաճյան, Հակոբ Գույումճյան, Մուշեղ Իշխան ու ուրիշներ:

Թատերական արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչներ էին Հովհաննես Աբելյանը, Հովհաննես Զարիֆյանը, Սիրանույշը, Աննա Բուդայյանը, Տրդատ Նշանյանը, Արման Կորիկյանը, Սկրտիչ Զանանը և շատ ուրիշներ: Սփյուռքում տևական գործունեություն ունեցող թատերախմբեր չստեղծվեցին, տրվում էին մեծ մասամբ շրջիկ ներկայացումներ:

Խիստ աննպաստ պայմաններում էր գտնվում սփյուռքահայ երաժշտությունը:

Հիանալի երգիչ էր Արմենակ Շահմուրադյանը, մեծ աշխատանք կատարեց կոմպոզիտոր Գրիգոր Սյունին:

Ուրույն զարգացում ունեցավ կերպարվեստը՝ նկարչությունն ու քանդակագործությունը: Կերպարվեստի ներկայացուցիչներ էին Եղագար Շահինը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Հովսեփ Փուշմանը, Վարդան Մախույնը, Արշակ Ֆերվաճյանը, Երվանդ Զոշարը, Արա Սարգսյանը, Ալեքսանդր Սարուխանը, Հակոբ Գյուրջյանը և ուրիշներ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԳՈՒԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1. Հայրենական մեծ պատերազմի սկիզբը: Հայ ժողովորդի ուժերի համախմբումը

1941 թվականի հունիսի 22-ին ֆաշիստական Գերմանիան, դրժելով դեռևս 1939 թ. օգոստոսի 23-ին ԽՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև կնքված չհարձակման պայմանագիրը՝ հանկարծակիորեն հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա:

Գերմանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը վահօրոր մշակել էր այդ հարձակման «Բարբարոս» պլանը: Այն այդպես էր կոչվել գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի (Շիկամորուս) անունով:

Գերմանական բանակի թվակազմը հասնում էր 8,5 միլիոնի: Խորհրդային երկրի վրա նետվեց 190 դիվիզիա (մեկ դիվիզիայում հաշվում էր 18–20 հազար զինվոր), 3500 տանկ, 50000 իրանոր ու ականանետ, 4900 ինքնաթիռ:

Հունիսի 22-ին Խորհրդային կառավարությունը հայտարարություն հրապարակեց Հայրենական պատերազմն սկսվելու մասին և կոչարեց ողջ Խորհրդային ժողովորդի՝ թշնամու դեմ ելնել Հայրենական պատերազմի: «Մեր գործն արդար է: Թշնամին կզախցախվի: Հաղթանակը մերը կլինի»,— այսպես էր ավարտվում այդ պատմական հայտարարությունը («Պրավդա», 22 հունիսի, 1941 թ.):

1941 թ. հունիսի 29-ին ԽՍՀՄ ժողովածորիդ և ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը ընդունեցին որոշում, որում շարադրված էին Խորհրդային կառավարության, կոմունիստական կուսակցության, Կարմիր բանակի և Խորհրդային ողջ ժողովորդի ծրագրային խնդիրները Հայրենական պատերազ-

մում: Ցուցում տրվեց համախմբել երկրի բոլոր ուժերը՝ թշնամուն ջախջախելու համար, ամրապնդել Կարմիր բանակի թիկունքը, բոլոր ծեռնարկությունների աշխատանքը վերակառուցել ռազմաճակատի կարիքներին համապատասխան, թշնամու գրաված վայրերում ծավալել պարտիզանական պատերազմ: Ընդգծվում էր, որ վճռվում է խորհրդային պետության կենաց և մահու հարցը՝ խորհրդային ժողովուրդները պետք է լինեն ազա՞տ, թե՞ պետք է դատապարտվեն ստրկության:

Հունիսի 30-ին ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե, որի ծեռքում կենտրոնացվեց ամբողջ իշխանությունը երկրի ներսում:

1941 թ. հունիսի 3-ին ռադիոելույթով հանդես եկավ Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահի Խոսիֆ Ստալինը, որը վերատին շարադրեց կոմունիստական կուսակցության, խորհրդային ժողովրդի և գինված ուժերի խնդիրները Հայրենական պատերազմում (ռադիոելույթի լրիվ տեքստը տե՛ս հ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի մասին, Հայպետիրատ, Երևան, 1950, էջ 9–19):

Խորհրդային Հայաստանի ուժերի մորիլիզացումը կատարվում է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի ղեկավարությամբ, որը Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի խորհրդի անդամ էր:

Խորհրդային Հայաստանը հաջողությամբ կատարեց նյութատեխնիկական և մարդկային ռեզերվներ մորիլիզացնելու առաջադրանքը: Շարքային և իրամանատարական կազմի մորիլիզացիոն պլանները կատարվեցին համապատասխանաբար 100 և 109 տոկոսով: 1941 թ. հունիս–սեպտեմբեր ամիսներին ռազմաճակատ ուղարկվեցին մի քանի հազար կոմունիստ և կոմերիտական: Կամավոր կերպով բանակ էին մեկնում կոմունիստներ, անկուսակցական բանվորներ, կոլտնտեսականներ, մտավորականներ:

Բոլոր արտադրական ծեռնարկություններում և հիմնարկներում ստեղծվեցին հակաօդային ինքնապաշտպանության խմբակներ, մտցվեց բոլոր քաղաքացիների ընդհանուր պարտադիր ռազմական ուսուցուցում: Հանրապետության բոլոր քաղաքներում ու շրջաններում ստեղծվեցին ժողովրդական աշխարհազորի վաշտեր, կործանիչ գումարտակեմեր:

Հիմնվեց Հայկական ԽՍՀ ժողկոմիսորիի նախագահի տեղակալի նոր պաշտոն, որը միաժամանակ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի թիկունքի պետի տեղակալ էր:

ՀԽՍԴ ժողկոմխորից միջոցառումներ մշակեց հանրապետության մետաղամշակման ձեռնարկություններում զենք և զինամթերք արտադրելու համար:

1941 թ. հուլիսի 10-ին Հայկական ԽՍԴ-ն ստացավ առաջին մեծ պատվերը՝ պատրաստել 1 միլիոն 240 հազար կտոր զինվորական հագուստ: Արյունաբերական ձեռնարկություններին հանձնարարվում է արտադրել կապի միջոցներ՝ լսափողեր, հեռախոսագծերի ապարատներ, մեկուսիչներ և այլն: Հետագա ամիսներին հանձնարարվում է պատրաստել հեծելազորի համար անհրաժեշտ սարքեր, ռազմական կառույցների համար՝ գործիքներ ու շինանյութեր, ավիացիայի համար՝ հատուկ սարքավորումներ և անհրաժեշտ պարագաներ: Ռազմաճակատի համար աշխատում էին քիմիական, հաճքային, գունավոր մետաղների, էլեկտրաէներգիայի արդյունաբերությունը:

Պատերազմի առաջին ամիսներին իրենց աշխատանքը վերակառուցին Երևանի Ձերժինսկու անվան հաստոցաշխական, մեխանիկական գործարանները, Ղափանի և Ալավերդու պղնձագործները, Կիրովականի քիմիական կոմբինատը, Երևանի էլեկտրամեքենաշխական, Կիրովի անվան գործարանները և շատ այլ ձեռնարկություններ:

Կարևոր խնդիրներ դրվեցին նաև գյուղատնտեսության առջև: Մասնավորապես խնդիր դրվեց 1942 թվականին Երկրին տալ 25 000 տոննա բամբակ, 30000 տոննա շաքարի ճակնդեղ և այլ մթերքներ:

Կարմիր բանակին օգնելու գործին ներգրավվեց նաև հանրապետության ողջ մտավորականությունը: Հազարավոր ինժեներներ, տեխնիկներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, անասնաբույժներ, գյուղատնտեսներ, գիտության, արվեստի, գրականության գործիչներ մեկնեցին ռազմաճակատ: Թիկունքում մնացած մտավորականությունը նույնպես լծվեց հայրենիքի պաշտպանության գործին:

Զնորան մոտենալու կապակցությամբ հանրապետությունում հաջողությամբ կազմակերպվեց ռազմաճակատ տաք հագուստ ուղարկելու գործը: 1941 թ. աշնանը Հայաստանի աշխատավորները պաշտպանության ֆոնդ մուտքեցին 29 միլիոն ռուբլի: Թիկունքի աշխատանքը լիովին վերակառուցվեց պատերազմի պահանջներին համապատասխան:

2. Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը 1941 թվականի պաշտպանողական մարտերին

Պատերազմի առաջին շրջանում թշնամու ուժերը գերազաշում էին, նրա ռազմատնտեսական ռեսուրսները գերազանցում էին խորհրդային, ուստի Կարմիր բանակը դաժան մարտեր մղելով նահանջում էր:

Խորհրդային բանակի մարտիկները, իրամանատարները, քաղաշխատողները պատերազմի առաջին օրերից դրսուրում էին տոկունություն և անձնագրություն, իսկ հայ զինվորներն անբաժան էին նրանցից:

Բրեստի սահմանամերձ շրջանը պաշտպանող Կարմիր բանակի չորս հրաձագային դիվիզիաների դեմ գերմանացիները ընտեցին տասը դիվիզիա, որից չորսը՝ տաճկային: Բրեստ քաղաքի միջնաբերդի կայազորը պարտավորական մեջ ընկավ, սակայն հերոսական դիմադրությունը շարունակեց շուրջ մեկ ամիս: Ամրոցի պաշտպանության պետն էր կապիտան Ի. Չուբաչը, քաղաքով տեղակալը՝ գնդային կոմիսար Ե. Ֆոմինը: Կայազորի մեջ կային մի քանի տասնյակ հայ զինվորներ:

Բրեստի պաշտպանության կազմակերպիչներից էր գնդի կոմերիտական բյուրոյի քարտուղար, կոմունիստ Սամվել Մաթևոսյանը: Ի դեպ, խորհրդային ժամանակաշրջանում Ս. Մաթևոսյանը, աշխատելով իր քողի ու կողու հանքերի Երկրաբանական արշավախմբի պետ՝ բանաբանությունների գոհ դարձավ և ենթարկվեց հալածանքների: Կասկածի տակ առնվեց նաև Բրեստի ամրոցի հերոս լինելու փաստը: Նրա բարի անունը վերականգնվեց Երկար տարիներ անց միայն:

Ամրոցի հերոսների մեջ էին նաև Սոս Նուրիջանյանը, Գուրգեն Խաչատրյանը, Թորգոն Ղուկասյանը, Արամայիս Բաղդոյանը, Շմավոն Ղավրյանը, Սուլեն Գևորգյանը, Միսակ Յակոբյանը, Վահան Գրիգորյանը և ուրիշներ:

Թշնամուն ամելի քան Երկանյայ հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևի պաշտպանները, որոնք միայն 1941 թվականի սեպտեմբերի 20-ին թողեցին քաղաքը: Նրանց մեջ էին հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ: Կիևի զինվորական օկրուգի, ապա Հարավարևմտյան ուղղության իրետանու պետն էր գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Պարսեղովը, որը դեռևս խորհրդա-ֆիննական պատերազմում 1940 թ. արժանացել էր խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Կիևի մատուցմերում աչքի ընկան նաև 12-րդ բանակի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Բագրատ Առուշանյանը, իրածագային ոհ-

Վիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Քրիստափոր Ալավերդյանը, Դարավարևմտյան ռազմաճակատի շտարի պետի տեղակալ և օպերատիկ բաժնի պետ, գեներալ-մայոր Հովհաննես Բաղրամյանը:

Պերեմիշլ քաղաքի հերոսական պաշտպանությանը մասնակցելու համար զորամասի հրամանատար Մաթևոս Մադաբյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով:

Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի պաշտպանության համար մղված մարտերում աչքի ընկան օդաչուներ Պատրիկ Գազայանը և Լազր Չափչախյանը: Նրանցից առաջինը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի, Երկրորդը՝ Լենինի շքանշանով:

Օդեսայի հերոս պաշտպանների շարքերում էին ծովայիններ Կարլոս Շուկայանը, Գևորգ Շատվորյանը, գնդի հրամանատար Լևոն Տատյանը, գումարտակի հրամանատար Ամբիոս Կուրդինյանը, գնդապետ Յնայակ Մեհրաբյանը:

Դայ մարտիկները սխրագործություններով աչքի ընկան նաև Լենինգրադի անօրինակ հերոսական պաշտպանության ժամանակ: Դրանցից էր գնդացրային ստորաբաժանման հրամանատար Աշոտ Ղազարյանը, որն արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

«ՊրաՎդա» և «Կոմսոմոլսկայա պրաՎդա» թերթերը գրեցին 19-ամյա շարքային Յամլետ Մաքսապետյանի սխրանքների մասին, որը պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով և ստացավ սպայի կոչում:

Լենինգրադի հերոս պաշտպաններից էր Եղեգնաձորցի, քաղեկի տեղակալ Արգամ Պետրոսյանը, որի սխրագործության մասին 1941 թ. հուլիսի 20-ին գրեց «ՊրաՎդան»: Կարմիրբանակային համագգեստով ծառված հիտլերականներին հաջողվեց/գերի վերցնել վիրավոր ընկերուջը տեղափոխող Ա. Պետրոսյանին և Ենթարկել անլուր տանջանքների. հիտլերականները նրա կրծքին շիկացած հնգարեն աստղ հպեցին, պոկեցին մազերը, բայց ոչ մի տեղեկություն կորցել չկարողացան: Գոդակահարության պահին սեփական գերեզմանը փորելու համար իրեն տրված բահով Ա. Պետրոսյանը կարողացավ ոչնչացնել դահիճներին, փախչել ու միանալ իր զորամասին:

Հրետանային նարտկոցի կապավոր Ալեքսանդր Կասպարովը սողալով մոտեցավ թշնամու հեռախոսագծերին և կտրատեց երեք կիլոմետր երկարությամբ հեռախոսալար, որի համար պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով:

Սակրավոր Սերգեյ Գրիգորյանը ճարպկորեն բարձրացավ յուրայինների դիրքերի վրա կրակ տեղացող գերմանական տանկի աշտարակի վրա և կացնով ոչնչացրեց տանկի անձնակազմին: «Կոմսոմոլսկայա պրաՎդա» թերթը Սերգեյ Գրիգորյանին անվանեց «Սասունցի Դավթի կրտսեր Եղբայրը»:

Լենինգրադի պաշտպանների թվում էր գրոհող օդաչու, մայոր Նելսոն Ստեփանյանը, որն ստանում է փոխգնդապետի կոչում և նշանակվում գրոհային ավիագնդի հրամանատար: 1942-ին նրան շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Երմիտաժի գիտական և նշակութային արժեքները պահպանելու համար Լենինի շքանշանի արժանացավ նրա տնօրենը՝ ակադեմիկոս Շովսեփ Օրբելին:

Հերոս լենինգրադիների կողքին էր հայ թատրոնի մեծերից մեկը՝ աշխարհահռչակ դերասան Վահրամ Փափազյանը, որի կինը՝ Գալինան, թշնամու ոումբի պայթյունից զոհվեց նրա կողքին:

Հայրենական պատերազմի առաջին շրջանի ամենախոշոր իրադարձությունը 1941–1942 թթ. ձմռանը տեղի ունեցած Մոսկվայի պաշտպանությունն էր, որին մասնակցեցին հայ ժողովորի հազարավոր զավակներ: Այստեղ անօրինակ սխրանք կատարեց հրետանային գնդի հրամանատար, մայոր Յայկ Ղազարյանը: Նրան հանձնարարված էր հրետանային կրակով աջակցել տանկային մի զորամասի գործողությունները: Սակայն գերմանացիներն անակնկալ գրոհով շրջապատման օղակի մեջ վերցրին նշանակած տանկային զորամասը: Տեսնելով այդ՝ մայոր Յ. Ղազարյանը շտապ կարգով հրետանավորներից կազմեց հեծյալ ջոկատ, հարձակում ծեռնարկեց և ճեղքեց պաշարման օղակը՝ փրկելով տանկիստներին ու ինքն էլ հերոսաբար ընկավ մարտում:

Մհակվայի ծակատամարտում անձնվիրություն դրսեւորեցին նաև Զարավարևմտյան ուղղության հրամանատար, գեներալ-լեյտենան Միքայել Պարսեղովը, նրա տեղակալ, գեներալ-մայոր Իվան Վեքիլովը, դիվիզիայի հրամանատարներ, գնդապետներ Սարգսի Մարտիրոսյանը և Յայկ Մարտիրոսյանը, Ստեփան Գինոսյանը: Վերջին երկուսը պարգևատրվեցին Կարմիր դրոշի շքանշանով, իսկ Ս. Գինոսյանին շնորհվեց գեներալ-մայորի կոչում:

Աչքի ընկնող սխրանքներ կատարեց մայոր Ներսես Բալոյանը, որը հետագայում դարձավ գնդապետ և դիվիզիայի հրամանատար:

Սոսկվայի տակ գերմանաֆաշիստական զորքերի ջախջախումը վերածվեց 1941-1942 թթ. ծմեռային հարձակման, որի ընթացքում թշնամուց ազատագրվեց 60 քաղաք և 11 հազար բնակչակայր: Դա Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում գերմանական զորքերի առաջին ժամբ պարտությունն էր, որի մեջ իր ներդրումն ունեցավ նաև հայ ժողովորդը:

**3. Յայկական դիվիզիաների կազմավորումը
և դրանց մարտական ուղին**

Գերմանաֆաշիստական հորդաները, որոնք հաղթարշավով էին անցել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներով, հանդիպեցին խորհրդային բանակի համար դիմադրությանը և հենց պատերազմի առաջին օրերին հսկայական կորուստներ կրեցին: ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդներն ու ազգությունները մեկ մարդու նման ոտքի կանգնեցին նենգ թշնամու դեմ և ուս ժողովրդի գլխավորությամբ համաժողովրդական պատերազմում պաշտպանեցին իրենց հայրենիքը: Սակայն այդ ամենը ծեղոք էր բերվում ծանր կորուստների գնով: Միայն պատերազմի առաջին եռամսյակում Կարմիր բանակն ունեցավ երկու միլիոն մարդուց ավելի կորուստ: 1941 թ. դեկտեմբերի 1-ի տվյալներով այդ կորուստները կազմեցին շուրջ 4,5 միլիոն մարդ:

Ելեկով անհրաժեշտությունից և նպատակահարմարությունից՝ 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեն որոշում է ընդունում Կարմիր բանակի կազմում ազգային նոր զորամիավորումներ ստեղծելու մասին։ Այդ զորամիավորումները պիտի կազմավորվեին հանրապետությունների նյութական և մարդկային ռեսուրսների հաշվին, իսկ մարտական և քաղաքական ուսուցումը պիտի տարվեր մայրենի լեզվով, որը չափազանց կիեշտացներ այդ կարևոր գործը։

1944 թ. փետրվարի 1-ին ԽՍՀՄ Գերազույն խորհրդի առաջին գումարման 10-րդ նստաշրջանը օրենքը ընդունեց ազգային զորային կազմավորումների մասին, որի համաձայն յուրաքանչյուր միութենական հանրապետություն ուներ իր հանրապետական զորային կազմավորումը: Մինչև 1938 թ. մարտի 7-ը միութենական հանրապետություններն ունեին իրենց սեփական ազգային զորամիավորումները, որով և ընդգծվում էր նրանց հնքնիշխանության իրողությունը, և

Դրանք վերականգնումն ունեցավ կարևոր ռազմական և քաղաքական իշխանակություն:

Դայրենական պատերազմի առաջին շրջանում միայն Անդրկովկաստան հանրապետություններում կազմավորվեցին 21 ազգային դիվիզիաներ: Բացի այդ՝ Դայրաստանի, Վրաստանի և Աղբքեջանի տարածքներում կազմավորվեցին կամ վերակազմավորվեցին քսանից ավելի դիվիզիաներ ու բրիգադներ, որոնց ազգային կազմը հիմնականում բաղկացած էր հայերից, Վրացիներից ու աղբքեջանցիներից:

Հայկական 76-րդ լեռնահրածգային ռիվիզիա

Դիվիզիան կազմավորվել է 11-րդ բանակի կազմում Եղած հայկական առանձին գնդի և հայկական նախկին բանակային կորպուսի՝ խորհրդային իշխանության կողմն անցած անձնակազմի հիման վրա:

1920 թ. հուլիսին Գանձակում 11-րդ բանակի 20-րդ դիվիզիայի կազմում ստեղծվեց 750 հոգուց բաղկացած հայկական հավաքական գունդ՝ հիմնականում Մայիսյան ապստամբության մասնակիցներից և հեղափոխության կողմն անցած զինվորներից: Գունդն ուղարկվեց Բաքու՝ 32-րդ դիվիզիան համալրելու համար: Բաքվում 32-րդ դիվիզիայի կազմում ստեղծվեց հայկական առանձին հրաձգային գունդ:

1920 թ. նոյեմբերի 12-ին գումարը 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի կազմում Գանձակի կողմից շարժվեց դեպի Դայաստան՝ ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր Ավիս Նորիշանյանի հրամանատարությամբ և Դայաստանը խորհրդային հոչակվելուց հետո Դազակս-Իջևան-Դիլիջան ուղիղությամբ 1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին մտավ Երևան:

11-րդ բանակի Երևանյան խմբավորման 1920 թ. ղեկտեմբերի 2-ի հրամանով հայկական գնդի և հայկական նախկին զորամասերի հիման վրա ստեղծվեց Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր բանակ։ Նրա կազմում կար երեք հետևակ բրիգադ՝ յուրաքանչյուրում երեք գունդ, հեծյալ և հրետանային գնդեր, 10 մարդատար, 20 բեռնատար ավտոմեքենա, 1 օդանավ, 2 զրահագնացք՝ «Ազատամարտ» և «Մուսայելյան»։

1921 թ. Փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության ժամանակ Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր բանակի զորամասերը նահանջեցին դեպի Արտաշատ:

նակազմով: Բրիգադն ուներ երկու հրածգային և երկու հեծյալ գնդեր, մեկ հրետանային դիվիզիա:

1922 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կովկասյան բանակի հրամանատար Ա. Եգորովի և ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեի հրամանով հայկական հավաքական բրիգադի հիմքի վրա կազմավորվում է հայկական հրածգային դիվիզիա: 1935 թվականին այն կոչվում է Կ. Վորոշիլովի անվան 76-րդ հայկական լեռնահրածգային դիվիզիա: 1936-ին դիվիզիան պարզեցվել է Կարմիր դրոշի շքանշանով:

Հայկական հրածգային դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց նախկին գնդապետ Անդրեյ Մելիք-Շահնազարովը: Դիվիզիայում կամավոր ծառայում էին հարյուրից ավելի նախկին սպաներ:

1931 թ. դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնում Ա. Մելիք-Շահնազարովին փոխարինեց Յակոբ Աթոյանը:

1937-1939 թթ. անհիմն բռնությունների զոհ դարձան նաև հայկական դիվիզիայի շատ հրամանատարներ, որոնց թվում և դիվիզիայի հրամանատար Յակոբ Աթոյանը:

1938 թ. մարտի 37-ի ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովոմի հրամանով ազգային զորամիավորումները վերակազմավորվեցին: Նույն թվականին մայիսին դիվիզիայի զորամասերն ու ստորաբաժանումները վերատեղաբաշխվում են նախիջևանի ինքնավար հանրապետության տարածքում:

ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովոմի 1940 թ. հուլիսի 16-ի հրամանով Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան հայկական 76-րդ Կարմրադրոշ լեռնահրածգային դիվիզիան կորցնում է իր ազգային անվանումը: 1940 թ. հուլիսին դիվիզիայի հրամանատար է նշանակվում գեներալ-մայոր Կ. Ի. Գորյունովը:

Մինչև Յայրենական պատերազմի սկիզբը դիվիզիան պաշտպանում էր ԽՍՀՄ հարավային սահմանները:

Դիվիզիան պատերազմի նախօրյակին տեղաբաշխված էր խորհրդա-իրանական սահմանի Նորաշեն-Նախիջևանի տեղամասում՝ Երկարգծի Երկայնքով:

Հունիսի 22-30-ին դիվիզիան սկսեց համալրվել հայերով, որոնք կազմեցին նրա անճակազմի կեսից ավելին: Հունիսի 26-ին դիվիզիայի զորամասերը պաշտպանական դիրքեր գրավեցին Արաքս գետի ձախ ափին:

1941 թ. օգոստոսի 25-ին, 1921 թ. խորհրդա-իրանական պայմանագրի համաձայն խորհրդային զորքերը Զուլֆայի մոտ անցան սահմանը և ստան իրանական Զուլդա քաղաքը: Այդ զորախմբի կազմում էր նաև հայկական 76-րդ լեռնահրածգային դիվիզիան: Օգոստոսի 30-ին դիվիզիայի զորքերը հասան Թավրիզ՝ 5 օրում կտրելով 160 կմ ճանապարհ: Դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Կ. Ի. Գորյունովը լրանակվեց Թավրիզի կայազորի պետ:

Սակայն ռազմաճակատում ստեղծված ծանր կացությունը հարկադրեց բարձր հրամանատարությանը՝ 76-րդ դիվիզիան հետ կանչել իրանից և ուղարկել գործող բանակ:

Սեպտեմբերի 27-ին Ուկրաինական ԽՍՀ Պոլտավայի մարզում Յարավարևմտյան ռազմաճակատի 38-րդ բանակի կազմում դիվիզիան մարտերի մեջ մտավ թշնամու դեմ: Մինչև 1941 թ. վերջը դիվիզիայի զորամասերը պաշտպանական ծանր մարտեր էին մղում Խարկովի ուղղությամբ:

1941 թ. դեկտեմբերի 9-ին դիվիզիան լեռնահրածգայինից վերակազմավորվում է հրածգայինի:

1942 թ. հունվար-ապրիլ ամիսներին 76-րդ հրածգային դիվիզիան Յարավարևմտյան ռազմաճակատի 21-րդ բանակի կազմում մասնակցում է մարտերին, իսկ մայիսի 11-ից՝ Խարկովի հարձակողական գործողությանը:

Այնուհետև դիվիզիայի զորամասերը ծանր մարտերով ապահովում են 21-րդ բանակի նահանջը:

1942 թ. հուլիսի սկզբներին դիվիզիան անցնում է Դոն գետի ձախ ափը և հուլիսի վերջերից մասնակցում Ստալինգրադի ճակատամարտին: Յոկտեմբերի 4-ին դիվիզիային հաջողվում է հենակետ գրավել Երկաթուղային կայարանում, որը մեծ նշանակություն է ունենում 1942 թ. նոյեմբերի 19-ի գլխավոր հարձակման ժամանակ: Դրա արդյունքում նոյեմբերի 23-ին Կալաչ քաղաքից հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում Յարավարևմտյան և Ստալինգրադյան ռազմաճակատների զորքերը շրջապատճան օղակի մեջ վերցրին գերմանական 330-հազարանոց խմբավորումը: Դրանում կարևոր ավանդ ունեցավ հայկական 76-րդ հրածգային դիվիզիան, որը ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովոմի 1942 թ. նոյեմբերի 23-ի հրամանով ստացավ գվարդիական կոչում և վերանվանվեց Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան 51-րդ գվարդիական կարմրադրոշ հրածգային

դիվիզիա: Այդ կապակցությամբ նոր համարներ ստացան նաև դիվիզիայի գնդերը, գումարտակները և մյուս ստորաբաժանումները:

Սանշտեյնի տանկային բանակին չհաջողվեց արևոտքից ճեղքել շրջապատման օդակը և օգնության հասնել ֆելդմարշալ Պաուլուսին: 1943 թ. հունվարի 10-ին սկսվեց խորհրդային զորքերի հզոր հարձակումը՝ շրջապատված թշնամուն ոչնչացնելու համար: Այդ մարտերին ակտիվորեն մասնակցում էր նաև հայկական 51-րդ գվարդիական դիվիզիան:

1943 թ. փետրվարի 2-ին հակառակորդի շրջապատված խմբավորումները գերի հանձնվեցին: 1942 թ. հուլիսի 17-ին սկսված Ստալինգրադի պատմական ճակատամարտն ավարտվեց խորհրդային զորքերի փայլուն հաղթանակով, որը արմատական բեկման սկիզբ դրեց Հայրենական պատերազմուն:

Ստալինգրադի հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հայ ժողովրդի համար. ճակատամարտի օրերին Թուրքիան խորհրդային Հայաստանի սահմանների մոտ կենտրոնացրել էր 26 դիվիզիա և ներխուժման համար սպասում էր գերմանացիների հաղթանակին: Սակայն Վերջիններիս խայտառակ պարտությունն ու ջախջախումը սրափեցրեց բուրքերին, որոնք անմիջապես սահմանից հետ քաշեցին իրենց դիվիզիաները, իսկ պատերազմի վերջում երեսպաշտորեն պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային:

Ստալինգրադի փառապան հաղթանակը կերտողների թվում էր նաև 51-րդ գվարդիական հայկական դիվիզիան, որը երկու անգամ արժանացավ Գերագույն գլխավոր հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի շնորհակալությանը, իսկ 1943 թ. հունիսի 19-ին պարզեց Լենինի շքանշանով: ճակատամարտում ողուներից և ուկրաինացիներից հետո հայերը թվակազմով գրավում էին երրորդ տեղը:

Ստալինգրադի պատմական ճակատամարտից հետո հայկական 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիան Վորոնեժյան ռազմաճակատի 6-րդ գվարդիական բանակի 23-րդ գվարդիական հրաձգային կորպուսի կազմում ակտիվորեն մասնակցեց Կուրսկի ճակատամարտին, որը տեղի ունեցավ 1943 թ. հուլիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 23-ը: Հայ գվարդիականները կրվում էին Օրյոլ-Կուրսկ-Բելգորոդ աղեղի հարավային մասում:

Կուրսկի հաղթական ճակատամարտից հետո 51-րդ դիվիզիան կռվում էր Կալինինի մարզի մի քամի շրջանների ազատագրման համար:

1944 թ. հունիսի 23-ից մինչև հուլիսի 4-ը 51-րդ դիվիզիան բախվելի գեներալ Յովիհաննես Բաղրամյանի գլխավորած 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի 6-րդ գվարդիական բանակի կազմում հարձակույական մարտեր էին մղում Բելոռուսիայի հյուսիսային շրջաններում: 'Իվիզիան անցավ 250 կմ, հաղթահարեց 4 ջրային արգելք, ազատագրեց շուրջ 200 բնակավայր, այդ թվում՝ Պոլոցկ քաղաքը:

Արևմտյան Դվինան հաջողությամբ գետանցելու համար 51-րդ դիվիզիայի 15 մարտիկներ արժանացան խորհրդային Սիության հերոսի կոչման, որոնց թվում էր Եֆրեյտոր Արամայիս Սարկիսովը:

Վիտեբսկի մարզում թշնամու ջախջախման գործողություններին ակտիվորեն մասնակցելու համար ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկումի 1944 թ. հուլիսի 10-ի հրամանով 51-րդ դիվիզիային տրվում է «Վիտեբսկյան» պատվավոր անվանումը, իսկ հուլիսի 23-ի հրամանով՝ Պոլոցկ քաղաքի ազատագրման մարտերում աչքի ընկած դիվիզիայի 154-րդ Լոռու, 156-րդ և 158-րդ գվարդիական գնդերն ստանում են «Պոլոցկյան» պատվանունը:

Դիվիզիան մասնակցեց նաև Լատվիայի և Լիտվայի ազատագրմանը, որտեղ և դիմավորեց հաղթանակը:

Այսպիսով՝ հայկական 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիան Հայրենական պատերազմի ընթացքում անցավ ավելի քան 12000 կիլոմետր մարտական ուղի, ոչնչացրեց թշնամու մոտ 50000 զինվոր ու սպա, գերի վերցրեց 15 հազար մարդ, ազատագրեց 1000-ից ավելի բնակավայր: Դիվիզիան վեց անգամ արժանացավ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շնորհակալությանը: Դիվիզիայի շուրջ 20 հազար զինվորներ ու սպաներ պարզեատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեղալներով, 26 հոգու շնորհվեց խորհրդային Սիության հերոսի կոչում, 7-ը դարձան Փառքի երեք աստիճանների շքանշանակիրներ: Դիվիզիայի պատվիրակությունը հինգ անգամ այցելեց խորհրդային Հայաստան:

89-րդ դիվիզիա: Դիվիզիան իր առաջին մկրտությունն ստացավ Թերեք գետի ափին: Գրողնի քաղաքի պաշտպանության մարտերում դիվիզիան կրեց ծանր կորուստներ, 1942 թ. սեպտեմբերի 30-ին դուրս բերվեց 9-րդ բանակի ռեզերվ և ռեզերվում մնաց մինչև հոկտեմբերի 17-ը: Այստեղ նրանց այցելեց խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը՝ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Շարությունյանի գլխավորությամբ:

Ոնզերվում դիվիզիան ստացավ նոր համալրումներ, փոխվեց հրամանատարությունը:

1942 թ. հոկտեմբերի 14-ին դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնում փոխգնդապետ Անդրանիկ Սարգսյանին փոխարինեց գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը:

1942 թ. հոկտեմբերի 17-ին դիվիզիան դուրս բերվեց բանակի ռեզերվից ու պաշտպանական դիրքեր գրավեց Գրոզնի քաղաքի մատուցներում:

1943 թ. հունվարի 2-ին դիվիզիայի գորամասերը ազատագրեցին Մալգորեկ քաղաքը: Հունվարի 10-ից մինչև փետրվարի 9-ը դիվիզիայի գորամասերը 58-րդ բանակի կազմում առաջ են շարժվում Գերօգիևսկ-Սիներալնիե Կորդի-Ստավրովոլ-Տիկինունք երթուղով: Սակայն փետրվարի 9-10-ին դիվիզիան ենթարկվում է գերմանական տանկերի գիշերային դարանակալ հարձակմանը և ծանր կորուստներ կրում: Անհավասար մարտում գոհկում են դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը, 390-րդ գնդի հրամանատար, մայոր Գարեգին Խաչանյանը, 400-րդ գնդի հրամանատարի քաղաքով տեղակալ, մայոր Սուլեն Բաղդասարյանը և շատ ուրիշներ: Դիվիզիայի հրամանատար է նշանակվում գնդապետ Նվեր Սաֆարյանը:

1943 թ. փետրվարի 19-ին 58-րդ բանակի հրամանատարության հրամանով 89-րդ դիվիզիան երթով հասնում է Ազովի ծովի ափին գտնվող Եյսկ քաղաքը և փետրվարի 25-ից պաշտպանական դիրքեր գրավում Տագանրօդյան ծովածոցի երկայնքով: Այստեղ դիվիզիան մնում է մինչև օգոստոսի վերջերը:

1943 թ. օգոստոսի վերջերին դիվիզիայի գորամասերը երկարուղով փոխադրվում են հարավ և սեպտեմբերի սկզբներին Յոյուսիս-Կովկասյան ռազմաճակատի 18-րդ բանակի կազմում ելնան դիրքեր գրավում թամանյան թերակղու մերձակայքում:

1943 թ. սեպտեմբերի 9-ից մինչև հոկտեմբերի 4-ը 89-րդ դիվիզիայի գորամասերը հարձակողական մարտեր էին մղում թամանյան թերակղու պատագրման համար: Դիվիզիայի մարտիկներին հաջողվում է մեկը մյուսի հետևից ճեղքել 7 շերտերից բաղկացած թշնամու պաշտպանական կապույտ գիծը:

Կովկասի ճակատամարտի այդ եզրափակիչ փուլին արժանվույն մասնակցելու համար դիվիզիայի բոլոր գորամասերն արժանացան Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շնորհակալությանը, բազմա-

թիվ սպաներ ու մարտիկներ պարգևատրվեցին մարտական շքանշան-ներով ու մեղալներով: Դիվիզիայի երեք մարտիկներ՝ ավագ սերժանտ-ներ Հունան Ավետիսյանը, Սուլեն Արաքելյանը և շարքային սակրավոր Զահան Կարախանյանը հետմահու՝ 1944 թ. մայիսի 16-ի հրամանագրով արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Նրանցից առաջին երկուսն իրենց մարմնով փակել էին թշնամու դօստների հրակատները, իսկ վերջինը կյանքի գնով ականագերծել էր իր մարտական ընկերների ճանապարհը, պայթեցրել թշնամու կրակակետերը:

Թամանյան թերակղու ազատագրելու մարտերում ցուցաբերած արիության համար Գերագույն գլխավոր հրամանատարի 1943 թ. հոկտեմբերի 9-ի հրամանով հայկական 89-րդ դիվիզիային շնորհվում է «Թամանյան» պատվանունը: ›

Թամանյան թերակղու ազատագրումից հետո թամանյան դիվիզիան նոյեմբերի 21-25-ին Կերչի նեղուցով փոխադրվում է Կերչի թերակղու և մասնակցում նրա ազատագրման կոփմներին: Այդ մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար դիվիզիան ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1944 թ. ապրիլի 24-ի հրամանագրով պարգևատրվում է Կարմիր աստղի շքանշանով:

1944 թ. ապրիլի 12-ից մինչև մայիսի 12-ը թամանյան դիվիզիան Սերծսևովյան բանակի կազմում մասնակցում է Ղրիմի թերակղու և Սևաստոպոլի ազատագրմանը, որի համար մայիսի 24-ի հրամանագրով պարգևատրվում է Կարմիր դրոշի շքանշանով, իսկ 390-րդ և 400-րդ գնդերին Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հրամանով շնորհվում է «Սևաստոպոլյան» պատվանունը: Գորնայա լեռան շրջանում կատարած սիրանքների համար ավագ սերժանտներ Այրին Յարությունյանին, Վարդգես Շոստոնյանին, Յարություն Սկրտյանին, լեյտենանտներ Խորեն Խաչատրյանին և Սիմոն Բաղդասարյանին 1945 թ. մարտի 24-ի հրամանագրով շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

1944 թ. օգոստոսի 30-ից թամանյան դիվիզիայի գորամասերը Ղրիմից երկարուղով փոխադրվում են Լեհաստան և սեպտեմբերի 12-ին մտնում Արագին Բելոռուսական ռազմաճակատի 33-րդ բանակի 16-րդ հրաձգային կորպուսի կազմի մեջ:

1945 թ. հունվարի 5-ին դիվիզիան տեղափոխվում է Վարչավայից հարավ, Վիլալ գետի ձախ ափին գտնվող Պոլավիի հենակետը, որտեղ մղում է տեղական նշանակության մարտեր:

1945 թ. հունվարի 29-ին Թամանյան դիվիզիայի գորամասերը մարտերով մտան ֆաշիստական Գերմանիայի տարածքը: Փետրվարի 16-ին Օդերի Ֆրանկֆուրտից 3,5 կմ հարավ դիվիզիան գետանցում է Օդերը և հենակետ գրավում նրա ծախ ափին: Երկուսուկես կիլոմետր երկարությամբ և 800 մետր լայնությամբ այդ կարևոր մարտավարական նշանակություն ունեցող հողակտորը դիվիզիայի մարտիկները հերոսաբար պաշտպանում են երկու ամփս՝ մինչև ապրիլի 16-ը:

1945 թ. ապրիլի 16-ից մինչև մայիսի 2-ը հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիան Առաջին Բելոռուսական ռազմաճակատի 3-րդ հարվածային բանակի 38-րդ հրաձգային կորպուսի կազմում ակտիվորեն մասնակցում է Բեռլինի գրավմանը: Բեռլինի ճանապարհին դիվիզիայի գորամասերը գրավում են Օդերի Ֆրանկֆուրտ քաղաքները, որի համար գումարտակի հրամանատար, մայոր Յանտ Բաբայանին շնորհվեց Խորհրդային Սիության հերոսի կոչում:

Ապրիլի 29-ին դիվիզիան մարտեր էր մղում Բեռլինի փողոցներում: Քաղաքի կենտրոն շարժվելիս դիվիզիայի գրոհային ջոկատները Շումբոլդ-Շայն այգում հանդիպեցին գերմանական կայազորի կատաղի դիմադրությանը, որն ամրացել էր երկաթբետոնե հզոր ամրություններ ունեցող բերորդում: Սակայն մայիսի 2-ի կեսօրին կայազորն անձնատուր եղավ, գերի հանձնվեցին իինգ հազարից ավելի գերմանական գինվորներ: Բեռլինի գրավման համար ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահության մայիսի 28-ի հրամանագրով Թամանյան դիվիզիան պարզեց կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով:

Բեռլինի գրավումից հետո էլ դիվիզիան շարունակեց իր հաղթական ուղին դեպի արևոտք և մայիսի 9-ի հաղթանակի օրը դիմավորեց էլբայի աջ ափին:

Այսպիսով՝ 1942 թ. օգոստոսի 8-ից մինչև 1945 թ. մայիսի 9-ը Շայկական 89-րդ Թամանյան կարմրադրոշ, Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի և Կարմիր աստղի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան անցավ 7250 կմ, որից 3640-ը՝ մարտերով: Դիվիզիան ազատագրեց 900 բնակավայր ու 30 քաղաք, ոչնչացրեց հակառակորդի շուրջ 11 հազար, գերեց շուրջ 9,5 հազար զինվոր ու սպա, մեծ քանակությամբ թշնամական տեխնիկա, ծեռք բերեց հսկայական ռազմավար:

Դիվիզիայի ավելի քան 12000 մարտիկներ ու սպաներ պարզեց կուտուզովի մարտական շքանշաներով ու մեդալներով, նրան-

ցից 9-ը արժանացան Խորհրդային Սիության հերոսի կոչման, 8-ը Փառքի երեք աստիճանների շքանշանի:

1945 թ. հունիսի սկզբին ստացվեց ԽՍՀՄ գինված ուժերի գլխավոր շտաբի հրամանը՝ 89-րդ դիվիզիան կազմացրելու մասին: Դիվիզիայի հրամանատարությունը դիմեց Առաջին Բելոռուսական ռազմաճակատի ռազմական խորհրդին՝ դիվիզիան չկազմացրելու խնդրանքով: Ռազմաճակատի քաղաքազության պետ, գեներալ-լեյտենանտ Սերգեյ Գալաջևի (Շալաջյան) և 744 Կենտրոնի առաջին քարտուղար Գրիգոր Շարությունյանի միջնորդությամբ և Ստալինը բեկանեց դիվիզիան ցրելու մասին հրամանը:

1945 թ. օգոստոսի կեսերից մինչև սեպտեմբերի կեսերը 89-րդ Թամանյան դիվիզիան Գերմանիայից երկաթուղով տեղափոխվեց Շայաստան ու տեղաբաշխվեց Եզմիածնում, Երևանում ու Քանաքեռում՝ մտնելով Անդրկովկասյան գինվորական օկրուգի 45-րդ բանակի մեջ:

Մինչև 1946 թ. հունվար դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանը, որից հետո մինչև 1951 թ.՝ գեներալ-մայոր Շայկ Մարտիրոսյանը, 1951–1952 թթ.՝ գեներալ-մայոր, Խորհրդային Սիության հերոս Ասքանազ Կարապետյանը, 1953–1956 թթ.՝ գեներալ-մայոր Սերգեյ Միանսարովը:

1956 թ. ամռանը ԽՍՀՄ գինված ուժերի կազմում գոյություն ունեցող ազգային դիվիզիաները կազմացրվեցին, և 89-րդ Թամանյան դիվիզիան նույնպես դադարեցրեց իր գոյությունը:

Շայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիա

ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի 1941 թ. նոյեմբերի 22-ի որոշմամբ և ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի նոյեմբերի 23-ի հրահանգի համաձայն՝ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմում դեկտեմբերի 15-ից Երևանում սկսեց կազմավորվել 474-րդ հրաձգային դիվիզիան: Դիվիզիան հիմնականում համարվում էր Շայաստանի մարդկային և նյութական ռեսուրսների հաշվին, ինչպես նաև մարդկային համալրումներ էր ստանում Լեռնային Ղարաբաղից ու Վրաստանի հայաշատ վայրերից: 1942 թ. հունվարի 5-ին այն կոչվեց Շայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիա: Նրա կազմում էին 390-րդ, 400-րդ, 526-րդ հրաձգային և 531-րդ հրետանային գնդերը: Նրա մեջ մտնում էին նաև հակառակային-հրետանային կործանիչ, ականանե-

տային դիվիզիաներ, կապի և բուժսամիտարական գումարտակներ, մոտոհրածային հետախուզական, ջիմիական պաշտպանության, ավտոմորֆիլային առանձին վաշտեր, վարժական գումարտակ և օժանդակ այլ ստորաբաժանումներ: Դիվիզիայի առաջին հրամանատարն էր գնդապետ Մինոն Զաքյանը:

1942 թ. փետրվարին Ա. Զաքյանը նշանակվեց Ղրիմում կազմավորվող Հայկական 390-րդ հրածային դիվիզիայի հրամանատար:

Փետրվարի 23-ին Հայկական 89-րդ հրածային դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց փոխզորապետ Անդրանիկ Սարգսյանը: Դիվիզիայի կոմիսար նշանակվեց Վասիլի Չումակովը, որին մարտի 23-ին փոխարինեց Արիստակես Հայրապետյանը: Քաղբաժնի պետն էր Ազգի Կրակոյանը, շտարի պետը՝ փոխգնդապետ Արտաշես Ղազարյանը: Գնդերի հրամանատարներն էին մայորներ Միքայել Սիրունյանը, Սուրբիան Աւանյանը, Սեպուհ Խանջյանը, կապիտան Խաչիկ Պայազատյանը: Առանձին ստորաբաժանումների հրամանատարները նույնպես հայեր էին:

1942 թ. հունվարի 12-ին հայերեն լույս տեսավ դիվիզիայի քաղբաժնի «Կարմիր գինվոր» թերթը:

1942 թ. հունիսի 1-ին դիվիզիայում ավարտվեց երդման արարողությունը, իսկ հուլիսի 16-ին Լենինի հրապարակում (այժմ՝ Հանրապետության հրապարակ) հանդիսավոր պայմաններում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մացակ Պապյանը մարտական դրոշներ հանձնեց դիվիզիայի և նրա գնդերի հրամանատարներին:

Ուազմաճակատ մեկնելուց առաջ հաստիքով նախատեսված 12807-ի փոխարեն 89-րդ դիվիզիան իր կազմում ուներ 11732 մարդ, որի 99,1 տոկոսը հայեր էին:

Կ. Հարությունյանը ծցրոտված ու հետաքրքիր տվյալներ է բերել 89-րդ դիվիզիայի գինվածության մասին, ըստ որի պատկերը հետևյալն էր. նախատեսված 7000 «Սառուկեր» տիպի հրացանի փոխարեն դիվիզիան ուներ նույն քանակությամբ հին համակարգի հրացաններ, 339 սնայպերական հրացանի փոխարեն՝ 100 հատ, 655 ավտոմատի փոխարեն՝ 635 հատ, 114 հաստոցավոր գնդացրի փոխարեն՝ 24 հատ, 352 ձեռքի գնդացրի փոխարեն՝ 101 հատ, 279 հակատանկային հրացանի փոխարեն՝ 140 հատ և այլն: Զգալիորեն պակաս էր նաև դիվիզիայի հրետանային գինվածությունը, կապի միջոցները, ավտոմեքենաները, պողպատ սաղավարտները, թիկնոց-վրանները և այլն (Կ. Յ., էջ 209–210):

Չնայած տարբեր գինատեսակների ու ուազմական գույքի գրեթե լիսով չափ պակասին՝ 45-րդ բանակի ստուգող հանձնաժողովը գտավ, որ դիվիզիան պատրաստ է ուազմաճակատ մեկնելու: Մինչդեռ, ինչպես հրավացիորեն նշում է Կ. Հարությունյանը, սպառագինության՝ գնդացիրներ, սնայպերական և հակատանկային հրացաններ, գնդապորտի և կապի միջոցների կիսով չափ կամ անբավարար համալրվածությունը հետագա մարտերի ընթացքում անպայման ազդելու էին դիվիզիայի կուկային հզորության, զորամասերի հստակ կառավարման վրա (Կ. Յ., էջ 210):

Ուազմաճակատ մեկնելու հրամանը, որն ստորագրել էր 45-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Ռենեզովը, տրվեց 1942 թ. օգոստոսի 6-ին: Դիվիզիայի գորամասերը Երևանի Երկարուղային կայարանից գնացքակազմերով մեկնում են Գրոզնի: Դիվիզիան մտնում է Անդրկովկասյան ուազմաճակատի 24-րդ բանակի կազմի մեջ և դիրքեր գրավում թերեք գետի աջ ափին:

Հայկական 409-րդ հրածային դիվիզիա

Այս դիվիզիան սկսեց կազմավորվել Ստեփանավանում, ԽՍՀՄ ՊՊԿ 1941 թ. օգոստոսի 9-ի որոշմամբ և գերագույն գլխավոր հրամանատարության գորակայանի օգոստոսի 26-ի հրահանգի համաձայն: Դիվիզիան կազմավորվում էր Անդրկովկասյան ուազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմում:

1941 թ. սեպտեմբերի վերջերին արդեն տարբեր ազգություններից կազմավորված դիվիզիան հետիոտն երթարշավով տեղափոխվեց նախ Կիրովական, ապա՝ Լենինական: 1942 թ. փետրվարին դիվիզիան վերակազմավորվեց իբրև ազգային միավորում և կոչվեց Հայկական հրածային դիվիզիա: Այլազգի գինվորները տեղափոխվեցին այլ զորամասեր: Դիվիզիայի հրամանատարն էր գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը, իսկ դիվիզիայի կոմիսար նշանակվեց գումարտակային կոմիսար Արշալույս Հայրապետյանը: Հայերով փոխարինվեցին նաև գնդերի և ստորաբաժնումների հրամանատարները: Մասնավորապես 684-րդ հրածային գնդի հրամանատար նշանակվեց մայոր Սահակ Ղանիելյանը:

1942 թ. փետրվարի 23-ից հայերեն սկսեց հրատարակվել դիվիզիայի «Մարտական դրոշ» թերթը, որի խմբագիրն էր Հարություն Մկրտչ-

յանը, քարտուղարը՝ Գարեգին Բեսը (Սարինյան), գրական աշխատող՝ Վահթանգ Անանյանը երեքն էլ հետազա հայ անվանի գրողներ:

Մինչև դեկտեմբեր դիվիզիան գտնվում էր Ախուրյանի ափին, պաշտպանում էր Խորհրդա-թուրքական սահմանը և մասնակցում նրա ամրացման աշխատանքներին: 1941 թ. նոյեմբերի դրությամբ դիվիզիայի անձնակազմը բաղկացած էր 11 945 հոգուց, որը նախատեսված հաստիքից 583 մարդով ավելի էր: Սակայն հաստիքով նախատեսված 114 հաստոցավոր և 352 ծեռքի գնդացիրների փոխարեն դիվիզիան ուներ համապատասխանաբար 67 և 113 հատ: Կիսով չափ պակաս էին հրանոքները:

Այնուամենայիկ, բանակային հատուկ տեսչական հանձնաժողովը գտավ, որ դիվիզիան պատրաստ է մեկնել ռազմաճակատ: Ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ Արտաշես Վասիլյանը նշանակվեց 89-րդ հայկական հրածագային դիվիզիայի հրամանատար, իսկ նոյեմբերի 17-ից 409-րդ դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Վ. Ֆ. Գլադկովը:

1942 թ. դեկտեմբերի 2-ին 409-րդ դիվիզիան Լենինականից 17 գնացքակազմներով մեկնեց գործող բանակ և Մողդոկի տակ մտավ Անդրկովկասյան 44-րդ բանակի կազմի մեջ: Դեկտեմբերի 15-ից դիվիզիան մարտերի մեջ մտավ հակառակորդի դեմ: Այդ պահին դիվիզիան իր կազմում ուներ 13 837 զինվոր ու սպա, որից 13 460-ը՝ հայեր (Կ. Յ., էջ 214):

409-րդ դիվիզիան գործող բանակ մեկնեց 1942 թ. դեկտեմբերի 2-ին՝ Լենինականից:

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 44-րդ բանակի կազմում դիվիզիան դեկտեմբերի 15-ից սկսած մղեց մեկամսյա պաշտպանական նարտեր՝ կրելով ծանր կորուստներ:

1943 թ. հունվարի սկզբներին մյուս միավորումների հետ միասին Հայկական 409-րդ դիվիզիան անցավ հարձակման՝ մինչև մարտի վերջը անցնելով շուրջ 1000 կիլոմետր մարտական ուղի՝ Թերեքից մինչև Կուրքան: Դիվիզիան ազատագրեց Եթենո-ինգուշական ԻւՍՇ-ը, Ստավրոպոլի և Կրասնոդարի երկրամասերի բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր՝ Նովօպավլովսկայա, Պրոխադնի, Գերգիևսկ, Միներալնիե Վոդի, Սուվոռովով, Ստավրոպոլ, Արմավիր, Սյամանսկ և այլն (Կ. Յ., էջ 258):

1943 թ. ապրիլի սկզբին Հայկական 409-րդ դիվիզիան երկարուղով փոխադրվեց Դոնի Ռուսովովի, այնուհետև հուլիսին՝ Խարկովի մարզ:

Անպատճեմքերի 20-ին դիվիզիայի գորամասերը թշնամու ավիացիայի ուժուու օնքակուության տակ գետանցեցին Դնեպր գետը և մարտեցաւ իսկան Կրիվոյ Ռոգ քաղաքի մասուուցները:

409-րդ դիվիզիան 7-րդ գվարդիական բանակի կազմում հատկապես աչքի ընկավ Կիրովգրադ քաղաքի մղված մարտերում, որն ապահովվեց 1944 թ. հունվարի 7-ին: Գերագույն գլխավոր հրամագիրը հաջողաբար է. Ստալինի հունվարի 8-ի հրամանով՝ 3այլական 409-րդ դիվիզային դիվիզիային շնորհվեց «Կիրովգրադյան» պատվանունը:

1944 թ. Գետրվարի 7-ին 409-րդ ոդիվիզիայի հրամաբանությունում նշված է առաջին գեներալ-մայոր Ե. Գրեշամին, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև կարուսական պատերազմի ավարտը:

Դիվիզիան ակտիվորեն մասնակցեց Կիրովգրադից հայութ արևոտք ընկած Երկու խոշոր երկարուղային հանգույցների սպառագրմանը, որի համար 1944 թ. մարտի 29-ի հրամանագրով լուրզակատրվեց Բոգդան Խնելճիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով:

Դիվիզիան կարևոր մասնակցություն ունեցակ սառ Համաշխառական գործողությանը: Այդ ընթացքում դիվիզիայի մարտիկները գերեցին թշնամու 2000 զինվոր և 2 գեներալ:

1944 թ. հոկտեմբերի 9-ին 409-րդ դիվիզիան Երկրորդ Ազգային
համամատակատի 53-րդ բանակի 27-րդ գվարդիական հրաձգա-
լին կորպուսի կազմում Հունգարիայում ճեղքեց հակառակորդի պաշտ-
ուամությունը, գետանցեց Տիսսան և հենակետ գրավեց նրա աջ ափին,
ինկտեմբերի 10-22-ը դիվիզիան մարտերով առաջ շարժվեց ավելի
քան 120 կմ, գրավեց 300 բնակավայր, ոչնչացրեց շուրջ 3000 հիտլերա-
կանոնների, մեղքություն մեծ քանակությամբ ռազմավար:

409-րդ դիվիզիան ակտիվորեն մասնակցեց Բուղապետի գիտականը՝ 7-րդ զվարդիական բանակի 25-րդ հրաձգային Կորպուսի կազմում։ Դիվիզիայի 667-րդ գունդը պարզաբարվեց Սուվորովի 2-րդ առաջնահի շքանշանով։ Միայն դեկտեմբեր ամսին դիվիզիայի ստորաբարձրությունը հասնելու հակառակորդի շուրջ 3000 զինվոր ու սպա:

Դիվիզիան կարևոր դեր խաղաց Սլովակիայի մայրաքաղաքը Բրատիսլավայի ազատագրման ժամանակ: 1945 թ. ապրիլի 4-ին Բրատիսլավան ազատագրվեց:

Գերազույն գլխավոր իրամանատարի 1945 թ. մայիսի 17-ի իրամանով 409-րդ դիվիզիային շնորհվեց «Բրատիսլավյան» պատվանունը:

Բրատիսլավայի ազատագրումից հետո 409-րդ դիվիզիան ակտիվորեն մասնակցեց արևմտյան Չեխոսլովակիայի ազատագրմանը: 1945 թ. ապրիլի 6-ին դիվիզիան, գետանցելով Մորավան, անցավ Ավստրիայի սահմանը:

Յաղթանակի օրը՝ 1945 թ. մայիսի 9-ը, դիվիզիան դիմավորեց Չեխոսլովակիայում, ուր վերադարձել էր Ավստրիան ազատագրելուց հետո:

Մինչև մայիսի 13-ը դիվիզիան մասնակցում էր կապիտույցիայից խուսափող գերմանաֆաշիստական առանձին իրուսակախմբերի ոչնչացմանը:

Մինչև հունիսի 7-ը մնալով Չեխոսլովակիայում՝ դիվիզիան կրկին մտավ Ավստրիա:

Սուսկվայում Յաղթանակի զորահանդեսի օրը՝ 1945 թ. հունիսի 24-ին, 409-րդ դիվիզիայի զորամասերը նվազախմբի քայլերգի հնչյունների տակ հանդիսավոր քայլքով անցան Վիեննայի գլխավոր փողոցներով՝ արժանանալով 7-րդ բանակի իրամանատարի շնորհակալությանը:

Այնուհետև դիվիզիան անցավ Յունգարիա, որտեղ էլ բանակի իրամանատարի 1945 թ. հուլիսի 2-ի իրամանով կազմացրվեց:

Յակական 408-րդ իրածգային դիվիզիա

ԽՍՀՄ ՊԿ 1941 թ. օգոստոսի 9-ի որոշմամբ և ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովում օգոստոսի 11-ի իրահանգով Կաղարշապատում (Էջմիածին), ապա Երևանում սկսվեց 408-րդ իրածգային դիվիզիայի կազմավորումը, որը մտնում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմի մեջ: Սկզբնական շրջանում դիվիզիան կազմավորվում էր ոչ իբրև ազգային միավորում: Դիվիզիան բաղկացած էր 3 իրածգային, 1 իրենական գնդերից, առանձին գումարտակներից, դիվիզիոններից, գենիթային մարտկոցից, մոտոհետախուզական, ավտոմոբիլային վաշտերից և օժանդակ այլ ստորաբաժանումներից:

1941 թ. հոկտեմբերի դրությամբ դիվիզիայի անձնակազմը բաղկացած էր 13 534 մարդուց, որից հայեր էին 2 164-ը (Կ. Յ., էջ 215):

Դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Պ. Ն. Կիցուկը, կոմիսար՝ Ի. Ն. Գրիշինը:

Մինչև 1942 թ. մարտ ամիսը դիվիզիայի հիմնական խնդիրն էր երթային վաշտեր ու գումարտակներ պատրաստել ռազմաճակատ ուղարկելու համար: Այդ նույն ամսին էլ դիվիզիան վերակազմավորվեց իբրև ազգային միավորում և կոչվեց Յայկական իրածգային 408-րդ դիվիզիա: Նրա անձնակազմի 97 տոկոսը կազմեցին հայերը: Դիվիզիայի առջև խնդիր դրվեց պաշտպանել խորհրդային սահմանը Արաքս գետի ափին՝ Արարատյան դաշտում, միաժամանակ նախապատրաստվել ռազմաճակատ մեկնելու: Սահմանի հատվածն ընկած էր Անիի ու Ղվինի միջև:

1942 թ. մարտի 15-ից սկսեց հրատարակվել դիվիզիայի «Յանուն հայրենիքի» հայերեն թերթը, որի խմբագիրն էր ավագ քաղեկ Արշավիր Յակոբյանը՝ հետագայում պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր: Թերթի պատասխանատու քարտուղարն էր ավագ քաղեկ Սուրեն Յակոբյանը՝ հետագայում պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ. Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ 1964–1976 թվականներին: Քիչ ավելի ուշ նրան փոխարինեց Գևորգ Յայրյանը՝ հետագայի բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր:

Քարոբաժնի պետի տեղակալն էր հետագայում համալսարանի ռեկտոր, Ֆիզմաթ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ավագ քաղեկ Գարեգին Պետրոսյանը:

Քաղբաժնի պրոպագանդիստ էր ավագ քաղեկ Սկրտիչ Ներսիսյանը, որը հետագայում դարձավ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, Յայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս, ակադեմիայի փոխնախագահ, համալսարանի ռեկտոր:

Ստորաբաժանութեներից մեկի կոմիսար նշանակվեց ավագ քաղեկ Երվանդ Խալեյյանը՝ հետագայում ԽՍՀՄ հեղափոխության թանգարանի տնօրեն, ԳԱ պատմության ինստիտուտի Յայրենական պատերազմի պատմության կարինետի վարիչ, պատմ. գիտ. թեկնածու:

Սպառագինության առումով դիվիզիան լիովին հանալուկած չէր: Այսպես՝ նախատեսված 114 «Մաքսիմ» հաստոցավոր գնդացրի փոխարեն դիվիզիան ստացել էր ընդամենը 44-ը, 18 ականանետի փոխարեն՝ 6-ը, 352 ծերքի գնդացրի փոխարեն՝ 107-ը, 339 սնայպերական իրա-

ցանի փոխարեն՝ 105-ը, 279 հակատանկային հրացանի փոխարեն՝ 136-ը, 6 գեներալային հրամորի փոխարեն՝ 2-ը, 30 հակատանկային հրամորի փոխարեն՝ 9-ը, 12 հառւրիցային հրամորի փոխարեն՝ 6-ը, 76 միլիմետրանոց 32 հրամորի փոխարեն՝ 19 և այլն (Կ. Յ., էջ 219–220):

1942 թ. սեպտեմբերի 11–18-ին դիվիզիայի զորամասերը երկարուղով փոխադրվեցին Փօթի, որտեղից նավերով՝ Տուապսե: Այնուեւու դիվիզիան երթային արշավով դիրքեր գրավեց Նովոռոսիյսկի շրջանում: Դիվիզիան մտավ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Սևծովյան խճափորման 47-րդ բանակի կազմի մեջ, որի հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ, հետագայում Խորհրդային Միության մարշալ Ա. Ս. Գրեչկոն:

408-րդ դիվիզիայի զորամասերը ռազմաճակատ մեկնեցին 1942 թ. սեպտեմբերի կեսերին և մտան Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Սևծովյան գրուախմբի 47-րդ բանակի կազմում: Դիվիզիայի զորամասերը դիրքեր գրավեցին Նովոռոսիյսկի շրջանում:

Հակառակորդն ամեն գնով ձգտում էր դուրս գալ Տուապսեի խճուղի՝ Անդրկովկաս ներխուժելու նպատակով:

1942 թ. սեպտեմբերի 19–ին գերմանացիներն ուժեղ հարձակում ձեռնարկեցին և 6 կմ Խորությանք երկու սեպածե թևերով խրվեցին խորհրդային զորքերի դասավորության մեջ: Խորհրդային 47-րդ բանակի հրամանատարությունը որոշեց շրջապատել և ոչնչացնել այդ սեպերը: Այդ գործողության մեջ ներգրավվեց նաև Հայկական 408-րդ դիվիզիան:

1942 թ. սեպտեմբերի 25–ին խորհրդային զորամասերն անցան հարձակման: Մարտերը տևեցին մինչև սեպտեմբերի 27-ը, որի ընթացքում ռումինական լեռնահրաձգային դիվիզիան գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացվեց: Մեծ կորուստներ կրեց նաև գերմանական 19-րդ հետևակային դիվիզիան: Դրանից հետո Նովոռոսիյսկի ուղղությամբ գերմանական զորքերն անցան պաշտպանության, և Անդրկովկաս ներխուժելու հիտլերյան պլանը ձախողվեց: Այդ գործում իր արժանի ավանդն ունեցավ Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան: Հատկապես աչքի ընկավ 672-րդ գունդը՝ մայոր Տիգրան Սայադյանի հրամանատարությամբ, որը պարգևատրվեց մարտական Կարմիր դրոշի շքանշանով: Միարանքեր կատարեց նաև Ղրիմի մարտերում աչքի ընկած ավագ գումարտակային կոմիսար Սիմոն Սարգսյանը:

Նովոռոսիյսկի տակ պարտություն կրելուց հետո գերմանացիներն իրենց ուժերը կենտրոնացրին Տուապսեի ուղղությամբ: Նրանց

հայտառակի լր ճեղքել խորհրդային զորքերի պաշտպանությունը, գրավիլի Պետրովիկի և Տուապսե նավահանգիստները, Նովոռոսիյսկ-Սոչի խորությին և սեծովյան ափի երկայնքով թափանցել Անդրկովկաս:

Տուապսեն պաշտպանելու համար ուժեղացվեց 18-րդ բանակը, որի մեջ մտցվեց նաև Հայկական 408-րդ դիվիզիան:

47-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ Ա. Գրեչկոյի սեպտեմբերի 28 ի գրամանով 408-րդ դիվիզիայի զորամասերը մինչև հոկտեմբերի 2 ր նավերով փոխադրվեցին Տուապսեի պաշտպանական շրջան, ուստի անցան 18-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Ֆ. Խոմիկովի ենթակայության տակ:

Խոկտեմբերի 3–ին 408-րդ դիվիզիայի հրամանատար Պ. Կիցուկը սուսպարանը ստացավ շարժվել դեպի Փշիշ գետի հովիտը և բույլ չոտալ հակառակորդին՝ այդտեղով անցնել Տուապսե: Դիվիզիայի մարտիկները հայտուրյամբ գրավեցին գետահովտում գտնվող բարձունքները:

Դիվիզիան հաջողությամբ կատարում էր առաջադրանքը, սակայն թևերում գործող հարևան զորամասերի նահանջի հետևանքով հոկտեմբերի 14–15–ին մեկուսացվեց բանակի հիմնական ուժերից և իր թիկունյային գորամասերից:

18-րդ բանակի հրամանատար Գրեչկոյի վկայությամբ՝ 408-րդ դիվիզիան վեց օր պահում էր 25–30-կիլոմետրանոց գոտին՝ հետ մնելու հարձակվող թշնամու բոլոր գրոհները (Կ. Յ., էջ 256):

Խոկտեմբերի 26–ին Հայկական դիվիզիային հաջողվեց դուրս գալ յուսուպատումից՝ փրկելով դիվիզիայի դրոշը, անձնակազմի գգալի մասը և մասաւական տեխնիկան: Հրետանային դիվիզիոնի քաղեկները Բադալյանը և Սահակյանը պարգևատրվեցին Կարմիր աստղի շքանշաններով:

Երջապատումից դուրս եկած Հայկական 408-րդ դիվիզիայի զորամասերը առաջավոր գծից փոխադրվեցին Տուապսե՝ 18-րդ բանակի ուղղերի հանգստի և համալրման համար, որտեղ դիվիզիան վերակազմակերպվեց 7-րդ առանձին հրաձգային բրիգադի:

1943 թ. հունվարի սկզբին 7-րդ առանձին հրաձգային բրիգադը 47 րոյ բանակի կազմում տեղափոխվեց Կրասնոդարի երկրամաս, որտեղ մայրիսի սկզբներին վերակազմավորվեց 23-րդ հրաձգային դիվիզիայի՝ Դիվիզիան աչքի ընկավ Դնեպրի գետանցման ժամանակ, արժակացավ «Կիկայն» և «Ժիտոմիրյան» պատվանունների, մասնակցեց Լիևաստունի ազատագրմանը և իր մարտական ուղին ավարտեց Ելբա-ի ափին:

Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիա

390-րդ դիվիզիան միակն է, որը կազմավորվել է ոչ թե Խորհրդային Հայաստանի տարածքում, այլ Վրացական ԽՍՀ Սախարաձե, Փոթի և Զովգդիդի քաղաքներում՝ որպես ոչ ազգային դիվիզիա՝ ԽՍՀՄ ՊԴԿ 1941 թ. օգոստոսի 9-ի որոշմամբ և Անդրկովկասայան գինվորական օկրուգի հրամանատարության օգոստոսի 19-ի հրամանով: Դիվիզիան մտնում էր Անդրկովկասայան ռազմաճակատի 46-րդ բանակի կազմի մեջ: Դիվիզիայի կազմի մեջ մտնում էին 3 հրաձգային, 1 հրետանային գնդեր, ինչպես նաև առանձին գումարտակներ, վաշտեր ու օժանդակ՝ այլ ստորաբաժանումներ:

1941 թ. նոյեմբերի դրությամբ դիվիզիայում կար 11524 մարդ, որից հայեր՝ 1894-ը: Դիվիզիան ուներ 2472 ծի, մինչդեռ հաստիքով նախատեսված 213 ավտոմեքենայի փոխարեն՝ 76-ը: Վատ վիճակում եր նաև դիվիզիայի սպառագինությունը:

1941 թ. նոյեմբերի 20-ին տեսչական հանձնաժողովը գտավ, որ դիվիզիան վատ է նախապատրաստված, և անհրաժեշտ է շարունակել ծեավորման ու համալրման աշխատանքները: Սակայն ռազմաճակատում ստեղծված ծանր իրադրությունը հարկադրեց հրամանատարությանը՝ դիվիզիան այդ վիճակում ուղարկել գործող բանակ (Կ. Ռ., էջ 222):

1941 թ. նոյեմբերի 24-ին 390-րդ դիվիզիան փոխարվեց Թամանյան թերակղզի, որտեղ մտավ Կերչից այստեղ նահանջած և մարտերում հյուծված 51-րդ բանակի կազմի մեջ:

Դիվիզիան մասնակցեց Կերչ-Թեոդոսիայան դեսանտային գործողությանը, որի նպատակն էր պայմաններ ապահովել Ղրիմի ազատագրման համար: Գործողությունն սկսվեց 1941 թ. դեկտեմբերի 25-ին: 51-րդ և 44-րդ բանակների 6 դիվիզիա, 2 բրիգադ և 2 լեռնահրածագային գունդ դեսանտ իջեցվեցին Կերչ թերակղզու հյուսիսարևելյան ափերին և թեոդոսիայի նավահանգստում: Դեկտեմբերի 30-ին Կերչ և Թեոդոսիա քաղաքներն ազատագրվեցին, իսկ մինչև 1942 թ. հունվարի 2-ը Կերչ թերակղզին ամբողջովին մաքրվեց թշնամուց:

1942 թ. հունվարի 28-ին 390-րդ դիվիզիան 51-րդ բանակի կազմում մտավ նոր կազմավորված Ղրիմի ռազմաճակատի մեջ, որի հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Դ. Տ. Կոզլովը: Ստորագրված Ակ-Սո-

լույնի տեսչամասում 390-րդ դիվիզիայի դիրքերը՝ հրամանատարությունը դժողով մնաց և 1942 թ. փետրվարի 23-ի հրամանով դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Ի. Գ. Վինոգրառովը և կոմիսարը հեռացվեցին գրադիտրած պաշտոններից:

390-րդ դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Սիմոն Բարյանը, և սկսվեց դիվիզիայի վերակազմավորումը հայկականի: Դիվիզիան կոչվեց Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիա: Դիվիզիան համարվեց հայ մարտիկներով, իսկ վրացի և աղբեցանցի մարտիկները տեսչափոխվեցին հրենց ազգային դիվիզիաները:

1942 թ. մարտի 13-ին լույս տեսավ դիվիզիայի «Հայկական սնայպելու» հայերեն թերթը, որի խմբագիրն էր ավագ քաղեկ Գուրգեն Շովիանիսիսյանը՝ հետագայում գրականագետ Գուրգեն Շովիանը:

Դիվիզիայի կոմիսար նշանակվեց ավագ գումարտակային կոմիսար Խորգոն Շահինյանը, քաղեածնի պետ՝ ավագ գումարտակային կոմիսար Սուրեն Թովմասյանը, որը 1953-1960 թթ. ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին բարտուղարն էր: Վերակազմավորումից հետո դիվիզիայի կազմի 90 տոկոսը հայեր էին:

1942 թ. ապրիլի 1-ին դիվիզիա այցելեց ԽԽՍՀ կառավարական պատվիրակությունը՝ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մացակ Պաայյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակության մեջ եր նաև ԽԽՍՀ ժողովնախորհի նախագահ Աղասի Սարգսյանը: Նրանք դիվիզիայի գորամասերը հանձնեցին մարտական դորշները:

390-րդ դիվիզիան ակտիվորեն մասնակցեց նաև Կոյ-Շասանի ուղղությամբ մարտի 26-ին 51-րդ բանակի սկսած հարձակմանը: Սակայն խորհրդային գործերին չհաջողվեց գործել հակառակորդի Դոյ-Շասանի պաշտպանական հանգույցը, որոնք մարտի 31-ից հարկադրված էին անցնել էշելոնացված (շերտավորված) պաշտպանության: Հենց այդ օրն է՝ 1942 թ. մարտի 31-ին, իր հրամանատարական լինում հակառակորդի ռումբի բեկորից մահացու վիրավորվեց դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Սիմոն Զաքյանը, որը ապրիլի 2-ին մահացավ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարության և Ղրիմի ռազմաճակատի հրամանատարության որոշմամբ նրա դին տեսչափոխվեց Լ. Ի. Ա. և Ք. Պ. Պապյանը Կիրովի անվան մանկական գրոսայգում: Ս. Զաքյանի գերեզմանը պահպանված է առ այսօր:

1942 թ. ապրիլի 17-ին 390-րդ դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Շմայակ Բաբայանը:

Ապրիլի վերջերին դիվիզիա այցելեց Հայաստանի աշխատավորության պատվիրակությունը՝ ՀամԿ(թ)Կ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Աղասի Սարգսյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակության կազմում էր Երևանի քաղկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ, հետագայում պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Զավեն Գրիգորյանը: Մայիսմելյան օրերին դիվիզիա հասավ Սեղրու շրջանի աշխատավորության ուղարկած մեկ վագոն նվերներ՝ մրգեր, գինի, հագուստ, որը բաժանվեց գինվորներին (Կ. Յ., էջ 250): Դիվիզիայում համերգներով հանդես եկավ Հայաստանի ջազ-նվագախումբը:

1942 թ. մայիսի 7-ին հակառակորդը անցավ հարձակման: Գերմանական պահացիան 3-5 րոպե ընտմիջումներով ծեռնարկում էր անընդհատ խմբային հարձակումներ և ռմբահարում Սեմիստիկա, Արմա-Էլ, Ազիբել, Ակ-Մոնա բնագիծը: Թշնամին ռազմաճակատի ծախթում ճեղքեց պաշտպանական գիծը և շարժվեց թուրքական պատմեցի ուղղությամբ: Միայն մայիսի 9-ին հակառակորդի պահացիան իրականացրեց 900 թռիչք՝ ռմբակոծելով Կերչի տափաստանային վայրերում պաշտպանվող խորհրդային գործերին:

Թշնամու առաջացրած ծախս թևի ճեղքվածքը փակելու նպատակով 51-րդ բանակի հրամանատարությունը Արմա-Էլի շրջան տեղափոխեց հայկական 390-րդ դիվիզիան: Առաջինը նշված բնագիծ հասավ 789-րդ հրաձգային գունդը, որին հաջողվեց կանգնեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Դա հնարավորություն տվեց դիվիզիայի մնացած ուժերին՝ գրավել կրակային դիրքեր: Բանակի հրամանատարությունը փորձեց այնտեղ կենտրոնացնել նաև այլ ուժեր, սակայն թշնամու պահացիայի և ծանր իրետանու անընդմեջ կրակի հետևանքով այդ ուժերը ծանր կորուստներ կրեցին: Հրամանատարական կետում գոհվեց 51-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Վ. Ն. Լվովը և մի շարք բարձրաստիճան հրամանատարներ (Կ. Յ., էջ 251):

Ծանր կորուստներ կրեց նաև Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան: Մայիսի 9-ին Արմա-Էլի շրջանում գոհվեց դիվիզիայի կոմիսար Թորգոն Շահինյանը, վիրավորվեց դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Բաբայանը, որին փոխարինեց դիվիզիայի իրետանու պետ, գնդապետ Բագրատ Դանիելյանը: Զոհված կոմիսարին փոխարինեց դիվիզիայի քաղբաժնի պետ, ավագ գումարտակային կոմիսար Սուլեն Թովմասյանը:

Խորիրույթին զորքերին այդպես էլ չհաջողվեց կասեցնել հակառակությունի հարձակումը:

Մայիսի 14-ին գերմանացիները դուրս եկան Կերչի ներուցի ափերը և իիմնական ուժերից կտրեցին նահանջող խորհրդային զորամասերին շատերին:

Այդ մարտերում աչքի ընկավ 390-րդ դիվիզիայի 789-րդ գունդը՝ վիճելով Սիմոն Սարգսյանի գլխավորությամբ: Գնդի մեջ ներառելով իրենց իիմնական ուժերից հետ մնացած բազմաթիվ գինվորների՝ գունդի բյուամուն հետ շպրտեց մոտ 5 կմ: Գունդը հյուսիսից փակում էր թշնամու առաջխաղացումը դեպի Կերչ:

Ի վերջո, գերմանացիները մայիսի 14-ի օրվա վերջին ճեղքեցին խորհրդային զորքերի պաշտպանությունը և դուրս եկան Կերչի արվարձակությունը: Դրույթունը դարձավ անհուսալի, ուստի Գերագույն գլխավոր իրավանատարի թույլտվությամբ և Յայուսիկովկասյան ուղղության գլուխությունությունությունը հրամանատար, մարշալ Ս. Բուլյոննու հրամանով մինչև մայիսի 20-ին Ղրիմի ռազմաճակատի գործերը դուրս բերվեցին Կերչի թերակղությունը և տեղափոխվեցին Թամանյան թերակղզի:

Թամանյան թերակղզի փոխադրվածների մեջ էին նաև Հայկական ՅՍՍ-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերի մնացորդները, որոնք կրել լին անասելի, հսկայական կորուստներ, սակայն պահպանել էին իրենց մարտական դրոշները: ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովում 1942 թ. հունիսի 14-ի հրամանով դիվիզիան կազմացրվեց:

Հայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիա

Հայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիան կազմավորվեց 1942 թ. հոկտեմբերի 28-ի հրամանի համաձայն: Հոկտեմբերի 17-ի հրամանով դիվիզիան կոչվեց Հայկական: Հայկական դիվիզիաներից 261-րդը միակն էր, որ սկզբից մինչև վերջ չնախակցեց մարտական գործողություններին: Դիվիզիան մտնում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմի մեջ:

Սկզբնական շրջանում դիվիզիայի հրամանատարները ռուսներ էին, իսկ հետագայում դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց Բագրատ Միտոյանը, ապա՝ Ներսես Բալոյանը: Կոմիսարն էր գումարտակային կոմիսար Արամ Կանանովը, քաղբաժնի պետը՝ Լևոն Շահբազյանը:

Այս գործությունը առաջին անգամ հայոց պատմության մեջ է հայտնաբերվել 1942 թվականի մայիս ամիսում:

ՀՐԱՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎՈՐԻՒԹԻՒՆ Ե ՎԱԿԱՄԵԽԵՎԼՈՒԹՈՒՆ .5

: Նվիրակ յութեամստուցումկ վտոհ
-տօքոյի սա վորհիսիմնցը յոնուցը վշտիմստուցումը մզմա նմզյ
-ժյուտուովկ յուկոյուհտնու յութեամսիտուովկ վյուտոմիու

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱռավարության
Վարչական կազմի կողմէ հայտադիր է հաջորդած պատճենը՝
ուղարկելով այս գործը ՀՀ ազգային քաղաքացիության պահպանի կողմէ:

գոմինուսկիմիկ մախումետով ցեղախտությունը դաշտում է : Ազգաւո-
-քաղաքաց 'Ազգային 'Ազգային հիմքեմ ցեղախտությունը ցուտ
-ում է ճպորհիսկ ցվարովում և ճպորհական 'ճպորհական

1942 թ. լուսապատճենի ճշկանը պահպանության մեջ մտնելու օրը համարվում է Հայոց ազգային պատճենահանության օրը՝ պատճենահանության մասնակի առաջնային օրը:

Տոմիցը առաջնահարություն ունեցած է պատճենագործություն կազմակերպության վեհականության մեջ և այս պատճենագործությունը առաջնահարություն է առաջնահարություն կազմակերպության վեհականության մեջ:

: Վգրաւստքոմեմստո հիմնեցրո
Դ Աղյուսվելիկն 'Աղտշոի 'Աղյուտմուրան Եվջյուստ դու ոգի՞նչը 'Ազն
-ցի Եվմուռուտգմկ և Դ Եվմութօմմկ է Եկ՛ Տաստիք Ճզր Վմովելիկն

թերթերում: Նամակում ընդգծվում էր, որ պատերազմում վճռվում է ոչ միայն Խորհրդային Միության, այլև հայ ժողովրդի բախտը: Նամակը հայ մարտիկներին հիշեցնում էր թուրք բարբարութերի ծեղքով հայերի բնաջնջման ժամանակները և Գերմանիայի ուժագործ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի հանդեպ: Հայ ժողովուրդը կոչ էր անուն իր զավակներից՝ ամբողջ հոգով ատել թշնամուն և ոչնչացնել նրան (ՀԺՊ, հ. 8, էջ 73–74):

Ստալինգրադի ճակատամարտում թշնամու դեմ ԽՍԴՄ մյուս ժողովուրդների զավակների հետ կողք կողքի մարտնչում էին հայ ժողովրդի հազարավոր զավակներ: Դրանց առավել ստվար մասը գտնվում էր 76–րդ լեռնահրաձգային դիվիզիայի զորամասերում, որի մասին արդեն ասվել է:

Հատ հայ զինվորներ ու սպաներ մարտնչում էին այլ, ոչ ազգային զորամիավորումներում: Ստալինգրադի ճակատամարտի մասնակից խիզախ օդաչուներից էր Սերգեյ Բուրնազյանը: Միայն 1942 թ. ամռանը նա կատարեց 198 մարտական թրիչք, անձանբ խփեց գերմանական 10 ինքնաթիռ, արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

Ստալինգրադի ճակատամարտում ռազմական բարձր վարպետություն դրսևորեցին գեներալ–լեյտենանտ Յայկ Շումանյանը, գեներալ–մայոր Ասքանազ Կարապետյանը, գեներալ–մայոր Սերգեյ Կարապետյանը, Շոնի ռազմաճակատի քաղբաժնի պետ, գեներալ–լեյտենանտ Սերգեյ Գալաջևը, հրետանու գեներալ–լեյտենանտ Իվան Վերիյանը, կապի զորքերի գնդապետ Անուշավան Ստեփանյանը և ուրիշներ:

Հերոսի մահով զոհվեց խիզախ օդաչու, կապիտան Վլադիմիր Միկոյանը՝ Խորհրդային ականավոր կուսակցական–պետական գործիչ Անաստաս Միկոյանի որդին:

Ստալինգրադի մարտերից մեկում հերոսի մահով ընկավ հրետանային դիվիզիայի բուժքույր Սոնյա Մելքոնյանը:

Ստալինգրադի աշխարհազորայինների շարքերում նույնպես կային բազմաթիվ հայեր: Դրանցից էր «Կրասնի Օկտյաբր» գործարանի դիրեկտոր Պարույր Սաթևոսյանը, որը հնտորեն կազմակերպեց գործարանի եվակուացիան Ուրալ, իսկ ինքը մնաց այրվող գործարանում և մինչև վերջ պաշտպանեց այն: Նա պարգևատրվեց Լենինի և Կարմիր դրոշի շքանշաններով:

Ստալինգրադի գործարաններից մեկի դիրեկտորն էր Նիկոլայոս Շիանջանյանը, որը անձնվիրաբար կազմակերպեց ու ղեկավարեց պաշտպանական գժի կառուցումը:

Հայ ժողովուրդի զավակները անձնուրաց սխրանքներով աչքի ընլիան Կովկասի համար մղված ճակատամարտում:

Կովկասյան ճակատամարտի պատմության մեջ փառապանծ էղեր գրեցին Յայկական ազգային 89–րդ, 409–րդ, 408–րդ դիվիզիաները, որոնց մարտական ուղու մասին մանրամասնորեն խոսվել է վերևում:

6. Մասնակցություն 1943–1944 թվականների հարձակողական գործողություններին

Ստալինգրադից և Կովկասից բացի, 1942 թ. աշնանից մինչև 1943 թ. վերջերը համար մարտեր էին մղվում նաև Խորհրդա–գերմանական ռազմաճակատի այլ հատվածներում, որտեղ նույնպես հայ ժողովուրդի զավակները զգալի ավանդ ներդրեցին:

Լենինգրադի պաշտպանության ակտիվ մասնակից էր հայ ժողովուրդի պանծա ի զավակ, գեներալ–մայոր Բենիամին Գալստյանը: Նա ոիկիզիայի գիւղ և մ էր, ապա նշանակվեց բանակի ռազմական խորհրդի անդամ: Լենինգրադից նրան համարում են իրենց քաղաքի հերոսներից մեկը: Նա զոհվեց 1942 թ. դեկտեմբերին, արկի պայքարուից, թաղված է Նևսկի Լավր գերեզմանոցում:

1943 թ. հունվարին Լենինգրադի բլոկադան ճեղքող գորամիավորումների շարքում էր 123–րդ հրաձգային բրիգադի առաջին գումարտակի հրամանատարի քաղցուվ տեղակալ, մայոր Յայկ Սելքոնյանը, որը կոչվի թեժ պահին փոխարինեց զոհված հրամանատարին և փայլուն կատարեց առաջադրանքը:

Լենինգրադի ռազմաճակատի քաղվարչությունը հրատարակեց առանձին գիրք՝ «Յայաստանի զավակները Լենինգրադի պաշտպաններ» խորագրով:

Խորհրդային Յայաստանի քաջարադարձային ճակատամարտին:

Գերմանացիները խոշոր ուժեր էին կենտրոնացրել Կուրսկ–Օրյու հատվածում՝ նոր հարձակում սկսելու նպատակով: Սակայն Կարմիր

բանակը ծախողեց թշնամու հարձակումը և ամբողջ ռազմաճակատով ինքն անցավ հարձակման:

Օյոլի շրջանում գերմանացիներին կործանիչ հարվածներ հասցեց 11-րդ գվարդիական բանակը, որի հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Յովհաննես Բաղրամյանը (1897-1982: Նրա մասին մանրամասն տես Կիմենտ Դարությունյան, Մարշալ Բաղրամյան, Երևան, 1997, էջ 134):

1943 թ. աշնանը Հ. Զ. Բաղրամյանը նշանակվեց 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար:

Օյոլ-Կուրսկ-Բելգրոդ շրջանում մղված դաժան մարտերում աչքի ընկան սակրային զորամասի հրամանատար Գրիգոր Բաղրամյանը, հեծելազորային վաշտի հրամանատար Գուրգեն Արգումանյանը, տանկային դասակի հրամանատար Անդրանիկ Մանուկյանը, ներենայացված զորամասի հրամանատար, գվարդիայի փոխգնդապետ Նավասարդ Դարությունյանը և ուրիշներ: Սակրավոր սերժանտ Վազգեն Մնացականյանը վճասազերծեց 1100 ական:

Խորհրդային Դայաստանի գինվորներն արժանի մասնակցություն ցուցաբերեցին Ռուսականաց ազատագրման գործում:

Գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանի ղեկավարած միավորում առաջինների թվում անցավ Դնեպր գետը և ամրացավ նրա աջ ափին: Ա. Ղազարյանին շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Դնեպրի կովանցման համար Խորհրդային Միության հերոսի կոչման արժանացան գնդացրորդ Երես Դանիելյանը, կապավոր Սուրեն Սարգսյանը, գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Գեղեն Միքայելյանը, հետմահու՝ վաշտի հրամանատար, Լեյտենանտ Անդրանիկ Մուրադյանը:

Դնեպրի կովանցման գործում արժանի ներդրում ունեցավ Դայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիան:

1943 թ. նոյեմբերին խորհրդային գործերն ազատագրեցին Կիևը, իսկ գործող կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Սարգիս Մարտիրոսյանը նշանակվեց Կիևի կայազորի պետ:

Այսպիսով՝ 1942 թվականի աշնանից մինչև 1943 թ. աշուն ընկած ժամանակամիջոցում խորհրդային գործերը ծեռք բերեցին խոշոր հաղթանակներ և արմատական բեկում մտցրին Դայրենական պատերազմի ընթացքի մեջ: Թշնամին կորցրեց 4 միլիոն գինվոր, 14 հազար ինքնաթիռ, 25 հազար հրանոր:

Արմատական բեկման գործում արժանի ներդրում ունեցավ նաև հայ ժողովուրդը:

1944 թվականին Դայրենական պատերազմը թևակոխեց իր եզրակական փուլը: Այդ փուլի կարևորագույն խնդիրն էր թշնամուն լիովին փրկել Խորհրդային Միության սահմաններից, ազատագրել Եվրոպան ֆաշիզմի լծից և պատերազմն ավարտել լիակատար հաղթանակով:

1944 թ. հունվարին Կարմիր բանակն անցավ հարձակման: 2500 կմ երկարությամբ և 300-500 կմ խորությամբ ծավալվեցին վիթխարի ռազմական գործողությունները: Իրար ետևից ազատագրվեցին Լենինգրադի և Պրիմի մարզերը, Ազագնյա Ուկրաինան, Բելոռուսիան, Մերձբալթյան հանրապետությունները: Վերականգնվեց ԽՍՀՄ պետական սահմանը՝ Սև ծովի ափերից մինչև Բարենցի ծովը: Ռազմական գործողությունները փոխադրվեցին Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների տարածքները:

1944 թ. հունիսին ԱՄՆ-ը և Անգլիան դեսանտ իջեցրին Ֆրանսիայի հյուսիսում և բացեցին Երկրորդ ճակատը, որը նրանք Երկար ժամանակ միտումնավոր կերպով ծգգում էին:

1944 թվականին, երբ Կարմիր բանակը մտավ Ռումինիա և Բուլղարիա, այդ Երկրներում սկսվեց ժողովրդական ապստամբություն, և ֆաշիստական իշխանությունները տապալվեցին: Դաստատվեցին ժողովրդաբենկուրատական կարգեր, և այդ Երկրները պատերազմ հայտարարեցին ֆաշիստական Գերմանիային:

Դեմոկրատական կարգեր հաստատվեցին նաև Դարավմակիայում, Ալբանիայում, Լեհաստանում, Չունգարիայում և Չեխովնիվակիայում:

1944 թ. կապիտուլյացիայի ենթակվեց Գերմանիայի դաշնակից Ֆինլանդիան:

Այդ հաղթանակների մեջ իր արժանի բաժինն ուներ Խորհրդային Դայաստանը և հայ ժողովուրդը:

1944 թ. սկզբին ԴամԿ(թ) Կենտկոմը և ժողովուրդը մի շարք միջոցառումներ մշակեցին միութենական հանրապետությունների հրավուների ընդլայնման ուղղությամբ: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 10-րդ նստաշրջանն օրենք ընդունեց պաշտպանության ժողովրդական կոմիսարիատը և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը ընդհանուր միութենականից միութենական-հանրապետականի վերակազմելու մասին: ԽԽՍՀ արտաքին գործերի առաջին ժողովում նշանակվեց կուռական-պետական գործիչ, ակադեմիկոս Մահակ Կարապետյանը

(1906–1987), որը նաև ՀԽՍԴ ժողկոմխորիի նախագահի տեղակալն էր, նաև 1947–ից նշանակվեց ՀԽՍԴ նախարարների խորհրդի նախագահ: 1940–1944 թթ. նա ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար էր:

Կարմիր բանակի 1944 թ. հարձակողական գործողություններին, ինչպես արդեն նշվել էր, անձնվիրաբար մասնակցեցին Հայկական ազգային դիվիզիաները:

Լենինգրադի ռազմաճակատում 131–րդ հրաձգային դիվիզիայի հրետանու հրամանատարն էր գնդապետ Գևորգ Բաղդասարյանը, որը պարզեց Կարմիր դրոշի շքանշանով և նշանակվեց 118–րդ հրաձգային կորպուսի հրետանու պետ:

196–րդ հրաձգային դիվիզիայի հրետանու հրամանատարն էր գնդապետ Մամիկոն Ղարությունյանը:

168–րդ հրաձգային դիվիզիայի հրետանային գնդի հրամանատարի քաղաքական գծով տեղակալն էր փոխգնդապետ Մարգիս Խաչիկյանը:

1944 թ. հունվարի 25–ին ավագ սերժանտներ Դ. Մուրադյանի և Ա. Մանիկի հրանորների անձնակազմերը խիեցին «Վագր» տիպի տանկ և երկուսն էլ զոհվեցին: Նրանց մասին նյութերը ցուցադրված են Լենինգրադի ռազմական թանգարանում:

Հմուտ տանկիստ էր կապիտան Ալեքսանդր Մնացականյանը, որը միայնակ ոչնչացրեց իր տանկի վրա հարձակված հինգ «Վագրերի»: Նա ստացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Կարելական ռազմաճակատում նույն կոչմանն արժանացավ Տ-34 տանկի հրամանատար, գվարդիայի կրտսեր լեյտենանտ Աշոտ Ասրյանը:

Սակրային մոտոմեքենայացված զորամասի հրամանատար էր փոխգնդապետ-Ավետիս Անանյանը, որը պարզեց Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով:

Ծանր վիրավորվելուց և ոտքը կորցնելուց հետո (1942 թ.) 1943 թ. ԽՍՀՄ ռազմածովային ուժերի ժողկոմի առաջին տեղակալն էր Շովիաննես Խակովը: 1944 թ. նրան շնորհվեց Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի (արմիրալ) կոչում: 1965 թ. նրան շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Բալթյան նավատորմի ծովային հրետանավոր էր առաջին կարգի կապիտան, հետագայում փոխծովակալ Արտավագդ Սագոյանը, որը մասնակցել է Լենինգրադի տակ գերմանական զորքերի ջախջախմանը:

Պատրիոտաստրվել է Լենինի, Կարմիր դրոշի երեք, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի, Ուշակովի շքանշաններով:

Լենինգրադի մատուցներում աչքի ընկավ ականորս կատերի հրամանատար, լեյտենանտ Համբարձում Մարտիրոսյանը:

Բալթյան նավատորմի ծովային ավիացիայում էին ծառայում կրտսեր լեյտենանտներ Հարություն Փորսույշյանը, Մնացական Զանուույանը, անդրքեռային ավիացիայում՝ օրաչու, կապիտան Ալեքսանդր Պողոսովը, որոնք աչքի ընկան իրենց միաբաններով:

Աջափնյա Ուկրաինայի ազատագրմանը մասնակցեցին բազմաթիվ հայ զորավարներ: Առաջին Ուկրաինական ռազմաճակատի զորքերի կազմում էր գվարդիայի գնդապետ, հետագայում գրահատանկային զորքերի մարշալ Հանագասյանը Բարազանյանի հրամանատարությանը գործող գվարդիական 20–րդ տանկային բրիգադը: 1944–ին նրան շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում, իսկ նրա բրիգադն ստացավ «Կարպատյան» անունը: Մինչ այդ Դ. Բաբաջանյան ստացել էր Սովորովի 2–րդ աստիճանի երկու և մի շարք այլ շքանշաններ:

3–րդ Ուկրաինական ռազմաճակատում 3–րդ գվարդիական բանակի հրետանու հրամանատարն էր գվարդիայի գեներալ-մայոր Նիկոլայ Շովիաննիսյանը: Նա մասնակցել է Լվովի, Յարովլավի, Պերեմշիլի ազատագրմանը, Վիլյայի կովանցմանը և Սանդոմիրի պլացուրմանը (հենակետ) ստեղծմանը: Նրա հրետանավորները ոչնչացրին թշնամու 127 տանկ և մոտ 7000 զինվոր:

2–րդ Ուկրաինական ռազմաճակատում գործող գեներալ-մայոր Սարգիս Մարտիրոսյանի գլխավորած 50–րդ կորպուսը կրվանցեց Շարավային Բուլգը, Ղնեստը, Պրուտը և մտավ Ռումինիա: 1944–ի ապրիլին նա նշանակվեց 73–րդ կորպուսի հրամանատար, մասնակցեց թշնամու Յասսի–Քիշինևյան խմբավորման ջախջախմանը:

Կորսուն–Շևենկովյան և Յասսի–Քիշինևյան գերմանական խմբավորմների ջախջախմանը մասնակցեցին տանկային զորքերի գեներալ-մայոր, Ստալինգրադյան տանկային բրիգադի հրամանատար Բագրատ Խահակյանը, 63–րդ բանակի գրահատանկային զորամասի հրամանատար, տանկային զորքերի գեներալ-մայոր Բորիս Սուպյանը, 46–րդ բանակի հրաձգային կորպուսի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Քրիստափոր Ժելառիսյանը, 20–րդ տանկային կորպուսի քաղբաժնի պետ, գնդապետ Ս. Պողոսովը:

Ուկրաինայի համար մարտնչեցին նաև հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Տիմոֆեյ Դեղօնը, գեներալ-մայոր Սերգեյ Միանսարովը:

Ուկրաինայի համար մղված մարտերում Խորհրդային Սիության հերոսի կոչման արժանացան ավագ սերժանտ Անդրանիկ Սելքոնյանը, լեյտենանտ Ռուբեն Բաղրովը, գնդացրային ջոկի հրամանատար Սերգեյ Սարխոշը, 69-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գվարդիայի գնդապետ Լևոն Դարբինյանը, գումարտակի հրամանատար, մայոր Գևորգ Յակոբյանը, գվարդիայի կապիտան Գարեգին Բալայանը, հրանորդ հրամանատար Ավագ Անտինյանը և ուրիշներ:

Ուգմանակատներում աչքի ընկան հայ բժշկասանիտարական աշխատողները: Ենիաստանում զոհվեց բժշկական ծառայության գվարդիայի մայոր Անուշավան Գալոյանը: Կեցեի գերեզմանատանը կանգնեցված է նրա հուշարձանը:

Ուգմանակատում էին Սոնյա Սինոյանը, հոսպիտալի պետ Ռոզա Զանջուտովան, բուժքույրեր Արաքսյա Յարությունյանը, Անժելա Միքայելյանը, Մարտուսյա Յեթիմյանը, Սոնյա Չիլինգարյանը, բժշկական ծառայության լեյտենանտ Օֆելյա Պետրոսյանը և շատ ուրիշներ:

Ուգմանակատներում հերոսաբար էին կրվում հայ օդաչուները: Էվոլի շրջանում կործանիչ օդաչու Մուրեն Ավետիսյանը խոյահարեց գերմանական օնբակոծիչը և հերոսաբար զոհվեց:

Հայ ժողովորի զավակները բազմաթիվ սխրագործություններով աչքի ընկան Դրիմի Վերջնական ազատագրման մարտերում:

Էլտինգենի հատվածում դեսանտ իջած 18-րդ բանակի կազմում էր փոխզմղապետ Գրիգոր Բուլբուլյանի հրաձգային գումզը, որը ետ մղեց թշնամու տանկերի 14 հակագրոհները: Քաջարի հրամանատարը պարզեատրվեց Լենինի շքանշանով:

Կերչի ազատագրման նարտերում առանձնակի աչքի ընկավ Յայկան 89-րդ թամանյան դիվիզիան, որը 1944 թ. ապրիլի 24-ի հրամանագրով պարզեատրվեց Կարմիր աստիղի շքանշանով:

Թամանյան դիվիզիան փայլեց նաև Սևաստոպոլի ազատագրման մարտերում: Դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ Գորնայա բարձունքի համար մղված մարտերում: Այստեղ առանձնակի խիզախություն դրսերեց մայոր Յանտ Միմոնյանի գումարտակը: Նրան օգնության հասավ կապիտան Յանտ Բարայանի գումարտակը:

Սևաստոպոլում դրսեորած խիզախության համար թամանյան դիվիզիոնան պարզեատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով, իսկ նրա 390-րդ և 400-րդ գնդերն արժանացան «Սևաստոպոլյան» անվան: Դիմոց հոգի արմանացան Խորհրդային Սիության հերոսի կոչման, իսկ դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանը պարզեատրվեց Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով:

Ի հիշատակ Սևաստոպոլի ազատագրման մարտերում զոհված հայ ռազմիկների՝ 1944 թ. օգոստոսին Գորնայա բարձունքի լանջին նրանց եղբայրական գերեզմանի վրա կանգնեցվեց հուշարձան:

Դրիմի և Սևաստոպոլի ազատագրման մարտերում շատ հայորդիւեր կրվում էին նաև այլ զորամասերում:

Պերեկոպի ուղղությամբ հարձակվող գվարդիական 2-րդ բանակի կապի ծառայության պետն էր գեներալ-մայոր Եվգենի Աստուրովը: 315-րդ հրաձգային Սելիստոպոլյան դիվիզիայի հրամանատարն էր Խորհրդային Սիության հերոս, գեներալ-մայոր Ասքանազ Կարապետյանը, որն ազատագրեց Արմյանսկ քաղաքը ու պարզեատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով:

257-րդ դիվիզիայի քաղաքացնի պետն էր գնդապետ Սիմոն Սարգսյանը, որի դիվիզիան աչքի ընկավ Սապուն-Գորայի մարտերում: Այստեղ հերոսի մահով ընկավ 77-րդ հրաձգային դիվիզիայի գումարտակի հրամանատար, կապիտան Յարություն Չաքրյանը: Նշված զորանասերում նույնպես կրվում էին բազմաթիվ հայ մարտիկներ:

Դրիմի ազատագրման մասնակցեցին մեծ թվով հայ ծովայիններ՝ Արամայիս Յարությունյան, Զավեն Կարագաշյան: Տասնյակ հայ ծովայիններ գտնվում էին «Կրասնի Կավկազ», «Կրասնի Կրիմ» հածանավերի, «Սևաստոպոլ» գծանավի և այլ մարտանավերի անձնակազմերում՝ գենիթմյիններ Նիկոլայ Դուկասյան, Սպարտակ Մանուկյան և ուրիշներ:

1944 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Դրիմում գործում էր Բալթյան նավատորմի 47-րդ գործիային ավիացիոն գումզը, որի հրամանատարն էր Խորհրդային Սիության հերոս, մայոր Նելսոն Ստեփանյանը: Գումզը ջրասույց արեց 28 տարբեր ֆաշիստական ռազմանավեր, արժանացավ «Թեոդոսյան» պատվանվան:

1944 թ. ամռանը Կարմիր բանակը հարձակողական գործողություններ ծավալեց Սելձբալթիկայում և Բելոռուսիայում, որտեղ իրենց պարտը էին կատարում նաև հայ ժողովորի բազմաթիվ զավակներ: Այդ զորողությունների հետ է սերտորեն կապված հայ ժողովորի պանծալի

զավակ, Առաջին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ, հետագայում Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Խաչատորի (Քրիստափորի) Բաղրամյանի անունը: Նրա դեկավարած ռազմաճակատի գործերը 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի (հրամանատար՝ բանակի գեներալ Չերնյախովսկի) գործերի հետ միասին 1944 թ. ամռանը ազատագրեցին Բելոռուսիայի մարզային կենտրոն Վիտեբսկը, հովհաննեսի կրպանցեցին Արևմտյան Դվինան և ազատագրեցին Պոլոցկ, Դառլավավիլս, Շաուլյայ քաղաքները, 650 բնակավայր: Անցնելով ավելի քան 500 կմ՝ նրանք ազատագրեցին Լատվիայի մեծ մասը, Լիտվայի, Բելոռուսիայի, Լեհաստանի մի շարք շրջաններ և մոտեցան Արևելյան Պրուսիայի սահմաններին:

1944 թ. հուլիսի 29-ի հրամանագրով Հ. Զ. Բաղրամյանին շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Հոկտեմբերի սկզբին նոր հարծակում ծեռնարկելով Շաուլյայից հյուսիս-արևմուտք և հարավ-արևմուտք՝ Հ. Զ. Բաղրամյանի դեկավարած ռազմաճակատի գործերը երկրորդ Բելոռուսականի միավորումների հետ միասին ճեղքեցին քշնանու պաշտպանությունը 280 կմ լայնությամբ և առաջ շարժվեցին 100 կիլոմետր: Հոկտեմբերի 10-ին նրանք Կլայպեդա քաղաքի մոտ դուրս եկան Բալթյան ծովափ և շրջապատման մեջ առան քշնանու 30 դիվիզիայից կազմված խմբավորումը: Շուտով ազատագրվում է նաև Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգան: Այդ ժամանակ էլ Հ. Բաղրամյանի դեկավարած ռազմաճակատին հանձնվեց Խորհրդային Դայաստանի և սփյուռքահայերի միջոցներով կառուցված «Սասունցի Դավիթ» տաճկային շարասյունը:

1945 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Հ. Բաղրամյանի գլխավորած գործերը երրորդ Բելոռուսական ռազմաճակատի գործերի հետ միասին (հրամանատար՝ մարշալ Վասիլևսկի) մասնակցեցին Ջյոնիգբերգ (Կալինինգրադ) բերդաքաղաքի գրավման օպերացիային:

Մերձբալթյան առաջին ռազմաճակատի գործերի կազմում էր գործում Դայկական գվարդիական 51-րդ դիվիզիան, որն ստացավ «Վիտեբսկյան» անունը, իսկ նրա «Լոռու» գունդը կոչվեց «Լոռի-Պոլոցյան»: Դիվիզիայից 15 հոգի արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Նրանց մեջ էր գնդացրորդ Արամայիս Սարգսյանը, որն իր կյանքը գոհաբերելով՝ փրկեց հրամանատարի կյանքը:

146-րդ գվարդիական հրածագային դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը: Նրա դիվիզիան մասնակցեց

Խարսութի (Շորպատ) ազատագրմանը, իսկ ինքը պարգևատրվեց Երրորդ Կարմիր դրոշի շքանշանով:

1944 թ. սեպտեմբերի 22-ին Երրորդ Մերձբալթյան և Լենինգրադի ռազմաճակատի գործերը ազատագրեցին Էստոնիայի մայրաքաղաք Տալլինը: «Տալլինյան» կոչման արժանացան գնդապետներ Սահակ Դարբինյանի հրածագային և Սամվել Յարությունյանի հրետանային գնդերը: 131-րդ հրածագային դիվիզիայի հրետանու հրամանատար Գեորգի Բաղդասարյանը արժանացավ Կարմիր դրոշի շքանշանի: Սարտում գոհված գվարդիայի սերժանտ, հրետանավոր Սուրեն Ավետիսյանի նկարը գետեղվեց Խորհրդային Միության շատ թերթերում:

Նոր սխրանքներ կատարեց փոխգնդապետ Նելսոն Ստեփանյանը, որին տրվեց «Բալթիկայի մրրկահավ» անունը: Նրա հարվածների տակ Տալլինի ծովախորշը վերածվեց գերմանական շատ ռազմանավերի հսկական գերեզմանոցի: 1944 թ. օգոստոսին Օրան երկրորդ անգամ ներակայացրին Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Սակայն 1944 թ. դեկտեմբերի 14-ին Լիբավայի ծովախորչի վրա հերոս օդաչուի կործանիչը խփվեց գեներալային հրանոթի արկով: Պատերազմի երեք տարի ներացրում և Ստեփանյանը կատարեց 339 մարտական թիջք, ոչնչացրեց գերմանական 27 ինքնաթիո, 13 ռազմանավ, 80 տանկ, 140 իրանոթ, 130 կրակակետ, 40 վագոն, 5000 գինվոր: 1945 թ. մարտի 6-ին գվարդիայի փոխգնդապետ Նելսոն Ստեփանյանին շնորհվեց Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսի կոչում:

Մերձբալթիկայի, Բելոռուսակայի և Լեհաստանի ազատագրման մարտերում իրենց ավանդը ներդրեցին տասնյակ հայ գորավարներ: Դրանցից են 11-րդ գվարդիական կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Բագրատ Առուշանյանը, 35-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գեներալ-մայոր Դայկական գվարդիային մայոր՝ հետմահու Խորհրդային Միության հերոս, հրածագային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Գրիգոր Գրիգորյանը, հրետանու գեներալ-մայոր Կարապետ Դայկական գվարդիական գունդը, բժշկական ծառայության գեներալ-մայոր, Մերձբալթիկայի ռազմաճակատի սանհիտարական վարչության պետ Ավետիք Բուլոնացյանը, 43-րդ բանակի հրամանատարի տեղակալ, գեներալ-մայոր Դայկ Մարտիրոսյանը, դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Խաչակի Գասպարյանը, 49-րդ բանակի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ստեփան Գինոսյանը և ուրիշներ:

7. Պարտիզանական պայքարի շարքերում

1942 թ. մայիսին Գերագույն գլխավոր հրամանատարության առնընթեր ստեղծվեց Պարտիզանական շարժման կենտրոնական շտաբ:

Պարտիզանական պայքարում իրենց ավանդը ներդրեցին նաև հայ ժողովրդի զավակները: Նրանք մարտնչեցին Յոյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում, Մերձբարեհիկայում, Լենինգրադի մարզում, օկուպացված մյուս Երկրներում:

Դայ պարտիզանների մի մասը նախկին ռազմագերիներ էին, որոնք, փախչելով հաճակենտրոնացման ճամբարներից, միացել էին պարտիզաններին:

Ուկրաինայում պարտիզանական ջոկատներում մարտնչում էին շուրջ 600 հայ պարտիզաններ, իսկ մի քանի ջոկատներ գերազանցապես կազմված էին հայերից:

Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Ս. Կովպակի պարտիզանական միավորումում կային տասնյակ հայ պարտիզաններ՝ գնդացրող Բագրատ Գալստյան, ջոկատի հրամանատար Սարգսի Ղազարյան, ռադիոստ Վոամ Շովիաննիսյան, մարտիկներ Անդրոն Ապրեսյան, Տիգրան Մանգասարյան և ուրիշներ:

1944 թ. սկզբին միավորումը վերակազմվեց և կոչվեց Կովպակի անվան Ուկրաինական առաջին պարտիզանական դիվիզիա՝ Խորհրդային Միության հերոս, գնդապետ, հետագայում գեներալ-մայոր Պ. Վերշիգորայի հրամանատարությամբ: 1944 թ. հունվարին դիվիզիային է միանում հայերից կազմված «Հաղթանակ» ջոկատը, որը մինչ այդ գործում էր ինքնուրույն: Այն դառնում է միավորման վաշտերից մեկը: Վաշտի հրամանատար է նշանակվում Սերգեյ Շարությունյանը, կուսկազմակերպիչ՝ Շովիաննես Պետյանը: Դիվիզիայում հայերի թիվը հասնում էր հարյուրի: Միավորումը կատարում է շուրջ 4000 կմ նարտական արշավ՝ Արևմտյան Ուկրաինա-Լեհաստան-Արևմտյան Բելոռուսիա:

Հայկական ամենախոշոր պարտիզանական կազմագորումներից էր Ա. Միկոյանի անվան ջոկատը: 1943-1944 թթ. ջոկատը՝ բաղկացած 250 հոգուց, գործում էր Խորհրդային Միության հերոս, գեներալ-մայոր Ս. Նաումովի պարտիզանական հեծյալ միավորման կազմում: Ջոկատի հրամանատարն էր լեյտենանտ Արամայիս Շովեփիյանը: Միավորման

լրագործ ջոկատն անցնում է շուրջ 2000 կմ մարտական ուղի՝ ժիտումիր— Մինչ Ռուս-Վոլին ուղղությամբ՝ մինչև Լեհաստանի Լյուբլին քաղաք:

Ուկրաինայում և Բրյանսկի մարզում լայնորեն հայտնի էր պարտիզանական գումարտակի հրամանատար, Կարմիր դրոշի շքանշանակիր, կապիտան Սարգսի Ազարյանի անունը, որը 1943 թ. սեպտեմբերին ներուսարար գոկվեց:

Կիրովգրադի մարզում (Ուկրաինա) պարտիզանական ջոկատի հրամանատար էր Գալուստ Ստեփանյանը:

Կապիտան Գրիգոր Սարգսյանը Ղրիմի հյուսիսի պարտիզանական միավորման շտաբի պետն էր:

Մինֆերոպոլի ընդհատակի ակտիվ գործիչներից էր Յրանուշ Միսիբարյանը: Ղրիմում գեստապոյի ծեռքն ընկան և տանջանահ արվեցին Հայկ Մարտիրոսյանը, Սուրեն Պողոսյանը, Աշոտ Յարությունյանը:

Բելոռուսիայի Բրեստի շրջանում գործող պարտիզանական բրիգադի հրամանատարն էր Սմբատ Արգումանյանը, որը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով:

Բելոռուսիայում գործող Չապակի անվան պարտիզանական բրիգադի հրամանատարն էր Խաչիկ Սաքենոյանը: Նրա ղեկավարած բրիգադում կային 700 պարտիզաններ, որոնց խորտակեցին թշնամու 46 գնացք, 61 կամուրջ, 35 ավտոմեքենա, վնասեցին մի քանի հազար կիլոմետր երկարգիծ, ոչնչացրին թշնամու 1600 զինվոր: Բրիգադին ակտիվորեն մասնակցեց Մինսկի ազատագրմանը:

Բելոռուսիայում գործող Ստալինի անվան պատրիզանական բրիգադի հրամանատարի տեղակալն էր Սերգեյ Կիտյանը:

Բելոռուսական ընդհատակի անվանի հերոսներից էր հրետանավոր Շենրիկ Զաքարյանը: Մոգիլիկ ռազմագերիների հոսպիտալում նա 1941 թ. ստեղծեց «Անընկենթներ» ընդհատակյա կազմակերպությունը: Զևանալով Փաշիստներին հավատարիմ մարդ, նա նշանակվում է Մոգիլիկի ջերմակենտրոնակենտրոնի հերթապահ նոնտյոր, մասնակցում նրա կաթսայի պայթեցմանը, գերմանական շտաբից ծեռք բերում Մոգիլիկի շրջանի օպերատիվ քարտեզը: 1943 թ. փետրվարին գեստապոն կալանավորեց նրան: Հարցաքանության ժամանակ նա խեղուց փոխանդապետ Լեյթերին և տեղնուտեղը գնդակահարվեց:

Բելոռուսիայում մարտնչած շուրջ 200 հայ պարտիզաններ պարգևատրվել են զանազան շքանշաններով ու նեղալներով:

Հայ պարտիզանները մարտնչեցին նաև Լենինգրադի ու Կալինինի մարզերում, Խորհրդային Միության հերոս Ա. Գերմանի անվան բրիգադում: Նրանցից էին Արտեմ Սաղումյանը, Ժորա Ավշանը, Սերգեյ Շովկիանիսյանը, Սարգիս Գասպարյանը, Մուրադ Մկրտումյանը, Զավեն Համբարձումյանը և ուրիշներ:

Բրյանսկի շրջանում պարտիզանական բրիգադում խիզախորեն մարտնչում էին 76 հայ պարտիզաններ: Այստեղ պարտիզանական գլխավոր վիրաբույժն էր Ն. Աղաբարյանը:

Դեռավոր թոփշների վարպետ, օդաչու մայոր Ա. Կասպարովը 28 վայրէք կատարեց պարտիզանական շրջաններում, նրանց հասցրեց 91 տոննա բեռ, «մեծ երկիր» հասցրեց 420 վիրավոր պարտիզանների:

Հատուկ առաջադրանքներ էր կատարում Խորհրդային Միության հերոս, օդաչու կապիտան Գոգա Աղամիրյանը: Նա բազմաթիվ թոփշներ է կատարել Խորհրդային և հարավսլավական պարտիզանների մոտ, պարզեց պարտիզանների մեջ մասնական պատերազմի պարտիզանին» առաջին աստիճանի մեջալով և այլ շրանշաններով:

Գերմանացիների մոտ գերի ընկած օդաչու Արամ Կարապետյանը, որը աշխատում էր թշնամու օդանավակայանում, երկու այլ գերի օդաչուների հետ կարողացավ երեք գերմանական օդանավերով օդ բարձրանալ և իջնել պարտիզանների մոտ: Դա Մինսկի ազատագրման օրն էր՝ 1944 թվականի հուլիսի 3-ը:

Հայ ժողովրդի զավակները քիչ չէին նաև խորհրդային հակաետախուզության մեջ: 1941 թ. աշնանը բանակի հրամանատարության հանձնարարությամբ օկուպացված Ղրիմում հետախուզական աշխատանքի թողնեց լեյտենանտ Հայկ Մարտիրոսյանը: Գեստապոյականի համազգեստով նա 1000 օր աշխատեց Թեոդոսիայի գերմանական պարետի մոտ՝ որպես թարգմանիչ: Նրա կապավորն էր 15-ամյա քոյլը՝ Թամարա Մարտիրոսյանը: 1944 թ. փետրվարին նրանք ընկան գեստապոյի ծեռքը և խոշտանգումներից հետո գնդակահարվեցին:

Եթաստանում գեստապոյի գրասենյակում աշխատանքի էր անցել հետախույզ Արամ Միրզոյանը, որը հափշտակեց կարևոր փաստաթղթեր և հանձնեց պարտիզաններին: Նա ընկավ գեստապոյի ծեռքը, սակայն պարտիզանները նրան ազատեցին:

Մինսկի մարզում գործում էր Միքայել Բաղդասարյանի հետախուզական դիվիզիոն ջոկատը: Նա և իր ջոկատի անդամները գերմանական համազգեստով շրջում էին քաղաքներում և ոչնչացնում գերմանա-

կան պարեկներին: Նրանք ոչնչացրին 518 հիտլերական, խորտակեցին 27 գլուխը: Ա. Բաղդասարյանը պարզեց Կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի շքանշաններով:

Գոնելի մարզի պարտիզանական միավորումներից մեկի հատուկ լրամսի պետն էր հին չեկիստ Գերոգի Խումարյանը:

Թշնամու թիկունքում նույնպես հետախուզական դժվարին աշխատանք էին կատարում հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ:

8. Հայ ռազմիկները պատերազմի հաղթական ավարտի մարտերում

Խորհրդային հողը ազատագրելուց հետո Կարմիր բանակը գերմանաֆաշիստական զորքերին ջախջախտեց նաև Բալկաններում, Հայավարենելյան և Կենտրոնական Եվրոպայում, ազատագրեց Ֆրանսիայի, Լեհաստանի, Չեխովրվակիայի, Հունաստանի, Սորբեգիայի, Հոլանդիայի ժողովրդներին, որոնք նույնպես ոտքի ելան հիտլերյան Գերմանիայի դեմ:

Ֆաշիստական Գերմանիայի ջախջախումը մոտենում էր ավարտին:

1944 թ. դեկտեմբերին գերմանական զորքերը Արևմտյան ռազմաճակատում՝ Արդենների շրջանում, անցան հարձակման և ճեղքեցին ռազմաճակատի գիծը՝ ծանր վիճակի մեջ դնելով անգլո-ամերիկյան զորքերին:

Անգլիայի վարչապետ Ու. Չերչիլը անհապաղ դիմեց խորհրդային հրամանատարությանը՝ խնդրելով անմիջապես հարձակում սկսել Արևելյան ճակատում և այդպիսով փրկել անգլո-ամերիկյան զորքերին:

Դաշնակցային պարտքին հավատարիմ՝ խորհրդային կառավարությունը իր գորքերի հարձակումն սկսեց նախատեսվածից մեկ շաբաթ շուտ՝ 1945 թ. հունվարի 12-ին, 1200 կմ ճակատով: Խորհրդային զորքերն ազատագրեցին Եթաստանը, Հունգարիան, Ավստրիան, Արևելյան Պրուսիան, Գերմանիայի արդյունաբերության կենտրոն Սիլեզիան:

Բելոռուսական և Ուկրաինական ռազմաճակատների գորքերը 1945 թ. փետրվարի սկզբին դուրս եկան Օդերի և Նեյսեի ափերը, իսկ ապրիլին սկսեցին վճռական գրոհը Բեռլինի վրա: Ապրիլի 25-ին Բեռլինի շրջապատումն ավարտվեց, իսկ մայիսի 2-ին այն գորավեց: Մայիսի 8-ին ֆաշիստական Գերմանիան անվերապահ կապիտուլյացիայի են-

թարկվեց: Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ ավարտվեց:

Թշնամուն սեփական հոլում ջախջախելու գործում մեծ ներդրում ունեցան հայ ժողովրդի զավակները:

Ուկրաինական 2-րդ և 3-րդ ռազմաճակատների զորքերի շարքերում Հայկական 409-րդ Կիրովգրադյան դիվիզիան առաջինների թվում հատեց ԽՍՇ սահմանը, մասնակցեց Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հարավսլավիայի, Չեխոսլովակիայի, Հունգարիայի, Ավստրիայի ազատագրմանը, արժանացավ «Բրատիսլավյան» անվան, պարգևատրվեց Բոգդան Խմելնիցկու շքանշանով, յոթ անգամ արժանացավ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շնորհակալությանը:

Դիվիզիան մարտերով անցավ ավելի քան 2000 կմ՝ Կովկասյան լեռներից մինչև Չեխոսլովակիա:

1945 թ. հունվարյան հարձակման ժամանակ Հայկական 89-րդ թամանյան դիվիզիան առաջին Բելոռուսական ռազմաճակատի զորքերի կազմում մասնակցեց Լեհաստանի և նրա մայրաքաղաք Վարչավայի ազատագրմանը: 1945 թ. փետրվարի 15-ին կովանցելով՝ Օդերը, դիվիզիան երկու կիլոմետր ճակատով և 800 մետր խորությամբ պլացդարմ գրավեց Ֆրանկֆուրտ քաղաքի հարավ, որը ծանր մարտերում իր ծեռքում պահեց երկու ամիս շարունակ: Այդ փոքրիկ հողակտորը դարձավ Բեռլինի վրա հարձակման կարևորագույն հենակետ:

Դիվիզիան 3-րդ հարվածային բանակի կազմում մասնակցեց Բեռլինի գրոհին: Թշնամու մայրաքաղաքի կենտրոնում դիվիզիայի մարտիկները գրավեցին երկու խոշոր ամրոց:

Բեռլինի գրավման մարտերում աչքի ընկած միավորումների շարքում Գերագույն գլխավոր հրամանատարության 1945 թ. մայիսի 2-ի հրամանում նշված են նաև 89-րդ թամանյան դիվիզիան և նրա հրամանատար, գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանի անունը: Դիվիզիան ստացավ իր 9-րդ շնորհակալությունը, պարզեատրվեց Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով: 7333 մարտիկներ ստացան զանազան պարգևատրումներ, իսկ գումարտակի հրամանատար, մայոր Յանտ Բաբայանը դարձավ դիվիզիայի 9-րդ խորհրդային Միության հերոս:

Մայիսի 7-8-ին դիվիզիան էլքայի ափին մյուս դիվիզիաների հետ միասին հանդիպեց դաշնակիցների զորքերին: Մայիսի 9-ը դիվիզիան դիմավորեց Վիտենբերգ քաղաքում:

Ինուինի գրավմանը շատ հայ մարտիկներ ու հրամանատարներ մասնակցեցին այլ միավորումների շարքերում: Խրանցից էն դիվիզիաների երանանատարներ, գեներալներ Ս. Կարապետյանը, Ի. Գասպարյանը, տաւուկյան զորքերի հրամանատար, Խորհրդային Միության հերոսներ Գ. Վարդումյանը, Բելոռուսական առաջին ռազմաճակատի բարիգերության պետ, գեներալ Ս. Պալաջը, տանկային բրիգադի հրամանատար Յ. Բաբայանը, Խորհրդային Միության հերոսներ Գ. Վարդումյանը, Ա. Սարյանը, Ա. Անատոլիյին, Ս. Չիլինգարյանը և շատ ուրիշներ:

Սայիսի 9-ին Պրագայի ազատագրմանը նաևնակցեցին կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր, Խորհրդային Միության հերոս Ս. Մարտիրոսյանը, դիվիզիաների հրամանատարներ, գնդապետներ Բ. Միտոյանը, Ս. Մադաթյանը և յուրիշներ:

1945 թ. օգոստոսի 8-ին խորհրդային կառավարությունը, կատարելով իր դաշնակցային պարտականությունները, պատերազմ հայտարարեց ճապոնիային: Խորհրդային զորքերը երեք շաբաթվա ընթացքում զիլսովին ջախջախեցին Կվանտունյան մեկնիլինանոց բանակը և ազատագրեցին Մանջուրիան, Յուսիսային Կորեան, Հարավային Սախալինը և Կուրիլյան կղզիները: Սեպտեմբերի 2-ին ճապոնիան անվերապորեն կապիտույացիայի ենթարկվեց: Սեպտեմբերի 3-ը հայտարարվեց ճապոնիայի դեմ Հաղթանակի օր: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց:

Ճապոնական զորքերի դեմ նղկած մարտերում իրենց սկսագործություններով աչքի ընկած նաև հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ: Սրանցից են ռազմաճակատի հրետանու հրամանատար, Խորհրդային Միության հերոս, գեներալ-լեյտենանտ Ս. Պարսեղովը, բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, գեներալ-մայոր Յ. Թումանյանը, դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ա. Ղազարյանը, հեռավորարևելյան 2-րդ ռազմաճակատի հակաօդային պաշտպանության պետ, հրետանու գեներալ-մայոր Գ. Զայլախյանը, օդային բանակի հրամանատար, ավիացիայի մարշալ Ս. Խուդյակովը (Արմենակ Խանդիերյանց), գնդապետներ Սուլյանը, Հայրապետովը, Հարությունյանը, փոխգնդապետ Օգանեզովը, մայոր Գալստյանը և ուրիշներ:

Հայրենական մեծ պատերազմում Հայաստանի 112 զավակներ արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, որոնցից 7-ը՝ այլազգիներ: Նելսոն Ստեփանյանն արժանացավ կրկնակի հերոսի կոչման (Մ. Դ. Ամիրխանյան. Արման — Գերօն Սովետսկու Սույն, Եր., 2005):

Հուրց 70 հազար մարտիկներ և հրամանատարներ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով:

Խորհրդային զորավարների շարքում իրենց արժանի տեղը գրավեցին մարշալ Յ. Ք. Բաղրամյանը, ավիացիայի մարշալ Ս. Խուոյակովը, նավատօրմի աղմիրալ (ծովակալ) Յ. Ս. Խակովը և շուրջ 60 հայ գեներալներ:

27 ռազմիկներ դարձան «Փառք» երեք աստիճանների ասպետներ, որոնք իրենց արտոնություններով հավասարվում են Խորհրդային Միության հերոսներին:

Մոտ 70 հազար զինվորներ ու հրամանատարներ պարգևատրվեցին միութենական շքանշաններով և մեդալներով:

Թիկունքում 361 հազար մարդ պարգևատրվեց «Կովկասի պաշտպանության համար», «Աշխատանքային արիության համար» մեդալներով:

9 հոգու շնորհվեց Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում՝ Անաստաս Միկոյան, Սև մետաղուրդի աշխատանքի ժողովում Հովհ. Թեոսյան, հրետանային գրոծարանի դիրեկտոր, հրետանու գեներալ-մայոր Ջան Յոլյան, ավիակոնստրուկտոր, ավիացիայի գեներալ-մայոր Արտեմ Միկոյան, բժշկական ծառայության գեներալ-գնդապետ, ակադեմիկոս Լևոն Օրբելի, գնացքի պետ Նիկոլայ Նարինյան, ԽՍՀՄ հաղորդակցության ճանապարհների ժողովում տեղակալ Բագրատ Ջարությունյան, Լենինականի դեպոյի մեքենավար Անդրանիկ Խաչատրյան:

Դայ ռազմիկներն անձնվիրաբար պաշտպանեցին հայրենիքը և պատվով կատարեցին իրենց պարտքը՝ ի պատիվ հայ ժողովրդի:

9. Սփյուռքահայությունը ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարում

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև սփյուռքահայությունը, որի թիվը հասնում էր 1,5 միլիոնի:

1941 թ. օգոստոսին հրապարակվեց Հայաստանի գիտության, արվեստի ու գրականության նշանավոր գործիչների «Արտասահմանյան երկրների բոլոր հայերին» դիմումը, որտեղ կոչ էր արվում ամբողջ աշխարհի հայերին՝ համախմբել բոլոր ուժերը՝ հանուն Խորհրդային Միության պաշտպանության, հանուն մարդկության վտանգավոր թշնամու՝ ֆաշիզմի ոչնչացման:

Ովունում լայն արձագանք գտավ բոլոր հայկական գաղթօջախներում Պատղութահայ բնակչության հիմնական զանգվածները համախմբվեցին հակաֆաշիստական ճակատում:

Սփյուռքահայ առաջադիմական կազմակերպությունները Խորհրդային Միության հաղթանակի մեջ էին տեսնում հայ ժողովրդի հարատևման երաշխիքը, Խորհրդային Հայաստանի հետ էին կապում տարրագիր հայության ապագան:

Խատկանշական է, որ 1941 թ. օգոստոսի 25-ի խմբագրականում տիյուռքահայության վերաբերմունքի հարցին անդրադարձել է միութեական «Պրավդա» թերթը՝ գրելով, որ ԽՍՀՄ սահմաններից դուրս ապրուի հայ ժողովրդի զանգվածների ամբողջ համակրանքը Խորհրդային Միության կողմն է:

Սփյուռքի դեմոկրատական մամուլը հաղթանակի հավատ էր լուրջնում սփյուռքահայությանը: Լիբանանի «Ժողովրդի ծայն» թերթը գրում էր, որ վերջնական հաղթանակը Խորհրդային Միությանն ու նրա դաշնակիցներինն է լինելու: Իսկ ԱՄՆ-ում լույս տեսնող հնչակյան «Երիտասարդ Հայաստան» թերթը Սոսկվայի պաշտպանության վճռորոշ օրերին գրում էր, որ եթե անգամ նացիստները Մոսկվան գրավեն, միևնույն է վերջնական հաղթանակը վիճակված է Կարմիր բանակին:

Սփյուռքի հակահիտլերյան ուժերը համախմբվեցին «Ազգային ճակատի» մեջ՝ «Հայրենիքի հետ, նրա թշնամիների դեմ» նշանաբանով: Հայ ազգային ճակատի կազմակերպություններից էին «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը», «Ամերիկահայ ազգային միությունը», Ֆրանսիայի «Հայերի ազգային ճակատը», «Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդը», Եգիպտոսի «Հայ մշակույթի բարեկամների միությունը», Բուլղարիայի «Երևան» մշակութային ընկերությունը, Ռումինիայի «Հայաստանյան ճակատը», Իրանի «ԽՍՀՄ բարեկամների միությունը» և այլն:

1944 թ. ստեղծվեց արտասահմանյան երկրների հետ ԽՍՀՄ մշակութային կապի ընկերությունը՝ ԱՕԿՍ-ը:

Արտասահմանի հետ մշակութային կապի ընկերություններ ստեղծվեցին նաև հանրապետություններում, այդ թվում և Հայաստանում: 1945-ից սկսեց լույս տեսնել Արտասահմանի հետ մշակութային կապի ընկերության՝ ԱՕԿՍ-ի «Սովետական Հայաստան» ամսագիրը:

Կարմիր բանակի հաղթանակներին զուգընթաց ազգային միասնական ճակատի կազմակերպություններն աճեցին և ամրապնդվեցին: Նրանց դեկավարությամբ սփյուռքահայությունը իր արժանի պահանջ

ներդրեց ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարում: Այդ պայքարն արտահայտվեց մի կողմից Հայրենիքին և Կարմիր բանակին նյութական օժանդակություն կազմակերպելու, մյուս կողմից՝ ֆաշիստական զավթիչների դեմ գինված պայքարին անմիջականորեն մասնակցելու միջոցով:

Պատերազմի հենց սկզբից գերմանական հրամանատարությունը մտադրվեց խորհրդային ռազմագերիներից կազմակերպել ազգային լեգեններ՝ դրանք ռազմաճակատ ուղարկելու և այլ նպատակներով օգտագործելու համար: 1942 թ. կազմակերպվեց նաև հայկական լեգենը: Այդ գործին մասնակից դարձան նաև մի խումբ հայ ազգային գործիչներ (Դրո, Արտաշես Աբեղյան, Գարեգին Նժդեհ և ուրիշներ): Լեգենի միջոցով նրանք ծգտում էին ֆաշիստական հնարավոր ճնշումներից պաշտպանել հայ ժողովրդին, եթե պատերազմն ավարտվեր Գերմանիայի հաղթանակով:

Հայկական լեգենում ստեղծվեց նաև ընդհատակյա հակաֆաշիստական հայրենասիրական կազմակերպություն, որը ղեկավարում էր քաղաքական աշխատանքը և փախուստի գործը:

Ամերիկայի ազգային խորհուրդը գտնվում էր Նյու Յորքում, որտեղ ակտիվ աշխատանք էին կատարում Պ. Թերզյանը, Զ. Չանգալյանը և ուրիշներ: Խորհուրդը մասնաճյուղեր ուներ Չիկագոյում, Բոստոնում, Դետրոյտում, Ֆիլադելֆիայում և այլուր: Խորհրդի կենտրոնական վարչությունը և նրա մասնաճյուղերը կազմակերպում էին նվիրատվություններ, այդ միջոցներով գնում և Հայաստան էին ուղարկում դեղորայք, տաք հագուստեղեն և այլն: 1944 թ. գարնանը նրանք ԽՍՀՄ ազատագրված շրջանների բնակչության համար ուղարկեցին 25 հազար նվեր-ծանրոց՝ 75 հազար դոլար արժողությամբ: Նրանք Հայաստան ուղարկեցին մեկ նավ հագուստեղեն:

Ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Հարավային Ամերիկայի հայկական զաղթօջախները: Այստեղ առաջադիմական կազմակերպություններ էին Հայաստանի օգնության միությունը, Արգենտինահայ մշակութային միությունը, Հայ Երիտասարդական ֆեդերացիան և այլն:

Նման կազմակերպություններ կային նաև Ուրուգվայում և այլուր:

Պատերազմի սկզբից ևեր Սիրիայում և Լիբանանում հաստափում է վիշիական պրոֆաշիստական ռեժիմ, քանի որ այդ երկրները գտնվում էին Ֆրանսիայի տիրապետության տակ: Սակայն այստեղ ևս գործում էին առաջադիմական կազմակերպություններ: 1945 թ. նրանք

ստեղծեցին միասնական ճակատ՝ Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդ:

Եզիդոսություն գործում էր «Հայ մշակույթի բարեկամների միություն», որի հիմնադիր անդամներն էին Վահան Թեքեյանը, Ծաղրանկարիչ Ալիքանյանը Սարուխանը, գեղանկարիչ Արաքել Պատրիկը և ուրիշներ: Խոսքը Կարմիր բանակի համար ուղարկեցին նվեր-ծանրոցներ, դեղուայր, տաք հագուստ, ծխախոտ, սննդամթերք: Պատերազմի վերջում այդ կազմակերպությունը վերածվեց Եզիդակայ ազգային խորհրդի, որը դարձավ Խորհրդային Հայաստանի օգտին կազմակերպվող բոլոր ձևնարկների կենտրոնը:

Ազգային խորհրդադար ստեղծվեցին նաև Պաղեստինում, Կիպրոսում, Հորդանանում, Իրաքում, Իրանում և այլուր:

1943-1944 թվականների ընթացքում սփյուռքի կարևոր ծեռնարկությունը «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան համար միջոցներից հանգանակությունն էր: Շարասյան ֆոնդին 1943 թ. հունվարին առաջին մուտքում կատարեց էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը՝ 800 հազար ոուրլու թանկարժեք զարդեղեն, 1000 անգիկան ֆունտ ստերլինգ, 50 հազար խորհրդային ոուրլի: Կաթողիկոս Գևորգ Զ ֆունտ ստերլինգ, հատուկ կոնդակով կոչ արեց ամբողջ աշխարհի հավատացյալ հայերին՝ մասնակցելու հանգանակությանը:

Շարասյան ֆոնդին ամերիկահայությունն ուղարկեց 150000 դոլար: Բացի այդ, նրանք Կարմիր բանակի ֆոնդին էին մուտք 173 հազար դոլար:

Գումարներ ստացվեցին նաև Իրանից, Կիպրոսից, Հորդանանից, Միրիայից և Լիբանանից, Եթովպիայից, Եզիդակոսից:

1944 թ. փետրվարին խորհրդային գործարաններն ավարտեցին «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան տանկերի արտադրությունը և ուղարկեցին գործող բանակին: 1944 թ. վերջերին 119-րդ տանկային գնդին հանձնվեց S-34 տիպի 21 տանկ, որոնց աշտարակներին հայերն գլխատառերով գրվեց Սասունցի Դավիթ: Ուկրաինական ռազմաճակատում տանկային գնդի կազմում շարասյունը մասնակցեց Պերվոմայսկի և Յասսիի ուղղություններով հարձակողական գործողություններին:

1944 թ. մայիսին տանկային գունդը համարվեց Երկրորդ տանկային շարասյունը՝ 22 տանկ: Շարասյունը Սերծբալթյան 1-ին ռազմաճակատի 6-րդ գվարդիական բանակի կազմում հունիս-օգոստոսին նաև ակտիվ գործում էր կազմակերպություններին:

նուև հակառակորդի պաշտպանության ճեղքմանը: 1944 թ. հուլիսի 23-ին «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը պարզեատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով: Շարասյունը կրվում էր բանակի գեներալ Յ. Թ. Բաղրամյանի հրամանատարության ներքո:

Շարասյան հայ տանկաստերից էին Սարգիս Նահապետյանը, որը պարզեատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով, Միխայիլ Ստեփանյանը, որը պարզեատրվեց «Խոհգախության համար» մեդալով:

135-րդ գունդը, որի կազմում էր «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը, արժանացավ գվարդիականի կոչման և Կարմիր դրոշի շքանշանի:

Իրանում սկսվում է հանգանակություն՝ բանակի գեներալ Յ. Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյուն կառուցելու համար: Սակայն պատերազմն ավարտվելու կապակցությամբ այդ աշխատանքները կիսատ մնացին:

* * *

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբից ի վեր արտասահմանում ապրող տասնյակ հազարավոր հայեր զորակոչվեցին դաշնակիցների բանակները և կովեցին Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների բանակների դեմ:

ԱՄՆ-ի բանակում կային 18 հազար հայ ռազմիկներ՝ շարքայինից մինչև բարձրաստիճան սպաներ:

Ամերիկյան ինժեներատեխնիկական զորքերի կազմում էր ծառայում կամավոր գինվորագրված ճանին Պետրոսյանը, որն իր կատարած քաջագործությունների համար պարզեատրվեց «Պոնձյա աստղ» շքանշանով: Նա ծանր վիրավորվեց Բելգիայում և մահացավ հոսպիտալում:

Լեյտենանտ Էռնեստ (Երվանդ) Ղերվիշյանը, որը կրվում էր Եվրոպական ռազմաճակատում, արժանացավ ամերիկյան հերոսի շքանշանի՝ «Կոնգրեսի պատվո մեդալի», որով ամերիկյան բանակից պարզեատրվել են ընդամենը 87 հոգի:

Ամերիկյան բանակում կրվում էին Եղբայրներ Միհրան, Թորոս և Միսակ Սապունջյանները, Յայկ և Սարգիս Գավարճյանները:

Օդաչու լեյտենանտ Մեն Պարսամյանը կատարել է 33 մարտական թրիչք:

«Թուշող բերդ» օդանավի հրամանատար էր Ժիրայր Գևորգյանը, որը ռմբակոծել է Բեռլինը, Մյունիսենը, Համբուրգը, Շտուտգարդը: Նա մի քանի անգամ պարզեատրվել է:

Քերոսաբար էր կրվում և անձամբ ԱՄՆ-ի նախագահ Ռուզվելտից պարզեատրվեց «Խոհգախության համար» մեդալով:

Խիզախ օդաչու էր 20-ամյա սերժանտ Զարլզ Տերտերյանը: Նա պարզեատրվեց «Կաղնու տերևների փունք» երեք մեդալներով և ամերիկյան ավիացիայի ամենաբարձր՝ «Օդաչուական աչքի ընկած ծառայությունների համար» շքանշանով:

Դագարավոր հայ գինվորներ կային Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի բանակներում:

Մեծ թվով հայեր ընդգրկված էին դիմադրական-պարտիզանական պայքարում:

Ֆրանսիական դիմադրության պայքարի պատմության մեջ կարևորագույն տեղ գրավեց պարտիզանական շարժումը: 1941 թվականից դիմադրության շարժման մեջ էր բանաստեղծ պարտիզան Միսաք Մանուչյանը: Նա դարձավ միացյալ ինտերնացիոնալ ջոկատի հրամանատար և գործում էր Փարիզում: Զոկատը կատարեց մոտ 60 դիվերսիոն և ահարեւլչական գործողություն: Նրանք խորտակեցին 20 գնացք, սպանեցին գերմանական մի քանի դահիճ գեներալների:

1943 թ. նոյեմբերի 16-ին ստոր մատնությամբ գեստապոն ձերբակալեց Մ. Մանուչյանին ու նրա 22 ընկերներին: Տրիբունալը նրանց դատապարտեց գնդակահարության, որն ի կատար ածվեց 1944 թ. փետրվարի 21-ին Փարիզում:

Ֆրանսիական ժողովուրդը Մ. Մանուչյանին հայտարարեց իր ազգային հերոսը, Փարիզի փողոցներից մեկը վերանվանվեց նրա անվամբ:

Տանջամահ արվեցին նաև Արտեն Չաքրյանը, Արփեն Դավթյանը, Արփիար Ասլանյանը, Լուիզա Ասլանյանը (Լաս), Յայկ Դափիրյանը և ուրիշներ:

Մարտելի, Լիոնի, Գրենոբլի Յայ ազգային ճակատի կոմիտեները 1942–1944 թվականներին ֆրանսիայի դիմադրության ֆոնդ մուժեցին 7 միլիոն ֆրանկ:

Դագարավոր հայեր մարտնչում էին Ֆրանսիայի 16 պարտիզանական ջոկատներում և դիմադրության խմբերում:

Հայ ազգային ճակատի կոստեները մեծ աշխատանք տարան Ֆրանսիայի տարածքում գտնվող Հայկական լեգենդի քայլայման և հայ լեգենականներին ոիմադրության շարժման մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ: Հայ ռազմիկներից կազմվեց երկու ջոկատ՝ կապիտան Բարդուղ Պետրոսյանի և Վահան Օհանյանի գլխավորությամբ, որոնք մասնակցեցին ազատագրական մարտերին:

1944 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Ֆրանսիայի ներքին դիմադրության ռազմական ուժերի հրամանատարությունը հայ պարտիզանների վերոհիշյալ ջոկատների հիման վրա կազմակերպեց առաջին խորհրդային պարտիզանական գունդ՝ նրա մեջ կենտրոնացնելով ֆաշիստական ճամբարներից փախած խորհրդային ռազմագերիներին: Գունդը հիմնականում բաղկացած էր հայերից: Գնդի պարտիզանների թիվը հասավ 2000-ի: Գնդի հրամանատար նշանակվեց նայոր Ալեքսանդր Շագարյանը, կոմիսար՝ Լևոն Տիտանյանը, հրամանատարի տեղակալներ՝ Բարդուղ Պետրոսյանը և Ստեփան Յաղջյանը, շտաբի պետ՝ Դավիթ Մինասյանը:

Դիմադրական շարժման ալիքը տարածվեց նաև Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և Եվրոպայի այլ երկրներում:

Հունահայ համանքը բաղկացած էր 25 000 մարդուց, որոնցից շատերը կանգնեցին հույն պարտիզանների կողքին: 1944 թ. օգոստոսին Աթենքում ապստամբություն բռնկվեց, որի ազդանշանը տվեց քաղաքի հայկական թաղամասը: Էտևականները շուրջկալ կազմակերպեցին և գնդակահարեցին 114 մարդ:

Հունաստանի պարտիզանական կոիվներում ընկան շուրջ 300 հայ քաջորդիներ, որոնց թվում էին Վահրամ Սաքայանը, Անդրանիկ և Երվանդ Ղուկասյանները, Սիլվեստր Ղալեյանը, Սարգիս Եմենջյանը, Սարգիս Բենեյանը, Ավետիս Յափնջյանը և ուրիշներ:

Թեսալիայի Տրիկալա քաղաքի շրջանում գործող պարտիզանական ջոկատում պատասխանատու առաջադրանք էր կատարում Սիմոն Կրլյաշարյանը, որը պատերազմից հետո ներգաղթեց խորհրդային Հայաստան:

Դիմադրության շարժմանը ակտիվորեն մասնակցեցին բուլղարահայերն ու ռումինահայերը, որտեղ ապրում էին ավելի քան 50 հազար հայեր: Ֆաշիստները Վառնայում գնդակահարեցին ու ծովը նետեցին Կարապետ Խաչատրյանին, Հարություն Պողոսյանին և նրանց ընկերներին: Սպանվեց նաև Հակոբ Պարոնյանը:

Ամբողջ Բուլղարիային հայտնի դարձավ հերոսութիւն Անդրեյին Ուզգրադյանի՝ Սաշկայի անունը, որը «Զավդար» պարտիզանական գումարտակի գննվոր էր: 18-ամյա հերոսութիւն 1944 թ. հունիսին ընկավ բուլղարական ոստիկանության ձեռքը և տանջանահ արվեց:

3-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի կազմում մարտնչող բուլղարական բանակի շարքերում կային շուրջ 1000 բուլղարահայեր, որոնց թվում էր Սրեդնոգորսկի գնդի մարտիկ Զոհրաբ Ղասարյանը:

Հայերը մասնակցեցին Հարավսլավիայի, Խտալիայի, Չեխոսլովակիայի, Գերմանիայի դիմադրական շարժմանը:

Հարավսլավական պարտիզաններից էին Հարություն Հարությունյանը, Պարգև Սահակյանը, Ցոլակ Աֆրիկյանը և ուրիշներ: Այսուղի հոչակած հերոսութիւն էր Վարդուշ Սութիասյանը՝ Սութիասիչը:

Չեխոսլովակիայում պարտիզանական բրիգադի հրամանատարի տեղակալ էր Արտեմ Պետրոսյանը, հրամանատար էր Արթուր Բաբայանը:

Լեհական «Զախովսկի» պարտիզանական ջոկատի հրամանատարն էր Յենրիկ Թումանյանը: Ջոկատ էր ղեկավարում Սերգեյ Կուսիկյանը, որը դաշտանաբար գնդակահարվեց: Բժիշկ-պարտիզան էր Մուշեղ Սարգսյանը:

Գերմանիա քշված հայ ռազմագերիների մի խումբ դիվերսիաներ լր կատարում տարբեր վայրերում: Նրանցից էին Գևորգ Սարգսյանը, Խայկազ Պողոսյանը, Վաղարշակ Առաքելյանը:

Խտալիայում հայտնի դարձան հայ պարտիզաններ Մկրտիչ Շաշտոյանը և Գևորգ Քոլոզյանը, որոնք գոհվեցին մարտում: Խտալիական կառավարությունը Մ. Դաշտոյանին հետմահու շնորհեց Խտալիայի ազգային հերոսի կոչում և պարգևատրեց «Զինվորական արիության» մեդալով:

Այսպիսով՝ սիյուռքահայությունն իր արժանի ավանդը ներդրեց Խաչիկի դեմ հաղթանակի հասնելու պայքարում:

10. Հայ մշակույթը Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում

Պատերազմը մի շարք թժվարություններ առաջացրեց ժողովրդական կրթության բնագավառում: Դպրոցական շենքերի մի մասը հատկացվեց հոսպիտալներին: Դպրոցներում զգացվում էր վառելիքի պակաս, կրծատվեց դպրոցական պիտույքների արտադրությունը և դա-

սագրերի հրատարակումը: Հազարավոր ուսուցիչներ գորակոչեցին բանակ, ուսուցիչների թիվը կրծատվեց 1300-ով: Դպրոցում սովորողների թիվը կրծատվեց 30 տոկոսով, որովհետև շատ դպրոցականներ գնացին արտադրություն՝ փոխարինելու իրենց հայրերին և եղբայրներին:

Հայաստանում բացվեցին 28 բաներիտ և գյուղերիտ դպրոցներ: Պատերազմի չորս տարվա ընթացքում Հայաստանում շահագործման հանձնվեց ընդամենը 12 դպրոցական շենք: Այնուամենայնիվ, ընդհանուր պարտադիր ուսուցումը Հայաստանում իրականացվեց: 1943–1944 ուսումնական տարում Հայաստանի 1159 դպրոցներում աշխատում էին շուրջ 12000 ուսուցիչ և սովորում 234 հազար աշակերտ: Իսկ պատերազմի վերջին տարում՝ 1944–1945 ուս. տարում, հանրապետությունում գործում էին 1164 դպրոց՝ 250 հազար աշակերտով և 12140 ուսուցչով:

Այսպիսով՝ խորհրդահայ դպրոցը պատերազմի տարիներին դիմացավ լուրջ փորձություններին և կարողացավ ապահովել ընդհանուր պարտադիր ուսուցման իրականացումը:

Մեծ դժվարություններ ստեղծվեցին նաև բուհական կրթության համար: Բանակ գորակոչեց ուսանողության և պրոֆեսորադասախոսական կազմի մեծամասնությունը: Դասախոսների թիվը կրծատվեց 40 տոկոսով:

Այնուամենայնիվ, պատերազմի տարիներին հանրապետության բուհերը թողարկեցին 3800 բժիշկ, ինժեներ, ագրոնոմ, անասնաբույժ, ուսուցիչ և այլն, տեխնիկումներն ավարտեցին 8400 մասնագետներ:

1943–1945 թթ. կազմակերպվեցին ռուսական մանկավարժական, գեղարվեստաբաժերական և ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտները:

Պատերազմի տարիներին խորհրդային Հայաստանի մշակութային կյանքի ամենախոշոր ու նշանակալի իրադարձությունը հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումն էր:

Ակադեմիայի ստեղծման նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվել էին դեռևս պատերազմի նախօրյակին:

Պատերազմի տարիներին աշխարհահռչակ աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը առաջ քաշեց մութ միջավայրում լուսի սփռման նոր տեսություն, որը ռազմական գործում ուներ կիրառական նշանակություն: Այդ հայտնագործությունն արժանացավ առաջին կարգի պետական մրցանակի:

1942 թվականից տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրման թևագույնում աշխատանքները դեկավարում էին Աբրահամ և Արտեմ Ալիքսանյան եղբայրները: Արագած լեռան վրա տեղադրվեց երեսոն-նախոց անփոփոխ մազնիս: Գիտնական եղբայրներն ստացան առաջին կարգի պետական մրցանակ:

Պատերազմի տարիներին անդրադարձ կատարվեց դեպի հայ ժողովովի հերոսական անցյալը:

1942 թ. ակադեմիկոս Յովսեփ Օրբելին հիմնեց Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կարինետը:

1943 թ. նոյեմբերին ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց ԽՍՀ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի հիման վրա ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիա ստեղծելու մասին: Դա հայ գիտնականների ծեռք բերած նվաճումների և ծառայությունների ճանաչումն էր:

1943 թվականին էլ ՀԽՍՀ կառավարությունը հաստատեց ՀԽՍՀ ԿԽ խսկական անդամների կազմը: Դիմնադիր–ակադեմիկոսներ դարձան Խավարապետության 23 գիտնականներ՝ գիտության տարբեր ճյուղերի նույնագույններ: Նրանցից էին Ֆիզիկոսներ Աբրահամ Ալիքսանովը, Արտեմ Ալիքսանյանը, աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, քիմիկոս Վ. Խագուսյանը, Երկրաբան Կ. Պուլիսիաբյանը, կենսաբան Վ. Գուլքանյանը, ֆիզիոլոգ Խաչատուր Կոչտոյանը, բժիշկ Լևոն Յովհաննիսյանը, ֆիզիոլոգ Լևոն Օրբելին, ֆիզիոլոգ Մահակ Կարապետյանը, գրականագետներ Մանուկ Աբեյյանը, Արտեմ Տերտերյանը, լեզվաբաններ Հրաչյա Աճառյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, Մտեփանոս Մալխասյանը, պատմաբաններ Յակոբ Մանանդյանը, Յովսեփ Օրբելին, հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Խահակյանը (լրիվ ցուցակը տե՛ս ՀՃՊ, հ. 8, էջ 179–180):

1943 թ. նոյեմբերի 25–ին ՀԽՍՀ ժողկոմիսորիք որոշում ընդունեց հանրապետության բոլոր գիտահետազոտական հիմնարկները ԳԱ կազմում կենտրոնացնելու մասին: Նորաստեղծ ակադեմիան դարձավ հանրապետության գիտական մտքի միասնական կենտրոնը:

1943 թ. նոյեմբերի 29–ին տեղի ունեցավ Ակադեմիայի առաջին լուդիանուր ժողովը: Այն բացեց ավագագույն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանը: Ակադեմիայի նախագահ ընտրվեց անվանի արևելագետ Յովսեփ Օրբելին (1887–1961): Նա այդ պաշտոնը կարեց մինչև 1947 թվականը: Պատերազմի տարիներին երմիտաժի տնօրենն էր, իբրև վկա

Հովհաննես Շիրազը 1942-ին տպագրեց «Բանաստեղծի ծայնը» գիրքը:

Ռազմակոչային բանաստեղծություններով հանդես եկան Սովորություններին, Ազատ Վշտումին, Աղավնին, Գևորգ Եմինը:

Քնարական պոեմի գեղեցիկ նմուշներ էին Նախի Զարյանի «Զայն հայրենականը» (1943), Գեղամ Սարյանի «Ղեպի կառափնարարու» (1944), Հովհաննես Շիրազի «Բիբլիականը» (1944):

Յրապարակախոսական շնչով աչքի ընկան գինվորական թղթակիցներ Յրայա Քոչարի, Վախթանգ Անանյանի, Յարություն Մկրտչյանի, Մտեփան Կուրտիկյանի, Գարեգին Բեսի և այլոց ռազմական ակնարկները:

Պատերազմի թեմաներով պատճենվածքներ գրեցին Ղեմիրյանը, Մտեփան Ջորյանը, Մովսես Արագին, Լյուսի Թարգոյւլը, Դմայակ Սիրասը:

1944-ին հրատարակվեց Դ. Ղեմիրյանի «Վարդանանքը», Ստ. Ջորյանի «Պապ թագավորը», որոնք անցյալի օրինակներով արմատափորում էին վեհ հայրենասիրության զաղափարը: Այդ ժամանակաշրջանում պատճենված նովելներ գրեց Վիգեն Խեչումյանը:

Մտեղծվեցին հակաֆաշիստական բովանդակություն ունեցող մի շարք պիեսներ:

1944-ին Ն. Զարյանը գրեց «Արա Գեղեցիկ» դիցապատմական ուլուգրգությունը, որտեղ շոշափված է հայ ժողովրդի նախնիների մղած պայքարը ազատության և անկախության համար:

Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում ստեղծված գեղարվեստական շատ արժեքներ մտան հայ գրականության ոսկե ֆոնդը:

Արվեստ: Պատերազմը վերափոխեց թատերական խաղացանկը, թեմ բայձրացան ֆաշիզմի դեմ խորհրդային մարդկանց հերոսական պայքարը պատկերող ներկայացումներ: 1942 թ. Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնը թեմադրեց Ա. Կորնեյչոնիկի «Ռազմաճակատ» պիեսը: Չնայած ժամը պայմաններին՝ հիմնադրվեց արվեստի երկու օջախ: Երևանի Յ. Պարոնյանի անվան երաժշտական կոմեդիայի թատրոնը (1942) և թատերական ինստիտուտը (1944):

1944 թ. Հայաստանում տեղի ունեցավ Շեքսպիրի ծննդյան 380-ամյակին նվիրված համամիութենական փառատոն և գիտական կոնֆերանս, որը խոշոր երևույթ էր թատերական կյանքում: Բեմադրվեցին «Շամլետը», «Օթելլոն», «Տասներկուերորդ գիշերը» և այլ պիեսներ: Խաղում էին Վ. Վաղարշյանը, Յ. Ներսիսյանը, Գ. Զանիբեկյանը,

մասնակցել է Նյուրնբերգյան դատավարությանը: Թաղված է Սանկտ Պետերբուրգի Բոգուլավսկոյե գերեզմանատանը:

Փոխախագահներ ընտրվեցին Վ. Յամբարձումյանը և Վ. Գոլցքանյանը:

Ակադեմիայի համարակական գիտությունների բաժանմունքը գլխավորում էր Գր. Ղափանցյանը:

Պատերազմի վերջին երկու տարում աշխատանք տարվեց Բյուրականի աստղադիտարանի նախագծման ուղղությամբ:

Դիդրուներգետիկայի բնագավառում աշխատանքները դեկապառում էր ակադեմիկոս Ի. Եղիազարյանը:

Լայն հեռանկարներ բացվեցին հայագիտության զարգացման համար: Այդ բնագավառում ծանրակշիռ ներդրում էին ակադեմիկոս Յակոբ Մանանյանի աշխատությունները՝ «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», «Տիգրան Բ և Յանը», «Ֆեոդալիզմը հին Յայաստանում» և այլն:

Բորիս Պիտորովսկու «Վանի թագավորությունը» աշխատությունն արժանացավ ԽՍՀՄ առաջին կարգի պետական մրցանակի:

Ստ. Մալխասյանցն ավարտեց քառահատոր «Հայերեն բացատրական բառարանը», որը նույնպես արժանացավ պետական մրցանակի:

Մեծ ներդրում ունեցան Յ. Աճառյանը, Գր. Ղափանցյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Տերտերյանը:

Գիտության վերելքին, սակայն, նշանակալի չափով խանգարում էին անհատի պաշտամունքի դրսնորումները:

Գրականություն: Պատերազմն սկսվելուն պես գործող բանակի շարքերը մտան շուրջ 40 գրողներ ու գրականագետներ: Սևաստոպոլի հերոս պաշտպաններից էր բանաստեղծ Թաթուլ Քուրյանը, որը գրեց 1942-ին:

Դերսուի մահով ընկան ֆրանսիական դիմադրության ակտիվ մասնակիցների բանաստեղծ Գեղամ Արմաճյանը՝ Սեման, արձակագիր Լուիզ Ալլանյանը՝ Լասը, բանաստեղծ Միսաք Մանուչյանը:

Պատերազմի տարիներին հայ գրականությունը նվաճումներ ունեցավ բոլոր ժամրերում:

Ռազմակոչային քնարեգության դասական օրինակ է Ավետիք Խահակյանի «Ռազմակոչը»: Ժողովրդի վրեժի կանչերն արտացոլեց բանաստեղծ Նախի Զարյանը:

Գեղամ Սարյանը հայ գինվորներին էր հասցնում հայրենիքի խոսքը:

Ռուզաննա Վարդանյանը, Ա. Ավետիսյանը, Գ. Ավետյանը, Ց. Ամերիկյանը և ուրիշներ:

Փայլատակեց ասմունքի նշանավոր վարպետ Սուրեն Քոչարյանի արվեստը:

1944-ին Հայկինոն նկարահանեց «Մի անգամ գիշերով» և «Դավիթ Բեկ» ֆիլմերը: Վերջինս կինոռեժիսոր Համո Բեկնազարյանի խոշոր հաջողություններից մեկն էր:

Կարենոր երեսույթ էր նաև «Երկիր հայրենի» վավերագրական ֆիլմի նկարահանումը (1945):

Թշնամու շուտափույթ ջախջախմանն էր ի սպաս դրված երաժշտական արվեստը: Գործող բանակ մեկնեցին և ռազմի դաշտերում զոհվեցին շատ կոմպոզիտորներ ու կատարողներ՝ Տ. Շովիաննիսյան, Գ. Մելիքյան, Ս. Տերտերյան, Ի. Նադիրյան, Ա. Պախուրյան, Մ. Չախալյան և ուրիշներ:

Լայն տարածում ստացան արտիստների և ստեղծագործական կոլեկտիվների ելույթները ռազմաճակատում: Ռազմիկների սպասված հյուրերն էին Թաթուլ Ալբունյանի դեկավարած երգի-պարի անսամբլը, Արտեմի Այվազյանի դեկավարած Հայաստանի պետական ջազը:

Փայլուն դրսնորումներ ունեցավ Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերային թատրոնի գործունեությունը՝ ականավոր դիրիժոր Միքայել Թավրիզյանի դեկավարությամբ: Պատերազմի տարիներին թատրոնն իրականացրեց 14 նոր թեմադրություն:

Հաջողությամբ ելույթներ էր ունենում Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախումբը: Երևանը առաջին քաղաքներից էր, ուր հնչեց Դմիտրի Շորերորդ (Լենինգրադյան) սիմֆոնիան (դիրիժոր՝ Մ. Թավրիզյան):

Մեծ հաջողությամբ թեմադրվեցին Գլինկայի «Իվան Սուսանին», Վերդիի «Օթելլո» օպերաները: Հայրենասիրական ներկայացում էր Տիգրան Չուխաջյանի «Արշակ Երկրորդ» հայկական առաջին օպերայի թեմադրությունը, որը կորսված էր համարվում: Ներկայացումն արժանացավ պետական մրցանակի:

1942 թ. քացված երաժշտական կոմեդիայի թատրոնում թեմադրվեցին կոմպոզիտոր Արտեմի Այվազյանի «Ատամնաբույժն արևելյան», «Քաջ Նազար» կոմեդիաները:

Մարտական հերոսական պաթոսով համակվեց երգարվեստը: Ստեղծվեցին Գ. Եղիազարյանի «Ատելության երգը», Է. Միրզոյանի

« Խայրենսիքն է կանչում», Արամ Մերանգույանի «Հայրենիք», Ա. Խայտարյանի «Կապիտան Գաստելլո», Աշոտ Սաթյանի «Մարտիկի երգը», Ա. Ալիվազյանի «Գեներալ Բաղրամյան», Մ. Միրզոյանի «Գեներալ Մարտիրոսյան» և այլ երգերը:

Հայկական ԽՍՀ պետական օրիներգ ստեղծելու նպատակով հայտարարված մրցանակարաշխության առաջին մրցանակը շահեց Արամ Խաչատրյանը (Խոսք՝ Սարմենի): ՀԽՍՀ պետական օրիներգը առաջին անգամ հանդիսավոր կերպով հնչեց 1944 թ. օգոստոսի 12-ին:

Մոնումենտալ ստեղծագործություն է Արամ Խաչատրյանի Երկրորդ սիմֆոնիան՝ ստեղծված 1943-ին: Սիմֆոնիայի գլխավոր թեման է «Որսկան ախաբեր» ժողովրդական երգի մեղեդին:

Աչքի ընկան նաև Յարո Ստեփանյանի Առաջին սիմֆոնիան, Գ. Նոյիազարյանի «Հայաստան» սիմֆոնիկ պոեմը և այլ ստեղծագործություններ:

Պատերազմի տարիներին մտահղացվեց Արմեն Տիգրանյանի «Դավիթ Բեկ» օպերան, որը, սակայն, թեմականացվեց 1950-ին:

1945-ին թեմականացվեց Լ. Խոջա-Ենաթյանի «Նամուս» օպերան:

1944-ին Թթիլիսիում կայացավ Անդրկովկասյան հանրապետությունների արվեստի տասնօրյակ:

Պատերազմի տարիներին իրենց հայրենասիրական պարտքը կատարեցին Հայաստանի նկարիչներն ու քանդակագործները:

Տարբեր քաղաքներից երևան եկան նկարիչներ Դմիտրի Նալբանդյանը, Ավագանյանը քույրերը, Զանդակագործներ Ն. Նիկողոսյանը, Մ. Ստեփանյանը և ուրիշներ:

Պատերազմի տարիներին կազմակերպվեցին 10 հանրապետական և 40 անհատական ցուցահանդեսներ:

Նկարիչ Միեր Աբեղյանը ստեղծեց «Հայրենական մեծ պատրիազմ», «Վրեժ առ» և այլ գրաֆիկական աշխատանքներ:

Բազմաֆիգուր կոմպոզիցիա է Դ. Նալբանդյանի «Գնդապետ Զաքյանի վերջին իրանանը» մեծակտավ նկարը: Բնորոշ են նաև նրա «Նամակ ռազմաճակատից», «Նվեր ռազմաճակատին» կտավները:

Նշանակալի գործեր են ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի «Ինքնանկարը», Յ. Խակովի, Յ. Օրեթլու դիմանկարները, «Նվեր ռազմաճակատից վերադարձողներին» մեծածավալ նատյուրմորտը:

Հայրենասիրական բովանդակություն ունեն Գ. Գյուրջյանի, Յ. Կոչոյանի, Էդ. Խաբեկյանի, Մ. Ավագանյանի նկարները:

Խորհրդահայ արվեստի գանձարանը մտան քանդակագործ Արա Սարգսյանի «Բարձունքի գրավումը», «Ի զեն, իմ ժողովուրդ», Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի քանդակները, Այծեմնիկ Ուրարտուի «Կանայք Դայրենական մեծ պատերազմում» քանդակները: Առանձնապես ուշագործ է Ն. Նիկողոսյանի «Չեմ ասի» կոմպոզիցիան, որն արտահայտում է խիզախ պատանու կերպարը:

ճարտարապետության բնագավառում հանդես եկան աղբյուր-հուշարձանները: Առաջին աղբյուր-հուշարձանը կառուցվեց Փարարում: Դեռագայում այդպիսիք կառուցվեցին Արտաշատում, Աշտարակում, Թալինում, Վեդիում, Ապարանում և շատ այլ վայրերում:

Պատերազմի տարիներին նախագծվեց և նաև մասամբ իրականացվեց «Արարատ» տրեստի մառանների շարունակությունը, իսկ դրանց առաջին հերթը կառուցվել է նախքան պատերազմը՝ ճարտարապետներ Ռ. Խորայելյանի և Գ. Քոչարի նախագծով:

Պատերազմի ժամանակների խոշոր կառույց է «Դադրանակ» կամուրջը, որի ինժեներն է Ս. Դովնանյանը, ճարտարապետները՝ Ա. Մամիջանյանը, Ս. Ասատրյանը, Ս. Սաֆարյանը, քանդակագործը՝ Արա Սարգսյանը:

Կարևոր գործեր էին Բարեկամության փողոցի բացումը, Բյուրականի աստղադիտարանի (ճարտարապետ՝ Ս. Սաֆարյան) նախագծումը և այլն:

1943-ին վերաբացվեց պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ճարտարապետական բաժինը:

Պատերազմի ժամանակաշրջանի մշակույթի ընդհանրական գաղափարը հայրենասիրությունն էր:

Դամբի չորրորդ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱԿԱԿՈՒՄ (1945-1955 թ.)

1. Տնտեսության վերականգնումը

Պատերազմը ահօնի վճասներ հասցրեց խորհրդային երկրին: Ավերվեցին ու հրկիզվեցին 1710 քաղաք, 70 հազար գյուղ, շարքից լուրս եկան 31850 արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կողովտվեցին ու ավերվեցին 1876 սովորությունը, 2890 ՄՏԿ, 98 հազար կոլտնտեսություն, 65000 կմ երկաթուղագիծ: Վնասը կազմեց 2 տրիլիոն 569 միլիարդ ռուբլի, 27 միլիոն մարդկային զոհ:

ԽՍՀՄ գերազույն խորհրդի երկրորդ գումարման առաջին և առաջնային 1946 թ. մարտին հաստատեց ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման 1946-1950 թվականների շորորդ հնգամյա պլանի մասին օրենքը:

Զորրորդ հնգամյա պլանի հիմնական խնդիրն էր վերականգնել և նոր տուժած շրջանները, վերականգնել ու գերազանցել արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության նախապատերազմյան մակարդակը:

Դայկական ԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման 1946-1950 թթ. չորրորդ հնգամյա պլանի մասին օրենքը հաստատվեց 1946 թ. հուլիսին՝ հանրապետության գերազույն խորհրդի առաջին գումարման 11-րդ նստաշրջանում: Այդ պլանով նախատեսվում էր կառուցել նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, էլեկտրալիայաներ, կրկնապատկել արդյունաբերական ապրանքների արտադրության նախապատերազմյան մակարդակը:

Զորրորդ հնգամյակի տարիներին խորհրդային Դայաստանում սկսվեցին զարգանալ ծանր արդյունաբերության նոր ճյուղեր՝ էլեկտրամե-

քնաշինությունը, հաստոցաշինությունը, մոլիբդենի, հրակայուն շինան-
յութերի արտադրությունը, որոնք ունեին միութենական նշանակություն:

Ծանր արդյունաբերության բուռն զարգացման շնորհիվ Խորհր-
դային Հայաստանը դարձավ ինդուստրիալ հանրապետություն: Սի շարք
արտադրանքներ՝ ուժային տրանսֆորմատոներ, գեներատորներ, հիդրո-
տուրիններ, կոնպրեսորներ, մետաղահատ հաստոցներ, էլեկտրասար-
քավիրումներ արտահանվում էին արտասահմանյան մի շարք երկրներ:

Զարգանում էր նաև թերև ու սննդի արդյունաբերությունը: Հայաս-
տանում արտադրված բրոյա և նետաքսյա գործվածքները, կոշկենքներ,
մրգի և բանջարեղենի պահածոները, գինիները, կոնյակները մեծ համ-
բակ ունեին խորհրդային Միությունում:

Արդյունաբերության զարգացման տեմպերով խորհրդային Հայաս-
տանը Էստոնիայից ու Լատվիայից հետո ԽՍՀՄ-ում գործեց Երրորդ տեղը:

1948 թվականին ավարտվեց Քանաքեռի հեկի վերջին ագրեգատի
կառուցումը, ավարտվեց Զորահեկի վերակառուցումը:

1945-ին սկսվեց Գյումուշի հեկի կառուցումը, որը ամենախոչըն
էր Հայաստանում: Այն պետք է ավարտվեր հաջորդ հնգամյակում:

1949 թ. հուլիսին շահագործման հանձնվեց Սևանի ստորերկրյա
հիդրոէլեկտրակայանը, որով Հայաստանի էլեկտրատերգիայի արտադ-
րանքն ավելացավ 30 տոկոսով: Կառուցվեց նաև Ջանաքեռ-Սևան-Կի-
րովական բարձր լարվածության էլեկտրահաղորդման գիծը՝ 121 կիլո-
մետր երկարությամբ:

1950 թ. գործարկվեց Քանաքեռի ալյումինի գործարանի՝ Կանա-
գի առաջին հերթը:

Հնգամյակի տարիներին ավարտվեց էլեկտրասարքավորումների,
կոնպրեսորների, փոքր հիդրոտուրինների, ավտոպահեստամասերի
գործարանների շինարարությունը:

Արթիկի տուֆի հանքավայրում հայտնաբերվեցին տուֆի նոր
անսպառ պաշարներ, կառուցվեցին ապակու, կղմինդրի, աղյուսի գոր-
ծարաններ:

Հնգամյակի տարիներին շահագործման հանձնվեցին Երևանի
մահուդի գործարանը, Կիրովականի տրիկոտաժի ֆաբրիկան, Քանաքե-
ռի կոշիկի գործարանը, Երևանի կահույքի և հախճապակու գործարան-
ները, Կիրովականի և Ղափանի մսի կոմբինատները, Երևանի սաղցա-
րանը, յուղի-պանրի գործարաններ Մարալիկում, Բասարգեչարում,

Խաղեմդինոյում, Լենինականի հրուշակեղենի ֆաբրիկան, Սպիտակի
շարարի գործարանը:

Չորրորդ հնգամյակի տարիներին կառուցվեցին Երևանի կաբելի,
Լենիկուրամեքենաշինական, ալյումինի, հիդրոտուրինների, պոլիվինի-
լացետատ, ավտովերանորոգման, ծցգրիտ էլեկտրասարքավորումների,
Լենինականի հեծանիվի և այլ խոշոր գործարաններ: Հանրապետությու-
նում կառուցվեց, վերակառուցվեց և գործարկվեց 220 նոր գործարան,
ֆաբրիկա, էլեկտրակայան, արդյունաբերական այլ ծերնարկություններ:

1947 թվականի կազմակերպվեց Անդրեկարուղու չորրորդ՝
Երևանի բաժանմունքը, Երևանի տրամվայի գիծը Երևարացվեց 15 կիլո-
մետրով, շարք մտավ տրոլեյբուսի գիծը, սկսեցին աշխատել մարդա-
տար և բեռնատար տաքսիներ, հանրապետության շրջանների և գյուղե-
րի միջև հաստատվեց ավտոբուսային, հեռախոսային կապ:

Չորրորդ հնգամյա պլանում մեծ տեղ էր հատկացված գյուղատն-
տեսությանը: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց այդ բնագավառուն
խախտումների, զանգան չարաշահումների վերացմանը, գյուղատն-
տեսության մեքենայացմանն ու էլեկտրաֆիկացմանը: Հայաստանում
մեծ աշխատանք կատարվեց նոր ջրանցքների կառուցման, հների նո-
րոգման ուղղությամբ: 1949 թ. ավարտվեց Ստորին Հրազդանի ջրանց-
քի առաջին հերթի շինարարությունը, որով ոռոգելի դարձավ հինգ հա-
զար հեկտար հողատարածություն, իսկ Քասախի ջրերն օգտագործվե-
ցին Աշտարակի շրջանի այգիների ոռոգման համար: Շարք մտան նաև
Կոտայքի ջրհան կայանը, Ղալմայի, Սպիտակի, Լոռու, Գառնիի, Աղիա-
նանի ջրանցքները, որոնք ընդհանուր առմամբ ոռոգելի դարձրին շուրջ
տասը հազար հեկտար հողատարածքը:

1951 թ. սկսվեց Արգնի-Շամիրամ ջրանցքի շինարարությունը, Աշ-
տարակի, Շոկտեմբերյանի, Վեդու շրջաններում կառուցվեցին ջրհան
կայաններ:

1950 թ. ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց Հա-
յաստանը սեփական հացով ապահովելու մասին, որը պետք է կատար-
վեր խոտհարքների և ամառային արոտավայրերի հաշվին: Այդ չիմնա-
վորված որոշումը մեծ վնաս հասցրեց հանրապետության գյուղատնե-
տությանը: Այն չլուծեց և չէր էլ կարող լուծել Հայաստանը սեփական հա-
ցով ապահովելու խնդիրը:

Հնայած տեղ գտած լուրջ թերություններին, այնուամենայնիվ, չորորդ հնգամյակի տարիներին Հայաստանի գյուղատնտեսության բնագավառում ծեռք բերվեցին զգալի հաջողություններ:

Ընդլայնվեց հանրային և մասնագիտացված խանութների, մթերային խանութների և կրպակների, հասարակական սմբուղի օբյեկտների ցանցը: Կրկնապատկվեցին նաև կոլտնտեսականների դրամական եկամուտները:

1950 թ. ՀԽՍՀ արդյունաբերության և շինարարության մեջ աշխատում էին մոտ 100 հազար բանվոր-ծառայողներ՝ 1947 թ. 47 հազարի դիմաց:

1950 թ. ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ բանվորների և ծառայողների թիվը կազմեց մոտ 235 հազար, որը 1945-ի համեմատ մոտ 60 տոկոսով ավելի էր:

Հետպատերազմյան տարիներին սկսվեց Հայաստանի քաղաքների, շրջկենտրոնների և գյուղերի բարեկարգումը: Կառուցվեց 1 միլիոն 35 հազար քառ. մետր բնակելի տարածություն, 15 հազար անհատական բնակելի տուն:

Ընդարձակվեց առողջապահական հիմնարկների ցանցը, կրկնապատկվեց հիմնարկնոցային մահճակալների, բուժաշխատողների թիվը:

Խորհրդային Հայաստանի բնակչության թիվը, չնայած պատերազմի ժամանակ տված հսկայական կորուստներին, 1951 թ. հունվարին հասավ 1 միլիոն 364,4 հազարի՝ 1939 թ. 1 միլիոն 281,6 հազարի դիմաց:

1952 թ. ԽՄԿԿ 19-րդ համագումարը հաստատեց 5-րդ հնգամյա պլանի (1951-1955 թթ.) դիրեկտիվները:

Հայկական ԽՍՀ հիմքերորդ հնգամյա պլանի համաձայն՝ հանրապետության արդյունաբերության զարգացումը տեղի էր ունենալու միութենական միջին տեմպերից ավելի արագ: Այսպես՝ Եթե ԽՍՀՄ արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը հնգամյակի ընթացքում աճելու էր 70, ապա Հայկական ԽՍՀ արդյունաբերությունը աճելու էր 100 տոկոսով: 1950 թվականի համեմատությամբ հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքն ավելանալու էր 3 անգամ:

Նախատեսվում էր հնգամյակի ընթացքում ավարտել Սևան-Հրազդան կասկադի ամենախոշոր՝ Գյումուշի և Արզմի հիդրոէլեկտրակայանների կառուցումը:

Միջոցառումներ էին նախատեսվում հանրապետության գյուղատնտեսության հետագա զարգացման ուղղությամբ:

1956 թ. հունվարին տեղի ունեցավ ՀԿԿ 18-րդ համագումարը, որտեղ ամփոփվեցին 5-րդ հնգամյա պլանի արդյունքները:

1955 թ. հանրապետությունում գումարվոր մետաղների համախառն արտադրանքը 1945 թ. համեմատությամբ ավելացել էր 8,2, իսկ 1950 թ. համեմատությամբ՝ 3,3 անգամ: Մեքենաշինության և մետաղաշակության արտադրանքը համապատասխանաբար ավելացել էր 11 և 2,6 անգամ:

1950 թ. համեմատությամբ գեներատորների արտադրությունը ավելացել էր 255, տրանսֆորմատորներինը՝ 225, մետաղահատ հաստոցներինը՝ 307 տոկոսով, կոմպրեսորներինը՝ 4,2 անգամ (Խարօնու հոգածություն Արմանական Հարավարարության 24-25, 30-32):

Զարգացում էր ապրել քիմիական արդյունաբերությունը, որի համախառն արտադրանքը 1946 թ. համեմատությամբ աճել էր 5,7 անգամ, իսկ 1950 թ. համեմատությամբ՝ 251 տոկոսով:

Զարգացել էր նաև էներգետիկ տնտեսությունը: Եթե 1945 թ. նրա արտադրանքը կազմում էր 450 միլիոն կվտ/ժ, 1950-ին՝ 949,3 միլիոն կվտ/ժ, ապա 1955 թ. այն հասել էր 2217,7 միլիոն կվտ/ժ-ի (Советская Армения за 40 лет, էջ 62): Դա նշանակում է, որ մեկ շնչին ընկնող էլեկտրաներգիայի արտադրանքի չափով ՀԽՍՀ-ն առաջ է անցել Ֆրանսիայից, Իտալիայից, ԽՍՀՄիայից. Թուրքիային գերազանցում էր 30, Իրանին՝ մոտ 100 անգամ:

Մեծ չափերով աճել էր թեք և սննդի արդյունաբերությունը: 1950 թ. համեմատությամբ հանրապետության տեքստիլ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1955 թ. ավելացել է 201, կաղի արդյունաբերության արտադրանքը՝ 143, սննդի արդյունաբերությանը՝ 155 տոկոսով:

Հնգամյակի տարիներին զարգացում ապրեցին երկարությաին և ավտոմոբիլային տրանսպորտը, մի քանի անգամ ավելացան բեռնափոխադրումների և ուղևորափոխադրումների ծավալները, ընդարձակվեցին ու կատարելագործվեցին կապի միջոցները:

Ամեն բանվոր-ծառայողների թիվը: Եթե 1940 թ. արդյունաբերության աշխատողների թիվը 34,5 հազար էր, 1950-ին՝ 69,1 հազար, ապա 1955-ին այն հասավ 98,3 հազարի, որից 79,2 հազարը բանվորներ էին: Աճել էր նաև բանվորների մշակութա-տեխնիկական մակարդակը: Ին-

Ժներատեխնիկական աշխատողների թիվը 1950 թ. 5634 հազարի դիմաց 1955 թ. հասավ 8310-ի:

Արդյունաբերության մի շարք բնագավառներում առկա էին նաև լուրջ թերություններ: Անբավարար էր տեխնիկական զարգացման մակարդակը, թերագնահատվում էին արտասահմանյան տեխնիկայի նորագույն նվաճումները, նաև նագիտացման չէին ենթարկվել կահույքի, տրիկոտաժեղենի, կոշկեղենի և արտադրության մի շարք այլ ճյուղեր:

Լուրջ թերություններ ու դժվարություններ կային գյուղատնտեսության բնագավառում:

Անբավարար վիճակում էր գյուղատնտեսության մեքենայական բազան, թույլ էր աշխատանքը բերքատվության և մթերատվության բարձրացման ուղղությամբ: Ամբողջությամբ վերցրած՝ գյուղատնտեսությունը հետ էր մնում:

Գյուղատնտեսության վիճակը բարելավելու միջոցառումներից էր մանր կոլտնտեսությունների միավորումը և նրանց խոշորացումը, որը ողջ խորհրդային երկրում իրականացվեց 1950-ական թվականների սկզբին: Խոշորացման հետևանքով 1043-ի փոխարեն 1951-ին Հայաստանում կար 666 կոլտնտեսություն:

Ընդլայնվեց գյուղատնտեսության տեխնիկական բազան: 1952-ին ՄՏԿ-ների թիվը Հայաստանում հասավ 53-ի՝ 1950-ի 46-ի դիմաց: Տրակտորային պարկը աճեց 50 տոկոսով, կոմբայնների քանակը 285-ից հասավ 475-ի, ապրանքատար մեքենաներինը՝ 1612-ից 2628-ի:

Ցանքատարածությունները 1950-ի 444,4 հազար հեկտարի դիմաց 1952-ին հասան 516,8 հազար հեկտարի: Հացահատիկային ցանքատարածությունները 304,3 հազարի դիմաց 1952-ին հասել էին 378 հազար հեկտարի, այսինքն՝ ավելացել էր մոտ 75 հազար հեկտարով: Դա, ինչպես արդեն նշել ենք, համարվեց սխալ և հետագայում ուղղվեց:

Որոշ չափով բարելավվել էր անասնապահության վիճակը, ավելացել անասնագլխաքանակը: Անասնաբուծության արտադրանքը 1950-ի համեմատությամբ 1952-ի... ավելացել էր. մսինը՝ 37,7, կաթինը՝ 28,3, բրդինը՝ 36,8, ձվինը՝ 81,2 տոկոսով:

Չնայած որոշակի հաջողություններին՝ գյուղատնտեսությունը դեռևս չէր ապահովում իր առջև դրված խնդիրների կատարումը:

Հիմներորդ հնգամյակի տարիներին տեղի ունեցավ աշխատավորների նյութական կենսանակարդակի հետագա բարձրացում:

Զորս անգամ տեղի ունեցավ զանգվածային սպառման ապրանքանիրի գների հջեցում: Ընդարձակվեց հիվանդանոցների և առողջապահական այլ հիմնարկների ցանցը: 1950-ի 6467-ի դիմաց 1955-ին հիվանդանոցային մասհակալների թիվը հասավ 9327-ի, բժիշկների թիվը՝ 2575-ից՝ 3356-ի:

Կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց 611 հազար քառ. մետր բնակելի տարածություն, տեղի ունեցավ քաղաքների և քաղաքատիա ավանների աճ:

Հզգամյակի տարիներին Հայաստանի հազարավոր երիտասարդներ նաև նաև ակցեցին խորհրդային Միության խոչոր կառուցների՝ Կույրիշևան, Ցիմլյանսկայայի, Կամայի, Գորկու, Մինգեչառլի, Ուստ Կամենոգորսկի, Ստալինգրադի, Կախովկայի, Նովոսիբիրսկի և այլ հիդրոէլեկտրուսկայանների, Կուզա-Դոն ջրանցքի շնարարությամբ:

1954-1955 թթ. հազարավոր հայ երիտասարդներ աշխատեցին խռով և խոպան հողերի յուրացման շրջաններում:

2. Հայկական տարածքների հարցը

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Սփյուռքի և Խորհրդային Հայաստանի մտավորականության շրջանում բարձրացավ Արևնտյան Հայաստանը և Կարսի մարզը Խորհրդային Հայաստանից վերադարձնելու հարցը: Հայկական զարգօջախներում ստեղծվեցին սպազմի խորհուրդներ, որոնց աշխատանքը համակարգում էր դեռևս 1944 թ. մարտին Նյու Յորքում ստեղծված ամերիկահայ ազգային խորհուրդը: Նրա ատենապետն էր ՈՍԿ ղեկավար Պետրոս Թերզյանը: Ֆրանսահայ ազգային խորհրդի նախագահն էր Արշակ Չոպանյանը: Ազգային խորհուրդներ կազմակերպվեցին նաև Սիրիայում, Լիբանանում, Հունաստանում, Պաղեստինում, Ուրուգվայում: ԱՍՍ-ում գործում էր դաշնակցական Հայկական ազգային կոմիտե՝ Ռուբեն Դարբինյանի և Սիմոն Վրացյանի ղեկավարությամբ:

Հայերնական պատերազմն սկսվելուց չորս օր առաջ ստորագրվեց գերմանա-բուրգական բարեկամության պայմանագիր՝ 10 տարով: Թուրքիան 1942 թ. 26 դիվիզիա էր կենտրոնացրել Անդրկովկասի սահմանագլխին և հատկապես Խորհրդային Հայաստանի սահմանի երկայնքով, և ԽՍՀՄ-ը ստիպված էր սահմանի վրա՝ պահել 18 դիվիզիա:

1942 թ. օգոստոսի ծանր օրերին թուրքական զորքերը մոտեցան Արաքս գետին և սկսեցին զինավարժություններ անցկացնել: Սակայն Ստալինգրադի մոտ և Կովկասի նախալեռներում գերմանական զորքերի գլխովին ջախջախումը ձախողեցին թուրքերի ռազմատենչ պլանները:

1944 թ. օգոստոսի 2-ին Թուրքիան խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Գերմանիայի հետ, իսկ 1945 թ. փետրվարի 23-ին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային և ճապոնիային:

1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմանագրի ժամկետը լրանալու կապակցությամբ 1945 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը Թուրքիային ծանուցեց հիշյալ պայմանագրի դենոնսացիայի՝ չեղյալ հայտարարելու մասին:

Խորհրդային Դայաստանի դեկավարության հիմնական դիրքորոշումը հետևյալն էր.

1. Բարձրացնել Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական հողերը Խորհրդային Դայաստանին վերադարձնելու հարցը.

2. Կազմակերպել աշխարհասփյուռ հայերի հայրենադարձությունը պատմական հայրենիք.

3. 1921 թ. անրդարացիորեն Խորհրդային Ադրբեջանին անցած հայկական հողերը վերադարձնել Խորհրդային Դայաստանին (Անտունի Վիրաբյան, Դայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001, էջ 37):

1945 թ. ապրիլի սկզբին ԴԿ(թ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գրիգոր Դարությունյանը և արտաքին գործերի ժողկոմ Սահակ Կարապետյանը նեկում են Մոսկվա՝ իրենց հետ տանելով Ստալինին և Սոլոտովին հասցեագրված մի շարք գրություններ՝ սփյուռքահայության մեջ աշխատանքներ կազմակերպելու, Իրանի, Սիրիայի, Լիբանանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու, ԱՄՆ-ի, Եգիպտոսի, Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանատներում հայկական հարցերի գծով խորհրդականի պաշտոն հիմնելու, Դայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներին Իրան, Լիբանան, Ռումինիա և Բուլղարիա գործուղելու, սփյուռքահայերի համար «Սովետական Դայաստան» անունով ամսագիր հրատարակելու մասին («Գրիգոր Դարությունյան. կյանքը և գործունեությունը», Երևան, 2000, էջ 159-163):

Ծուրջ մեկ ամիս մնալով Մոսկվայում Գ. Դարությունյանը և Ս. Կարապետյանը հանդիպեցին Խորհրդային դեկավարների հետ, ստացան համապատասխան ցուցումներ: Դավանաբար նրանց խնդրանքով էլ

այլ օրերին Ստալինն ընդունեց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքշյանին (Ա. Վ., էջ 37):

1945 թ. հուլիսի 6-ին Գրիգոր Դարությունյանը նամակով դիմեց Ստալինին և բարձրացրեց Թուրքիային անցած հայկական տարածքների հարցը: Նամակում ընդգծվում էր, որ անհրաժեշտ է պահանջել վերականգնելու 1914 թ. սահմաններն ու ճախսկին Կարսի մարզն ու Սուլըմանի գավառը հանձնել Դայաստանին, որի հետ կապվում է նաև արտասահմանում ապրող հայերի վերաբնակեցումը (Ա. Վ., էջ 42):

1945 թ. հուլիսի 17-ից մինչև օգոստոսի 2-ը Բեռլինում կայացալ մեծ տերությունների կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին պատվիրակությունների դեկավարները. Ստալին՝ ԽՍՀՄ, Տրումեն՝ ԱՄՆ, Չեռչիլ Մեծ Բրիտանիա (հուլիսի 28-ից՝ Էտլի): Կոնֆերանսին մասնակցում էին նաև արտաքին գործերի նախարարներ Մոլոտովը, Բերնարը, Իդենը և Լիանից տնօրակալները, ԱՄՆ-ում ԽՍՀՄ դեսպան Գրոմիկոն, Մեծ Բրիտանիայում ԽՍՀՄ դեսպան Գուսկը, դիվանագիտական և գինվորական գեներալները:

ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների ղեկավարների նամակագրության մեջ կոնֆերանսը պայմանականորեց կոչվել է «Խերմինալ»:

Խորհրդային կառավարության առաջարկությամբ կոնֆերանսի վայրը լինտրվեց տապալված Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլինը, սակայն, բանի որ այն լիովին ավերված էր, ապա կոնֆերանսը տեղի ունեցավ Մերձակայքում՝ Պոտսդամում՝ անվաս մնացած Ցեցիլի ներսում պալատում:

Խորհրդային պատվիրակությունը Ի. Վ. Ստալինի գլխավորությամբ գեներալ Բեռլին ժամանեց հուլիսի 16-ին:

“Պոտսդամի կոնֆերանսի պաշտոնական բացումից մեկ օր առաջ Խորհրդային 16-ին, ժամը 18-ին, տեղի ունեցավ գրույց ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Վ. Սոլոտովի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Ա. Իդենի միջև: Օգտագործելով հիշյալ գրույցի գրառումները, որի գետեղված է “Советский Союз на международных конференциях” (Москва, 1984) փաստաթղթերի ժողովածուում (էջ 37-38) ակադեմիկոս Յ. Սիմոնյանը ներկայացնում է նրա բովանդակությունը: Զրույցի ժամանակ քննարկվել է երկու կարևոր հարց. 1. Բուն ֆորի և Դարդամելի ներուցների, 2. թուրքերի կողմից 1920 թ. բռնագրավության հայկական հողերի հարցերը: Զրույցի ժամանակ Մոլոտովը ասուց

է, որ 1921 թ. թուրքերն օգտվեցին խորհրդային պետության թուլությունից և նրանից խլեցին խորհրդային Դայաստանի մի մասը: Դայերը խորհրդային Միությունում իրենց վերավորված են զգում: Այդ պատճառներով էլ խորհրդային կառավարությունը քարձրացրել է խորհրդային Միությանը օրինականորեն պատկանող տարածքներն իրեն վերադարձնելու հարցը:

Իդենը հայտարարում է, որ անգիտային առաջներում երբեք չեն լսել Թուրքիայի նկատմամբ խորհրդային Միության ունեցած տարածքային պահանջների մասին:

Մոլոտովը պատասխանում է, որ Թուրքիայի նկատմամբ խորհրդային Միության տարածքային պահանջների հարցը ծագել է այն պալտառվ, որ թուրքերը խորհրդային կառավարությանն առաջարկել են իրենց հետ կնքել դաշնակցային պայմանագիր և խորհրդային կառավարությանը հարցրել են, թե ինչ պայմաններով նա համաձայն կլիներ անելու այդ բանը: Խորհրդային կառավարությունը շարադրել է իր պայմանները:

Իդենը ասում է, թե թուրքերը համաձայն չեն բավարարելու խորհրդային Միության տարածքային պահանջները:

Մոլոտովն ասում է, թե այն տարածքը, որին վերաբերում է խութը, չի պատկանում թուրքերին: Նրանք անարդարացի են վարվել՝ այն խլեցի խորհրդային Միությունից:

Իդենը հարցնում է, թե արդյոք շա՞տ հայեր են բնակվում թուրքական տարածքում:

Մոլոտովը պատասխանում է, որ նրանք այնտեղ կազմում են շուրջ 400–500 հազար: Խորհրդային Դայաստանում ապրում է մոտ մեկ միլիոն հայ, իսկ խորհրդային Դայաստանի տարածքից դուրս՝ արտասահմանում, ավելի քան մեկ միլիոն հայ: Եթե հայերի տարածքը կը դարձակվի, արտասահմանում բնակվող շատ հայեր կծառանալ հայրենիք: Դայերը շատ ընդունակ և եռանդուն մարդիկ են, հատկապես տնտեսական հարցերում: Թող թուրքերը վերադարձնեն հայերին խորհրդային Միությանը. դա արդարացի կլինի:

Իդենը շնորհակալություն է հայտնում Մոլոտովին հաճելի գրուցի համար (Յր. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 531–533):

Ի դեմ տողատակում Յր. Սիմոնյանը Մոլոտովի վերջին՝ «Թող թուրքերը վերադարձնեն հայերին խորհրդային Միությանը. դա արդարացի կլինի» արտահայտությունը որակում է իրեն խորհրդային հերթա-

կանու դիվանագիտական խաղերից մեկը, քանի որ խոսքը գնում էր խլված տարածքները հայերին վերադարձնելու մասին (Յ. Ս., էջ 533–ի տողատակ): Մենք գտնում ենք, որ Մոլոտովը հենց տարածք էլ նկատի է ունեցել՝ նախապես չափազանցելով և Թուրքիայի տարածքում բնակվող հայերի թիվը հասցնելով շուրջ կես միլիոնի, քանի որ տվյալ պահին հայրով չընակեցված տարածքների վերադարձնան խնդրի առաջքաշունը յստ ավելի դժվար կլիներ: Այսինքն՝ Մոլոտովը նկատի է ունեցել շուրջ կես միլիոնի հայերի վերադարձնելը խորհրդային Միությանը՝ նրանց բնակած տարածքներով:

Այնուհետև, թուրքերի կողմից Դայաստանից խլված հողերի խնդիրն արժարծվում է բուն կոնֆերանսում, Թուրքիային վերաբերող հարցերի առնչությամբ՝ հուլիսի 22–ին, կոնֆերանսի 6–րդ նիստում (տե՛ս՝ Դաշնակից երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի լեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը. 1945 թ. հուլիսի 17–օգոստոսի 2. Փաստաթերթի ժողովածու, Երևան, 1989, էջ 166–168, 183–184, ծանոթ. 8, էջ 591):

Խոսք վերցնելով՝ Զերչիլը Ստալինի ուշադրությունը հրավիրում է Թուրքիային չահաբեկելու հարցի կարևորության վրա: Այնուհետև նա ավելացնում է. «Նկատի առնելով այն, որ Թուրքիան ԽՍՀՄ-ի հետ դաշինք կնքելու հարց է դրել՝ Վերջինս առաջ է քաշել այդպիսի դաշինք կնքելու պայմանները: Ինձ համար միանգամայն պարզ է, որ եթե Թուրքիան խորհրդային կառավարությանը խնդրում է հարձակողական և պաշտպանողական դաշինք կնքել, ապա խորհրդային կառավարության լավ առիթ է ներկայանում հայտարարելու, թե ինչպես կարելի է բարելավել Թուրքիայի և Ուստաստանի միջև եղած հարաբերությունները: Թուրքիային, սակայն, անհանգստացրել են առաջադրված պայմաններ... Ուստի և կկամենայի իմանալ, թե ինչպիսին է խորհրդային կառավարության դիրքորոշումն այդ հարցում»:

Ստալինը այդ առիթ կնդրում է ձայնը տալ Մոլոտովին:

Մոլոտովը հայտնում է, որ թուրքական կառավարությունը, նախաձեռնություն հանդես բերելով, խորհրդային կառավարությանն առաջարկեց դաշնակցային պայմանագիր կնքել: Այդ առաջարկությանը պատասխան տրվեց, որ խորհրդային կառավարությունը չի առարկում որոշակի պայմաններով այդպիսի պայմանագիր կնքելու դեմ: Սակայն ինքը մատնանշել է, որ դաշնակցային պայմանագիր կնքելիս պետք է կարգավորել փոխադարձ պահանջները:

«Առկա է երկու հարց, որոնք հարկավոր է կարգավորել,— շարունակում է Մոլտովը:— Դաշնակցային պայմանագրի կնքումը նշանակում է, որ մենք պետք է համատեղ պաշտպանենք մեր սահմանները. ԽՍՀՄ-ը՝ ոչ միայն իր, այլև բուրքական սահմանը, իսկ Թուրքիան՝ ոչ միայն իր, այլև խորհրդային սահմանը: Սակայն որոշ մասերում մենք ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև եղած սահմանը անարդարացի ենք համարուն: Եվ իրոք, 1921 թ. խորհրդային Հայաստանից և խորհրդային Վրաստանից Թուրքիան տարածք է խլել՝ դա Կարսի, Արդվինի և Արդահանի մարզերի հայտնի տարածքն է: Ահա թուրքերի կողմից խլված տարածքի քարտեզը (հանձնում է քարտեզը): Այդ պատճառով ես հայտարարեցի, որ դաշնակցային պայմանագրի կնքելու համար հարկադրությունը կարգավորել Վրաստանից և Հայաստանից խլված տարածքի հարցը, նրանց վերադարձնել այդ տարածքը:

Երկրորդ կարևոր հարցը, որ մենք պետք է կարգավորենք, սեծովյան նեղուցների հարցն է» (նշվ. ժողովածու, էջ 167–168):

Յուլիսի 23-ին կայացած յոթերորդ նիստում Ստալինն ասել է. «...Հավատացնում են ձեզ, բոլղարական զորքերը թուրքերին չեն վախճեցրել: Թերևս սահմանները շտկելու առաջարկությո՞ւնն է վախեցրել թուրքերին: Բայց խոսքը գնում էր այն սահմանի վերականգնման մասին, որը գոյություն է ունեցել մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ես նկատի ունեմ Կարսի շրջանը, որը պատերազմից առաջ գտնվում էր Հայաստանի կազմի մեջ և Արդահանի շրջանը, որը պատերազմից առաջ գտնվում էր Վրաստանի կազմի մեջ: Դին սահմանները վերականգնելու հարցը չէր ծագի, եթե թուրքերը չընեին ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև դաշնակցային պայմանագրի կնքելու հարցը: Իսկ դաշնակցից լինելու նշանակում է, որ մենք պարտավորվում ենք պաշտպանել Թուրքիայի սահմանը, ինչպես և Թուրքիան պարտավորվում է պաշտպանել մեր սահմանը: Բայց մենք գտնում ենք, որ Կարսի և Արդահանի շրջանում սահմանը ճիշտ չէ, և մենք Թուրքիային հայտարարեցինք, որ շրջանում սահմանը ճիշտ չէ, և մենք Թուրքիային հայտարարեցինք, որ եթե նա ուզում է մեզ հետ դաշն կնքել, հարկավոր է շտկել այդ սահմանը, եթե նա չի ուզում շտկել սահմանը, ապա վերամում է դաշինքի հարցը» (նշվ. ժողովածու, էջ 184):

Տրումենը իր ելույթում ասել է. «Ինչ վերաբերում է տարածքի հարցին, ապա այն վերաբերում է միայն խորհրդային Սիությանը և Թուրքիային, ու պետք է լուծվի նրանց միջև...» (նշվ. ժողովածու, էջ 186):

1947 թ. ապրիլի սկզբներից ԱՄՆ-ի նախագահ Տրումենը պաշտոնավոր հայտարարեց, որ խորհրդային ազդեցության տարածումը կամեմնելու համար ԱՄՆ-ը երաշխավորում է Հունաստանի և Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը: Նա ավելացրեց նաև, որ Արևելյան Ալաստորիայի սահմանները ԱՄՆ-ի սահմաններն են և հարկ եղած դեպքում իրենք գենքի ուժով արգելվ կիանդիսանան դրանց փոփոխման առևտուն օի փորձի (Դ. Ա., էջ 538):

1953 թ. մայիսի 30-ին խորհրդային կառավարությունը Թուրքիայի կառավարությանը հայտարարեց, որ բարիդրացիական հարաբերությունները պահպանելու և խաղաղությունն ու անվտանգությունները ամրապնդելու համար Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունները ինքառավոր համարեցին իրաժարվել Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից: Այդպիսով խորհրդային կառավարությունը հայտարարությունը էր, որ խորհրդային Սիությունը Թուրքիայից ոչ մի տարածքային պահանջներ չունի (նշվ. ժողովածու, էջ 591):

1945 թ. աշնանից հայկական հողերի հարցի լուժմանը ակտիվություն սկսում է մասնակցել հայոց եկեղեցին: Նորընտիր Ամենայն Հայոց Պարողիկոս Գևորգ Զ-Շ Առյեմբերի 27-ին դիմումներ է հղում Ստալինին, Տրումենին և Էտլիին՝ խնդրելով հայկական հողերը վերցնել Թուրքիայից ու միացնել խորհրդային Հայաստանին: Առյեմբերի 25-ին «Պրավդայայում» հրապարակվեց Նկ(թ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Յարությունյանի «Խորհրդային Հայաստանի 25 տարին» վերնագրով հողվածը, որտեղ նույնատես նշվում էր, որ 1920 թ., օգտվելով Հայաստանի անօգնական դրությունից, թուրքական զորքերը զավթեցին Հայաստանի տարածքի գգալի մասը՝ Կարս, Արդահան, Սարիղամիշ և Կաղզվան քաղաքներով:

1946 թ. փետրվարի 1-ին տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորության թեկնածու Գր. Յարությունյանի հանդիպումն ընտրողների հետ, որտեղ նա հիմնականում խսուց Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերն իրենց իսկական տիրոջը՝ Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու անհրաժեշտության մասին (Ամստումի Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 44–46):

Պոտսդամի կոնֆերանսի հետ մեծ հույսեր էր կապում հայկական սփյուռքը: Ամերիկայի Հայկական ազգային խորհրդարդ 1945 թ. հուլիսի 19-ին հեռագիր է ուղարկում երեք տերությունների դեկապարներին՝ հայկական հարցը կոնֆերանսի օրակարգում ընդգրկելու խնդրանքով:

Հեռագրում ասվում էր. «Մենք հավատում ենք, որ Դուք կը ընդունեք որոշում իայ ժողովրդի արդարացի պահանջները բավարարելու մասին: Դայերին պետք է տրվի հնարավորություն կրկին վերաբնակվել իրենց պատմական հայրենիքում՝ հայկական նահանգներում, որոնք ներկայում գտնվում են Թուրքիայի կազմում և որոնք այժմ պետք է վերադարձն նրանց միակ օրինական տիրոջը՝ Խորհրդային Հայաստանին» (Ամառունի Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 52):

Կոնֆերանսի հասցեով նմանօրինակ հեռագրեր են ուղարկվում նաև հայկական տարբեր գաղթօջախներից:

Սփյուռքից բազմաթիվ հեռագրեր են ստացվում նաև Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության հասցեով: Հեռագրեր են ստացվում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մաշակ Պապյանի, արտգործողելում Սահակ Կարապետյանի անուններով (Ա., Վ., էջ 55):

Հայկական սփյուռքում կազմակերպված միջոցառումների շարքում կարուր քայլ էր Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը, որը գումարվեց Եյու Յորքում 1947 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 4-ը՝ Ամերիկայի հայ ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ: Կոնգրեսին նախակցում էին 22 երկրների 715 պատգամավորներ: ՀՀԴ-ն կոնգրեսին չէր մասնակցում: Կոնգրեսին հեռագրով ողջունել էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը և Գևորգ Զ կաթողիկոսը:

Մայիսի 12-ին հուչագրով ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դին Անեսոնին և ՄԱԿ-ի քարտուղարություն ներկայացվեց կոնգրեսի հիմնական որոշումը՝ խնդրել ԱՄՆ կառավարությանը՝ ՄԱԿ-ի օրակարգ մտցնել հայկական հողային պահանջների հարցը: Սակայն նույն թվականի ապրիլին ընդունված Տրումենի դոկտրինան, որը «կոմունիստական վտանգից» պաշտպանվելու համար 400 միլիոն դոլարի օգնություն էր նախատեսում Հունաստանին և Թուրքիային և երաշխավորում նրանց տարածքային ամբողջականությունը, ի չիք դարձրեց սփյուռքահայության ջանքերը: Ուստի միանգամայն իրավացի է Ա. Վիրաբյանը՝ եզրակացնելով, որ Թուրքիային պաշտպան կանգնած Արևնութիւն տերությունները և ԱՄՆ-ը նորից դարձան հայերի արդարացի պահանջների դիսերիմ թշնամիներ (Ա. Վ., էջ 57):

Սոտալուտ հայրենադարձության պայմաններում, մանավանդ երբ պարզ դարձավ, որ Թուրքիայի բռնազավթած հայկական տարածքները չեն վերադարձվելու Հայաստանին, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը 1945 թ. նոյեմբերին նամակով դի-

մեց Ի. Ստալինին՝ Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայաստանին միավորելու համար: Ղարաբաղի վերաբերյալ նամակը 1988 թ. հայտնաբերել և հրատարակել է պատմ. գիտ. դոկտոր Ամատունի Վիրաբյանը (Ա. Վ., էջ 82): Նամակում, որը գրվել է 1945 թ. նոյեմբերին Մոսկվայում, լաւ պահպանված է:

«Խոսիք Վհսարինովիչ:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, որը հարում է Հայաստանի տարածքին, 1923 թվականից մտնում է Աղրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ: Այդ մարզի բնակչությունը հիմնականում հայեր են: Ազգաբնակչության 153 հազարից 137 հազարը հայեր են: Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսությունը համանման է Հայաստանի Լեռնային մասի գյուղատնտեսությանը: Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին մեծապես կնպաստեր նրա զարգացմանը և կրարելավեր տնտեսության ղեկավարումը: Ազգաբնակչության քաղաքական և մշակութային սպասարկումը մայրենի լեզվով կարեղանար Հայաստանի հանրապետական մարմինների ղեկավարման դեպքում: Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին հնարավորություն կտար տեղական կազրերին շարունակելու բարձրագույն կրթությունը Հայաստանի բուհերում: Մյուս կողմից՝ Հայկական ԽՍՀ-ն կարող էր ազգային կադրեր ստանալ Լեռնային Ղարաբաղի մարզից, որոնք առանձնանում են իրենց գործնականությամբ և ներկայում բնականաբար չեն կարող լիովին օգտագործվել Աղրբեջանում:

Ելնելով Վերոհիշյալից և Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ցանկությունից՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմն ու Ժողկոմխորհը ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Միութենական կառավարության քննարկմանն են ներկայացնում Աղրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ որպես Ղարաբաղի մարզ մտցնելու հարցը:

Այս հարցի դրական լուծման դեպքում Հայաստանի Կենտկոմն ու Ժողկոմխորհը առաջարկ կներկայացնեն ԽՍՀՄ կառավարությանը՝ Ղարաբաղի նախկին կենտրոն Շուշի (որ ավերվել էր Խորհրդային իշխանության հաստատումից առաջ), վերականգնման մասին:

Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գր. Հարությունյան նոյեմբեր, 1945 թ.»:

Սակայն նամակի քննարկումը Մոսկվայում անուշադրության մատնվեց:

1947 թվականին, օգտագործելով հայրենադարձ հայերի տեղափորման փաստարկը, Գր. Հարությունյանը որոշում է կրկին բարձրացնել Դարաբաղի հարցը: Թույլտվություն ստանալով Ստալինից, 1947 թ. նոյեմբերի 22-ին Գր. Հարությունյանը ԴԿ(թ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Զավեն Գրիգորյանի հետ մեկնում է Մոսկվա: Ընդունելության ժամանակ Ստալինը պատասխանեց, որ նրանց պահանջը քննության կառնվի՝ պայմանով, որ նրանք միութենական կառավարություն մտնեն Ադրբեջանի Կենտկոմի քարտուղար Մ. Բաղիրովի հետ: Մոսկվա ժամանած Բաղիրովը առաջարկում է Գր. Հարությունյանին. «Ես Հայաստանից կտանեն 120 հազար ադրբեջանցի, իսկ դուք ընդունեք ծեր 100 հազար հայերին» (Ա. Վ., էջ 83): Գր. Հարությունյանը ստիպված էր համաձայնել:

1947 թ. դեկտեմբերի 3-ին Գր. Հարությունյանի և Մ. Բաղիրովի ստորագրությամբ նամակ է հանձնվում Ստալինին, որով երկու քարտուղարները խնդրում էին թույլ տալ Հայաստանից 130 հազար ադրբեջանցիների Հայաստանից տեղափոխել Ադրբեջանի Քուռ-Արաքս ցածրավայր Մինգեչանուրի համակարգում աշխատելու համար, իսկ ազատված բնակավայրերում տեղափոխել սփյուռքահայ հայրենադարձներին:

1947 թ. դեկտեմբերի 23-ին ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը հատուկ որոշում կայացրեց Հայկական ԽՍՀ-ից դեպի Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Քուռ-Արաքսի ցածրավայր ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման մասին:

1948 թ. մարտի 10-ին ընդունվեց երկրորդ որոշումը Ստալինի ստորագրությամբ, որով կոնկրետացվում էին ադրբեջանցի վերաբնակչութիւնի արտոնությունները: Որոշումը Հայկական ԽՍՀ-ից դեպի Քուռ-Արաքսի ցածրավայրը մշտական բնակության տեղափոխվող կոլտնտեսականներին թույլատրում էր իրենց հետ տանել արտադրության բոլոր միջոցները՝ գյուղատնտեսական մեքենաներ, անասնագլխաքանակ և այլն:

Հայաստանից Ադրբեջան տեղափոխվեց 44 168 մարդ:

Սակայն 1950-ից սկսած՝ տեղափոխված ադրբեջանցիների մի մասը սկսեց վերադառնալ Հայաստան: 1952-ին վերադառների թիվը հասավ շուրջ 2 հազարի: Իսկ 1954-ին այդ թիվը հասավ 9000-ի: Ադրբեջանի իշխանություններն ամեն կերպ օժանդակում էին վերադարձողներին: Մինչդեռ 1953-ին Գր. Հարությունյանի և Մ. Կարապետյանի

գործունեությունը Նոյեմբերյանի շրջանի Լամբալու գյուղի վերաբնակության գործում բնութագրվեց իրեւ «կուտակցության ազգային քաղաքականության կոպիտ խեղաքյուրում» (Ա. Վ., էջ 91):

Իսկ 1990 թ. Ադրբեջանից առաջադրված նախկին ԽՍՀՄ ժողովադամավորները ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին դիմում ներկայացրին «Հայաստանի ադրբեջանական բնակչության բռնի տեղահանության մասին», որտեղ, նենգավիդիսելով փաստերը, գրում էին. «Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո՝ 1948–1951 թթ., հայրենադարձված հայերի համար հողատարածություն ազատելու լկուի լուստրվակով, Ստալինի և Միկոյանի նախաձեռնությամբ, Հայաստանից բռնի տեղահանություն ավելի քան 100 հազար ադրբեջանցիներ, որոնցից շատերը, չունանալով ծանր փորձություններին, վախճանվեցին»; Կարծում ենք՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

3. 1946–1948 թթ. հայրենադարձությունը

Ընդհանագելով սփյուռքահայության հայրենիք գալու ցանկությանը և ԽԽՍՀ դեկավարության միջնորդությանը, ի նշանավորումն Հայաստանի խորհրդայնացման 25-ամյակի, ԽԽՍՀ ժողկումխորհը 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի գանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու մասին:

Ի կատարումն այդ որոշման, ԽԽՍՀ ժողկումխորհը 1945 թ. դեկտեմբերի 8-ին ստեղծեց արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղափոխման կոմիտե: Կոմիտեի նախագահն էր Բ. Աստվածատրյանը, տեղակալներ՝ Յ. Մարգարյան, նկարիչ Մ. Սարյան, անդամներ՝ արտգործողներ Ս. Կարապետյան, բժիշկ Ա. Մելիք-Ադամյան, ներգաղթողներ հ. Մարքոսով:

Ստեղծվեց նաև վերաբնակեցման վարչություն, որի նախագահն էր Գ. Գևորգյանը:

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում ևս ստեղծվեցին ներգաղթի տեղական կոմիտեներ, որոնք ծեռնամուխ եղան հայրենիք վերադառնալ ցանկացողների ցուցակագրմանը (Յ. Ռ. Մելիքսեբյան, Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը 1920–1980 թթ., Երևան, 1985, էջ 191): Ներգաղթի կոմիտեներ ստեղծվեցին Միթիայում, Լիբանանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում,

Իրանում, Իրաքում, Եգիպտոսում, Հունաստանում, Կիպրոսում, Լատինական Ամերիկայում՝ Արգենտինայում, Բրազիլիայում, Ուրուգվայում և այլուր:

Ներգաղթողների արձանագրումը մեծ թափով էր ընթանում հատկապես Սիրիայում և Լիբանանում: Միայն Դալեպում հիմնվել էր ցուցակագրման 21 գրասենյակ: Կարճ ժամանակամիջոցում այստեղ ցուցակագրվեցին շուրջ 75000 մարդ՝ 15500 ընտանիք, որը կազմում էր այդ շրջանի հայության 92 տոկոսը:

1946 թ. մայիսի 2-ի տվյալներով Լիբանանում ցուցակագրված ընտանիքների թիվը հասել էր 14000-ի, որը լիբանանահայության մոտ 90 տոկոսն էր:

Հունաստանի շուրջ 30000 հայերից ցուցակագրվեցին 23000-ից ավելին (Յ. Ս., էջ 204–205):

Զանգվածային ներգաղթի իրականացումը հսկայական նյութական միջոցներ էր պահանջում մի երկրից, որը նոր էր դուրս եկել դաժան ու ավելիչ պատերազմից: Այդ պատճառով էլ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին առընթեր ներգաղթի կոմիտեն դիմեց Դայկական բարեգործական ընդհանուր միության՝ ՀԲԸՍ Նյու Յորքի կենտրոնական և Փարիզի եվրոպական վարչություններին՝ առաջարկելով գործուն մասնակցություն ունենալ հայրենադարձության կազմակերպման գործին: ՀԲԸՍ Նյու Յորքի կենտրոնական վարչության նախագահ Արչակ Կարագյոյանը հայտնեց ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Աստվածատրյանին, որ իրենք ողջունում են հայրենադարձության կազմակերպումը, սիրահոժար ընդունում են այդ գործին օգնելու առաջարկը և որոշել են ծեռնարկել մեկ միլիոն դոլարի հանգանակություն (Յ. Ս., էջ 207): 1947 թ. ՀԲԸՍ կենտրոնական վարչությունը հայտարարեց ևս 0,5 միլիոն դոլարի հանգանակություն:

ՀԽՍՀ ներգաղթ կոմիտեի 1946 թ. մարտի 3-ի որոշմամբ՝ Իրան, Սիրիա, Լիբանան, Հունաստան, Բուլղարիա և Շումանիա մեկնեցին հայրենադարձության գծով երկուական ներկայացուցիչներ:

Նախապատրաստական լարված աշխատանք էր ծավալվում նաև Խորհրդային Դայաստանում: Այստեղ ներգաղթողների համար պատրաստվում էին բնակարաններ, ստեղծվում էին նրանց աշխատանքով ու նյութական միջոցներով ապահովելու պայմաններ: Ներգաղթողներին ընդունող կայաններ բացվեցին Բարումիում, Զուլֆայում, Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում և Արտաշատում:

330

ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի 1946 թ. հունիսի 21-ի որոշմամբ Խովանական վարչությունը մետք էր առաջարկել համար կառուցել 135000 քառ. մետր բնակելի տարածություն, որից 40 հազարը՝ գյուղական լիանի լիայրերում: Որոշվեց նաև գոյություն ունեցող բնակչությունը առանձին կազմություն և վերանորոգել 3000 քառ. մետր տարածություն, ինչպես նաև լիանությունը 3 նոր ավան՝ յուրաքանչյուրը 250 տնտեսության համար: Դրան վորագահետո սահմանվեց ներգաղթողների համար իրականացնել անհատական բնակարանային շինարարություն: Վյո նպատակով հատկացվեց 40 միլիոն ռուբլի վարկ, որից 34 միլիոնը՝ գյուղատնտեսական, 6 միլիոն՝ լուսունալ բանկի միջոցով: Որոշվեց սեփական բնակարան կառուցող յուրաքանչյուր հայրենադարձի քաղաքներում տալ 30 հազար, գյուղական վայրերում՝ 25 հազար ռուբլի վարկ՝ 15 տարի ժամկետով, որն աստիճանաբար պիտի մարվեր 3-րդ տարվանից սկսած: Միջոցառումներ մշակվեցին նաև անհատական բնակւրան կառուցողներին անհրաժեշտ շինանյութերով ապահովելու ուղղությամբ (Յ. Ս., էջ 209–210):

Նկատի ունենալով հայրենադարձների չափազանց մեծ թիվը որոշվեց առաջին հերթին հայրենադարձներ ընդունել այն երկրներից, որոնցում հայ բնակչությունը գտնվում էր առավել ծանր վիճակում:

1946 թ. հունիսի 23-ին Բեյրութի նավահանգստից «Տրանսիլվանիա» շոգենավով Բաքումի ուղարկեց հայրենադարձների առաջին քարվանը՝ 1806 հոգի: Դրանով սկսվեց սփյուռքահայերի զանգվածային մեծ հայրենադարձությունը: Հունիսի 27-ին շոգենավը խարիսխ գցեց Բաքումի նավահանգստում: Հայրենադարձների առաջին քարվանի պետն էր բժիշկ Գևորգ Մանուչակյանը, որը կազմել է մի հուզիչ օրագրություն: Այն պահպանվում է ՀՀ Ազգային արխիվում (Յ. Ս., էջ 212):

Հայրենադարձներին դիմավորելու համար Բաքումի էին եկել Հայաստանի կառավարության, աշխատավորության ներկայացուցիչներ, ներգաղթողների հարազատներ, գրողներ, մշակույթի գործիչներ:

Հունիսի 29-ին հայրենադարձների գնացքը Բաքումի շարժվեց դեպի Խորհրդային Հայաստան: Այդ առթիվ Գ. Մանուչակյանը գրել է. «Գնացքի Սովետական Հայաստանի սահմաններն ենք մտնելը սրտահույզ դեպքերի պատճառ կդառնա: Շոգեկառքը կանգ կառնի: Երիկ մարդ, կին, երեխա, ժերունի վագոննեն դուրս կնետվին և կիամբուրեն հայրենի սրբազն հողը: Արտասահմանն սկսականացները և մեզ դիմավորելու եկող եղբայրները լալով, հեծկլտալով իրար կիամբուրեն,

331

ժողովուրդը իրարմե չի ուզեր բաժնվի, կուշանանք, շոգեկառքը կսովե և վերջապես կը ալենք» (Հ. Ա., էջ 213):

Հուլիսի 2-ին՝ ցերեկվա ժամը 11-ին, հայրենադարձների առաջին գնացքը մտավ Երևանի կայարան, որտեղ տեղի ունեցավ սրտառուց դիմավորում:

1946 թ. հուլիսի կեսերին սկսվեց 1 100 ռումինահայերի հայրենադարձությունը:

1946 թ. հուլիս-օգոստոսին «Անիվա», «Ռոսիա» և «Վերխոյանսկ» շոգենավերով Խորհրդային Հայաստան Եկան 4 383 բուլղարահայեր:

1946 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում Հունաստանից հայրենիք Եկավ 4 974 մարդ:

1946 թ. ամենամեծ թվով հայեր Զուլֆայով Հայաստան Եկան Իրանից՝ 20 597 մարդ:

Այսպիսով՝ 1946 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Յունաստանից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց 10 801 ընտանիք կամ 50 945 մարդ:

Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորությունը որ տարագիր եղայրներին ու քույրերին ընդունեց գրկաբաց, սիրով ու գորգուրանքով, իսկ կառավարությունը նրանց համար ստեղծեց հնարավոր բոլոր պայմանները: Սակայն հայրենադարձների տեղավորման ու աշխատանքով պահովելու գործում առկա էին մի շարք լուրջ դժվարություններ, քոյլ տրվեցին որոշ վրիպումներ ու սխալներ:

1946 թ. Եկած հայրենադարձները տեղաբաշխվեցին հանրապետության 32 քաղաքներում և շրջաններում: Քաղաքներում տեղավորվեցին 21704, այդ թվում՝ Երևանում՝ 14000, շրջկենտրոններում՝ 3994, Կոլտնտեսություններում՝ 17863, սովորզներում՝ 3185 մարդ:

Հայրենադարձներից աշխատունակ էին 20855-ը: Նրանցից 9405-ը գյուղացիներ էին, 1138-ը՝ շինարար բանվորներ, 1483-ը՝ դերձակներ, 1459-ը՝ կոշկակարներ, 672-ը՝ տեքստիլ բանվորներ, 791-ը՝ վարորդներ, 191-ը՝ ոսկերիչներ, 4280-ը՝ այլ մասնագիտությունների բանվորներ և արհեստավորներ, 343-ը՝ մտավորականներ, այդ թվում՝ 160 ուսուցիչներ, 61 բժիշկներ և ատամնաբույժներ, 39 դերասաններ, 32 նկարիչներ և քանդակագործներ, 15 ինժեներներ, 19 երգիչներ և երաժիշտներ, 12 գրողներ և լրագրողներ, 2 պրոֆեսորներ: Նրանք բոլորն էլ տեղավորվեցին համապատասխան աշխատանքի:

Հայրենադարձ երեխաներից հանրակյալքական դպրոցներում սովորում էին 7454-ը, բաներիտ դպրոցներում՝ 174-ը, գյուղերիտ դպրոցներում՝ 392-ը, արիստագործական ուսումնարաններում՝ 704-ը: 3833 ուսուցիչ ընդգրկված էին անգրագիտության վերացման խմբակներում: 203-ը սովորում էին բուհերում, 94-ը՝ տեխնիկումներում:

9865 ընտանիք տեղավորվեց բնակչության կողմից տրամադրված վերանորոգված սենյակներում, 936 ընտանիք՝ նոր կառուցված բնակարաններում (Հ. Ա., էջ 217):

1946 թ. վերջերին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդը կազմեցին հատուկ բրիգադներ՝ հայրենադարձների վիճակը մանրամասն ուսումնասիրելու համար: Մյունիետև ստեղծվեցին հատուկ հանձնաժողովներ՝ հայրենադարձների կենցաղային և աշխատանքային պայմանները մանրամասնորեն ուսումնասիրելու նպատակով: Հանձնաժողովները պարզեցին, որ չնայած հայրենադարձներին բնակարանով և աշխատանքով ապահովելու գործն ընդհանուր առմամբ բավարար է, սակայն տեղ են գտել նաև մի շարք լուրջ թերություններ. առանձին հայրենադարձ ընտանիքներ տեղավորված էին ոչ հարմար բնակարաններում, նրանց որոշ մասը ժամանակին չէին ապահովվել համապատասխան աշխատանքով և կարիք ունեին նյութական լուրջ օգնության:

Առանձնապես ծանր էր Արտաշատի, Էջմիածնի, Վեդու, Զանգիբասարի (Մասիս) շրջաններում տեղավորված իրանահայ գյուղացիական տնտեսությունների վիճակը, որոնց մեծ մասը չքավոր էին, եկել էին առանց որևէ ունեցվածքի: Ներգաղթ կոմիտեն նրանց տրամադրեց հագուստ, կոշիկ, օճառ, այլ ապրանքներ, իսկ ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի 1947 թ. փետրվարի 3-ի կարգադրությամբ նրանց հատկացվեց ամսական 35 տոննա լրացուցիչ ալյուր (Հ. Ա., էջ 219):

Հայրենադարձների տեղավորման և նրանց կարիքները բավարարելու գործում առկա էին հետևյալ թերություններն ու դժվարությունները:

1. Որոշ թվով քաղաքաբնակ հայրենադարձներ տեղավորվել էին գյուղերում, սակայն երբեմն ինքնական կերպով նրանք տեղափոխվում էին Երևան և ընկնում բնակարանային ծանր պայմանների մեջ:

2. 1946-1947 թթ. իմստ ծմռան պայմաններում երբեմն չը բավարարում վառելիքը:

3. Լուրջ դժվարություններ կային հայրենադարձներին պարենամբերքով ապահովելու գործում:

4. Որոշ դժվարություններ էին ծագել ոսկերիչ, վարորդ և այլ նախագիտությունների տեր հայրենադարձներին համապատասխան աշխատանքով ապահովելու գործում (Դ. Ա., էջ 220-221):

Հայրենադարձների հիմնական զանգվածը գոհ էր հայրենիք Վերադառնալու համար և ծիշտ էր ընթռնում վերաբնակեցման հետ կապված դժվարությունները: Սակայն հայրենադարձների որոշ մասի մոտ նկատվում էին բացասական տրամադրություններ: Այդ պատճառով էլ նրանց շրջանում աշխատանք տանելու համար ԴԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնում ստեղծվեց հայրենադարձների շրջանում տարկող աշխատանքների սեկտոր:

Հայրենադարձներին օգնելու նպատակով ՀԽՍՀ կառավարության խնդրանքով ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը 1946 թ. չորրորդ եռամսյակում Հայաստանին հատկացրեց արդյունաբերական ապրանքների ու պարենամթերքի լրացուցիչ ֆոնդ: Հայրենադարձներին նյութական օգնություն էին տալիս նաև այն ձեռնարկությունները, կոլտնտեսություններն ու սովորությունները, որտեղ որ նրանք աշխատում էին:

Ներգաղթածներին զգալի օգնություն էր տրամադրվում նաև արտասահմանյան բարեգործական հաստատություններից ստացված միջոցներից:

Խորհրդային կառավարությունը հայրենադարձների համար սահմանեց լրացուցիչ մի շարք արտոնություններ: Այսպես՝ 1946 թ. հուլիսի 9-ի որոշմամբ, որը համատեղ կայացրել էին ՀԽՍՀ նախարարների խորհուրդը, ԴԿ(Բ)Կ Կենտկոմն ու ՀԽՍՀ նախարարների խորհուրդը, գյուղական վայրերում բնակություն հաստատած հայրենադարձները 2-5 տարի ժամանակով ազատվում էին գյուղատնտեսական և անզավակության հարկերից: Մեկ այլ որոշմամբ հայրենադարձ միայնակ և բազմազակ մայրերին նշանակվեց պետական նպաստ, իսկ հայրենադարձներին թոշակավորելիս արտասահմանում աշխատած ժամանակամիջոցը մտցվեց ստաժի մեջ: Բնակարաններ կառուցելու համար հանրապետության 28 շրջաններում հայրենադարձների համար բաց թողնվեց 40 միլիոն ռուբլի:

1946 թ. նոյեմբերի 25-ի որոշմամբ 1600 ընտանիքներ ստացան հողամասեր և վարկ՝ անհատական բնակարաններ կառուցելու համար:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1946 թ. հոկտեմբերի 19-ի հրամանագրով ԽՍՀՄ տարածք մտնելու պահից ներգաղթողներն ստանում էին այդ երկրի քաղաքացիություն:

Դաշվի առնելով որոշ երկրներում սփյուռքահայերի առանձնայիլու ժամանակակը՝ խորհրդային կառավարությունը որոշում ընդունեց 1947 թ. ևս հայրենիք բերել մի քանի հազար տարագիրներ՝ չնայած պատրիազմից հետո առաջացած որոշակի դժվարություններին:

ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի 1946 թ. դեկտեմբերի 3-ի որոշումների 1947 թ. Հայկական ԽՍՀ պետք է ներգաղթեին և շուրջ 63 հազար տիվյուռքահայեր: Այդ որոշման հիման վրա ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդը մշակեց կոնկրետ պլան, որով նախատեսվում էր 1947 թ. հայրենիք տեղափոխել Երանից՝ 20 հազար, Չունաստանից՝ 15 հազար, Սիրիայից, Լիբանանից, Իրաքից, Պաղեստինից և Կիպրոսից՝ 15 հազար (սրանք բոլորը գալու էին Բեյրութով), Ֆրանսիայից՝ 7 հազար, Եգիպտոսից՝ 3 հազար, Հարավային Ամերիկայի երկրներից՝ 2 հազար, ԱՄՆ-ից՝ հազար մարդ:

Որոշվեց կառուցել 147350 քառ. կիլոմետր քնակելի տարածություն, պետական վարկերի հաշվին կառուցել 8400 տուն, որից 4400-ը՝ բաղադրներում և բանավաններում: Այդ նպատակով բաց թողնվեց 156 միլիոն ռուբլու վարկ: Նախատեսվեց կառուցել 4 նոր ավաններ: Որոշվեց նաև 1947-ին Բուլղարիայից և Ուկրանիայից ներգաղթ չկատարել, որտեղ վիճակը համեմատաբար բարվող էր, և նրանց քվուտաները տալ Երանին և Չունաստանին, որտեղ սփյուռքահայերի վիճակն ամենավատթարն էր:

Սակայն Երանի կառավարությունն անսպասելիորեն արգելեց արտագաղթը, և իրենց գույքի վաճառած և գործերը լուծարած իրանահայերն ընկան ծանր դրության մեջ: Խորհրդային կառավարությունը արտակարգ միջոցների դիմեց՝ նրանց վիճակն ինչ-որ չափով թերևացնելու ուղղությամբ:

Անկատար մնաց նաև Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ռուսականական հայերի հայրենադարձությունը, որովհետև նրանց կառավարությունները մերժեցին վիզաներ տալ այդ երկրների ներգաղթ կոմիտեի ներկայացնեցիներին: Նման պայմաններում որոշվեց 1947 թ. որոշ թվով հայերի ներգաղթ կատարել նաև Ռումինիայից և Բուլղարիայից:

1947 թ. հուլիսից սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը վերսկսվեց, և մինչև տարեվերջ հայրենիք եկավ 8 521 ընտանիք՝ թվով 35 401 մարդ, այդ թվում՝ Սիրիայից և Լիբանանից՝ 2 525 ընտանիք՝ 12 985 մարդ, Չունաստանից՝ 3 478 ընտանիք՝ 13 241 մարդ, Ֆրանսիայից՝ 1 518 ընտանիք՝ 5 260 մարդ, Եգիպտոսից՝ 486 ընտանիք՝ 1 669 մարդ,

Պայեստինից՝ 243 ընտանիք՝ 1 250 մարդ, Իրաքից՝ 177 ընտանիք՝ 856 մարդ, ԱՄՆ-ից՝ 88 ընտանիք՝ 151 մարդ, Չինաստանից՝ 6 ընտանիք՝ 16 մարդ (Յ. Ս., էջ 228–229):

Ֆրանսահայերը հայրենիք մեկնեցին երկու խմբով, առաջինը՝ «Ռուսիա», երկրորդը՝ «Պորեդա» շոգենավերով: Երկրորդ քարավանի մեկնումն իրականացվեց մեծ թերություններով. «Պորեդա» շոգենավը Մարսել ժամանեց 40 օր ուշացումով, որի հետևանքով առաջացած հապճեպության հետևանքով մեկնողների մի մասի բեռներն ուղարկվեցին, իսկ իրենք չկարողացան մեկնել, կամ ընտանիքի անդամների մի մասը մեկնեց, իսկ մյուս մասին չհաջողվեց մեկնել և այլն:

1947 թ. դեկտեմբերի 10-ին ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց 1948 թ. արտասահմանյան հայերին Հայկական ԽՍՀ ընդունելու և տեղափորելու մասին: Նախատեսվում էր ընդունել մոտ 15 000 հայրենադարձների, այդ թվում՝ Սիրիայից և Լիբանանից՝ 5000, Եգիպտոսից՝ 2000, Ֆրանսիայից՝ 3000, Ռումինիայից՝ 1500, Բուլղարիայից՝ 1500, ԱՄՆ-ից և Հարավային Ամերիկայից՝ 1000 մարդ:

ԴԿ(թ)Կ Կենտկոմի բյուրոն, նկատի ունենալով առաջացած դժվարությունները, որոշեց 1948 թ. ընդունել 10 000 մարդ: Այդ նպատակով որոշվեց շահագործման հանձնել 84 000 քառ. մետր բնակտարածություն:

Սակայն 1948-ին հնարավոր եղավ հայրենիք բերել ավելի պակաս թվով հայրենադարձների: Այդ թվականին Եգիպտոսից, Ռումինիայից և Չինաստանից հայրենադարձնեցին ընդամենը 897 ընտանիքներ՝ 3 092 մարդ:

Հայրենադարձությունը անակնկալ կերպով դադարեցվեց, որի պատճառը Ստալինի հետևյալ հեռագիրն էր ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ Գ. Սալենկովին. «Յա ներգաղթողների մեջ կան ամերիկյան հետախուզներ, որոնք նախապատրաստել են դիվերսիա «Պորեդա» ջերմանավի վրա»: Ստալինը նկատի ուներ սեպտեմբերի 1-ին «Պորեդա» ջերմանավի վրա բռնկված հրդեհը: Իսկ մի քանի օր առաջ ջերմանավը հայրենադարձների մի մեջ խումբ էր հասցրել Բաքունի նավահանգիստ:

Նույն օրը՝ 1948 թ. սեպտեմբերի 13-ին, Գ. Սալենկովը հետևյալ պատճառան հեռագիրն է ուղարկում Ստալինին. «Դուք, իհարկե, ծիշտ եք, իայ ներգաղթողների մեջ կան ամերիկյան հետախուզներ, որոնք իրականացրել են դիվերսիա «Պորեդա» ջերմանավի վրա՝ Բաքումից

Օղեսա դուրս գալուց առաջ, հայերի ավ իջնելուց առաջ կամ այդ ընթացքում: Մենք կծեռնարկենք բոլոր միջոցներոց»:

Իսկ հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 14-ին, Գ. Սալենկովը հեռագրում է Ստալինին. «ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի սեպտեմբերի 14-ի որոշմամբ արտասահմանյան հայերի ներգաղթը ԽՍՀՄ անհապաղ և անմիջապես դադարեցվում է. արգելվում է նրանց ընդունումը Հայաստան, ամկախ նրանից, թե որտեղից են զարդողները» (Ամսատունի Վիրաբյան, էջ 79. տե՛ս նաև «Գրիգոր Հարությունյան. կյանքը և գործունեությունը», էջ 8–9):

Այնուամենայնիվ, ԴԿ(թ)Կ Կենտկոմի միջնորդությամբ, 162 ամերիկահայերի, որոնք վաճառել էին իրենց ունեցվածքը և ստացել խորհրդային քաղաքացիություն, թուլատրվեց «որպես բացառություն» 1949 թ. փետրվարին գալ Խորհրդային Հայաստան, որով և մեծ հայրենադարձությունն ավարտվեց (Ա. Վ., էջ 80):

Այսպիսով՝ սփյուռքահայերի մեջ հայրենադարձությունը տեղի ունեցավ հիմնականում 1946–1948 թվականներին: Ներգաղթած ընտանիքների ընդհանուր թիվն է 20646, ընդամենը 89750 մարդ (Յ. Ս., էջ 240):

1949 թ. օգոստոսին ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդին առընթեր ներգաղթ կոմիտեն դադարեցրեց իր գործունեությունը:

Ինչպես նշում է Յ. Սելիխսեթյանը, 1946–1949 թթ. արտասահմանյան 12 երկրներից 89750 հայրենադարձների տեղափոխման և տեղավորման ծախսերը հիմնականում կատարել է Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը: Որոշ գումարներ տրամադրել են սփյուռքահայ բարեգործական և հայրենակցական հաստատությունները, վճարումներ են կատարել իրենց՝ հայրենադարձները, ինչպես նաև հայրենիքի աշխատավորները: Միայն որպես ճանապարհածախս 1946–1949 թթ. ԽՍՀՄ կառավարությունը ծախսել է 76,8 միլիոն ռուբլի (Յ. Ս., էջ 242):

Հայրենադարձների համար պետական բնակարաններ կառուցելու, ինչպես նաև անհատական բնակարանային շինարարությունը վարկավորելու նպատակով խորհրդային կառավարությունը բաց է թողել 300 միլիոն ռուբլի՝ չհաշված կոլտնտեսությունների տրամադրած գումարները: Իսկ 1950-ական թվականների կեսերին ԽՍՀՄ կառավարությունը հայրենադարձներին ազատեց վարկերի ամբողջ չմուծված գումարը և գոյացած 160 միլիոն ռուբլի տոկոսները վճարելու պարտականությունից:

Ազգահավաքման ու ազգապահպանման առումով Մեծ հայրենա-
դարձությունն ունեցավ պատմական խոշոր նշանակություն: Կյա-
կան խոշոր դեր ունեցավ նաև դեռևս գաղթաշխարհում մնացողների
ազգապահպանման պայքարի հետագա հաջողության համար: Ինչպես
իրավամբ արձանագրել է Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղիք
կենտրոնը, հայրենադարձությունը ազգային պատմական մի այնպիսի
խոշորագույն շարժում է, որն ավելի է հզորացնում Խորհրդային Հայաս-
տանը՝ իրեւ ամուր կրվան մեր բռնագրավված հողերի ազատագրու-
թյան համար և ամենաազդեցիկ միջոցն է՝ սփյուռքում հային հայ պահե-
լու համար:

4. Գաղափարական–քաղաքական բոնածնշումները

Հայրենական պատերազմի ավարտից հետո կոմունիստական կուսակցությունը ծեռնամուխ եղավ մտավորականության վրա գաղափարական վերահսկողությունը ուժինացնելու գործին:

1946 թ. օգոստոսի 14-ին ՀամԿ(թ)կ Կենտկոսը որոշում հսկուսաց «Զվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին: Այդ ամսագրերը մեղադրվում էին Ա. Ախմատովայի և Ս. Զոշչենկոյի «Կուսակցությանը խորք զաղափարներ» կրող գործերը հրատարակելու մեջ: Ամսագրերից առաջինն ստացավ նկատողություն, իսկ երկրորդը փակվեց:

Ի կատարումն այդ որոշման, ՅամԿ(բ)Կ Կենտկողը սի շարք սրցուցառումներ ծերնարկեց՝ «մեր գրականության սխալներն ու թերությունները վերհանելու և դրանք վերացնելու ուղղությամբ»:

1946 թ. սեպտեմբերի 19–20–ին Երևանում տեղի ունեցավ գրող-ների ընդհանուր ժողով, որտեղ մանրամասնորեն քննարկվեց ՂամԿ(թ)Կ Կենտկոմի որոշումը հիշյալ ամսագրերի մասին:

Սեպտեմբերի 23-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն ընդունեց «Երևան քաղաքի գրողների ժողովի մասին» որոշումը: Որոշման մեջ նշվում էր, որ ժողովում չեն քննադատվել գրողների այն ստեղծագործությունները, որոնց մեջ աղավաղված են խորհրդային իրականությունը, ծուռ հայերև մեջ է ներկայացված Հայրենական պատերազմը: Ժողովը չի սրբել՝ ուշադրությունը ամենալուրջ վտանգի՝ խորհրդահայ գրականության մեջ արտահայտված բուրժուազդային միտումների վրա:

Համագումարում ելույթ ունեցած մի շաբթ գրողներ ու քննադատներ լինդունեցին իրենց սխալները, պատրաստակամություն հայտնեցին ուղղությունը (Ա. Վ., էջ 116):

Համագույնարն ընդունեց ընդարձակ որոշում, որը դուք բացեց իշխանություններին հաճուանալու ստեղծագործությունների առջև:

Համապատասխան ժողովներ գումարեցին նաև թատերական կիուուրծիչները, կերպարվեստագետները, ցուցադրությունից հանվեցին չկ շարու բարձրարվեստ գեղարվեստական ստեղծագործություններ:

1947 թ. հունիսի 10-25-ը ՀամԿ(թ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Խոյանովի նախագահությամբ Սոսկվայում անցկացվեց փիլիսոփաների սորորդակցություն: Ծավալվեց բանավեճ, որի ընթացքում թերագոնականությունը նախամարքսյան փիլիսոփայության դերը, այն դիտվեց իբրև անպատճենական:

ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ 1947 թ. նոյեմբերի 11-13-ին
Արևածագ հրավիրվեց փիլիսոփաների խորհրդակցություն, որը նախա-
գահում էր Կենտկոմի քարտուղար Զավեն Գրիգորյանը, որտեղ հնչեցին
փոխադարձ մեղադրանքներ, իսկ գիտական բանավեճը ձախողվեց: Նո-
ւունիստերի 25-ին Կենտկոմի բյուրոն անբավարար գնահատեց ՀԽՍԴ ԳԱ
փիլիսոփայության սեկտորի գործունեությունը: Սեկտորը մեղադրվեց
ին Յայաստանի փիլիսոփայական հակամարքսիստական մտքի իդեա-
լականացման մեջ, Վազգեն Չալյոյանի «Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայու-
թյունը» աշխատությունը պիտակավորվեց իրու հակամարքսիստական:
Խոր քննադատության ենթարկվեցին նաև փիլիսոփաներ Ա. Ադամյանը,
Ի. Ասլանյանը, Ղ. Կարղապետյանը: Բաժնի վարիչ Հ. Ասլանյանն ազատ-
վեց աշխատանքից: Նոյեն ճակատագրին արժանացավ նաև բաժնի վա-
րչության նշանակված Խ. Մոմցյանը, որը տեղափոխվեց Մոսկվա, դարձավ
վարորդային նշանավոր փիլիսոփա:

տիչ չէ, նրա մեջ չկա հիշողության մեջ մնացող ոչ մի արիա կամ եղանակ, որ անբողջ երաժշտությունն աններդաշնակ է, կազմված է ականջ ծակող անկապ հնչյունների հիման վրա, և կոմպոզիտոր Վ. Մուրադելին կանգնած է կորստաքեր ուղու վրա: Նշվում էր, որ նույն այդ կեղծ ուղու վրա են նաև կոմպոզիտորներ Դ. Շոստակովիչը, Ա. Պրոկոֆևը, Արամ Խաչատրյանը, Ն. Մյասնիկովին և ուրիշներ (Ա. Վ., էջ 121):

Արձագանքելով այդ որոշմանը՝ Երևանում կայացան Հայաստանի կոմպոզիտորների, օպերայի և բալետի պետական թատրոնի, սիմֆոնիկ նվագախմբի, երաժշտական կոմեդիայի թատրոնի, պետական կոնսերվատորիայի կոլեկտիվների ժողովներ: Ժողովներն անցկացնում էր Կենտկոմի քարտուղար Զ. Գրիգորյանը: Ինչպես նրանկատորնեն գրում է Ա. Վիրաբյանը, գաղափարական մամլիչի ներքո գտնվող հայ մշակույթի գործիչներ Ա. Տեր-Ղևոնյանին, Ա. Այվազյանին, Ս. Շաբիրյանին, երգուիկ Յ. Ղանիելյանին, Մ. Թափրիզյանին և այլոց այլ ելք չեր մնում, քան հավանություն տալ «պատճական որոշումներին» (Ա. Վ., էջ 122):

1948 թ. մայիսի 25-ին ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմն ընդունեց որոշում, որ տեղ նշվում էր, որ կոմպոզիտորներ Յ. Ստեփանյանը, Վ. Արարատյանը, Դ. Կիրակոսյանը և ուրիշներ հեռացել են ժողովրդական և դասական երաժշտության ավանդույթներից և ընտրել խորհրդային երաժշտությանը խորք հակաժողովրդական, ծևամոլական ուղղություն: Ընդգծվում էր, որ օպերայի և բալետի բնագավառում չեն ստեղծվել ժողովրդի կողմից ընդունված գործեր, կոմպոզիտորների ստեղծած երգերը չեն երգվում ժողովրդի կողմից, չեն ստեղծվել մատչելի սիմֆոնիաներ և այլն, իսկ երաժշտական-տեսական միտքը, գտնվելով ցածր մակարդակի վրա, չի կարողացել կանխել ծևամոլական և հակաժողովրդական միտումները երաժշտության մեջ, չի կանխել իրանա-արարական-թուրքական հետամնաց երաժշտության ազդեցության ներքափանցումը խորհրդահայ երաժշտության մեջ (Ա. Վ., էջ 123):

Մայիսի 25-ին ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմը որոշում է ընդունում նաև կերպարվեստի վերաբերյալ, որով ռեալիզմից հեռանալու և մոդեռնիզմին ու ֆորմալիզմին տուրք տալու մեջ մեղադրվում են Ե. Քոչարը, Ս. Սարյանը, Մ. Ասլամազյանը, Ս. Արենյանը, Է. Խարեկյանը և ուրիշներ:

1949 թ. հունվարի վերջին ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմում տեղի ունեցավ խորհրդակցություն՝ նկիրված խորհրդահայ դրամատուրգիայի դրությանը և թատրոնների խաղացանկին: Զեկուցողը՝ Կենտկոմի պրոպագանդայի բաժնի վարիչ Ա. Չիկորավայի միջոցով Ստալինը տեղեկանում է այդ մասին և հեռախոսագրույց ունենում Գր. Ղարությունյանի հետ, որից հետո Յ. Աճառյանը ու Գր. Ղա-

տիրական աշխատողների միջավայրում ևս կան «գեղապաշտ ծևամոլիներ»՝ Գ. Գոյան, Սարգսի Մելիքսեթյան, Ռուբեն Զարյան և ուրիշներ: Կենտկոմի քարտուղար Զավեն Գրիգորյանը Հայաստանի թատրոններին մեղադրեց այն բանում, որ նրանց խաղացանկում թերագօնահատվում են խորհրդային ժամանակակից կյանքին նվիրված պիեսները, իսկ Խայաստանի թատերական ընկերությունը վերածվել է «գեղապաշտ ծևամոլների» քարոզչության վայրի: Այդ խորհրդակցությունը սկիզբ դրեց այսպես կոչված «կոսմոպոլիտների»՝ աշխարհաբաղացիների լին ուղղված հալաժանքներին (Ա. Վ., էջ 124–125):

ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1949 թ. փետրվարի 8-ին որոշում ընդունեց խորհրդահայ դրամատուրգիայի և թատրոնների խաղացանկերի բարելավման միջոցառումների մասին:

Սարտի 5–6-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի գրողների միության և թատերական աշխատողների ժողովը, որտեղ «անհայտենիք կոսմոպոլիտները» որակավորվեցին իբրև «մարդկային կերպարանքը կորցրած մոլի երկերեսանիների բանդա»: Ելույթ ունեցողները՝ գրողների միության քարտուղար Վարդգես Համազասպյանը, Գուրգեն Բորյանը, Վաչե Նալբանդյանը, Խափիր Զարյանը, Քրաչյա Քոչարը, Ջովի Մամիկոնյանը խոսեցին «հայ կոսմոպոլիտների» լուրջ սիսալների մասին և կոչ արեցին «դեն շպրտել սոցիալիստական արվեստի բոլոր թշնամիներին»: Կենտկունի բյուրոյի որոշմամբ աշխատանքից ազատվում են արվեստի միարյա աշխատողներ:

1949 թ. հունիսին ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի բյուրոն անդրադառնում է խորհրդահայ նկարիչների գործունեությանը: Արվեստաբաններ Ռ. Դրամիյանը, Ե. Ղոփիաններյանը, Ե. Սարտիկյանը մեղադրվում են կոսմոպոլիտական լուրջ սիսալներ թույլ տալու մեջ:

1949 թ. հունիսի 30-ին ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի բյուրոն որոշում ընդունեց Հայաստանում լեզվագիտության վիճակի մասին: Խիստ քննադատության ենթարկվեց ՔևՍ ԳԱ Ն. Սարի անվան լեզվի ինստիտուտի գործունեությունը: Յր. Աճառյանը մեղադրվեց հնդեվրոպական լեզվագիտության դիրքերում կանգնած լինելու համար, որը վարկաբեկում է Ն. Մարի ուսմունքը լեզվի մասին: Յ. Աճառյանը և Գր. Ղափանցյանը ազատվեցին աշխատանքից:

Վրաց լեզվաբան, Մարի ուսմունքի հակառակորդ Ա. Չիկորավայի միջոցով Ստալինը տեղեկանում է այդ մասին և հեռախոսագրույց ունենում Գր. Ղարությունյանի հետ, որից հետո Յ. Աճառյանը ու Գր. Ղա-

փանցյանը վերականգնվում են աշխատանքում: Գր. Ղափանցյանի «Դայասան հայերի բնօրրանն է» աշխատությունը ներկայացվում է Ստալինյան ճրցանակի:

Կենսաբանության ոլորտում հայաժամքների են ենթարկվում Ա. Թախտաջյանը, Մ. Չայլախյանը, Ա. Տեր-Պետրոսյանը և ուրիշներ:

1952 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած ՀամԿ(թ)Կ 16-րդ համագումարը, որտեղ քննարկվեց այսպիս կոչված «Միասնական հոսանքի» հայեցակարգը: Դրա վերլուծության էր Նվիրված Կենտկոմի քարտուղար Զավեն Գրիգորյանի ելույթը: Ըստ նրա՝ հայ բուրժուական նացիոնալիստները փորձում էին հայ հասարակությունը դիտել դասակարգային հակասություններից և դասակարգային պայքարից դուրս՝ բուրժուագիայի շահերը ներկայացնելով որպես հայ ժողովրդի համագային շահեր: Այդ նապատակով նրանք չարաշահում էին հայերի հայրենասիրական բարձր զգացուները՝ առաջին պլան մղելով ազգային-ազատագրական պայքարը: Որպես օրինակ բերվում են Ռաֆֆու «Կայծեր», «Խենթ», «Զալալեղին» վեպերը, Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործությունները, Գր. Արքորունու հրապարակախոսությունը: Ըստ գեկուցողի՝ այդ գիծը առանձնապես եռանդագին էին անցկացնում դաշնակցականները, որի նապատակն էր թմրեցնել աշխատավորների դասակարգային գիտակցությունը և հաստատել հայ բուրժուագիայի տիրապետությունը (Ա. Վ., էջ 150):

Այնուհետև Կենտկոմի քարտուղարն անդրադառնում է այն գիտնականներին, ովքեր ազգային հարցն անջատում են ընդհանուր քաղաքան հարցերից, այն դիտում իրու ինքնուրույն հարց՝ դրանով իսկ գլորվելով բուրժուագիայի և պրոլետարիատի համատեղ, միասնական գործողության՝ «միասնական հոսանքի» տեսության դիրքերը:

Զ. Գրիգորյանն առաջին հարվածն ուղղեց Աշոտ Շովիաննիսյանի դեմ, որն իր նացիոնալիստական՝ ազգայնանոլական հայեցակարգ է զարգացնում XIX դարի 50–60–ական թվականների հասարակական հոսանքների, մանավանդ բուրժուական լիբերալ Ստեփանոս Սազարյանի և հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի գնահատման հարցում: Զեկուցողը նկատի ուներ Ա. Շովիաննիսյանի «Ա. Նալբանդյան. Անտիպ Երկերի» մեկնաբանությունները և «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» Երկիատոր հիմնարար աշխատությունը: Նրա կայրիքով՝ «Միասնական հոսանքի» արատավոր հայեցակարգի ազդեցության

դրսերում էր նաև Ռաֆֆու «Կայծեր» վեպի հրատարակումը՝ քաղաքանական սխալ առաջարկանով:

«Միասնական հոսանքի» դրսերումներ համարվեցին նաև այլ գրքեր:

Ընդգծելով «Միասնական հոսանքի» քաղաքական կողմը Զ. Գրիգորյանը պարզաբանում է, որ ի շ. բուրժուանացիոնալիստական պատմագրությունը, կեղծալով պատշաճական հրականությունը, XIX դարի 2-րդ կեսի հասարակական-քաղաքաց և այսպիս ընդունում է միայն Երկու հոսանք՝ հետադիմական կերպով եղալական և առաջադիմական ազգային-ազատագրական: Ազգային-ազատագրական ասելով նրանք ուսուկանում էին բուրժուական հոսանքը: Նրանք գիտակցաբար ժխտում էին հեղափոխական-դեմոկրատական շարժման առկայությունը, որն արտահայտում էր հայ աշխատավորության շահերը: Դրանով բուրժուա-ազգայնականները ճգնում էին ապացուցել, որ հայ հրականության մեջ հեղափոխական դեմոկրատիզմի համար հող չի եղել: Իսկ երանց հետուրդ դաշնակցականներն էլ պնդում էին, թե իր ՀՀ դարում հայ հրականության մեջ հող չի եղել սոցիալիստական հեղափոխության համար, ուստի խորհրդային իշխանությունը դրսից է փարավել հայ ժողովրդի վզին: Նետեարար այն մարդիկ, ովքեր չեն ընթառում «միասնական հոսանքի» քաղաքական վճարակարությունը, օրենքի վորեն ջուր և լցոնում բուրժուական նացիոնալիզմի ջրաղացին:

Ելենով իր գեկուցման գիխավոր դրույթներից՝ Կենտկոմի քարտուղար Զ. Գրիգորյանը գիտական հիմնարկների և բուհերի աշխատողների առջև խնդիր է դնում անդուլ պայքար մղել բուրժուական ազգայնականության և մասնավորական «միասնական հոսանքի» տեսության վեմ (Ա. Վ., էջ 152):

Նշված հանձնարարականները կատարելու նպատակով ՀԽՍՀ ԳԱԱ-ն 1952 թ. վերջերին կազմակերպեց գիտական բանավեճեր՝ Նվիրված XVIII–XX դարերի հասարակական-քաղաքական հոսանքների և ազգային-ազատագրական շարժման ուսումնասիրման բուրժուա-ազգայնական հայացքների մերկացմանը:

Բանավեճերի արդյունքների մասին ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, պատմության ինստիտուտի տնօրեն Արգար Շովիաննիսյանը դեկտեմբերի 26-ին նամակով հայտնում է Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Նարությունյանին, որ Երեք բանավեճերից առաջին Երկուսն անցել են բավարար մա-

կարդակով, իսկ 3-րդը, որն իր նշանակությամբ կենտրոնականն էր, փաստորեն ծախողվել է ԳԱ փոխնախագահ Մկրտիչ Ներսիսյանի մեջքով, որը չընդունեց «Հայ ազգային-ազատագրական շարժումները XIX դարի 60-80-ական թվականներին» թեմայով իր դոկտորական դիսերտացիայում թույլ տված սխալները, որտեղ հեղինակը զարգացնում է այն ոչ մարքսիստական հայեցակարգը, թե հայկական ազգային շարժումը կրում է գյուղացիական-դեմոկրատական բնույթ և նրանում գլխավոր դերը կատարում էր գյուղացիությունը:

Գր. Դարությունյանի հանձնարարությամբ պատմաբան-կուսաշխատողներ Շատուր Աղայանը, Յովի. Ինճիկյանը, Լևոն Բաբայանը, Վարդան Ավետիսյանը և Արգար Յովիհաննիսյանը 1953 թ. հունվարին ՀԿԿ Կենտկոմ են Ենթկայացնում գեկուցագիր բանավեճի արդյունքների մասին, որտեղ մատնանշվում էին Մկրտիչ Ներսիսյանի, Վարդան Պարսանյանի և Կահան Ռշտունու «սխալ հայեցակարգերը»: Դաջորդ օրը Կենտկոմի բյուրոն քննարկեց այն և ընդունեց «ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակագիտական բաժանմունքի անցկացրած բանավեճերի մասին» որոշումը, որտեղ կրկնվում էին գեկուցագրի մտքերը և ավելացվում էր, որ Վ. Ռշտունու և Վ. Պարսանյանի աշխատությունները գրված են Լեռյի և Աշուտ Յովիհաննիսյանի բուրժուա-ազգայնական հայեցակարգերի ազդեցության ներքո: Դանձնարարվում էր հետևողականորեն մերկացնել բուրժուա-ազգայնական հայացքների դրսնորումները պատմաբանների և գրականագետների աշխատություններում:

Կենտկոմի որոշման ոգով հոդվածներ հրապարակեցին «Սովետական Դայաստան» և «Կոմունիստ» թերթերը:

1953 թ. հունվարի 14-ին «Պրավդա» կենտրոնական թերթում տպագրվեց հայաստանյան թղթակից Գևորգ Դայրյանի «Վճռականապես արմատախիլ անել գիտական աշխատանքներում եղած թերությունները» հոդվածը, որտեղ հեղինակն անզուսակ կերպով մեղադրում էր Արգար Յովիհաննիսյանին, Մ. Մկրյանին, Աշուտ Յովիհաննիսյանին, ինչպես նաև մատնանշում Կենտկոմի քարտուղար Զավեն Գրիգորյանի և գեղարվեստական գրականության և արվեստի բաժնի վարիչ Յովի. Մամիկոնյանի «ամենակոպիտ սխալները»: Այդ հոդվածի հիման վրա ԳԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Ար. Յովիհաննիսյանը և գրականության ինստիտուտի տնօրեն Մ. Մկրյանը ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի որոշմամբ ազատվում են աշխատանքից: Նրանց փոխարինում են Յովի. Մամիկոնյանը և Սուրեն Երեմյանը:

ԳԱ փոխնախագահ Մկրտիչ Ներսիսյանը գաղափարական ճնշանակություն հարկադրված էր դիմել պատմության կողմից արդարացված յուրատեսակ «կեղծ ուրացության». 1953 թ. հունվարի 13-ի «Սովետական Դայաստան» թերթում նա հանդես եկավ հայտարարությամբ, որով իր հասցեին արված քննադատությունը համարեց միանգամայն ծիչտ, լինում էց, որ իր աշխատություններում հայ ազգային-ազատագրական շարժումը մեկնաբանել է որպես ժողովրդադեմոկրատական, մինչդեռ այն իր խնդիրներով ու բնույթով բուրժուական է եղել. ուսակցիոն նացիոնալիստներ Պատկանյանին և Րաֆֆուն պատկերել է որպես առաջադեմ լեռնակարատներ, սխալ գնահատական է տվել մի շաքը բուրժուանացիոնալիստական խմբակների ու նրանց գործիչներին, խստ քննադատության չի ենթարկել Լեռյի, Աշուտ Յովիհաննիսյանի բուրժուանացիոնալիստական հայացքները և այլն: Սակայն 1955-ին հրատարակած «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը բուրժական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ.» մենագրության մեջ և հետագա այլ աշխատանքներում գիտնականը հավատարիմ մնաց իր գիտական սկզբունքներին:

* * *

Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո էլ բնակչության նկատմամբ նախորդ տարիների բռնաճնշումները շարունակվեցին: Դենց պատերազմի տարիներին Հայաստանում քաղաքական մեղադրանքներով բռնադատվել էր շուրջ 5200 մարդ, որոնցից 466-ը գնդակահարվել էին (Արմենակ Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 219-220):

Խստագույն ռեժիմ սահմանվեց ԽՍՀՄ վերադարձող ռազմագերիների նկատմամբ: Նրանց միայն 20 տոկոսին թույլատրվեց վերադառնալ տուն, 15 տոկոսը կամ ուղարկվեց ճամբարներ, կամ արտաքսվեց 5 տարով, մնացածները հարկադրի աշխատանքի ուղարկվեց երկրի ավերված շրջաններ:

ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի 1945 թ. օգոստոսի 18-ի գաղտնի որոշմամբ նախկին ռազմագերի լեգեոնականները, վլասովականները, ոստիկանները արտաքսվում էին երկրի հեռավոր շրջաններ 6 տարով, առանց ընտանիքի:

1945-1952 թթ. ՀԽՍՀ-ում դատապարտվել է 2946 մարդ՝ լրտեսության, դավաճանության, պետական սահմանն ապօրինաբար անցնելու, հակախորհրդային ու դաշնակցական գործունեության մեղադրանքներով (Ա. Վ., էջ 156):

Հայրենիքի դավաճանության համար դատապարտվում էին իիմնականում նրանք, ովքեր ծառայել էին գերմանացիների կողմից ստեղծված լեզեններում կամ կամավոր անցել թշնամու կողմը:

1948 թ. առանց ծերբակալվեցին 1944–1945 թթ. Ֆրանսիայում ծեավորված Առաջին խորհրդային պարտիզանական գնդի նախկին հրամանատարներ Ալեքսանդր Ղազարյանը, Բարդուղ Պետրոսյանը, Լևոն Տիտանյանը, Ստեփան Յալդյանը և Դավիթ Մինասյանը: Նրանք մեղադրվում էին գերի ընկնելուց հետո հայրենիքին դասվածանելու և Հայկական լեզենն մտնելու մեջ, որտեղ որպես հրամանատարներ ծառայել են 1942 թ. օգոստոսից մինչև 1944 թ. հուլիսը: Այնուհետև իբր նրանք փախել են լեզենից, ստեղծել «կեղծ» պարտիզանական գունդ: 1949 թ. հունիսի 7–11–ին 7–րդ բանակի ռազմական տրիբունալը Ա. Ղազարյանին, Դ. Մինասյանին և Յ. Յաղյանին դատապարտեց 25, իսկ Լ. Տիտանյանին և Բ. Պետրոսյանին՝ 20 տարվա ազատազրկման (ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1947 թ. մայիսի 26–ին վերացրել էր մահապատիժը):

1948–1949 թթ. ծերբակալվեցին հայկական ազգային լեզենում ծառայած մոտ 50 մարդ, նրանցից երեքը, որոնք փախել էին լեզենից, մտել էին պարտիզանական ջոկատ և արժանացել ֆրանսիական շքանշանների՝ Հայկաց Վարդանյան, Ռուբեն Մանուկյան, Պարգև Մալխասյան, դատապարտվեցին 25 տարվա ազատազրկման (Ա. Վ., էջ 159):

1947–1948 թթ. մկսեցին տուն վերադառնալ 1937–ին 10 տարով դատապարտվածները: Սակայն ԽՍՀՄ պետանվտանգության նախարարության առընթեր Հատուկ խորհրդակցության վճիռներով նրանք կրկին դատապարտվեցին: Նրանց մեջ էին Գուրգեն Մահարին, Վահրամ Ալազանը, Վաղարշակ Նորենցը, Կարո Ղազարյանը, Արտ Եղիազարյանը, Աղոյ Աղոյանը (Ա. Վ., էջ 160):

Պատերազմի ընթացքում Սիրիո և Միջին Ասիա աքսորվեցին Պուլիմիեի գերմանացիները, իսկ 1943–1944 թթ. գերմանական զավթիչների հետ համագործակցելու մեղադրանքով արտաքսվեցին ԽՍՀՄ վեց այլ ժողովուրդներ՝ Ղրիմի թաթարները, չեչենները, ինգուչները, կարաչայները, բալկարները: 1945–1950 թթ. Արևմտյան Ուկրաինայից և Մերձբաթիկայից արտաքսվեցին հարյուր հազարավոր բնակչիներ:

1948 թ. հունիսի 2–ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունեց գաղտնի հրամանագիր, ըստ որի՝ Երկրի ներակոր շր-

յանելու պիտի աքսորվեին կոլտնտեսային այն գյուղացիների, որոնք խուսափել էին կոլտնտեսություններում աշխատելուց և հակահամարակալական, պյուտաքույթ կյանք էին վարել: Դրա նախաձեռնությունը պատկանում էր Ուկրաինայի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խորուչչովին: Հաջորդ օրը՝ 1948 թ. հունիսի 3–ին, ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդը կայացրեց «Գյուղատնտեսական աշխատանքից խուսափող և հակահամարակական, պարագիտային կյանք վարող նարդելանց հեռավոր շրջաններ աքսորելու մասին» որոշումը:

1948 թ. հունիսի 10–ին Համկ(թ)Կ Կենտկոմի բյուրոն քննարկեց այդ որոշումները և նշակեց դրանք իրագործելու միջոցառումների պլան: 1948 թ. Հայաստանում հեռավոր շրջաններ աքսորվածների թիվը կազմեց շուրջ 1000 մարդ (Ա. Վ., էջ 160–164):

5. 1949 թվականի զանգվածային աքսորություն

1949 թ. հունվարին ԽՍՀՄ պետանվտանգության նախարարության հանձնարարությամբ Անդրկովկասի հանրապետություններում և Սև ծովի առափնյա շրջաններում խստ գաղտնի պայմաններում մկսում են կազմել նախկին դաշնակցականների, հայ լեզենականների ու նրանց ընտանիքի անդամների ցուցակներ՝ նրանց Երկրի հեռավոր շրջաններ աքսորելու նպատակով:

1949 թ. մայիսի 28–ին ԽՍՀՄ պետանվտանգության նախարարությունն ընդունեց հրահանգ, իսկ մայիսի 29–ին Ի. Ստալինը ստորագրեց ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի թիվ 2214–856 խստ գաղտնի որոշումը՝ «Վրացական, Հայկական և Աղբեղջանական ԽՍՀ–ներից, ինչպես նաև Սև ծովի առափնյա տարածքներից արտաքսվողների տեղափոխության, վերաբնակեցման և աշխատանքի տեղավորման մասին» (Ա. Վ., էջ 164):

Նախատեսվում էր նաև հիշյալ շրջաններում բնակվող թուրքերի և հույների վերաբնակեցում: Թուրքերի համար վերաբնակեցման վայր էր ընտրված Տոմսկի մարզը, հույների համար՝ Ղազախական ԽՍՀ Զամբոլի մարզը, հայերի համար՝ Ալբայի Երկրամասը:

Հայ ազգաբնակչության զանգվածային աքսորն իրականացնելու համար Երևան եկան ԽՍՀՄ պետանվտանգության նախարարության մի շարք քարձրաստիճան ղեկավարներ՝ 2–րդ վարչության պետու տեղակալ, գեներալ–լեյտենանտ Յու. Եղունովի գլխավորությամբ:

1949 թ. հունիսի 11–ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմում տեղի ունեցավ խիստ գաղտնի խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին քաղկոմների, շոշկոնների առաջին քարտուղարներ, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ՊԱՆ-ի պատասխանատու աշխատողներ, Մոսկվայից ժամանած խումբը: Խորհրդակցությունը չեղ արձանագրվում:

Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանը ներկաներին հայտնեց հանրապետության «անբարեհուս տարրերին» խորհրդային կառավարության որոշմամբ Ալբայի Երկրամաս աքսորելու մասին: Կազմված ցուցակների մասին հաղորդում արեց հանրապետության պետանկուտանքության նախարար Ս. Կորիսմազյանը: Նա նշեց նաև գործողության ժամկետները, տրանսպորտի շարժման երթուղիները:

Հունիսի 12-ին կազմվեցին կուսակցական և խորհրդային այն ակտիվիստների ցուցակները, ովքեր պետք է մասնակցեին աքսորի գործողությանը: Հունիսի 13-ի երեկոյան նրանց համար քաղկոմներում և շրջկոմներում անցկացվեցին գաղտնի խորհրդակցություններ, որտեղ տրվեցին անհրաժեշտ հրահանգներ:

Պետանկուտանքության աշխատակիցները կցված ակտիվիստների հետ միասին արտաքսման գործողություններ պետք է իրականացնեին հունիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը:

Արտաքսման գործողությունը հանրապետությունում սկսվեց հունիսի 14-ի առավոտյան ժամը 4–ին և ավարտվեց 6–7-ին: Նախապատրաստվելու համար աքսորվողներին տրվում էր 1 ժամ ժամանակ:

Հունիսի 14-ի կեսօրին աքսորյալներին մեքենաներով հասցրին մոտակա Երկարուղային կայարանները, որտեղ նրանց սպասում էին բեռնատար գնացքակազմերը: Դրանք Ալբայի Երկրամաս հասան 17 օր հետո միայն:

Ըստ ՀՀ ՆԳՍ արխիվում պահպանված 2 935 արտաքսվածների գործերի՝ նրանց ընտանիքի անդամների հետ միասին աքսորվածների թիվը կազմում է 13 272 հոգի (Արմենակ Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 231):

Զանգվածային արտաքսումներ կատարվեցին խորհրդային Հայաստանի ամբողջ տարածքից: Երևանից աքսորվեց 461 ընտանիք, եղմիածնից՝ 182, Մարտունուց՝ 155, Աշտարակից՝ 152, Գորիսից՝ 148, Յոկտեմբերյանից՝ 126, Լենինականից՝ 117, Կիրովականից՝ 116, Ախուրյանից՝ 101, Ստեփանավանից՝ 97, Սիսիանից՝ 86, Արտաշատից՝ 85, Սիլոյանից (Եղեգնաձոր)՝ 84, Ազգաբեկովից՝ 79, Արթիկից՝ 77, Կոտայքից՝ 73 ընտանիք: 60 ընտանիք արտաքսվեց Հրազդանից, Ալավերդուց, Սպի-

տավկից, Կապանից, Կալինինոյից, 40–50 ընտանիք՝ Սևանից, Դիլիջանից, Վեդիից, Թալինից, Նոր Բայազետից (Գավառ), Իջևանից, 20–30 ընտանիք՝ Աղյանից, Ղուկասյանից, Վարդենիսից, Սեղրից, Շամշադինից, Կրասնոսելսկից, 19 ընտանիք՝ Նոյեմբերյանից, 13՝ Ամասիայից, 8՝ Սևափսից, 7՝ Անիից (Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1958 թթ., Երևան, 1999, էջ 231–232):

Որոշ թվով հայեր աքսորվեցին Կրաստանից, Աղրթեանից և Սև ծովի ծովափնյա շրջաններից, որոնց թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ չեն պահպանվել:

Աքսորվածների մեջ էին նաև որոշ թվով հայրենադարձ հայերի ընտանիքներ, որոնց թվաքանակը մեծ չէր: Ա. Վիրաբյանը իրավամբ ճիշտ չի համարում շրջանառվող այն մտայնությունը, թե իբր արտաքսվել են հազարավոր հայրենադարձներ (Ա. Վ., էջ 168):

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1950 թ. ապրիլի 6-ի հրամանագրով արտաքսված ժողովուրդների համար վերաբերակեցման ժամկետը համարվեց մշտական, առանց բնակության նախսկին վայրը վերադառնալու իրավունքի, իսկ ինքնակամ հեռանալու համար իրու պատիժ սահմանվեց 20 տարվա տաժանակիր աշխատանք:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1949 թ. օգոստոսի 24-ի հրամանագրով պետանկուտանգության նախարար Սերգեյ Կորիսմազյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի, իսկ նրա տեղակալներ Համբ. Յակոբյանը և Գեորգի Մովսեսովը՝ Հայունական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշաններով: Զանազան պարգևներ ստացան նաև ՊԱԿ-ի այլ աշխատակիցներ:

6. Հայոց եկեղեցին

Հայրենական պատերազմի տարիներին խորհրդային պետության վերաբերմունքը հայ եկեղեցու հանդեպ որոշ չափով բարելավվեց: 1943 թ. հոկտեմբերի 29-ին Համբ(բ)Կ Կենտկոմը բավարարեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի խնդրանքը և թույլատրեց ՀԽՍՀ ժողովմխորհին կից ստեղծել հայ լուսավորչական եկեղեցու խորհուրդը: 1944-ի հունվարից սկսեց հրատարակվել «Եջմիածին» ամսագիրը՝ Մայր Աթոռի պարբերականը:

1944 թ. հունիսի 1–ին ՀԿ(թ)Կ Կենտկոմի բյուրոն հաստատեց հայ Եկեղեցը գործերի խորհրդի կազմը՝ Սուրեն Յովհաննիսյան (Նախագահ), Կարո Ղաֆադարյան, Յաջայա Աճառյան:

1945 թ. ապրիլի 19–ին Ստալինը ընդունեց կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեցյանին և բավարարեց նրա բոլոր խնդրաւայրերը՝ անցկացնել Ազգային Եկեղեցական ժողով և ընտրել կաթողիկոս։ Վերաբացել է ջմիածնի հոգևոր ճեմարանը, վերադարձնել վանքերը, ստեղծել տպարան, «Էջմիածնում» տպագրել հայագիտական հոդվածագիր։

1946 թ. հունիսի 16–ին Ս. Էջմիածին հոգևոր ճեմարանի դահլիճում քաջակած Ազգային Եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցում էին պատգամավորներ ԽՄՌՍ և արտասահմանյան քեմերից, Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրեց Գևորգ Զ Չորեցյանին։

Ե.Շ պատերազմի նախօրյակին հանրապետությունում գործում էին ընդունելու 4 Եկեղեցի և 2 վանք, ապա 1945 թ. փետրվարին ՅիւՌ ժողովում ստորագրվեց 10 Եկեղեցի և 4 վանք։

1947 թ. ժողովում ստորագրվեց նախագահ Սահակ Կարապետյանի կարգադրությամբ վերաբացվեցին և 3 Եկեղեցի և արդեն 1948–ին գործում էին 22 Եկեղեցի ու վանք։

1948 թ. սկզբներին Գևորգ Զ կաթողիկոսը երկու նամակ ուղարկեց անձամբ՝ Ի. Ստալինին, որոնցից առաջինով խնդրում էր նրա համաձայնությունը՝ Ազգային ժողով հրավիրելու և Յայ Եկեղեցու սահմանադրությունը հաստատելու վերաբերյալ, իսկ երկրորդ նամակով խնդրում էր «Էջմիածին» հանդեսը և հոգևոր ճեմարանը փակվելու վտանգից փրկելու համար տրամադրել տարեկան 0,5 միլիոն ռուբլու օգնություն։ Սակայն կաթողիկոսի երկու նամակներն էլ մնացին անպատճախան։

1954 թ. մայիսի 9–ին Վախճանվեց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեցյանը՝ թշնամ արարողությունը կայացավ մայիսի 27–ին։

1955 թ. սեպտեմբերի 29–30–ին Էջմիածնում կայացավ Ազգային Եկեղեցական ժողովը, որը Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրեց Վագգեն Եպիսկոպոս Պալճյանին։ Յոկտեմբերի 2–ին Մայր տաճարում տեղի ունեցավ Կարո Ղաֆադարյան կազմակերպության համար կաթողիկոս Վագգեն Ա–ի օծումը։

1953 թ. Յայաստանում կար 23 գործող և 298 չգործող Եկեղեցի և աղոթատուն։ Ծիշտ է, Յայ առաքելական Եկեղեցին հնարավորություն ստացաւ գործունեություն ծավալել ինչպես Յայաստանում, այնպես էլ

արտերկրում, սակայն, այնուամենայնիվ, հակակրոնական քարոզը շարունակում էր ծավալվել (Ա. Վ., էջ 195):

Ամփոփելով քաղաքական բռնաճնշումների Ենթարկվածների վերաբերյալ տվյալները՝ Արմենակ Մանուկյանը նշում է, որ 1940–1953 թթ., ըստ ԴՀ ազգային անվտանգության արխիվի տվյալների, քաղաքական մեղադրանքներով Յայաստանում դատապարտվել է 8 222 մարդ։ Նույն արխիվի նյութերով 1949 թ. զանգվածային աքսորումների է Ենթարկվել 13 272 մարդ։ Այսինքն՝ նշված տարիներին Յայաստանում բռնաճնշումների է Ենթարկվել 21 494 մարդ։

Ըստ նույն հեղինակի՝ 1920–1953 թթ. Յայաստանում բռնաճնշումների է Ենթարկվել մոտ 42 000 մարդ (Արմենակ Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 239):

7. Յասարակական–քաղաքական կյանքը

1953 թ. մարտի 5–ին մահացավ խորհրդային պետության ղեկավար, ԽՄՌՍ նախարարների խորհրդի նախագահ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար հ. Վ. Ստոլինը։

1953 թ. հունիսի 26–ին ծերակալվեց Բերիան, որի նախին ԽՄԿԿ Կենտկոմի անդամներն իմացան հուլիսի 2–ին, իսկ երկրորդ՝ հուլիսի 10–ին։

1953 թ. հուլիսի 2–ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի պահանջմանը, որը քննարկեց «Բերիայի հանցագործ կուսակցական և հակապետական գործունեության մասին» հարցը։ Յաղորդումով հանդես եկավ Գ. Մալենկովը։

Պլենումում հուլիսի 4–ին ելույթ ունեցավ նաև ԴԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Յարությունյանը, որը Բերիային անվանեց կարիերիստ և պանտյուրիստ, հայտնեց, որ Անդրեկովկասի կուսակցական կազմակերպությունների պատմության մասին գրքի հեղինակը Բերիան չէ, որովհետև նա ընդհանրապես ոչ մի գիրք չի կարդացել։

Պլենումը տևեց յոթ օր։ Պլենումը Բերիային հանեց Կենտկոմի կազմից և հեռացրեց կուսակցությունից։ ԽՄՌՍ Գերագույն դատարանի վճռով նա գնդակահարվեց իբրև «ժողովրդի թշնամի»։

Հուլիսի 10–ին «Պրավդան» հրապարակեց իմֆորմացիոն հաղորդագրություն՝ Բերիային իբրև ժողովրդի թշնամի կուսակցությունից հեռացնելու մասին։

Կուսակցական կազմակերպություններ ուղարկվեց Կենտկոմի փակ նամակը, որը խորհրդային հասարակության կյանքում արմատական փոփոխությունների սկիզբը դրեց:

Կենտկոմի փակ նամակի քննարկմամբ Դայաստանում նույնպես սկսվեց ակտիվ քաղաքական գործընթաց, որը տարեվերջին հանգեցրեց հանրապետության դեկավարության փոփոխությանը:

Հուլիսի 15-ից Դայաստանի կուսակազմակերպություններում սկսվեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի փակ նամակի քննարկումները: Մասնավորապես գրողների միությունում, պետական համալսարանում, մշակույթի նախարարությունում Գր. Դարությունյանի անունը կապում են Բերիայի հետ: Գրողներ Յաշաչյանը, Շահումյանը, Վահագինը, Արմեն Մանուկյանը, Նազարյանը, Գր. Դարությունյանին մեղադրեցին մշակութային ու տնտեսական սխալ քաղաքականություն վարելու մեջ: Նա քննադատվում էր նաև հայերեն չխոսելու, կադրերին անձնական նվիրվածության սկզբունքով ընտրելու համար:

Գր. Դարությունյանին սուր քննադատության ենթարկեցին նաև Երևանի պետական համալսարանում, ԴԿԿ Սպանդարյանի շրջկոմի պլենում և այլուր:

Ի պատասխան այդ քննադատության, հուլիսի 17-ին հրավիրվեց ԴԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի նիստ, որտեղ Գր. Դարությունյանի հասցեին արված քննատադական ելույթները պիտակավորվեցին իբրև ազգայնական ու դատապարտվեցին: Դապշտապ ընդունված այդ որոշումը ուղարկվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ Ն. Խրուչչովին, որը և ճակատագրական եղավ Գր. Դարությունյանի համար:

Հուլիսի 21-ին տեղի ունեցավ Դայագետիրատի կուսակազմակերպության ժողովը, որտեղ Գր. Դարությունյանն ավելի սուր քննադատության ենթարկվեց:

Հուլիսի վերջին Երևան ժամանեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի հանձնաժողով՝ Զուրակի գլխավորությամբ, որն ուսումնասիրեց հուլիսի 17-ի բյուրոյի որոշումը և ներկայացրեց գեկուցագիր, որը հիմք դարձավ Գր. Դարությունյանին հետագայում աշխատանքից ազատելու համար:

Օգոստոսի 15-ից Դայաստանի սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններում սկսվում են հաշվետու-ընտրական ժողովներ: Սեպտեմբերի 12-15-ը տեղի ունեցած ԵՊՀ կուսակազմակերպության ժողովի որոշման մեջ նշվում է, որ ԴԿԿ Կենտկոմի դեկավարությունը, կտրված լինելով կուսակցական լայն զանգվածներից, չի կարող դեկավա-

րությունը (Ա. Վ., էջ 205):

ԴԿԿ Կենտկոմի և Գր. Դարությունյանի գործունեության սուր քննադատությամբ հանդես եկան նաև Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում, սինթետիկ կառուզուկի գործարանում, Լենինականի նրկաթուղային դեպոյում, Մարտունու շրջանային կուսակցական կոնֆերանսում և այլուր:

Նամակով Ն. Խրուչչովին է դիմում ԴԿԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Դ. Մարտիրոսյանը, որը ներկա էր եղել համալսարանի ժողովին և ծախողվել: Այժմ նա հայտնում է Ն. Խրուչչովին, որ ԴԿԿ Կենտկոմի բյուրոն դուրս է եկել նորմալ հունից և հայտնվել իրադարձությունների ետևում: Նա խնդրում էր արագացնել առկա իրավիճակի քննարկումը:

Գր. Դարությունյանի դեմ հանդես են գալիս նրա երեկվա գինակիցներ՝ Կենտկոմի քարտուղար Բերսարե Գրիգորյանը, Գև նախագահության նախագահ Մացակ Պապյանը և ուրիշներ: ԴԿԿ Կենտկոմի դեկավարության մեջ ծևակորվում է գաղտնի ընդունություն՝ Շմավոն Առուշանյան, Սուրեն Թովմասյան, Յակով Զարոբյան, Շովի Բաղդասարյան, Նունիկ Թուխիկյան, Ա. Բունիաթյան, որի նպատակն էր պաշտօնանել անել Գր. Դարությունյանին:

Նոյնական է ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ արձակուրդ ստանալու խնդրանքով, սակայն պատասխան չի ստանում:

Նոյեմբերի 14-ին ԴԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի անդամները կանչվում են Մոսկվա, որտեղ ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարության նիստում Ն. Խրուչչովի նախագահությամբ քննարկվում է Դայաստանի կուսակցական կազմակերպություններում տիրող դրությունը:

Չուրակի ելույթից հետո Գր. Դարությունյանի դեմ ելույթ ունեցան Դր. Մարգարյանը, Յա. Զարոբյանը, Ս. Թովմասյանը: Գր. Դարությունյանը փորձեց պաշտպանվել, սակայն Ն. Խրուչչովը, իիշեցնելով 1937 թ. սեպտեմբերյան պլենումի մասին, նրան անվանեց Բերիայի դրածությունը: Եզրակացություն արվեց, որ Գր. Դարությունյանը չի կարող մնալ իր պաշտոնում: Յա. Զարոբյանը տվեց Ս. Թովմասյանի թեկնածությունը, Ս. Պապյանը՝ Դ. Բաղդամյանի կամ Ի. Թևոսյանի: Ն. Խրուչչովը վերջին առաջարկին դեմ արտահայտվեց:

1953 թ. նոյեմբերի 28-ին իր աշխատանքն սկսեց ԴԿԿ Կենտկոմի պլենումը, որին մասնակցում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Պ. Պոս-

պելովը: Զեկուցումով հանդես եկավ Կենտկոմի քարտուղար Բերսարե Գրիգորյանը, որը թվարկեց Գր. Հարությունյանի թույլ տված սխալները:

Իր ելույթում Գր. Հարությունյանը չընդունեց իր հասցեին արված մեղադրանքները՝ բացառությամբ մի քանիսի, համաձայնեց, որ ինքն այլևս չի կարող մնալ առաջին քարտուղարի պաշտոնում:

Այսուհետև սկսվում են ելույթները: Բոլորը Գր. Հարությունյանին մեղադրում էին, ինչպես Ա. Վիրաբյանն է գրում՝ ամեն ինչում և ամեն ինչի համար: Եվ դա ասում էին նաև մարդիկ, որոնք մի քանի ամիս առաջ պաշտպանում էին նրան:

Նոյեմբերյան պյենումի մասին իր հիշողություններում ահա թե ինչ է գրում նրա մասնակից, կուսակցական և խորհրդային հմագույն աշխատող Ստեփան Վարդանյանը. «1953 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ Հայկոմկուսի Կենտկոմի ընդլայնված պյենումը...»

Նիստը, ի խախտումն կանոնադրության պահանջների, բացեց Կենտկոմի վարչական մարմինների բաժնի վարիչ Սուրեն Թովմասյանը:

Զայնը տրվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար, ակադեմիկոս Պոսպելովին, որն իր հակիրծ խոսքում Հարությունյանին բնութագրելով որպես L. Բերիայի դրածո, նիստի մասնակիցներին ներկայացրեց քաղբյուրոյի որոշումը՝ նրան զբաղեցրած պաշտոնից ազատելու մասին:

Սկսվեց ամենածղինը: Մեկը մյուսի ետևից ելույթներ ունեցան մարդիկ, որոնք մինչև այդ պատրաստ էին երդվել Գրիգոր Հարությունյանի անունով: Բոլորը նրա դեմ: Չգտնվեց մեկը, որ համարձակվեր բարի խոսք ասել հանրապետության երկար տարիների դեկավարի մասին: Թերևս բացառություն էր նախարարների խորհրդի արդեն պաշտոնագուրկ նախագահ Սահակ Կարապետյանի ելույթը:

Նստած էր Վերջին շարքերում: Երբ նրան ճայն տվեցին և նա նոտենում էր ամբիոնին, դահլիճը աղմկեց՝ վիրավորական ռեպիկներ, թունախառն բացականչություններ:

Մի քանի րոպեից դահլիճը լռեց: Այդեւս փորձառու հեծյալն է սանձում անհնազանդ նժույգի խօռվքը: Յունտորական արվեստին քաջածանոթ, անուրանալի խելքով օժտված այդ մարդը կարողացավ իրեն ենթարկել ամրոխավարությամբ ախտահարված դահլիճը: Ելույթի իմաստը հետևյալն էր.

Հարկավոր չէ նեղավորներ փնտրել այնտեղ, որտեղ տրամաբանությունը անելիք չունի: Փոխվել են ժամանակները, պիտի փոխվեն նաև ժամանակավեպ դեկավարները: Կարևոր այն է, թե ով ինչ

հիսուություններ է անելու ստեղծված իրավիճակից, որքանով Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունը կկարողանա վերադասավորիկ իր ուժերը նոր պայմաններում առավել արդյունավետ գործունեության համար:

Ինքնարդարացման ոչ մի փորձ: Սեփական արժանապատվորան գիտակցումից սերված տղամարդկային արիություն:

Լուրջունը չխախտվեց այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա չէր գրադարձրել իր տեղը վերջին շարքերում» (Ստեփան Վարդանյան, Գրիգոր Հարությունյանից մինչև Կարեն Ղեմիրյան: Իշխանության միջանցքներում. Դուշակություն, Երևան, 2003, էջ 19–20):

Պյենումի վերջութ ելույթ է ունենում Պոսպելովը, որը հայտնում է, թե Գր. Հարությունյանը Մոսկվայում հակառակուսակցական հարձակում է գործել ԽՄԿԿ Կենտկոմի վրա՝ ասելով, թե իբր ամբողջ կուսակցությունը ժամանակին չի կարողացել ճանաչել Բերիային, հետևաբար ինչ գործ ունի այդտեղ ինքը, որը նույնպես չի կարողացել ճանաչել նրան: Այլ պատճառով ԽՄԿԿ Կենտկոմը անվստահություն է հայտնել Գր. Հարությունյանին:

1953 թ. նոյեմբերի 30–ին ՀԿԿ Կենտկոմի պյենումը որոշում է ընդունում Գր. Հարությունյանին ազատել ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից և հանել Կենտկոմի կազմից՝ որպես քաղաքական վստահություն չվայելողի (Ա. Վ., էջ 209):

Պյենումը որոշում է ընդունում աշխատանքից ազատել նաև նրկորոր քարտուղար Յանոս Մարտիրոսյանին, և երրորդ քարտուղար Բերսարե Գրիգորյանին: Վերջինին մասին ԽՄԿԿ Կենտկոմը ցուցում չլի տվել:

Կենտկոմի պյենումը Կենտկոմի նոր քարտուղարներ է ընտրում Սուրեն Թովմասյանին՝ առաջին քարտուղար, Հրաչյա Մարգարյանին և Յակով Զարոբյանին:

1954 թ. հունվարի 7–ին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Թովմասյանի՝ և Խորւշչովին գրած նամակի հիման վրա, որով առաջարկվում էր ՀԽՄՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մացակ Պապյանին և նախարարների խորհրդի նախագահ Անտոն Քոչինյանին ազատել գրադարձրած պաշտոններից, առաջինի նկատմամբ առաջարկը բավարարվում է, իսկ երկրորդը թողնվում էր տեղում:

1954 թ. փետրվարի 14–ին բացվեց ՀԿԿ 17–րդ համագումարը, որտեղ Կենտկոմի հաշվետվությամբ հանդես եկավ Սուրեն Թովմասյանը:

Համագումարը նշեց, որ ՀԿԿ Կենտկոմի նախկին ղեկավարությունը թույլ է պայքարել բուրժուական գաղափարախոսության, մասնավորապես բուրժուական նացիոնալիզմի ռեցիդիվների դեմ, անրավարարություն է դարձվել ինտերնացիոնալիզմի և խորհրդային հայրենասիրության պրոպագանդային:

Նշվեց նաև, որ ՀԽՍԴ նախարարների խորհրդի նախկին ղեկավարությունը լուրջ սխալներ է թույլ տվել արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ղեկավարման հարցերում: Արդյունաբերության էներգատար ճյուղերի զարգացումը տեղի է ունեցել առանց անհրաժեշտ չափով հաշվի առնելու հանրապետության էներգետիկ հնարավորությունները, Սևանա լճի ջրերն օգտագործվել են ոչ ռացիոնալ կերպով, որի հետևանքով տեղի է ունեցել ջրի հսկայական կորուստ, սխալ տեղաբաշխումներ են կատարվել արդյունաբերական նոր ծեռնարկությունների շինարարության գործում, ծգձգվել է նի շառք հանքային հանածնների արդյունաբերական յուրացումը և այլն:

Գյուղատնտեսության բնագավառում քողարկվել են գյուրեյուն ունեցող լուրջ թերությունները, թույլ են տրվել աշքակապություն և հավելագրումներ: Առաջ է քաշվել հանրապետությունը սեփական հացով ապահովելու սխալ հայեցակետը, և նախատեսվել է հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները 1951–1957 թթ. ավելացնել 180 հազար հեկտարով՝ ի հաշիվ արոտավայրերի և խոտհարքների, որի հետևանքով սահմանափակվել է անասնապահությունը: Սխալ կերպով պլանավորել է 1 հեկտարից ստանալ մինչև 25 ցենտներ ցորեն, եթե 1950 թ. այն կազմել է 6 ցենտներ: Այդ ամենի հետևանքով հանրապետության գյուղատնտեսությունը զգալի վնասներ է կրել:

Համագումարում արձարձվեց նաև գիտության և մշակույթի բնագավառում թույլ տրված սխալների հարցը: Գլ. նախագահ Վիկտոր Համբարձումյանն իր ելույթում նշեց, որ կենսաբանական գիտությունների շուրջ ծավալված բանավեճի հետևանքով տեղի ունեցած հալածանքները, խոշոր կենսաբան Ս. Թումանյանը մահացավ, Ա. Թախսաջյանը հեռացավ հանրապետությունից, իսկ մեղադրանքների հեղինակ Բաբաջանյան՝ գյուղատնտեսությանն օգնելու խոստումներից ոչինչ չստացվեց:

Սուր ելույթ ունեցավ արձակագիր Հրաչյա Քոչարը: Նա առաջարկեց փականքներից ազատել Ռաֆֆու, Չարենցի ստեղծագործությունները:

Համագումարում խոսվեց նաև 1936–1937 թթ. զանգվածային բռնությունների ու 1949 թ. Ալբայի երկրամաս աքսորվածների գործերի վկանացման, մեղավորներին պատժելու մասին, բայց դեռևս որոշում յլլինդունվեց:

1954 թ. մարտի 11–ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների նախօրյակին, Երևան եկավ և ընտրողների առջև ելույթ ունեցավ Ա. Միկոյանը: Նա հայտարարեց, որ անհրաժեշտ է հրատարակել Ռաֆֆու, Ո. Պատկանյանի, Ե. Չարենցի երկերը:

1954 թ. ապրիլի 13–ին ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն ԽՄԿԿ շարքերից հետացնում է պետանկտանգության նախկին նախարար Սերգեյ Կորիսովյանին, աշխատանքից ազատվում են նրա տեղակալ Դ. Ղարոյանը, պետանկտանգության աշխատակից Գ. Մուրադյանը: Նրանց դեմ հայուցվում է քրեական գործ:

Կենտկոմի քարտուղար Ս. Թովմայանի միջնորդությամբ սկսվում է նաև 1949 թ. անհիմն կերպով աքսորվածների գործերի վերանայումը:

Քաժին հինգերորդ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1956-1970 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Անհատի պաշտամունքի դատապարտումը

1956 թվականի փետրվարի 14-ին Կրեմլի մեջ դահլիճում բացվեց ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարը, որը հրավիրվել էր ժամկետից ութ ամիս շուտ. այն նպատակ ուներ ամփոփել Ստալինի մահից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունները և որոշել երկրի զարգացման հետագա ուղիները:

Դամագումարն ընդգծեց, որ սոցիալիզմը դուրս է եկել մեկ երկրի շոշանակներից և դարձել համաշխարհային համակարգ, որն ընդգրկում է երկրագնդի տարածքի 26, բնակչության 35 և արդյունաբերության արտադրանքի 38 տոկոսը:

Դամագումարն առաջ քաշեց տարբեր երկրների՝ սոցիալիզմին անցնելու ծննդի բազմազանության և սոցիալիստական հեղափոխության խաղաղ զարգացման հնարավորության դրույթը, շեշտեց, որ այդ հնարավորություններն ընդլայնվել են:

Դամագումարի աշխատանքներում կարևոր տեղ գրավեց անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների հաղթահարման հարցը: Փետրվարի 25-ի առավոտյան փակ նիստում Ն. Ս. Խրուչչովը համդես եկավ «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին» գեկուցումով: Զեկուցողը ցույց տվեց անհատի պաշտամունքի սկզբավորումը, զարգացումը և հետևանքները քան տարիների ընթացքում:

Նշվեց, որ անհատի պաշտամունքը սկիզբ է առել պատմական բարդ և յուրահատուկ պայմաններում, երբ ԽՄՀՍ-ը գտնվում էր կապիտալիստական շրջափակման մեջ, իսկ մյուս կողմից առկա էր ներքին թշնամին՝ տրոցկիստները, աջ օպորտունիստները, բուրժուական նացի-

ոնալիստները: Նման դժվարին պայմաններում պահանջվում էր երկարականացնելու և դեկապարման կենտրոնացում:

Ն. Խրուչչովը նշեց նաև, որ Ի. Վ. Ստալինը, որպես տեսարան և խոշոր կազմակերպիչ, մեծ ծառայություն է մատուցել սոցիալիզմի հաղթանակի գործում: Որպես ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար՝ նա ձեռք բերեց մեծ հեղինակություն և ժողովրդականություն: Սակայն խորհրդային ժողովրդի պատմական հաղթանակները սխալ կերպով վերագրվեցին Ի. Վ. Ստալինի անձնական արժանիքներին, որոնք և գլխապույտի հասցրին վերջինիս:

Իրեն անսխալական համարելով՝ Ի. Ստալինը սկսեց արհամարել կոլեկտիվ դեկապարման լենինյան սկզբունքը: Նման պայմաններում աստիճանաբար ձեռավորվեց ու զարգացավ Ի. Վ. Ստալինի անձի պաշտամունքը: Նա թույլ տվեց բազմաթիվ կամայականություններ, ընդուած մինչև պետության շատ դեկապարմերի, ռազմական գործիչների, գիտության և մշակույթի աչքի ընկնող ներկայացուցիչների զանգվածային ձերբակալությունները:

Ն. Խրուչչովը պատմեց գտումների և հետաքննության ապօրինի մերուների մասին, որոնց օգնությամբ հազարավոր մարդկանցից կորզվել են անհավատական «խոստովանություններ»:

Բացահայտելով Ստալինի անձի շուրջ ստեղծված առասպելը՝ գեկուցողը պսակագերծ արեց նրան նաև իրեն գորավարի, որը պատասխանատու է 1941–1942 թթ. սարսափելի պարտությունների համար:

Ստալինը մեղադրվեց նաև կովկասյան ժողովուրդների աքսորի, մի շարք կեղծ դատական գործերի հարուցման համար:

Ա. Վիրաբյանի իրավացի գնահատմամբ՝ Ն. Խրուչչովի գեկուցումը ստպինիզմի դատապարտման հարցում կառուցված էր ընտրովի սկզբունքով, մակերեսային էր և չբացահայտեց կոլեկտիվացման, ինդուստրացման գործընթացներում թույլ տրված սխալներն ու ծայրահեղությունները, հանցագործությունների շարքից բացառեց 1932–1933 թթ. սովորական սովորությունը (Ա. Վ., էջ 221):

Զեկուցման ավարտից հետո որոշվեց՝ մտքերի փոխանակություն չժամանել: Նիստի նախագահող, ԽՄՀՍ նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Բուլգանինի առաջարկով համագումարն ընդունեց «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին» որոշումը, որը հրապարակվեց մամուլում: Որոշվեց նաև գեկուցման տեքստը ու-

դարկել կուսակցական կազմակերպություններ՝ առանց մամուլում հրապարակելու:

1956 թ. մարտին ամբողջ Երկրում սկսեցին քննարկել 20-րդ համագումարի որոշումները: Կուսակցակերպություններում սկսվեցին Ն. Խորոշովի գեկուցման ընթերցումները:

Մարտի 7-ին ԴԿԿ Կենտկոմի բյուրոն որոշում կայացրեց կուսակցակերպություններում դրոնփակ ժողովներ անցկացնելու մասին:

Հանրապետության կուսակցական ակտիվի ժողովում Կենտկոմի քարտուղար Ս. Թովմասյանը ներկայացրեց համագումարի արդյունքները: Նա նշեց նաև, որ ժողովորդի թշնամի Բերիան մտադրվել էր ոչնչացնել Հայաստանի կոմկուսի կադրերին:

Մի քանի օր անց տեղի ունեցավ Երևանի Կիրովյան շրջանի կուսակտիվի ժողովը, որտեղ առաջ քաշվեցին ավելի սուր հարցադրումներ: Ժողովին մասնակցում էին ԴԻՍ ԳԱ ինստիտուտների և բուհերի քաջամարթիվ աշխատողներ:

Ժողովում ակադեմիկոս Աշոտ Դովիդյանը փորձեց բացատրել, որ հարցը ոչ թե Ստալինի անձի, այլ նրա ստեղծած համակարգի մեջ է:

Ելույթներ ունեցան նաև իին կոմունիստներ Արմեն Անանյանը, Մամբրէ Գարագաշը, ԵՊԴ դասախոս Ռաֆիկ Սովսիյանը, ԴԱՄԽ-ի աշխատակից Դայրիկ Մուրադյանը: Նրանք խոսեցին Ստալինին պատահանատվության ենթարկելու, հանրապետության նոր դեկավարության իին մեթոդներով աշխատելու և այլ հրատապ հարցերի մասին:

Ապրիլի 4–9-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի գրողների միության կուսակցակերպության ժողովը:

Գրողներ Բարիկ Դովետիյանը, Նաիրի Զարյանը, Շուշյա Քոչարը, գրականագետ Սևակ Արզումանյանը քարձրացրեցին Դայոց Սեծ Եղեռնի, հայոց լեզվի, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Զավախքը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու, ԽՄԿԿ ԿԿ նախագահության անդամների պատասխանատվության, գյուղացիության ծանր վիճակի, սփյուռքահայության վիճակի և այլ հրատապ հարցեր: Ն. Զարյանը և Յ. Քոչարը միաժամանակ մեղանչեցին 1937–1938 թթ. Ակսել Բակունցի և այլ գրողների դեմ իրենց գրած հոդվածների համար:

Պետհանալսարանի կուսակցական ժողովում դասախոսներ Աշոտ Բարախանյանը, Ռաֆիկ Մովսիսյանը, Պողոս Պողոսյանը, Մարտիրոս Կյուրեղյանը, Ռաֆիկ Դարությունյանը առաջ քաշեցին մամուլի

ազատության, Թուրքիային անցած հայկական տարածքների, Խրուշչովի գեկուցման հակասությունների հարցերը:

Ներքին գործերի նախարարության կուսակցական ժողովում Արտեմ Կարապետյանը հայտարարեց, որ Խրուշչովը, Մալենկովը, Բոլգանինը, Վորոշիլովը, Մոլոտովը և մյուս դեկավարները նպաստել են անհատի պաշտամունքի ստեղծմանն ու ամրապնդմանը, Երկար տարիներ գովերգել են Ստալինին, վախեցել են, թույլ են տվել մորթապաշտություն, փոքրոգություն, ուստի նրանք բոլորը պետք է պատասխանատվություն կրեն:

Դամանման հարցեր շոշափվեցին նաև գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի, Երևանի պետական կոնսերվատորիայի, Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական, բժշկական ինստիտուտների, 16-րդ դպրոցի, Պետիրատի, Լենինականի մանկավարժական ինստիտուտի և այլ կուսակցական կազմակերպություններում (Ա. Վ., էջ 224):

Ծուտով, սակայն, նկատի առնելով լայն թափ ստացած քննադատությունը, որոշում ընդունվեց Ն. Խրուշչովի գեկուցման քննարկումները դադարեցնելու մասին: Որոշման մեջ նշվում էր, որ առաջին «նեխած տարրեր» փորձում են քննադատությունն օգտագործել ամեն կարգի գրպարտիչ հերյուրանքների և հակակուսակցական պնդումների համար, կասկածի տակ դնել կուսակցության քաղաքականության ճշմարտացիությունը:

Այդ որոշման հիման վրա ԴԿԿ Կենտկոմի բյուրոն քննարկեց «Երևանի պետական համալսարանի կուսակցական ժողովում հակակուսակցական ելույթների մասին» հարցը: Ընդունված որոշմամբ՝ անսկզբունքայնության և լիբերալիզմի մեղադրանքով աշխատանքից ազատվեց համալսարանի կուսկոմիտեի քարտուղարը, հանձնարարվեց քննարկել հակակուսակցական հարձակումներ թույլ տված երեք դասախոսների հարցը:

Ապրիլի 20-ին ԴԿԿ Կենտկոմը վերստին անդրադարձ 20-րդ համագումարի որոշումների քննարկման արդյունքներին և նշեց, որ գրողների միության, պետհամալսարանի, Պետիրատի, Լենինականի մանկավարժական ինստիտուտի, Կիրովյան շրջանի կուսակտիվի ժողովներն անցել են ցածր մակարդակով: Ժողովներում սուր քննադատության էին ենթարկվել նոր դեկավարներ Սուրեն Թովմասյանը և Շմավոն Առուշանյանը՝ 1938–1939 թթ. բռնություններին մասնակից լինելու,

գորիսցի-սխիանցի սկզբունքով կաղութեր ընտրելու, քննադատությունը ճնշելու համար: Կենտկոմի բյուրոն գտավ, որ նրանց հասցեին մեղադրանքները մտացածին են և գրպարտչական: Ա. Բաբախանյանը և Հ. Վարդանյանը հեռացվեցին կուսակցությունից, իսկ Ռ. Մովսիսյանը ստացավ խիստ նկատողություն:

Կուսակցությունից հեռացվեցին նաև Բաղիշ Դովսեփյանը, Սևակ Արզումանյանը, Պողոս Պողոսյանը, Արտեմ Կարապետյանը, նկատողություն ստացան Սուրեն Շեպչյանը, Նիկոլայ Շահնազարյանը, Սուրեն Այվազյանը, Ռաֆիկ Ջարությունյանը և ուրիշներ (Ա. Վ., էջ 226): Նման մերժմերով լուցվեց ազատ միտք արտահայտելու առաջին փորձը:

ԽՄԿ 20-րդ համագումարի օրերին ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Սուրեն Թովմասյանը ԽՄԿԿ Կենտկոմում ներկայացրեց 1949 թ. Ալբայ աքսորվածներին արդարացնելու առաջարկություն: ԽՄԴՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ նման գործերի վերանայման համար ստեղծվեցին համբաւետական հանձնաժողովներ: Դայաստանում հանձնաժողովը գլխավորում էր Յակով Զարոբյանը:

ԽՄԿԿ Կենտկոմն արդարացրեց և կուսակցության մեջ հետմահու վերականգնեց Արասի Խանջյանին և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին, իսկ ՀԿԿ Կենտկոմը՝ Շակոր Աբոյանին, Լևոն Արիսյանին, Աբրահամ Գոլյանին, Ռուբեն Դաշտոյյանին, Արամայիս Երզնկյանին, Ներսիկ Ստեփանյանին, Դրաստանատ Տեր-Սիմոնյանին, Պետիկ Սիմոնյանին, Ալեքսանդր Շահութարյանին և շատ ուրիշների: Սակայն այդ աշխատանքը մինչև վերջ չհասցվեց (Ա. Վ., էջ 228):

1956 թ. ամռանը և աշնանը Եթեաստանում և Հունգարիայում տեղի ունեցան հակախորհրդային ելույթներ, որոնք ճնշվեցին գենքի ուժով: Դրանց հետևանքով Ն. Խրուչչովի դիրքերը թուլացան: Նրա դեմ կազմակերպվեց դավադրություն, որը խիստ գաղտնի պայմաններում գլխավորում էին Վ. Մոլոտովը և Գ. Մալենկովը:

1957 թ. հունիսի 18-ին դավադրիները հրավիրեցին Կենտկոմի նախագահության արտահերթ նիստ, որն ընթանում էր ուժեղ պաշտպանության տակ վերցված կրեմլում, տևեց չորս օր և ընդհատվում էր միայն գիշերները: Նախագահության որոշմամբ Ն. Խրուչչովը ազատվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից: Նախագահությունը գրավեց Բոլգանինը: Խրուչչովը մեղադրվում էր վոլումտարիզմի, անձի պաշտամունքի մերկացման ուղղությամբ ծեռնարկած անմիտ գործողությունների մեջ:

362

Սակայն Ն. Խրուչչովը վճռականորեն հերքեց բոլոր մեղադրանքները, և նրան պաշտպանեցին նախագահության անդամներ Միկոյանը, Սուլյովը, Կիրիչեկոն: Խրուչչովին պաշտպանեցին նաև նախագահության անդամության թեկնածուներ Բրեժնևը, Ժոկովը, Մուլիստիդինովը, Շվեռնիկը, Ֆուրցևան, որոնք, սակայն, ունեին խորհրդակցական ծայրի իրավունք: Շեպիլովը սկզբում պաշտպանում էր Խրուչչովին, բայց հետո անցավ հակառակորդի կողմէ:

Ն. Խրուչչովը հրաժարվել ընդունված որոշմանը: Նա հայտարարեց, որ միայն Կենտկոմի պլենում կարող է իրեն ազատել պաշտոնից, որը և իրեն ընտրել է առաջին քարտուղար:

1957 թ. հունիսի 22–19–ը տեղի ունեցած ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենում Խրուչչովը հանդես եկավ կուսակցությունում տիրող դրության վերաբերյալ զեկուցումով: Դակառակ տեսակետը ներկայացրեց Մոլոտովը: Սակայն բոլոր ելույթ ունեցողները պաշտպանեցին Խրուչչովին:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում Մալենկովը, Վորոշիլովը, Բուլգանինը, Սաբուրովը և Պերվուսինը հանդես եկան զգանան ելույթներով: Անդրդվելի մնաց միայն Մոլոտովը: Ընդունվեց բանաձև, որը դատապարտում էր նրանց վարչագիծը:

Պլենումից հետո Ն. Խրուչչովը իր ծեռքում կենտրոնացրեց ողջ կուսակցական և պետական իշխանությունը: 1958–ին դառնալով նաև ԽՄԴՄ նախարարների խորհրդի նախագահ:

2. Արդյունաբերությունը և շինարարությունը

ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարից հետո ՀԽՄԴ–ում աշխատանքներ ծավալվեցին 6–րդ հնգամյա պլանի (1956–1960 թթ.) իրականացման ուղղությամբ: Կարևոր նշանակություն ունեցավ ռացիոնալիզատորական շարժումը: Դանրապետության արտադրական ծեռնարկություններում ստեղծվեցին գյուտարարների և ռացիոնալիզատորների կազմկոմիտեներ:

Վեցերորդ հնգամյակի տարիներին հանրապետությունում զարգացավ առանձնապես պղնձի, այլումինի, մոլիբդենի արտադրությունը, քիմիական արդյունաբերությունը:

Դատկապես թափ ստացավ Էլեկտրատեխնիկական, հաստոցաշնական և շինանյութերի արդյունաբերությունը:

Մեծ չափով ընդարձակվեց հանրապետության էներգետիկ քաղաք: Հնգամյակի առաջին երկու տարում կառուցվեց և շահագործման համանվեց երեսուն արդյունաբերական ծեռնարկություն: Այդ տարիներին Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացումն ընթացավ հատկապես ծգրիտ մեքենաշինության ստեղծման և ընդլայնման ուղղությամբ: 1955 թ. համեմատությամբ՝ 1957 թվականին մեքենաշինության արտադրանքը աճեց ավելի քան 40 տոկոսով, իսկ գործիքաշինությունը՝ 5 անգամ: Հայաստանը դարձավ ԽՍՀՄ զարգացած արդյունաբերական ու մշակութային հանրապետություններից մեկը: 1958 թվականին ԽԽՍՀ-ում բանվորների և ծառայողների թիվը կազմում էր 361 հազար մարդ: Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքը լայն ճանաչում գտավ ոչ միայն ԽԽՍՀ-ում, այլև նրա սահմաններից դուրս: 1958 թվականին Հայաստանի արդյունաբերական արտադրանքի 104 տեսակներ արտահանվում էին արտասահմանյան 32 երկրներ, այդ թվում՝ Արաբական Միացյալ Հանրապետություն, Հունաստան, Լիբանան, Բիրմա, Սուդան, Թուրքիա, Արգենտինա, Մեքսիկա, Հնդկաստան, Չինաստան, Կորեա, Վիետնամ, Ինդոնեզիա, Իրան, Ֆինլանդիա, Հարավսլավիա, Լեհաստան, Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն և այլուր: Արտահանվում էին իհմնականում մեքենաշինական, հաստոցաշինական և էլեկտրատեխնիկական սարքեր: Արտասահմանյան երկրներում բարձր էին գնահատվում Խորհրդային Հայաստանում արտադրված գեներատորները, տրանսֆորմատորները, մետաղահատ հաստոցները և այլ արտադրատեսակներ: Բազմաթիվ երկրներում լայնորեն հայտնի էր Երևանի էլեկտրամեքենաշինական, գործիքաշինական, Լենինականի, Չարեմցավանի և բազմաթիվ այլ գործարանների արտադրանքը: Մի շաբաթ երկրների պատվերով Հայաստանում արտադրվում էր սինթետիկ կաուչուկ, պլաստմասսաներ, յուղաթու, պեղլիտ, ֆրեզերային հղկման, ներտաշ հաստոցներ, ավտոմատ դիդելային կայաններ, սինխրոնային գեներատորներ, հիդրավլիկ պոմպեր, պղնձադարձասապ և այլն:

3. Գյուղատնտեսությունը

Խորհրդային երկրում գյուղատնտեսությունը ետ էր մնում ժողովրդական տնտեսության ընդհանուր պահանջներից, որը լուրջ դժվա-

րություններ էր ստեղծում ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի զարգացման համար: Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ առաջացել էր անհամամասնություն:

Գյուղատնտեսության ետ մնալը հաղթահարելու ուղղությամբ իրականացվեցին մի շարք միջոցառումներ. 1953 թ. սեպտեմբերյան պլենումի որոշումներով կարգավորվեցին գյուղատնտեսական մերժման մերժման և գնման գները, իշեցվեցին կոլտնտեսականների կողմից հացահատիկի, բանջարեղենի, կարտոֆիլի, անասնաբուծական մթերքների պարտադիր հանձնումների չափերը, զավակումների պահպանը և արտադրության մեջ առաջարկվող գումարները, ամրապնդվեց գյուղատնտեսության տեխնիկական բազան, փոխարկության կարգը, նոցվեց կոլտնտեսականների ամենամսյա և եռամսյա ավանսավորումը, քաղաքից գյուղ մշտական աշխատանքի ուղարկվեցին հարյուրավոր մասնագետներ:

1956–1958 թթ. Խորհրդային Հայաստանում մեծ աշխատանք կատարվեց ոռոգման համակարգի ընդարձակման ուղղությամբ: Կառուցվեցին Արգմի-Շամիրամ, Թալինի, Կոտայքի ջրանցքները, որոնց շնորհիվ ոռոգելի դարձավ ավելի քան 32 հազար հեկտար անմշակ տարածություն:

Մոսկվայում բացվեց Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը, որի Հայկական ԽՍՀ տաղավարում ցուցադրվեցին հանրապետության գյուղատնտեսության նվաճումները:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1958 թ. դեկտեմբերի 29-ի իրամանագրով Խորհրդային Հայաստանը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով, որն այն ժամանակներում կառավարական բարձրագույն պարգև էր: Պարգև հանձնեց Երևան ժամանած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Կ. Ե. Վորոշիլովը: ԽՍՀՄ կառավարության՝ Հայաստանի աշխատավորներին ուղղված ողջունի հեռագրում ընդգծվում էր, որ բարձրագույն պարգև շնորհվում է գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունն ավելացնելու, այդ բնագավառում ծեղզ բերած նվաճումների համար:

Հետպատերազմյան տարիներին Հայաստանի գյուղատնտեսությունը մեծ վնաս հասցեց հանրապետության սեփական հացով ապահովելու մասին ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը: Առանց հաշվի առնելու հանրապետության հողատարածքային պայմանները՝ նախատեսվում էր արտավագյրերի, խոտարքների և այգեգործության կրծատման

հաշվին 1951–1953 թթ. հացահատիկի ցանքատարածություններն ավելացնել 180 հազար հեկտարով, իսկ բերքատվությունը հասցնել 25 ցենտների (1950 թ. 6 ցենտներ էր)՝ դրանով ապահովել հանրապետության պահանջները: Այդ անհիմն որշոնան կենսագործման հետևանքով 50-ական թվականներին գյուղատնտեսական շրջանառությունից դուրս բերվեցին նոտ 100 հազար հեկտար մեջ թեքություն ունեցող արոտավայրերի և խոտհարքների քայլայված հողատարածությունները: Սակավահող Հայաստանի համար դա մեծ հարված էր:

Գյուղատնտեսության մեջ դանդաղ էին ներդրվում գիտության և առաջավոր փորձի նվազումները, դանդաղ էր կատարելագործվում արտադրությունը: 1960-ական թթ. կեսերից ԽՄԿՍ գյուղատնտեսությունը նորից հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում: Պետությունը հարկադրված սկսեց գյուղատնտեսական մթերքներ գնել արտասահմանից: Դայ գյուղացուն այլևս չէր բավարարում գյուղատնտեսությունից ստացած եկամուտները, և իր կարիքները հոգալու համար նա հաճախ դիմում էր արտագնացության: 1965 թ. ԽՄԿԿ Կենտկոմը նորից քննեց գյուղատնտեսությունը ծանր վիճակից դուրս բերելու հարցերը: Սակայն ընդունած որոշումները չիրագործվեցին, որովհետև գյուղատնտեսությունն անհրաժեշտ նյութական միջոցներ չուներ, իսկ գյուղացիությունը շահագրգրված չէր արտադրության բարձրացմամբ:

* * *

1959 թ. հունվարին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԽՄԿԿ 21-րդ արտահերթ համագումարը, որը որոշեց կուսակցության գլխավոր խնդիրները առաջիկա յոթնամյակում (1959–1965 թթ.): Համագումարի հաստատած ստուգիչ թվերում որոշված էին միութենական հանրապետությունների հետագա զարգացման խնդիրները:

ՀԽՍՀ յոթնամյա պլանը ԽՄԿՍ յոթնամյա պլանի բաղկացուցիչ մասն էր: Այն հանրապետության արդյունաբերության ամի ավելի բարձր տեմպեր էր նախատեսում, քան ԽՄԿՍ միջին տեմպերն էին: Այսպես՝ եթե ամբողջ Երկրում արդյունաբերական արտադրանքն աճելու էր 80 տոկոսով, ապա Հայաստանում այն կազմելու էր 129 տոկոս: Լուրջ ուշադրություն էր դարձվում գունավոր մետաղուրգիային, մեքենաշինությանը, մետաղանշակությանը և հատկապես այնպիսի նոր ճյուղի զարգացմանը, ինչպիսին ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերությունն է: Այն նաև հանրապետությունում քիմիայի զարգացման պլան էր:

Նախատեսվում էր ընդարձակել հանրապետության եներգետիկ րազան, կառուցել նոր ջերմաէլեկտրակայաններ ու հիդրոկայաններ, ավարտել Մինձեչառուրի ՀԷԿ-ը Հայաստանի էլեկտրահամակարգին միացնող էլեկտրահաղորդման գծի շինարարությունը:

Նոր հեռանկարներ էին կանխանշվում հանրապետության անապահության, խաղողագործության, բանջարաբուծության, ծխախոտագործության, հացահատիկային մշակաբույսերի զարգացման համար:

Նախատեսվում էր բնակարանային շինարարության հետագա ծավալում, գիտության և մշակույթի հետագա զարգացում:

1959 թ. նոյեմբերի 5–ին շահագործման հանձնվեց Աբարենկյանի հիդրոէլեկտրակայանը: Դրանով Սևանա լճից տարեկան տնտեսվեց 200 միլիոն խորանարդ մետր ջուր:

1961 թ. ավարտվեց Աղստաֆա–Աբարենկյան բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծի շինարարությունը, որով Հայաստանը սկսեց էլեկտաէներգիա ստանալ Աղբեջանից:

Յոթնամյակի խոշոր կառույցներից էր Ղազախ–Երևան գազամուղը, որի շինարարությունն ավարտվելուց հետո 1960 թ. փետրվարի 10–ին Ղարաղաղի գազը Աղբեջանից հասավ Երևան: Փետրվարի 12–ին գազը բոցավառվեց Երևանի Լենինի հրապարակում:

1961 թ. օգոստոսի 12–ին ԽՄԿՍ նախարարների խորհրդարու որոշում ընդունեց Արփա գետի ջրերի մի մասը Սևանա լիճ տեղափոխելու մասին, և կարծ ժամանակ սկսվեցին Արփա–Սևան թունելի շինարարական աշխատանքները:

1960 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի կենտկոմի պլենումը Ս. Յ. Թովմանյանին ազատեց Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից: Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Յակով Զարոբյանը:

1961 թ. մայիսի 6–ին Ալ. Սպենդիարյանի անվան Լենինի շքանշանակիր օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ հանդիսավոր նիստ՝ նվիրված Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման 40-ամյակին: Այդ առթիվ Երևան ժամանեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Ս. Խորուշչովը:

Խորհրդային իշխանության 40 տարում հանրապետությունում կառուցվել էին շուրջ 500 գործարան, ֆաբրիկա և արդյունաբերական այլ ծեռնարկություններ: Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերությունը թողարկում էր ժամանակակից հաստոցներ և էլեկտրաներներ,

բարձր ճշգրտության սարքեր, տարբեր քիմիկատներ, գունավոր մետաղներ, սինթետիկ կառուցուկ, կոշիկ, գործվածքներ, գինի, կոնյակ և այլն: Արդյունաբերական արտադրանքի ավելի քան 60 տեսակներ 1960 թվականին արտահանվում էին Եվրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի 57 երկրներ:

Քառասուն տարում Հայաստանում կառուցվել էին 30-ից ավելի խոշոր ու միջին էլեկտրակայաններ: Մեկ շնչին ընկնող էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ Խորհրդային Հայաստանը առաջ էր անցել Ֆրանսիայից, ճապոնիայից, Իտալիայից: Մեկ շնչի հաշվով Հայաստանում արտադրվում էր 15 անգամ ավելի էլեկտրաէներգիա, քան Թուրքիայում և 41 անգամ ավելի, քան Իրանում:

1960 թվականին Խորհրդային Հայաստանում կար 369 հիվանդանոց, ուր աշխատում էին 4,6 հազար բժիշկներ և 11 հազար միջին բժշկական անձնակազմ:

Անցած չորս տասնամյակների ընթացքում հանրապետությունում կառուցվեց 3 միլիոն 300 հազար քառ. մետր բնակտարածություն, 1,6 միլիոն քառ. մետր բնակարաններ կառուցվեցին պետական վարկով ու բնակչության միջոցներով:

1960 թվականին հանրապետության խճուղիների երկարությունը հասավ 6,2 հազար կիլոմետրի, կառուցվեցին Լենինական-Արթիկ, Ղափան-Մինջևան, Երևան-Սևան երկարութագծերը:

Խոշոր քաղաքներ դարձան Երևանը, Լենինականը, Կիրովականը, կառուցվեցին մի շարք նոր քաղաքներ: Հանրապետության ազգաբնակչությունն ամեն 2,5 անգամ: Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց ավելի քան 130 հազար հայ:

1961 թ. հոկտեմբերին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ԽՍԿԿ 22-րդ համագումարը: Համագումարն ընդունեց կուսակցության նոր ծրագիր, որը կոչվեց կոմունիզմի կառուցման ծրագիր:

1963 թ. ապրիլին տեղի ունեցավ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 6-րդ գումարման առաջին նստաշրջանը, որն ընտրեց Գերագույն խորհրդի նոր կազմ: Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ ընտրվեց ակադեմիկոս Նագուշ Հարությունյանը: Նախարարների խորհրդի նախագահ հաստատվեց Ա. Ե. Ռոշինյանը:

1964 թ. ԽՍԿԿ հոկտեմբերյան պլենումը գրադարած պաշտոնից ազատեց Ն. Ս. Խորոչովին: ԽՍԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Լենինի Իլյի Բրեժենիք:

Յոթնամյա պլանի կատարման արդյունքներն ամփոփեց Հայաստանի կոմկուսի 24-րդ համագումարը՝ 1966 թ. մարտին: Դաշվետու գեկուցմամբ հանդես եկավ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Ե. Ռոշինյանը: Նոր՝ 1966-1970 թթ. հնգամյա պլանի դիրեկտիվների վերաբերյալ գեկուցումով հանդես եկավ ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Բաղալ Մուլաղյանը:

Յոթնամյակի տարիներին հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքն ավելացավ 2,5 անգամ, ստեղծվեցին արդյունաբերության առաջատար նոր ճյուղեր՝ էլեկտրոնիկա, ռադիոէլեկտրոնիկա, սարքաշինություն, գործիքաշինություն, հաշվիչ մեքենաների արտադրություն և այլն:

Հանրապետությունում կառուցվեցին 300 նոր արդյունաբերական ծեռնարկություններ, արտադրամասեր ու տեղանասեր, յուրացվեց արտադրանքի 600 նոր տեսակ: Յոթնամյակի վերջում Հայաստանի 55 արդյունաբերական ծեռնարկություններ աշխարհի 69 երկրներ արտահանեցին 130 անուն արտադրանք՝ ժամանակակից հաստոցներ, մեքենաներ, սարքեր, գինի, կոնյակ, պահածոներ և այլն:

Յոթնամյակի խոշորագույն կառուցվեցին էին Աթարբեկյանի և Երևանի հիդրոէլեկտրակայանները, Երևանի ջերմաէլեկտրակայանը:

1966 թ. մայիսին քաջարանի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը պարզեցվեց Լենինի, Երևանի Կիրովի անվան սինթետիկ կառուցուկի գործարանը՝ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով: Լենինի շքանշանի արժանացավ նաև Երևանի Լենինի անվան էլեկտրամեքենաշինական գործարանը, որը եռապատկեց արտասահման արտահանվող արտադրանքի քանակը:

1966 թ. հունիսին Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով պարզեցվեց Լենինականի Մայիսյան ապստամբության անվան տեղափոխ կոմբինատը:

Յոթնամյակում որոշակի հաջողություններ ծեղք բերվեցին նաև Հայաստանի գյուղատնտեսության բնագավառում: Խաղողի և պտղատու այգիներն ընդլայնվեցին 27 հազար հեկտարով, ջրարդիացվեց 144 հազար հեկտար խոտհարք: Գյուղատնտեսության համախան արտադրանքը յոթնամյակի վերջին երկու տարում ավելացավ 20 տոկոսով:

Ազգային եկամուտն ամեն 2,5 տոկոսով, որը հնարավորություն տվեց ավելացնել ժողովրդի բարեկեցությանը հատկացվող միջոցները:

Միջին հաշվով 26,2 տոկոսով աճեց աշխատավարձը: Կառուցվեց 4,3 միլիոն քառ. մետր բնակտարածություն:

1959 թ. հունվարի համեմատությամբ՝ 1965 թ. ՀԽՍՀ բնակչության թիվը հասավ 2,2 միլիոնի, այսինքն՝ ավելացավ 0,5 միլիոնով: Դա տեղի ունեցավ գերազանցապես բնական աճի հաշվին, որը բնակչության բարեկեցության բարձրացման արդյունք էր:

* * *

Ուրերորդ հնգամյակի (1966–1970 թթ.) դիրեկտիվները հաստատվեցին 1966 թ. ապրիլին:

Հնգամյակի գլխավոր տնտեսական խնդիրն էր համարվում գիտության և տեխնիկայի նվազումների ըստ ամենայնի օգտագործմանը ապահովել արդյունաբերության հետագա նշանակալի աճ, գյուղատնտեսության զարգացման արագ ու կայուն տեմպերի և դրա շնորհիվ ժողովրդի կենսամակարդակի եական բարձրացում:

Նախատեսվում էր ԽՍՀՄ-ում արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը մեծացնել 1,5 անգամ: Գյուղատնտեսական արտադրության միջն տարեկան աճը կազմելու էր 25 տոկոս: Կապիտալ ներդրումները կազմելու էին 310 միլիարդ ռուբլի, որը 47 տոկոսով ավելի էր, քան 1961–1965 թթ.: Ազգային եկամուտը ավելանալու էր 38–41 տոկոսով, բնակչության մեկ շնչին ընկնող ռեալ եկամուտը ավելանալու էր 1,3 անգամ:

Դիրեկտիվներում նեծ տեղ էր հատկացված ազգային հանրապետությունների տնտեսության, մշակութի, գիտության և սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը:

Ուրերորդ հնգամյակի խնդիրները քննարկվեցին Հայաստանի կոմիուսի 24-րդ համագումարում: Մշակվեցին Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման ստուգի քվերը:

Խորհրդային Հայաստանում արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը ավելանալու էր 1,8 անգամ: Նախատեսվում էր լայնորեն զարգացնել հանրապետության էներգետիկ տնտեսությունը:

Հնգամյակի վերջում ավարտվելու էր Արփա–Սևան համալիրի շինարարությունը, որի բունելի երկարությունը 48 կիլոմետր էր: 1970 թ. հանրապետություն նույնական գործող գազի քանակը հասնելու էր տարեկան 5 միլիարդ խորանարդ մետրի:

Ընդլայնվելու էր Ղափանի պղնձամոլիբենային կոմբինատը, Քանաքերի այլումինի գործարանում կառուցվելու էր փայլաթիթեղի նոր տեսակների արտադրություն: Խոշոր աշխատանքներ էին կատարվելու հոդի ուսկու հանքերի իրացման ուղղությամբ:

Հիմնականում պետք է ավարտվեր Հրազդանի լեռնաքիմիական լրացրինատի շինարարությունը: Զգալիորեն ընդարձակվելու էր քիմիական արդյունաբերությունը: Սինթետիկ կառուչուկի արտադրությունն ավելանալու էր 1,6, ավտոդոդինը՝ 1,7, պլաստմասսաներինը՝ 1,8 անգամ: Հանքային պարարտանյութերի արտադրությունն ավելանալու էր 3,7 անգամ:

Մեքենաշինության արտադրանքը պետք է ավելանար 2 անգամ, այդ թվում՝ մետաղահատ հաստոցներինը՝ 60 տոկոսով, էլեկտրական մեքենաներինը՝ երկու, սարքերինը՝ 1,8 անգամ: Վարարտվելու էր երևանի ավտոմորիլային գործարանի կառուցումը:

Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատը սկսելու էր ցեմենտի արտադրությունը:

Հնգամյակի տարիներին ժողովրդական սպառման ապրանքների արտադրությունը ավելանալու էր երեք, սանդի արդյունաբերությունը՝ 1,5, թերև արդյունաբերությունը՝ 1,5 անգամ:

Հիմնականում ավարտվելու էր շոգեքարշերի փոխարինումը էլեկտրաքարշերով ու ջերմաքարշերով, սկսվելու էր Իջևան–Աղստաֆա, Հրազդան–Մեղրածոր, Սևան–Շործա երկաթուղագծերի կառուցումը, կառուցվելու էր ավելի քան 200 կմ ավտոճանապարհ: Շարք էր մտնելու 80 հազար նոր հեռախոսահամար:

Կապիտալ ներդրումները նախորդ հնգամյակի համեմատությամբ ավելանալու էին 1,5 անգամ:

Գյուղատնտեսական մեծերների արտադրության տարեկան միջն աճը կազմելու էր 35 տոկոս:

Նպաստեսվում էր բանվորների և ծառայողների միջին աշխատավարձը բարձրացնել առնվազն 20 տոկոսով:

Մեծ ծավալ էր ստանալու բնակարանային շինարարությունը, ընդարձակվելու էր բուժսպասարկումը՝ 800 մահճակալով:

1967–1970 թթ. հանրապետությունում կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց 285 դպրոցական շենք՝ 194 հազար սովորողի համար:

Զարգացում ապրեց նաև գրականությունը, արվեստը, կինոն ու թատրոնը:

Ութերորդ հնգամյակի առաջադրանքները ամբողջությամբ վերցրած հիմնականում կատարվեցին:

4. Հայրենադարձությունը 1962–1965 թվականներին

1961 թ. օգոստոսի 12–ին ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշուած ընդունեց հայերի նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու նախին:

1961 թ. օգոստոսի 29–ին ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղափորման կոմիտեն վերակազմակերպվեց: Ներգաղողներին ընդունելու համար բնակելի շենքերի նոր գանձվածներ կառուցվեցին Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Ալավերդիում, Ղափանում, Քրազդանում: Բարձրի և Բարումի նավահանգիստներում ստեղծվեցին ընդունման կետեր:

1962 թ. սկզբներին Կիպրոսից Բարումի ժամանեց հայրենադարձների առաջին խումբը: Դրան հաջորդեց Արաբական Միացյալ Հանրապետությունից ժամանած քարավանը: «Պիոներ» ջերմանավով 1962 թ. Վերջին Փեկիսից Բաքու ժամանեց իրանահայերի առաջին խումբը:

1962–1965 թթ. Խորհրդային Հայաստան եկան 1655 ընտանիք՝ 6949 սփյուռքահայեր: Ներգաղթը կատարվեց 18 Երկրներից: Սիրիայից եկան 3363, Իրանից՝ 1959, ԱՄՆ-ից՝ 705, Կիպրոսից՝ 500 մարդ: Մասցածները ներգաղթեցին Թուրքիայից, Երովդիայից, Արգենտինայից, Ուրուգվայից և այլ երկրներից:

Ներգաղթածների մեջ մասը՝ 1374 ընտանիք՝ 5372 մարդ, տեղափորվեցին Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Ղազարանում, Լուսավանում (Չարենցավան) և այլ քաղաքներում, մնացածները՝ գյուղական վայրերում: Նրանց հատկացվեցին բնակարաններ, կահույք; անվերադարձ դրամական օգնություն, 400 հոգու տվեցին ծերության կենսաթոշակ և այլն:

5. Ազգային զարթումը և քաղաքական այլախոհությունը

Խորհրդահայ հասարակության մեջ ազգային գացողությունները միշտ են պահպանվել: Ենթադրությունը կատարվել է առաջադրանքներում պահպանվելու մասին: Ենթադրությունը կատարվել է առաջադրանքներում պահպանվելու մասին:

Խական գաղափարախոսության հետապնդած որոշակի սահմանափակություններով, բայց երբեք իսպառ չեն մարել: Ընդհակառակը՝ իրերի բերումով ստեղծված նպաստավոր հանգամանքներում դրանք սուր լրույթ են ընդունել և անգամ դրսնորվել անկասելի պոռթկումների ձևով: Դա սեփական պատմության ընթացքով պայմանավորված մեր ժողովրուի առանձնահատկություններից մեկն է:

Խորհրդայնացումից հետո մեր ժողովրուի մեջ ազգային գացողությունների բուռն աշխուժացում արձանագրվեց Հայրենական պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո՝ Պոտսդամի կոնֆերանսի նախալիարատատման և անցկացման ժամանակաշրջանում, երբ դրվեց թուրքիայի կողմից 1921 թվականին բռնազարքված հայկական տարածքները հայ ժողովրուի վերադարձնելու հարցը:

Ազգային գացողությունների բուռն վերելի ժամանակաշրջան պետք է համարել, անշուշտ, նաև 1946–1948 թ. Մեծ հայրենադարձությունը, երբ այդ գացողություններն ընդունեցին համազգային մասշտաբներ:

Սակայն հայ ժողովուրդն ազգային զարթոնք ապրեց 1965 թվականին, երբ տքնազանորեն նախապատրաստվեց ու համազգային մակարդակով նշվեց Հայոց Մեծ Եղեռնի 50–ամյա տարելիցը:

Այդ զարթոնքը նախապատրաստեցին Սիլվա Կապուտիկյանի «Քարավանները դեռ քայլում են», Պարույր Սևակի «Անլուկի զանգակատուն» ստեղծագործությունները՝ Գրիգոր Խանջյանի նկարազարդումներով, Շովի. Շիրազն իր վիթխարի կերպարով ու ստեղծագործությամբ, Սփյուռքի մանուկն ու գրականությունը և առաջին հերթին բեյրութահայ «Զարթոնք» շաբաթաթերթը՝ նրա խմբագիր Գերսամ Ահարոնյանի «Մեծ Երազի ճամբուն վրա» գիրքը և էլի ուրիշ հրողություններ:

Այդ օրերին դժվարությամբ Հայաստան էին հասնում լեհ նշանավոր հրապարակախոս Բոգդան Գենքարսկու հանրահոչչակ նամակները, որոնց մեջենագրական եղանակով բազմացվել ու տարածվում էին:

Այդ օրերի մեծագործությունն պիտի համարել խորհրդահայ պատմաբաններ Մկրտիչ Ներսիսյանի, Երվանդ Մարգսյանի, Զոն Կիրակոսյանի, Արամայիս Մնացականյանի գործերի հրատարակումը, որոնք տուանյակ հազարավոր տպաքանակներով դառնում էին մեր ժողովրուի սեփականությունը:

Այդ օրերի Հայրենիք–Սփյուռք կամուրջն էր 1964–ին հիմնադրված Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն ու նրա

նախագահ Վարդես Համազասպյանը, որին սփյուռքահայերն անվանում էին «Հայրենիքի դեսպանը Սփյուռքին մեջ, Սփյուռքին դեսպանը Հայրենիքին մեջ»:

Նախապատրաստական հսկայական գործնական աշխատանք կատարեցին հենց այդ ժամանակաշրջանում Երևանում ստեղծված ազգային-հայրենասիրական գաղտնի կազմակերպությունները:

Այդ ժամանակաշրջանում ազգային-հայրենասիրական գաղափարներով էին տոգորված մեր մտավորականությունը, սպվորող երիտասարդությունը, բանվորներն ու կոլտնտեսականները՝ մեր ողջ ժողովուրդը: Այս, դա համազգային գարքոնք էր:

1965 թվականի ապրիլի 24-ին Հայաստանում և Սփյուռքում անցկացվեցին հայուրավոր սգո ցույցեր ու միտինգներ: Սակայն ամենահույսու ցույցը Երևանում կազմակերպված ու անցկացված ցույցն էր, որմ սկսվեց առավոտյան ու շարունակվեց մինչև ուշ երեկո: Այդ օրը փողոցներ ու հրապարակներ դուրս եկան հարյուր հազարավոր մարդիկ: Քաղաքի շենքերի, տրանսպորտային միջոցների վրա Երիտասարդներն ուրվագծում էին Մասիսները՝ «Շողերը»: Մակարությամբ: Այդ միակ բառը վաճկարկվում էր ամբողջ օրվա ընթացքում: Դա խորհրդային Միության պատմության մեջ առաջին զանգվածային ելույթներից էր: Ցուցարարները նիութենական և տեղական իշխանություններից պահանջում էին պաշտոնապես դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը, հասնել նրա միջազգային ճանաչմանը և պաշտպանել հայ ժողովրդի պատմական իրավունքները:

Կեսօրին ժողովրդական զանգվածները կենտրոնացան Լենինի (այժմյան Հանրապետության) հրապարակում, որտեղ Կառավարական տրիբունայից մեգաֆոններով հնչեցին բազում ելույթներ ու կոչեր: Հրապարակում կայացած միտինգը եզրափակվեց հզոր նստացուցով՝ ի տես «Արմենիա» հյուրանոցի պատշգամբներում խռնված արտասահմանցիների: Դա առաջին նստացուցը էր մեզանում, որն, ի դեպ, հետագայում՝ Դարարայան շարժման օրերին, բազմից կիրառվեց:

Երեկոյան Օպերայի և բալետի թատրոնի համերգային դահլիճում ընթացում էր սգո կառավարական նիստ, որին ներկա էր նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վագգեն Առաջինը: Նիստը ծայնասփուլում էր ռադիով, և հրապարակում ու նրա շրջակայքում խռնված ժողովուրդը լուր լսում էր: Ժողովրդի պահանջները հանրապետության ղեկավարությանը ներկայացնելու նպատակով ցուցարարաների կողմից ընտրված մի

խումբ փորձեց մտնել օպերայի շենքը: Կատարվեց, սակայն, ամնախատեսելին: Ինչ—որ մարդկանց սադրանքով քարեր նետվեցին շենքի պատուհանների վրա: Կարծես թե ամեն ինչ նախապատրաստված էր: Վշրվող ապակինների աղմուկին միախառնվեց նախօրոք այստեղ բերված հրշեց մեցենաների հոնոյունը, որոնցից խողովակներով ջրի շիրեր արձակվեցին այգում և հրապարակում խռնված ժողովորդի վրա: Նույն պահին էլ ռետինե կարծ ու բավականին նուրբ մահակներով ցուցարարներին սկսեցին ցրել ոստիկանները: Խորհրդային ոստիկանի ձեռքիւմ ռետինե մահակի Երևալը նորություն էր:

Ինչևէ, ցույցը կոպտորեն ցրվեց, բայց այն շարունակվում էր քաղաքի այլ մասերում:

Երևանյան համազգային ցույցը, որը հպարտության և արժանապատվորյան զգացումներով էր: հաճակել բոլորին, ցրվեց այդպես տգեղ ու անվայելու կերպով՝ կառավարողների դեմ թշնամական զգացմունքներ սերմաննելով յուրաքանչյուրի սրտում:

Ինչպես նշում է Արմենակ Մանուկյանը, Երևանյան ցույցի կապակցությամբ «Հասարակական կարգը խախտելու» և «Խուլիզանության» համար մի քանի օրով դատապարտվեցին ելույթների որոշակի մասնակիցներ, սակայն քաղաքական դատավարություններ և Երկարաժամկետ դատապարտվածներ չեղան: «Կարծում ենք,— այդ առիթով գրում է Ա. Մանուկյանը,— որ դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ հանրապետության այդ տարիների դեկավարությունը և ելույթներին մասնակցածները (ինչպես նաև չմասնակցածների զգալի մասը) ունեն ազգային որոշակիորեն միանման նոտեցումներ, հատկապես անարդարացիորեն կորսված հայկական պատմական հողերի վերամիավորման հարցում (Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքական այլախոհությունը Հայաստանում 1950–1988 թթ., Երևան, 2005, էջ 35):

Ընդունված է ասել, թե ՀԿԿ Կենտրոնի առաջին քարտուղար Յակով Զարորյանը 1966 թ. աշխատանքից ազատվեց հենց Եղեռնի 50–ամյակին նվիրված միջոցառումներին աջակցելու առիթով: Դա մասսամբ կարող է և ծշմարիտ լինել. ազգային զարթունքի զգացումները խորը չեն նաև այնօրյա կուսակցական ու պետական շատ գործիչների համար. նրանք էլ հայ մարդիկ էին:

Եղեռնի 50–ամյակի նշման արդյունքում 1967 թվականին Ծիծեռնակարերդում վեր խոյացավ այսօր արդեն աշխարհահոչակ հուշակորողը, որը համայն հայության համար ուստատեղի դարձավ: Հուշակո-

թողներ կառուցվեցին նաև բազում այլ վայրերում, որոնք հայ մարդկանց ազգային զգացումների յուրատեսակ արտահայտչամիջոցներ են: Դրանք այսօր էլ սրբությամբ պահպանվում են ու կպահպանվեն երկար:

Հայոց Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի նշումը որոշակի թափ հաղորդեց Խորհրդային Հայաստանում ծավալված այլախոհական շարժմանը:

ԽՍՇ-ում ծավալված՝ այլախոհական՝ հակախորհրդային շարժումը՝ յուրովի դրսեորդեց նաև Հայաստանում. հայ ժողովուրդը իր գիտակցության մեջ կրում էր հայկական պատմական տարածքների կորսույան չմարող գաղափարը, և հենց այդ հոդի վրա դրսերդեցին հանրապետությունում սկիզբ առած այլախոհական (հակախորհրդային) կազմակերպությունները, որոնք, բնականաբար, առաջ էին քաշում նաև անկախության և ազատության կարգախոսուներ:

1960-ական թվականներին և դրանից հետո Հայաստանում հակախորհրդային գործունեության համար ծերբակալված անձինք դատապարտված էին ԽԽՍՇ քրեական օրենսգրքի 65-րդ հոդվածի առաջին մասով և 206 պրիմ հոդվածով, ըստ որոնց՝ քրեորեն պատճելի էր համարվում խորհրդային իշխանությունը քայլայելու նպատակով խորհրդային պետական և հասարակական կարգն արատավորող զրպարտչական հերյուրանքներ տարածելը: Այդ հոդվածներով 1960-1970 թթ. դատապարտվել է 37 մարդ (Ա. Ս., էջ 35):

1964 թ. օգոստոսին 2-4 տարվա ազատազրկման դատապարտվեցին Խաչատուր Ամիրջանյանը, Վիգեն Բարայանը, Մերուժան Չովհաննիսյանը, Խաչիկ Սաֆարյանը (հետագայում՝ ժողպատգամավոր), Գրիգոր Եղյանը, Կարապետ Քիրամիջյանը, Էղվարդ Կակոսյանը: Այդպես կազմվեց «Յորի գործը»: Ինչպես նշված է դատավճռում, նրանք համաձայնության են եկել ստեղծել գաղտնի խմբակներ և հասնել իրենց ազգայնական, հակախորհրդային նպատակներին: Նրանք պարբերաբար հավաքույթներ են կազմակերպել երկանում, եջմիածնում, հետապնդել են Խորհրդային Հայաստանը Խորհրդային Միությունից անջատելու և անկախ Հայկական պետականություն ստեղծելու նպատակ (Ա. Ս., էջ 36-37):

1967 թվականի մայիսին 10 տարվա ազատազրկման դատապարտվեցին Սերգեյ Մելքոնյանը և Ֆրունզե Մկրտչյանը: Վերջինս ստեղծել էր ««Սամիֆեստ» հայկական հասարակական կուսակցու-

թյուն» փաստաթուղթը, որտեղ արծարծված է Խորհրդային Հայաստանը Խորհրդային Միությունից անջատելու գաղափարը (Ա. Ս., էջ 38):

1967 թ. սեպտեմբերին երեք տարվա ազատազրկման դատապարտվեց Սատենադարանի կրտսեր գիտաշխատող Զավեն Յարությունյանը, որը մեղադրվեց հակախորհրդային թռուցիկներ տարածելու, երևանի թիվ 3 դպրոցում աշակերտական «Հայոց պատանիների միություն» ստեղծելու և դեկավարելու մեջ: Սիությունը մշակել էր ծրագիր և կանոնադրություն: Խումբը կազմակերպվել էր հայոց պատմություն ուսումնասիրելու, հայ երեխաներին միայն հայկական ողբոցում սովորելու, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու կոչերը տարածելու համար:

1967 թ. նոյեմբերին «Քայդարականապես վտանգավոր հրահրի թռուցիկներ տարածելու համար» դատարանի առաջ կանգնեցին երևանի պետհամալսարանի 4-րդ կուրսի ուսանող Սուրեն Սարգսյանը, ավագ գիտաշխատող Ալբերտ Ղուբասարյանը, ուսաց լեզվի ուսուցիչ Մկրտիչ Սովսիսյանը, ինժեներներ Արկադի Յայրապետյանը, Ռուբեն Սաֆարյանը, Յայկոնովի ապրանքագետ Վանիկ Ստեփանյանը, Մարտին Նալբանդյանը: 1966-1967 թթ. այդ խումբը ծեռք էր բերել տպագրական սարք և տարածել մեծաքանակ թռուցիկներ՝ Ղարաբաղն ու Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու պահանջով: Նրանք դատապարտվեցին 1,5-2,5 տարվա ազատազրկման:

1968 թ. մայիսին մեկ տարվա ազատազրկման դատապարտվեց ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի 2-րդ կուրսի ուսանող Լևոն Մնացականյանը, որը մեղադրվում էր անլեզաւ խմբակ կազմակերպելու, «Նոր շարժում» ստորագրությամբ թռուցիկներ տարածելու համար, որոնցով պահանջում էին Հայաստանին վերամիավորել Նախիջևանն ու Ղարաբաղը:

1968 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ «Հայ հայրենասերների միություն» կազմակերպության 8 անդամների դատավարությունը: Դատարանի առաջ կանգնեցին ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի 2-րդ կուրսի ուսանող Յակոբյան Թաղենոյանը, իւ. Արովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետի 3-րդ կուրսի ուսանող Ռուբեն Չովսեփյանը, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի 3-րդ կուրսի ուսանող Եղիկ Ալեքսանյանը, հուշանկերների ֆաբրիկայի բանվոր Ռուբեն Վարդանյանը, գեղարվեստաթերական ինստիտուտի 4-րդ կուրսի ուսանող Ռաֆիկ Ղարագյոյանը, Արարատի քիմիական

տեխնիկումի 3-րդ կուրսի ուսանող Միսակ Խաչատրյանը, մանկավարժական ինստիտուտի՝ գեղարվեստական ֆակուլտետի 3-րդ կուրսի ուսանող Կահան Եղիազարյանը, որոնք դատապարտվեցին 1-2 տարուց մինչև 3 ամսվա բանտարկության: Դատավճռում ասված է, որ վերոհիշյալ ամբաստանյալները, համարելով, որ խորհրդային կառավարության ազգային քաղաքականությունը ուժնահարում է հայ ժողովորի կենսական շահերը, 1967-1968 թթ. ընթացքում տպագրել և տարածել են նյութեր, որոնք բովանդակել են խորհրդային պետական ու հասարակական կարգը, ԽՄԿԿ և Խորհրդային կառավարության արտաքին և ազգային քաղաքականությունը վարկաբեկող գրաբարտիչ հերությանը: Ամբաստանյալ Հակոբջան Թաղենոյանը համալսարանում կազմակերպել է ավելի քան 20 հոգուց բաղկացած անլեգալ խմբակ: Նման խմբակներ են կազմակերպվել նաև Խ. Աբրովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում, Արարատի քիմիական տեխնիկումում, Արտաշատում, Լենինականում: Այդ բոլոր խմբակները Յ. Թաղենոյանի նախաձեռնությամբ միավորվել ու կազմել են «Դայ հայրենասերների միություն», իսկ 1967-ին կազմվել է նրա կանոնադրությունը: Կոչ էր արվում Թուրքիայից պահանջել հայկական հողերը, վերադարձնել Նախիջևանը ու Ղարաբաղը: Կազմակերպության մեջ ներգրավված էր 40-50 մարդ: Նյութերից պարզվում է, որ կազմակերպության անդամները դեմ էին խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ-ից անջատելու գաղափարին (Ա. Մ., էջ 41-43):

1960-ական թվականների կեսերին Հայաստանում ստեղծվում և գործում է «Ազգային միացյալ կուսակցություն» ընդհատակյա կազմակերպությունը: Այն ուներ ծրագիր, կանոնադրություն և երդման տեքստ: Կուսակցության կազմակերպիչներն ու մենակարներն էին Հայկազ Խաչատրյանը, Ստեփան Զատիկյանը և Շահեն Զարությունյանը, որոնք 1969 թ. դատապարտվեցին 9, 4 և 1 տարի ազատազրկման:

Հայկազ Խաչատրյանը ծնվել է 1918 թվականին Երևանում: Նա նկարիչ էր, Հայրենական պատերազմի նասնակից, Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանակիր:

Ստեփան Զատիկյանը ծնվել է 1946 թ. Երևանում. պոլիտեխնիկական ինստիտուտի 5-րդ կուրսի ուսանող էր:

Շահեն Զարությունյանը ծնվել է 1937 թ. Երևանում. մանկավարժական տեխնիկումի 5-րդ կուրսի ուսանող էր:

Կուսակցության առաջին քայլերից էր «Փարոս» անունով 200 օրինակ թռուցիկ պատրաստելը և 1967 թ. ապրիլի 24-ին Երևանում ցույլը:

Կուսակցության ծրագրում նշված է, որ ԱՍԿ-ն քաղաքական, դեմոկրատական, հասարակական կազմակերպություն է, որի նպատակն է լիերականգնել կորցրած պետականությունը, վերադարձնել հափշտակված հայրենի հողը և իր սուրբ հողի վրա նորից ստեղծել այն աշխարհական կուսակցության գործում:

Կուսակցության ծրագրի 6-րդ կետում մեծատառերով ընդգծվում էր, որ նրա հիմնական խնդիրն է ազատագրել ազգը օտարի լծից, դուրս գալ Ուսասատանի ստրկատիրական գերիշխանությունից, Հայաստանը դարձնել ազատ, անկախ, քաղաքական չեզոք հանրապետություն:

Ծրագրի յոթերորդ կետով նախատեսվում էր ապագայում ստեղծել նաև Կիլիկիայի Հայկական Հանրապետություն:

Տասներորդ կետը նախայտեսում էր անողոք պայքար սկսել մոսկովյան գերիշխանության, կամայականությունների և բռնությունների դեմ:

Տասներորդ կետով Ուսասատանից պահանջվում էր խաղաղ ճանապարհով Հայաստանին վերադարձնել այն տարածքները, որ անօրինական կարգով տրվել են Աղրբեջանին և Վրաստանին:

Տասներորդ կետով պահանջվում էր ժամանակի կառավարությունից՝ վերականգնել ազգային բանակը:

Տասներորդ կետով ԱՍԿ-ն իր սրբազն պարտքն էր համարում բողոքի ծայն բարձրացնել հայկական դատին արդարացի լուծում տալու համար և եռանդուն պայքար ծավալել Արևմտյան Հայաստանի ստեղծման համար, ուր կվերադառնան աշխարհի երեք միլիոնից ավելի թափառական հայեր:

Կուսակցության օրգանն էր «Փարոս» անլեգալ թերթը, որի միակ համարը՝ 230 օրինակ, տպագրվեց և տարածվեց 1967 թ. հոկտեմբերին: Այնտեղ տպագրված էին Յ. Խաչատրյանի, Ստ. Զատիկյանի և Շ. Զարությունյանի հոդվածները, որտեղ հարձակումներ էին կատարվում կոմունիստական գաղափարների դեմ, իսկ հայ ժողովորի վիճակը ներկայացվում էր իբրև գաղութային և կեղեցվող:

1968 թվականից կուսակցության ղեկավար դարձավ Պարույր Շայրիկյանը: 1967-1975 թթ. ԱՍԿ-ի գործով տեղի ունեցան 16 դատավարություններ և ավելի քան 50 հայրենասերներ դատապարտվեցին վեց ամսից մինչև տասը տարվա կալանքի ու աքսորի:

ԱՍԿ մեջ մտնողների համար Եղեռնի գործերի հուշահամալիրում կատարվում էր երդման ծիսական արարողություն:

Անտարակույս, ԱՄԿ անդամների թվաքանակը մեծ չէր, սակայն այդ խմբի ազդեցությունը բնականին մեծ էր, և ակնահայտորեն նրա թռուցիկ-ներն ու թերթերը որոշակի տարածում էին գտել հանրապետությունում:

1969 թ. փետրվարին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի դատական կոլեգիան 6–15 տարվա ազատազրկման դատապարտեց մեկ այլ ընդհատակյա կազմակերպության յոթ անդամների: Դրանք էին կազմակերպության ղեկավար Շովիկ Կասիխանը՝ միջնակարդ տեխնիկական կրթությամբ, ուսուցիչ Ասատուր Բաբայանը, բանվոր Գևորգ Դեքիմյանը, վարորդ Սարգիս Թորոսյանը, բանվոր Սոյանի Անտոնյանը, ինժեներ Շիրակ Գյունաշյանը, բանվոր Լևոն Առուշանյանը: 1965 թվականի գարնանից նրանք պատրաստել և տարածել են հակախորհրդային, դաշնակցական լիդերների հոդվածներ, իսկ 1968 թ. գաղտնի տպարգրել են «Դանուն հայրենիքի» անունով ամսագիր՝ 343 օրինակ: Նրանց առաջնորդողը անկախ Դայաստան ստեղծելու գաղափարն էր:

Ենուս 1967 թվականին բացահայտվեց «Ծանթ» անունով գաղտնի կազմակերպությունը: Այդ առումով նախազգուշացվում է Պարույր Դայրիկյանը, որը խոստանում է հրաժարվել իր հայացքներից, սակայն խոստումը չի կատարում:

1968 թ. ապրիլի 24–ին Ծիծեռնակաբերդում Արշակյանի, Նավասարդյանի և այլոց հետ Պ. Դայրիկյանը կազմակերպում է ազգայնական բրվանդակության ռադիոհաղորդումներ: Մինչև կալանավորվելը՝ 1969 թ. ապրիլի 8–ը, Պ. Դայրիկյանը վարում է ակտիվ ընդհատակյա գործությունները՝ նպատակ ունենալով Դայաստանը անջատել ԽՍՀՄ-ից ու ստեղծելու անկախ Դայկական պետություն:

1960–1970 թթ. Դայաստանում «հակախորհրդային» գործության համար դատապարտվել է 37 մարդ:

Դայաստանում այլախոհությունը միանշանակ ազգային բնույթ ուներ, որի հիմնական պահանջներն էին հայկական հողերի վերամիավորումը, լեզվի ու մշակույթի անաղարտության պաշտպանությունը, ինչպես նաև անկախ Դայաստանի ստեղծումը: Սակայն հանրապետության բնակչության թվի համեմատ այլախոհության շարքերում գտնվողների քանակը մեծ չէր, ուստի դժվար է ենթադրել, որ նրանք կարող էին եական ազդեցություն ունենալ ընդհանուր քաղաքական–գաղափարական միջնորդություն:

Դայաստանում այլախոհական շարժումը կարևորվում է նրանով, որ այն պայքար էր սկսել ամբողջատիրության դեմ: Դայաստանյան պայ-

ուաններում բարձրացվում էր անկախ պետության հարցը, ինչը ցանկացած ազգի երանելի ցանկությունն է:

Այլախոհական շարժումը Հայաստանում վերելք ապրեց 1970–ական թվականներին և շարունակվեց մինչև 1988 թվականը: 1971 թ. հոկտեմբերին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանը երեք տարվա բանտարկության դատապարտեց Կալտեր Մելիքյանին, ինժեներ Յուրիկ Բուղայանին, երկու տարվա՝ ինժեներ Սերոբ Սարգսյանին, երկու և մեկ տարվա՝ ուսանողներ Վրանայիս Խաչատրյանին և Սուրեն Մելիքյանին: Նրանք խնդիր էին դրել Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանի մի մասը Հայաստանին միացնելու մասին:

1973 թ. դեկտեմբերին հակախորհրդային գործունեության համար 5 և 3,5 տարվա ազատազրկման ենթարկվեցին ինժեներ Բագրատ Շահվերդյանը, վարորդներ Արարատ Թովմասյանը և Ռուբեն Խաչատրյանը: Նրանք պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանողներից ստեղծել էին գաղտնի խումբ՝ «Դայրենասեր» անունով: Նրանք պատրաստում և տարածում էին ազգայնական բովանդակության հոդվածները ու թուցիկները:

1974 թ. հակախորհրդային գործունեության համար դատավարությունների թիվը էլ ավելի մեծացավ: Մարտ ամսին լսվեց Անահիտ Կարապետյանի, Ֆիրդուս Մուրադյանի և Գարեգին Դավթյանի գործը: Նրանցից առաջինը դատապարտվեց երկու տարվա, վերջին երկուսը՝ յոթ ամսվա բանտարկության:

Նույն թվականի հունիսին 3,5 տարվա ազատազրկման դատապարտվեց պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանող Քաջիկ Սահակյանը, որը Բագրատ Շահվերդյանի ազգական էր:

1974 թ. հուլիսին դատարանի առաջ կանգնեցին ուսուցիչ Նորիկ Մարտիրոսյանը, ուսումնական վարպետ Սամվել Մարտիրոսյանը, ուսանող Լևոն Բաղդասյանը: Նրանցից առաջինը ստեղծել էր 10–12 հոգուց կազմված գաղտնի խմբակ, որի գործողությունները փաստացի ղեկավարել է Աշոտ Նավասարդյանը: Նրանք տարածել են հայուրավոր թռուցիկներ՝ «Կորչե՛ն ոուսմերը, կեցցե՛ ազատ Դայաստանը» բովանդակությամբ:

Ն. Մարտիրոսյանը դատապարտվեց 3, հաջորդ երկուսը՝ 2,5–ական տարվա բանտարկության:

1974 թ. օգոստոսին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի կոլեգիան Աշոտ Նավասարդյանին դատապարտեց յոթ տարվա

ազատագրկման և երկու տարվա աքսորի, իսկ 1970-ին նա կրել էր երկու տարվա կալանջ՝ հակախորհրդային գործունեության համար: Նա գործել էր Ազգային միացյալ կուսակցության անունից:

Նույն թվականի հոկտեմբերին յոթ տարվա ազատագրկման և երեք տարվա աքսորի են դատապարտվում Ազատ Արշակյանը և Ռազմիկ Զոհրաբյանը, չորս տարվա ազատագրկման և երկու տարվա աքսորի՝ Ռազմիկ Մարկոսյանը:

Դատավճռում իշխատակվում է, որ դեռևս 1967-ին Ազատ Արշակյանը եղել է Ստ. Զատիկյանի, Շ. Խաչատրյանի, Աշ. Նավասարդյանի, Շ. Ղարությունյանի և այլոց կողմից ստեղծված «Հանք» գաղտնի խմբակի ղեկավարներից մեկը, որի համար ՀԽՍՀ պետանվտանգության կոնիտի կողմից գրավոր նախազգուշացվել է: Այնուհետև նշվում է, որ «Հանք» խմբակի բացահայտումից հետո Ս. Զատիկյանը, Պ. Ղարիկյանը և Ա. Արշակյանը ստեղծել են «Ազգային միացյալ կուսակցություն» (ԱԱԿ) անվամբ գաղտնի հակախորհրդային կազմակերպություն, որի ծրագիրը, կանոնադրությունը և երդումը կազմել է Ստ. Զատիկյանը: Չբացահայտվելու նպատակով նրանք ստեղծել են առանձին խմբակներ և միմյանց հետ կապ են պահպանել միայն խմբակների ղեկավարները: Հետագայում Ա. Նավասարդյանի խումբը միացել է Ա. Արշակյանի խմբին, որի համար վերջինս ևս երկու անգամ նախազգուշացվել է ՊԱԿ-ի կողմից: Չորրորդ անգամ գգուշացնելու համար ՊԱԿ տանելիս Ա. Արշակյանն ակտիվ դիմադրությունը և ցույց տվել, որի համար 1974 թ. մարտի 5-ին դատապարտվել է երկու տարվա ազատագրկման:

1974 թ. հունվարի 20-ին Ռ. Զոհրաբյանը և Ա. Արշակյանը այրել են Երևանի Լենինի հրապարակում պատշության բանգարան աղջու տեղադրված Վ. Ի. Լենինի մեծադիր նկարը:

1974 թ. հոկտեմբերին դատապարտվում են Էլեկտրամոնտյոր գագիկ Առաքելյանը և Ֆրեգերագործ Կոստան Կարապետյանը, որոնք իրենց գործունեությունն սկսել եին դեռ դպրոցական տարիներին՝ ընդգրկվելով դպրոցում ստեղծված «Ամրոց» անեգալ աշակերտական կազմակերպության մեջ:

Դեռևս 1965-1967 թթ. դպրոցում գաղտնի ազգայնական խմբակ է կազմակերպել Անդրանիկ Մարգարյան:

1974 թ. նոյեմբերին կրկին դատարանի առաջ է կանգնում Պարույր Ղարիկյանը, որը 1970-ին դատապարտվել էր չորս տարվա ազատագրկման և պատիժը կրելուց հետո Զայաստան էր վերադարձել

ԽՀՀ լի ապրիլին: Դատավճռում նշվում է, որ Պ. Ղարիկյանը ոչ միայն չի փոխել իր հայացքները, այլև պնդում է, որ իր կյանքը նվիրել է ազատ և անելիան Զայաստանի ստեղծմանը: Նա կապեր է ունեցել Ա. Նավասարդյանի, Ա. Արշակյանի, Ռուբեն Խաչատրյանի, Ա. Մարգարյանի և այլոց հետ: Երբեք անփոփում դատավճռում նշված է, որ Պ. Ղարիկյանի դրդությունը, ղեկավարությամբ ու մասնակցությամբ պատրաստվել ու տարածվել են թռուցիկներ, որ ԱԱԿ ծրագիրը խիստ հակախորհրդային բռնվանդակություն ունի: Նրա գործունեությունը գնահատվում է իբրև հատուկ վարագավոր ռեցիդիվ՝ կրկնություն, ուստի Պ. Ղարիկյանը դատապարտվում է յոթ տարվա ազատագրկման և երեք տարվա աքսորի:

1975 թ. մարտին դատապարտվում է ինժեներ Անդրանիկ Մարգարյանը (հետագայում՝ 2000-2007 թթ. ՀՀ վարչապետ, Զայաստանի և անրապետական կուսակցության նախագահ): Նրա դատավճռում նշված է, որ դեռևս դպրոցում՝ 1965-1967 թվականներին, Ա. Մարգարյանը կազմակերպել է «Պայքար աշակերտական միություն» անունով գաղտնի խմբակ, որի հավաքներում առաջարկել է թռուցիկներ տարածելու միջոցով պահանջել վերականգնել նախկին Զայաստանի տարածքը և դուրս բերել Խորհրդային Զայաստանը ԽՍՀՄ-ի կազմից: Նրա խումբը բռուցիկներ է պատրաստել ու տարածել Երևանում: 1967-ին Ա. Մարգարյանը մտել է «Հանք» գաղտնի խմբի մեջ: Նույն թվականին հրավիրվել է ՊԱԿ ու նախազգուշացվել: Սակայն 1968-ին Ա. Մարգարյանը մտել է «Ազգային միացյալ կուսակցության» մեջ, դարձել նրա ակտիվ անդամներից մեկը, գրել «Երկումք» վերնագրով թռուցիկը:

1969-ին Ա. Մարգարյանը դարձյալ նախազգուշացվել է ՊԱԿ-ի կողմից, իսկ 1970-ին հեռացվել կոմերիտմիությունից: 1973-ին նախազգուշացվել է երկրորդ անգամ, սակայն Պ. Ղարիկյանի, Ա. Արշակյանի և այլոց հետ ավելի է ակտիվացրել իր հակախորհրդային գործունեությունը, ուստի դատապարտվել է երեք տարվա ազատագրկման (Ա. Ս., էջ 69-70): 1991 թ. անկախության հռչակումց հետո էլ Ա. Մարգարյանը շարունակեց իր ազգային ու հայրենասիրական գործունեությունը՝ անշաբ մեծ դեր խաղալով երկրի տնտեսական, քաղաքական ու հասարակական կյանքում: Երբեք ազգային գործիչ՝ նա արժանացավ համընդհանուր սիրո ու հարգանքի:

1970-ական թվականներին Զայաստանում ևս նկատվում է մարդու իրավունքների պաշտպանության ուղղված շարժում: Այդ պատճուկ հատկանշական է ԵՊՀ ֆիզիկայի ֆակուլտետի և Եջմիածնի հոգևոր

ճեմարանի շրջանավարտ Ռոբերտ Նազարյանի գործը: 1978 թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի դատական կոլեգիան նրա նկատմանը կայացրեց դատավճռ, որտեղ ասված է, որ ամբաստանյալ Ռ. Նազարյանը 1976-1977 թթ. ընթացքում խորհրդային իշխանությունը քայլայելու և թուլացնելու նպատակով տարել է հակախորհրդային ագիտացիա և պորոպագանդա: Նա պարբերաբար պատրաստել, ծեռք է բերել, ծեռագիր ու մեքենագիր ծևով քազմացրել ու տարածել խորհրդային պետական ու հասարակական կարգերը, ԽՄԿԿ և խորհրդային պետականության քաղաքականությունը արատավորող ակնհայտ գրապարտչկան բնույթի գրականություն:

1976 թ. սկզբներին ամբաստանյալ Ռ. Նազարյանը նամակագրական կապեր է հաստատել առանձնապես վունգավոր պետական համագործությունների համար դատապարտված Պարույր Շայրիկյանի, Ռազմիկ Չոհրաբյանի, Բագրատ Շահվերդյանի և այլոց հետ, հանդես եկել նրանց պաշտպանությամբ:

1977 թ. հունվարի 20-ին ամբաստանյալ Ռ. Նազարյանը գրել է «Բաց նամակ ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Ջեյմս Քարտերին», որում, դրսնորելով ակնհայտ հակախորհրդային դիրքորոշում, ընդգծել է, որ մենք գրկած ենք բուն հայրենիքից ու պետականությունից, կոչ է արել նախագահին՝ օգնել հայ քաղաքական բանտարկյալների փրկության գործին:

Ռ. Նազարյանը կապեր է հաստատել մոսկվաբնակ այլախոհների հետ, նրանց միջոցով ծեռք է բերել և տարածել 40 անուն հակախորհրդային գրականություն: Այդ գրականությունը նա տվել է հետագայում դատապարտված Էդուարդ Շարությունյանին, Ռաֆայել Պապյանին և Եղին Ավետյանին: Այդ փաստը վկայում է ԽՍՀՄ-ում ծավալված հելսինկյան շարժմանը հայ այլախոհների նաև նաև կցության նասին:

Ռ. Նազարյանը պատրաստել և տարածել է «Հայտարարություն (Դեկլարացիա)», որտեղ խոսվում է քաղբանտարկյալներին ազատելու, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը ՀԽՍՀ-ին վերամիավորելու մասին:

1970-ական թվականների այլախոհական շարժման մեջ առանձնանում է Ստեփան Զատիկյանի ու նրա երկու ընկերների գործը, որոնք 1979 թ. հունվարին դատապարտվեցին մահապատժի՝ Մոսկվայի մետրոյում 1977 թ. հունվարի 8-ին ահաբեկչություն կազմակերպելու մեղադրանքով:

Ստ. Զատիկյանը ճանաչված հայ ազգային գործիչներից էր, որը 1. Խաչատրյանի և Շ. Դարությունյանի հետ իիմնադրել է ԱՄԿ-Ը՝ Ազգային միացյալ կուսակցությունը:

Տեղեկացնելով, որ Ստ. Զատիկյանի ու նրա երկու ընկերների դատավարության գործը գտնվում է Մոսկվայում և դեռ հնարավորություն չլիս ուստիմնասիրել այն, ուստի ճիշտ չի լինի որոշակի գնահատական տալ, Ա. Մանուկյանը միաժամանակ նշում է, որ հայկական մամուլում մի շարք հրապարակումներ եղան Ստ. Զատիկյանի ու նրա ընկերների՝ իիշյալ ահաբեկչության հետ առնչություն չունենալու մասին: Դրան հակառակ՝ ուստական մամուլում եղան հրապարակումներ, որոնք պնդում լին, որ նոսկովյան պայթյունի կազմակերպիչներն ու իրականացնողները հենց վերը նշված անձինք են եղել: Յեղինակը հակված է ընդունելու վերջին տեսակետը, քանի որ դրանք ավելի համոզիչ են ու փաստացի (Ա. Մ., էջ 75):

1970-ական թվականներին մեծ տերությունների ուշադրությունը հայ դատի վրա գրավելու նպատակով արտասահմանում խիստ ակտիվացակ հայ վրիժառուների գործունեությունը:

1973 թ. հունվարի 23-ին 78-ամյա Գուրգեն Յանիկյանը Լոս Անջելեսի «Բալթիմոր» հյուրանոցի ռեստորանում գնդակահարեց Թուրքիայի հյուպատոս Մեհմեդ Բեյդարին ու փոխհյուպատոս Բեհադդիր Ղեմիրեկին, որի համար դատապարտվեց 10 տարվա ազատազրկման: Նա ազատ արձակվեց 8 տարի անց՝ 1981 թվականին:

1975 թվականի հոկտեմբերին Վիեննայի թուրքական դեսպանատանը երեք անհայտ անձինք սպանեցին դեսպան Ղանիս Թունաշգիլին:

1975-1983 թվականներին իրականացվել է ավելի քան 200 բռնարարք: Ամենաակտիվ կազմակերպություններն են «Հայկական ցեղասպանության արդարության մարտիկները» (ՀՑԱՍ) և «Հայաստանի ազատագրության» հայկական գաղտնի բանակը՝ ԱՍՍԼԱ-ն: Այտասահմանում այդ տարիներին գործում էին նաև «Հայ ազատագրական շարժում», «Հայկական ցեղասպանության վրեժախումբ», «Հայաստանի գաղտնի բանակ», «Հայաստանի Հանրապետության բանակ», «Հայ ազատամարտիկներ», «Սեպտեմբեր-Ֆրանսիա», «Օղի», «Հոկտեմբեր երեք», «Հունիս ինը», «Հայկական Կարմիր բանակ», «Հայ հեղափոխական բանակ» մարտահմբերը:

ՀՑԱՍ-ը հանդիսանում էր դաշնակցության գինված թեր: Նրա պայքարը բացառապես ուղղված էր թուրք պաշտոնատար անձանց դեմ:

Դրան հակառակ՝ ԱՍՍԼԱ-ն, որի մեջ ընդգրկված էին ամենատարբեր խավեր, անգամ կորունիստներ, պայքարում էր նաև Եվրոպական կառավագեր, անգամ կորունիստների դեմ, որոնք, ընդունելով հայոց ցեղասանությունը, մեղսակից էին Թուրքիային:

Հայ հայրենասերների նման գործողությունները դադարեցվեցին 1981 թվականին:

Չնայած փաստեր չկան արտասահմանի վերոհիշյալ կազմակերպությունների և Հայաստանում գործող այլախոհական կազմակերպությունների միջև գոյություն ունեցող կապերի մասին, սակայն այդ գործողությունների արձագանքներն, անշուշտ, հասնում էին Հայաստան, որն ուղղակի ազդեցություն էր գործում:

Հայաստանում քաղաքական դատավարություններ տեղի ունեցան նաև 1980-ական թվականներին:

1981 թ. ապրիլին դատապարտվեցին գիտաշխատող Ալեքսանդր Մանուչարյանը, ուսուցիչներ Աշոտ Ափիկյանը և Սմբատ Մելքոնյանը: Դատավճռում նշվում է, որ դեռևս 1978 թ. մանկավարժական ինստիտուտում ուսանելու տարիներին Ա. Ափիկյանը ուսանողներից կազմակերպել է հակախորհրդային ազգայնական գաղտնի խումբ, որը թուցիկներ էր պատրաստում ու տարածում: Նա կապերի մեջ է մտել նույն ինստիտուտի դասախոս Ա. Մանուչարյանի, ապա Ս. Մելքոնյանի հետ, որն իր հերթին 1978 թ. ստեղծել ու ղեկավարում էր «Հայ ազգային միություն» գաղտնի խումբը: Հիշյալ հակախորհրդային խմբի ծրագրի համաձայն՝ գաղտնի խումբը: Հիշյալ հակախորհրդային խմբի ծրագրի համաձայն՝ Հայաստանը պետք է առանձնանար ԽՍՀՄ-ից և պատերազմ հայտարարեր Թուրքիային՝ հայկական հողերը ետ գրավելու նպատակով:

Ա. Մանուչարյանը դատապարտվեց չորս տարվա ազատազրկման և երկու տարվա աքսորի, Ա. Ափիկյանը և Ս. Մելքոնյանը՝ երկուական տարվա աքսորի:

Նույն ժամանակաշրջանում տարբեր ժամկետների ազատազրկման դատապարտվեցին 1979 թ. ստեղծված «Հայ երիտասարդական միություն» ընդհատակյա խմբի կազմակերպիչներ Կնյազ Մկրտչյանը, Վարդան Հարությունյանը, Սամվել Եղիազարյանը և Հովհաննես Աղաբերյանը, որոնք գրադարձել են հակախորհրդային գործունեությամբ՝ բարյանը, որոնք գրադարձել են հակախորհրդային գործունեությամբ՝ նպատակ ունենալով անջատել Խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ-ից, միացնել այլ հանրապետություններում և Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերը, ստեղծել անկախ Հայաստան, որը

պետք է ղեկավարեր դաշնակցությունը: Կազմակերպությունն ունեցել է ծրագիր, կանոնադրություն և երդման տեքստ:

1979 թ. կազմակերպությունը կապ է հաստատել «Հայ ազգային միություն» խմբի անդամներ Ս. Մելքոնյանի և Ս. Դակոբյանի հետ: Իրանը փորձել են գենք հայթայթել, ինքնաշեն ատրճանակ պատրաստել, տարածել են հակախորհրդային նյութեր: Մ. Դարությունյանը և Կ. Միքուշյանը դատապարտվեցին 7 տարի ազատազրկման և 5 տարի աքսորի, Վ. Դարությունյանը՝ 5 տարի ազատազրկման և 3 տարի աքսորի, Ռ. Նիհազարյանը՝ 4, Յ. Սղաբաբյանը՝ 3 տարի ազատազրկման:

1981 թ. սեպտեմբերին ՀԽՍՀ Գերազույն դատարանի քենական գործերի դատական կոլեգիան 8 տարի ազատազրկման և 3 տարի աքսորի դատապարտեց Աշոտ Նավասարդյանին և Ազատ Արշակյանին: Իրանը դատապարտվելու էին արդեն երրորդ անգամ: Դատավճռում նշվում էր, որ վաղաժամկետ ազատվելով կալանքից՝ նրանք շարունակել են ծավալել հակախորհրդային գործունեություն:

1973 թվականին Ա. Նավասարդյանը և Ա. Արշակյանը իրենց հանախոհ Պ. հայրիկյանի հետ որոշել են վերանայել «Ազգային միացյալ կուսակցության» ծրագիրն ու կանոնադրությունը և մշակել նորը, սակայն կալանավորվելու պատճառով չեն ավարտել:

1980 թ. նոյեմբերին նրանք կազմել են ԱՄԿ նոր ծրագիր ու կանոնադրություն և այն տարածել «Փարոս-4» ԱՄԿ պաշտոնաթերթի միջոցով: Այնուհետև կազմել և Պ. Հայրիկյանի միջոցով «Ամերիկայի ծայն», «Ազանություն», «Բի-բի-սի» ռադիոկայաններին և դաշնակցական մանուկին են հասցել «Փարոս-2» թուցիկը:

1983 թ. հուլիսին նույն դատարանը քննեց երկրաբանության ինստիտուտի գիտաշխատող, ազգությամբ Վրացի Գեորգի Խոմիգուրիի և Ե.Պ. Դասախոս Շաֆայել Պապայանի գործը, որոնք մեղադրվում էին խորհրդային իշխանությունը քայլայելու համար: Նրանք գրադարձել են հակախորհրդային ագիտացիայով, տարածել հակախորհրդային գրականություն: Գ. Խոմիգուրիին դատապարտվեց 6 տարի ազատազրկման և 3 տարի աքսորի, Ռ. Պապայանը՝ 4 տարի ազատազրկման և 2 տարի աքսորի: Նրանց հետ նույն օրը ծերբակալված ԵՊՀ դասախոս Էդմոն Ավետյանի նկատմանը որոշում կայացվեց ուղարկել պարտադիր բուժման:

Վերջին գործը Հայաստանում հարուցվեց 1988 թ. հուլիսին՝ Պարույր Հայրիկյանի նկատմանը, երբ արդեն փետրվարին սկսվել էր Արցախյան շարժումը: 1987 թ. պատիժը կրելուց հետո Պ. Հայրիկյանը վե-

բաղառնում է Հայաստան, ստեղծում և դեկավարում է «Ազգային ինքնորշում» միավորումը՝ «Անկախություն» շաբաթաթերթով, որն ուներ հակախորհրդային բնույթ: Սեփական դիմումի հիման վրա ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը կարծեց Պ. Հայրիկյանի քրեական գործը, եթու չնորիեց և բույլատրեց մշտական բնակության մեկնել արտասահման:

Ըստ Ա. Մանուկյանի տվյալների՝ 1980-ական թվականներին Հայաստանում այլախոհության մեղադրանքով դատապարտվել է 14 մարդ: 1953-1990 թվականներին այդ թիվը կազմում է 107 մարդ:

Ինչպես հավաստում է նույն հեղինակը, Հայաստանում խորհրդային տարիներին այլախոհության մեջ մեղադրված մարդկանց գործերը 1990-ական թվականներին վերանայվել են, և նրանք բոլոր Հայաստանի Հանրապետության գերագույն դատարանի որոշումներով արդարացվել են, իսկ գործերը կարճվել են՝ հանցակազմի բացակայության պատճառով (Ա. Մ., էջ 83):

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1970-1980-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, սոցիալ-քաղաքական կյանքը

1970 թվականին ԽԽՍՀ ազգային եկամտի մեջ արդյունաբերության բաժինը հասավ 67 տոկոսի: Արդյունաբերության մեջ առավել մեծ զարգացում ստացան մեքենաշինությունը, քիմիական արդյունաբերությունը և գունավոր մետալուրգիան:

9-րդ հնգամյակի (1971-1975 թթ.) դիրեկտիվները նախատեսում լին Հայաստանի արդյունաբերության արտադրանքի աճ 60-63 տոկոսով:

Նախատեսվեց Հայաստանում կառուցել ատոմային էլեկտրակայան և 1974 թ. շահագործման հանձնել առաջին ռեակտորի երկու բլոկները՝ 440 հազար կիլովատ կարողությամբ:

Նախատեսվում էր գունավոր մետալուրգիայի արտադրանքն ավելացնել 55 տոկոսով, զարգացման ավելի բարձր տեմպեր հաղորդել քիմիական արդյունաբերությանը, շարունակել մեքենաշինության զարգացումը, հատկապես արագ տեմպերով զարգացնել էլեկտրոնիկական, ռադիոտեխնիկական արդյունաբերությունը և սարքաշինությունը:

Մեծ չափերով պետք է ընդարձակվեր ժողովրդական սպառման առարկաների արտադրությունը, ստեղծվեն սննդի նոր ծեռնարկություններ:

Տեղական արդյունաբերության արտադրանքը հնգամյակի ընթացքում պետք է ավելանար 2,6 անգամ:

Եթե նախախորհրդային տարիներին Հայաստանն ուներ ընդամենը 5 փոքրիկ քաղաք, ապա 9-րդ հնգամյակի տարիներին ուներ 23 քաղաք և 27 քաղաքատիպ քնակավայր:

Նախատեսվում էր 1973 թվականին հիմնականում ավարտել Արփա-Սևան բունելի հորատման աշխատանքները, իսկ 1974-ին Արփա գետի ջրերը հասցնել Սևան:

Նախատեսվում էր շարք մտցնել Զողոյի ոսկու հանքերի կոմբինատը, Արարատի հարստացուցիչ ֆարբիկան, Յրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատի կավահողի և քիմիական արտադրանքի կարողությունները: Նախատեսվում էր Սևան-Զող 121 կմ երկարություն կառուցումը:

Դայլական ԽՄՀ-ում բնակչության մեկ շնչին ընկնող ռեալ Եկամուտներն աճելու էին 35 տոկոսով, իսկ սպասման հանրային ֆոնդերը՝ 47 տոկոսով:

Դնգամյա պլանում առանձնահատուկ տեղ էր տրված սոցիալ-մշակութային միջոցառումների հրականացմանը: Նախատեսվում էր նոր հիվանդանոցների, հանգստյան տների կառուցում:

Լայն հեռանկարներ էին նշանակում ժողովրդական կրթության հետագա բարելավման բնագավառում:

Զգալիորեն պետք է բարձրացվեր հանրապետության բնակչության կոլտուրական սպասարկման մակարդակը. զանգվածային գրադարանների թիվը 1975-ին պետք է հասցեր 1343-ի, ակումբներին՝ 1231-ի, պետք է ավելանար կինոսարերի, թատրոնների թիվը, աճեր ռադիո և հեռուստահաղորդումների ժամաքանակը, գրքերի, հանդեսների և թերթերի լույս ընծայումը:

Նախատեսվում էր շահագործման հանձնել պետական պատկերասրահի, հանրային գրադարանի գրապահոցի, «Դայֆիլմ» կինոստուդիայի նոր շենքերը, 2600 տեղանոց կինոթատրոնը և այլն:

1971-1975 թթ. պլանի նախագծով հանրապետության գիտական կազմակերպությունները պետք է մշակեին 92 գիտատեխնիկական պրոբլեմներ, որոնք կապված են հանրային արտադրության ինտենսիվացման և արդյունավետության բարձրացման խնդիրների հետ: Գիտության հրատապ պրոբլեմները պետք է մշակեին գիտությունների ակադեմիայի, բուհերի, հանրապետության ծյուղային գիտահետազոտական ինստիտուտների ստորաբաժանումներում:

Նախատեսվում էր 1971-1975 թվականներին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության տարեկան միջին ծավալը մեծացնել 32 տոկոսով, զգալիորեն իջեցնել մթերքների ինքնարժեքը:

1970-ական թվականների երկրում ստեղծվեցին ագրոարդյունաբերական համալիրներ, որտեղ մեկ միասնական համակարգի մեջ

լինդգրկվեցին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության, վերամշակման և իրացման ձեռնարկությունները: Դայաստանում հատկապես արդյունավետ էին թօշնարուժական համալիրները. զգալիորեն ավելացավ հավի մսի և ծվի արտադրությունը՝ հիմնականում բավարարելով հանրապետության պահանջները: Սակայն մյուս բնագավառներում ագրոարդյունաբերական համալիրների արդյունավետությունը ցածր էր: Դրանք սովորաբար կազմակերպվում էին կոլտնտեսությունների բազայի վրա, որոնց մեջենայական սպասարկման ցածր մակարդակը չըր նպաստում հետագա վերելքին: Գյուղատնտեսության վիճակը չէր բարելավվում, ամենուրեք գյուղատնտեսական մթերքների պակաս էր: Գյուղացիությունը դիմում էր արտագնացության, տեղափոխվում քաղաքներ կամ ԽՄՀՍ ուրիշ հանրապետությունները: 80-ական թվականներին հանրապետությունում հարյուրավոր գյուղեր, հատկապես լեռնային շրջաններում, դատարկվել էին:

Վարչականայական համակարգի պայմաններում երկիրը ագրարային ճգնաժամից դուրս բերելու փորձերը դատապարտվեցին ծախողնան: Դրա հիմնական պատճառը գյուղացու օտարումն էր հողից և սեփականատիրական հոգեբանությունը, նյութական շահագրգովածության պակասը:

Նախատեսվում էր բարձրացնել բանվորների և ծառայողների ամսական նվազագույն աշխատավարձը:

Նախատեսվում էին բժիշկների, ուսուցիչների և նախադպրոցական հիմնարկների դաստիարակների աշխատավարձի, գիշերային աշխատանքի լրացուցիչ վարձատրության բարձրացում:

Նախատեսվում էր բարելավել աշխատող կանաց սոցիալական պայմանները, մեծացնել կենսաբոշակների չափերը:

1972 թվականի սեպտեմբերի 1-ից նախատեսվում էր բարձրացնել բուհերի ուսանողների և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սովորողների կրթաթոշակների չափերը, ընդլայնել նրանց շրջանակը, բարձրացնել սննդի ծախսերի նորմաները հիվանդանոցներում և քաղաքային պրոֆտեխնիկական ուսումնարաններում:

Պետք է ավարտվեր երիտասարդության ընդհանուր միջնակարգ կրթության անցնելը:

Պետք է կառուցվեին 3 միլիոն 909 հազար քառ. մետր ընդհանուր մակերեսով բնակելի տներ:

Տասներորդ հնգամյակի (1976–1980 թթ.) գլխավոր խնդիրն էր բարձրացնել արտադրության արդյունավետությունը, բարելավել արտադրանքի որակը, վերակառուցել և ընդլայնել գործող արտադրական ծեռնարկությունները, լայնորեն ներդնել նորագույն տեխնիկա և տեխնոլոգիա:

Արդյունաբերության մեջ բարձրացավ մեքենաշինության, հատկապես ռադիոտեխնիկական, էլեկտրոնային, սարքաշինական արդյունաբերության արտադրանքի բաժինը: Կառուցվեցին և շարք մտան ավելի քան 70 նոր արդյունաբերական ծեռնարկություններ, խոչոր արտադրամասեր և արտադրություններ: Դրանցից կարևորներն են Հայաստանի ատոմակայանը, Շամբի հիդրոէլեկտրակայանը, Շրագանի մեքենաշինական գործարանը, զուտ երկաթի փորձնական գործարանը, Ախրալայի պահածոների, Աբովյանի գարեջրի գործարանները, Երևանի, Արտավանի և Պափանի երկաթբետոննե կոնստրուկցիաների գործարանները, հացի, պանրի, գինու մի շարք ծեռնարկություններ, տրիկոտաժի, կարի ֆաբրիկաներ և այլն:

Փոքր և միջին քաղաքներում ու բնակավայրերում ստեղծվեցին 70 արդյունաբերական ծեռնարկություններ ու դրանց մասնաճյուղեր:

Ուշադրություն դարձվեց բողարկվող արտադրանքի տեխնիկական մակարդակի և որակի բարձրացմանը:

Աշխատանք կատարվեց բնության և շրջակա միջավայրի պահպանության ասպարեզում: Դրանցից կարևորագույնը կալցիումի կարբիդի արտադրության դադարեցումն էր «Նախրիտ» գիտաարտադրական միավորումում: Աշխատանքներ տարնվեցին արտանետումների մաքրման, ջրամատակարարման ներփակ համակարգերի ներդրման ուղղությամբ: Միջոցառումներ մշակվեցին Ալավերդու լեռնամետալուրգիական կոմբինատում, Կիրովականի (Վանաձոր) քիմական, Քանաքեռի ալյումինի գործարաններում արտանետումները նվազեցնելու ուղղությամբ: Քիմիական արտադրության տեսակարար կշիռը կրճատվեց 2, գունավոր մետալուրգիային՝ 0,7 տոկոսով:

Որոշակի հաջողություններ ծեղոք բերվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերում:

Հնգամյակի առաջադրանքները հաջողությամբ կատարվեցին նաև տրանպորտի և կապի բնագավառում:

Հահագործման հանձնվեցին 121 կմ երկարությամբ Սևան–Շոր-մա–Զող, Երևան–Նուռնուս երկաթուղագծերը, ծավալվեց Երևանի մետրոպոլիտենի շինարարությունը:

Կառուցվեցին և վերակառուցվեցին 370 կմ ավտոճանապարհներ, որոնցից ամենակարևորը Մեղրի–Քաջարան ավտոճանապարհն էր:

Շարք մտավ «Զվարթնոց» օդանավակայամի առաջին հերթը:

Հահագործման հանձնվեցին ավտոմատ հեռագրակայանը, Լիլյորդնային կոմուտացիայի կենտրոնը, Երևանի կենտրոնական նոր փոստատունը, «Օրբիտա–2» տիեզերական կապի կայանը:

Անեցին կենսաթոշակների, նպաստների ու կրթաթոշակների չափերը: Հահագործման հանձնվեցին մեծ թվով դպրոցներ, բնակելի տներ, նախադպրոցական հիմնարկներ, 18 հիվանդանոցներ, 15 պոլիկլինիկաներ:

Ընդլայնվեց մշակութալուսավորական հիմնարկների ցանցը:

Նշգամյակի տարիներին պետական կառավարման մարմինների, տնտեսական կազմակերպությունների աշխատանքում տեղ գտան նաև բազմաթիվ վրիպումներ ու թերություններ, որոնց 744 27-րդ համագունարում (1981 թ.) կենտկոմի հաշվետու գեկուցման մեջ ամենայն մանրանամությամբ անդրադարձավ 744 Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Ս. Ղեմիրյանը:

Կարեն Սերոբի Ղեմիրյանը ծնվել է 1932 թ. ապրիլի 17-ին, Երևանում: 1954-ին ավարտել է Երևանի Կ. Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մեխանիկական ֆակուլտետը, 1961-ին՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմին կից բարձրագույն կուսակցական դպրոցը: Բուհն ավարտելուց հետո աշխատել է Լենինգրադի (Սանկտ Պետերբուրգ) գիտահետազոտական ինստիտուտներից մեկում:

1955-ից աշխատել է Երևանի էլեկտրատեխնիկական գործարանում՝ տեխնոլոգ, արտադրամասի ավագ վարպետ, արտադրամասի լիետ, կուսակցական կոմիտեի քարտուղար, գլխավոր ինժեներ, գործարանի դիրեկտոր:

1966–1972 թթ. Կ. Ս. Ղեմիրյանն աշխատել է իբրև 744 Երևանի բաղադրային կոմիտեի քարտուղար, ապա՝ Երկրորդ քարտուղար:

1972-ին ընտրվել է 744 Կենտկոմի քարտուղար, իսկ 1974 թ. նոյեմբերին՝ առաջին քարտուղար:

ԽՄԿԿ 25-րդ համագումարում Կ. Ս. Ղեմիրճյանն ընտրվել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի անդամ: Եղել է ՀԽՍՀ 7-9-րդ գումարումների Գերագույն խորհրդի պատգամավոր:

Պարզեատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի երկու և Յոկտեմբերյան հեղափոխության շքանշաններով:

Խորհրդային Դայաստանի ծեռք բերած նվաճումները, բազմաթիվ հոյակերտ կառույցների իրականացումը և, առհասարակ, երկրի առաջնորդ սերտորեն կաված են Կ. Ս. Ղեմիրճյանի անվան հետ: Պատահական չեն, որ ժողովուրդը նրան տվել էր «Շինարար» պատվանումը:

Արցախյան շարժման վերելքի ժամանակաշրջանում՝ 1988-ին, Կ. Ս. Ղեմիրճյանն ազատվեց ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից և նշանակվեց «Դայելեկտրամեքենա» միավորման գլխավոր տնօրեն:

1998-ին նա հիմնադրեց Դայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը՝ ՀԺԿ-ն, որը 1999 թ. մասնակցեց ՀՀ Ազգային ժողովի ընտրություններին: Ընտրությունների արդյունքների հիման վրա Կ. Ս. Ղեմիրճյանն ընտրվեց ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ:

Կ. Ս. Ղեմիրճյանը չարանենգորեն սպանվեց 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին՝ Ազգային ժողովի նիստի ժամանակ: Նրան հետմահու շնորհվեց Ազգային հերոսի բարձրագույն կոչում: Թաղված է Երևան քաղաքի Կոմիտասի անվան Դայոց մեծերի պանթեոնում:

Տասնմեկրորդ հնգամյակի (1981-1985 թթ.) կարևորագույն խնդիրներն էին բնակչության պահանջնունքների արավել լրիվ բավարարումը, արտադրության ինտենսիվացումը, արտադրանքի որակի բարձրացումը՝ գիտատեխնիկական առաջադիմության նվաճումների համակողմանի օգտագործման հիման վրա: Առաջնահերթ խնդիրը բնակչության համար ապրանքների արտադրության պելացումն էր և դրանց որակի բարձրացումը:

1981-1985 թթ. արդյունաբերական աճի տեմպերով Խորհրդային Դայաստանը ԽՍՀՄ-ում գրաղեցրեց 3-4-րդ տեղերը, և արդյունաբերական արտադրության ծավալը մեծացավ 29-32 տոկոսով: Դանրապետության արդյունաբերության զարգացումն ընթացավ ինչպես նոր ձեռնարկությունների կառուցման, այնպես էլ գործող ձեռնարկությունների վերակառուցման ու տեխնիկական վերազինման ուղղով: ԽՄԿԿ 26-րդ համագումարում ընդունված «ԽՍՀՄ տնտեսական ու սոցիալական

զարգացման 1981-1985 թվականների և մինչև 1990 թվականն ընկած ժամանակաշրջանի հիմնական ուղղություններում» նախատեսված էր կարողությունների լրիվ գործարկում Հրազդանի մեքենաշինական գործարանում, ավտոբեռնիշների գործարանի և պարֆյումերիայի ֆաբրիկայի շինարարության, գունավոր մետալուրգիայի և քիմիական արդյունաբերության մի շարք ձեռնարկությունների վերակառուցում:

Վերակառուցման աշխատանքների իրականացվեցին, թեև ոչ լրիվ չափով, «Նախիթ» գիտարտրական միավորումում, Ալավերդու լեռնամետալուրգիական կոմբինատում, Երևանի «Պոլիվինիլացտատ», Կիրովականի (Վանաձոր) քիմիական, Քանաքեռի ալյումինի գործարաններում և այլուր:

Պահպանվեց արդյունաբերության նվազ նյութատար ու էներգատար, սակայն աշխատատար ճյուղերի զարգացման միտումը, մեծացավ ռադիոտեխնիկական և էլեկտրոնային արդյունաբերության, սարքաշինության և հաստոցաշխնության բաժինը:

Նախատեսվեց զարկ տալ էլեկտրալներգետիկային, գործարկել Որոտանի կասկադի վերջին՝ Սպանդարյանի հիդրոէլեկտրակայանը, Երկու էներգաբլոկ Հրազդանի պետական շրջանային էլեկտրակայանում, գործարկել 30 կմ Երկարությամբ մագիստրալային նոր ջերմացանցեր:

Առաջադրված կարևորագույն խնդիրներից մեկը հանրապետության կայուն գազամատակարարման ապահովումն էր: Հնգամյակի տարիներին վերակառուցվեց Ղազախ-Երևան գազամուղի Դիլիջան-Սևան հատվածը, սկսվեց Նախիջևան-Երևան, Քաջարան-Մեղրի, Սիսիան-Դաստակերտ, Զերմուկ-Ազիզբեկով-Եղեգնաձոր գազամուղների շինարարությունը:

Կարևոր նշանակություն ուներ Քանաքեռի ալյումինի գործարանի նրբաթիթեղի գլաննան արտադրության ընդլայնումն ու վերակառուցումը, որի շնորհիվ ալյումինի նրբաթիթեղի արտադրության կարողությունները հասան մի քանի տասնյակ հազար տոննայի:

Խնդիր դրվեց կրծատել գունավոր մետալուրգիայի և քիմիական արդյունաբերության տեսակարար կշիռ՝ կապված կենսամիջավայրի պահպանության հիմնահարցների հետ:

Նախատեսվեց դադարեցնել ցեմենտի արտադրությունը Հրազդանի ցեմենտի գործարանում:

Զարգացման բարձր տեմպեր հաղորդվեց մեքենաշինությանը:

Հանրապետության մեքենաշինության մեջ ամենաբարձր տեսակարար կշիռն ուներ Էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերությունը, որի արտադրանքի ծավալով Խորհրդային Հայաստանը ԽՄՀՄ-ում գրադեցնում էր երրորդ տեղը: Նախատեսվեց ընդլայնել կարելի գործարանի, «Հայէլեկտրաշարժիչ», «Հայէլեկտրալուս» արտադրական միավորումների կարողությունները:

Ուղիղութեխնիկական և էլեկտրոնային արդյունաբերության մեջ աշխատանքներ տարվեցին նոր էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների համակարգների, սարքերի ու հանգույցների ստեղծման ուղղությամբ:

Նախատեսվեց հնգամյակի ավարտին արտադրել ավելի քան 30 հազար ավտոբոնիչ ու ավտոֆուրգոն:

Վերակառուցվեցին և տեխնիկապես վերազինվեցին գործող կահույքի ֆարբիկաները, որոնց կարողությունները կրկնապատկվեցին:

Լուրջ ուշադրություն դարձվեց շինանյութերի արդյունաբերության զարգացմանը: Ընդլայնվեց ցեմենտի և շիֆերի արտադրությունը, ընդարձակվեց Արարատի ցեմենտի-շիֆերի կոմբինատը: Ստեղծվեցին գրանիտե, մարմարե, ֆիլզիտային երեսպատճան սալերի, բետոնե թերթեանյութերի, պլաստմասսայից պատրաստված իրերի թողարկման նոր կարողություններ:

Հնգամյակում խթանվեց թերթեանյութերությունը: Վերազինվեցին տեքստիլ արդյունաբերության ծերնարկությունները, ավելացավ մետաքսի, գորգերի, գուլպեղենի, կարի ու կոշիկի արտադրությունը:

Որոշակիորեն ընդլայնվեց սննդի արդյունաբերությունը:

Գյուղատնտեսության բնագավառում խնդիր դրվեց ավելացնել բուսաբուծության և անասնապահական մթերքների արտադրությունը:

Նախատեսվեց գյուղատնտեսական և մեկնորատիվ շինարարության մեջ ծրագիր: Շարք պիտի մտնեն Ախուրյանի, Տերիերի, Սևաբերդի, Դահումի, Գետիկի և այլ ջրամբարները: Շահագործման պիտի հանձնվեն 30 հազար հեկտար ոռոգելի հողեր:

Կենտրոնական հարցերից մեկը խաղողագործության, պտղաբուծության և բանջարաբուծության զարգացումն էր:

Տրանսպորտի բնագավառում առավել կոնկրետ խնդիրը Իջևան-Դրագան երկարուղագծի կառուցման ավարտումն էր, ինչպես նաև մետրոպոլիտենի ցանցի ընդարձակումը: Նախատեսվում էր մինչև 1990 թվականը մետրոյի գծերը հասցնել մինչև Սպանդարյանի հրապա-

րակ, Շահումյանի և Դավիթաշենի բնակելի զանգվածներ, ինչը առաջսօր մնում է չլուծված:

Խոշոր աշխատանքներ իրականացվեցին հանրապետության օդանավակայանների վերակառուցման և նորերի կառուցման ուղղությամբ: Շարք մտավ Լենինականի (Գյումրի) օդակայանը:

Քաղաքային հեռախոսակայանների տարրողությունն ավելացավ 31 տոկոսով, բացվեցին կապի 80 նոր բաժանմունքներ:

Դրվեց ժողովրդի բարեկեցությունը հետևողականորեն բարձրացնելու միջոցառումների լայն ծրագիր՝ աշխատավարձի և բնակչության ուեալ եկամուտների բարձրացում, սպառնան հանրային ֆոնդերի մեծացում, աշխատանքի և կենցաղային պայմանների բարելավում: Ամսական միջին աշխատավարձը՝ ավելացավ 13–16 տոկոսով և հասավ 190–195 ռուբլու: Կոլտնտեսականների եկամուտներն ավելացան 20–22 տոկոսով: Նվազագույն աշխատավարձը հասավ 80 ռուբլու:

Հանրապետությունում 20 տոկոսով ավելացավ հիվանդանոցային մահճակալների թիվը, զգալիորեն ավելացավ մեկ շնչին ընկնող բնակելի տարածքի չափը: Այս պետք է հասցեր 11,85 քառ. մետրի:

Միջոցառումներ ծեռնարկվեցին սոցիալական ապահովության համակարգի կատարելագործման ուղղությամբ: Կենսաթոշակի նվազագույն չափը սահմանվեց 50 ռուբլին:

Ուշադրություն դարձվեց արտադրական ներուժի արդյունավետ օգտագործման հարցերին: Դա առաջին հերթին նշանակում էր իշեցնել արտադրանքի նյութատարությունը, որտեղ շատ կարևոր էր մետաղատարության իշեցումը: Նախատեսվում էր մետաղի փոխարինիչների օգտագործման ընդլայնում, պլաստմասսայից պատրաստված դետալների կիրառում, երկողորդային ռեսուլտատների օգտագործում և այլն: Նախատեսվեցին նաև էլեկտրական հարգիչայի խնայողության լայն միջոցառումներ:

Շատուկ ուշադրություն դարձվեց գյուղատնտեսության մեջ կորուստների կրծատման հարցերին:

Տասնմեկերորդ հնգամյակի կանխագծումները հիմնականում կատարվեցին:

1970-ական թվականներից սկսած ԽՄՀՄ տնտեսական զարգացման տեմպերը բավականին իջամ. ուժեղացան անհամամասնություններն էկոնոմիկայում, լուրջ դժվարություններ պահաջանաբերի արտադրության ու մատակարարման բնագավառում:

Այդ գործընթացը շարունակվեց նաև 1980-ական թվականներին: Երկրի էկոնոմիկայում ի հայտ եկած բացասական երևույթներն ունեին օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ: Ավելի ու ավելի հաճախ էր խարարվում տնտեսական մեխանիզմի գործողությունը, լուրջ թերություններ էին արձանագրվում պլանավորման, կառավարման, նյութական խանության ասպարեզներում: Գործին մեծապես խոչընդոտում էր հնացած արտադրական ֆոնդերի ֆիզիկապես և բարոյապես մաշված տեխնիկայի առկայությունը, աշխատանքային, կատարողական, պլանային կարգապահության անկումը և այլն: Երկիրը կանգնած էր արմատական վերափոխումներ ու խոր վերակառուցում կատարելու անհրաժեշտության առջև:

1986 թ. ապրիլին տեղի ունեցած ԽՄԿԿ 27-րդ համագումարը քննարկեց և հաստատեց «ԽՍՀՄ տնտեսական ու սոցիալական զարգացման 1986–1990 թվականների և մինչև 2000 թվականն ընկած ժամանակաշրջանի հիմնական ուղղությունները»: Առաջ քաշվեց վերակառուցման գաղափարը, որի բուն էությունը լճացման գործընթացների, արգելակման մեխանիզմի հաղթահարումն էր:

Տասներկուերրորդ հնգամյակի գլխավոր խնդիրը համարվեց էկոնոմիկայի զարգացման տեմպերի արագացումը և արդյունավետության բարձրացումը՝ գիտատեխնիկական առաջադիմության արագացման, արտադրության տեխնիկական վերազինման ու վերակառուցման, արտադրական ներուժի ինտենսիվ օգտագործման, կառավարման համակարգի, տնտեսական մեխանիզմի կատարելագործման բազայի վրա: Արդյունքում պետք է ապահովվեր խորհրդային ժողովրդի բարեկեցության հետագա վերելքը:

Նախատեսված էր խորհրդային Հայաստանում ապահովել տնտեսական զարգացման բարձր տեմպեր և արդյունաբերական արտադրության ծավալը մեծացնել 28 տոկոսով (Լ. Զ. Անանյան, էջ 5):

Սակայն 12-րդ հնգամյակը (1986–1990 թթ.) վերջինն էր խորհրդային երկրի պատմության մեջ: Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքանական լիակատար ծախողումը, խորհրդային Հայաստանում 1988 թ. փետրվարին ծայր առած Արցախյան շարժումը և նույն թվականի դեկտեմբերի 7–ին Սպիտակ–Գյումրի տարածաշրջանում տեղի ունեցած ավելիչ երկրաշարժը արմատապես փոխեցին հասարակական–քաղաքական, տնտեսական կյանքի ընթացքը, և հնգամյակի խնդիրների մինչև վերջ իրականացումը մնաց անավարտ: Դա ողջ խորհրդական էր:

Իսյիխ երկրի և, բնականաբար, Խորհրդային Հայաստանի պատմության ուսույնառությունը էր: Ակավում էր բոլորովին նոր պատմաշրջան:

Չնայած այդ ամենին՝ 1980–ական թվականների կեսերին Խորհրդային Հայաստանը հանդիսանում էր տարածաշրջանի ամենազարգացած, տնտեսապես հզոր, բարձր գիտական և մտավոր հզոր ներուժ ունեցող քաղաքակիրք հանրապետությունը:

2. Արցախյան շարժման նոր փուլը (1988–1991 թթ.)

1985 թ. մարտին ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Ս. Գորբաչովը, որի նախաձեռնությամբ կուսակցության կենտկոմի ապրիլյան պլենումը հասարակության արմատական «Վերակառուցման» քաղաքականություն ընդունեց: Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ «Վերակառուցման» կոմունիստական հասարակարգը փրկելու մի անհաջող փորձ էր, որը դատապարտված էր ծախողման:

Արցախի հայությունը, ոգեշնչված «Վերակառուցման» քաղաքականությամբ, կրկին բարձրացրեց դեռևս 1920–ական թվականներից ծխացող Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը: Տարիներ շարունակ Լեռնային Ղարաբաղի հնքանավար Մարգում (ԼՂԻՄ) Աղբբեջանի իշխանություններն իրականացնում էին հակահայկական քաղաքականություն՝ նպատակ ունենալով մարզը լիովին հայաբագել և բնակեցնել աղբբեջանցիներով, ինչպես որ կատարվել էր Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունում: Լեռնային Ղարաբաղյում ոտնահարվում էին արցախահայերի մարդկային իրավունքները, վիրավորվում էր նրանց ազգային արժանապատվությունը, արագացվում էր հայ բնակչության արտագաղթը իր պատմական հայրենիքից:

1988 թ. փետրվարի 20–ին ԼՂԻՄ-ի մարզխորհուրդի 20-րդ գումարնան նախաշրջանը, երկրի սահմանադրությանը համապատասխան, որոշում ընդունեց դիմել Աղբբեջանական ԽՍՀ, Հայկական ԽՍՀ և ԽՄԿԿ Պետրաքանչյան խորհուրդներին՝ ԼՂԻՄ-ը Աղբբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկելու մասին:

Հայաստանում արցախահայության հետ համերաշխության մեջ ալիք սկսվեց: Երևանում և այլ քաղաքներում սկսեցին տեղի ունենալ կուկրի պատմության մեջ առաջին բազմամարդ հանրահավաքները, որոնց մասնակիցների թիվը հասնում էր հարյուր հազարների: Այդ

զանգվածային միջոցառումների ժամանակ չարձանագրվեց օրինականության խախտման որևէ լուրջ դեպք, թույլ չտրվեց ազգայնամոլական ու քրեական ոչ մի արարք:

Սկզբնական շրջանում հայ ժողովուրդը, հավատալով գորբաչովյան «Վերակառուցմանը», ցույցերի էր դուրս գալիս «Լենին-կուսակցություն-Գորբաչով», «Հանուն վերակառուցման, ժողովրդավարության և հրապարակայնության» կարգախոսներով: Ելույթներ էին ունենում գիտության, մշակույթի ճանաչված գործիչներ, բանվորներ, ծառայողներ, ուսանողներ, վետերաններ: Նրանց թվում էին Վաչե Մարուխանյանը, տնտեսագետ Իգոր Սուրադյանը, բանաստեղծուիի Սիլվա Կապուտիկյանը, ակադեմիկոս Վիկոր Համբարձումյանը, գրող Սերո Խանզադյանը, դերասան Սոս Սարգսյանը և ուրիշներ:

Սակայն Կենտրոնը սկզբից և եթ Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ բացասական դիրք գրավեց, որովհետև ինքնորոշման իրավունքի իրագործումը լուրջ կտանք էր կոմունիստական կայսրության համար: ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն փետրվարի 21-ին որոշում կայացրեց, որով Ղարաբաղյան արդարացի ժողովրդական շարժումը որակվեց որպես «ծայրահեղական»: Սակայն հայերը խուճապի չնատնվեցին: Դեռ ավելին, երբ 1988 թ. փետրվարի 26-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովը զսպվածություն հանդես բերելու կոչով դիմեց Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովրդներին, ամբողջ հայ ժողովուրդը, ի տարբերություն ադրբեջանցիների, նրա դիմումն ընդունեց պահի կարևորության լուրջ գիտակցումով ու անմիջապես դադարեցնելով հանրահավաքները, ցույցերը, գործադուլներն ու դասադուլները, վերադարձավ խաղաղ աշխատանքային գործունեության:

Նույն փետրվարի 26-ին Մ. Գորբաչովի մոտ եղան բանաստեղծուի իի Սիլվա Կապուտիկյանը և գրող-հրապարակախոս Զորի Բալայանը: Նրանք ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղարին խնդրեցին ունկնդիր լինել Ղարաբաղի հայության ծայնին և աջակցել հարցի արդարացի լուծմանը: Հանրապետության հասարակայնությունը այդպիսի պահանջ ներկայացրեց նաև այդ օրերին Հայաստան ժամանած ԽՄԿԿ ԿԿ քարտուղարներ Վ. Դոլգիխին և Ա. Լուկյանովին:

Սակայն դեպքերի ենտագա ընթացքը հայ ժողովրդին ստիպեց նորից ու նորից հավաքվելու երևանի Թատերական հրապարակում, Մատենադարանի առջև, մայրաքաղաքի գլխավոր պողոտայում: Երկրի զանգվածային լրատվության ողջ հանակարգը, դարաբաղյան հարցի

լուսուժացման առաջին երեք օրերի ընթացքում քար լուսթյուն պահպանվուց հետո (թե՛ կենտրոնական և թե՛ հանրապետական լրատվական լոլոր միջոցները լայն հասարակայնությանը բացահճակապես ոչինչ չեն հայտնում ինչպես Ղարաբաղում և Հայաստանում կազմակերպված հարյուրհազարավոր ցույցերի ու հանրահավաքների, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի որոշման մասին), բացահայտ հակահայկական դիրք գրավեց: Համարյա ամեն օր կենտրոնական նամուլը, հեռուստատեսությունն ու ռադիոն, ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության պարզունակ քարոզչության ու խոհեմության բարձրագոչ կոչերի ներքո վարկաբեկում էին հայ ժողովրդին, զանազան պիտակներ կցցնում երա համազգային շարժմանը:

Միաժամանակ լիովին բացահայտվեց Հայաստանի իշխանությունների կորվածությունը ժողովրդական զանգվածներից: Հայաստանի ղեկավարությունը ոչ մի կերպ չկարողացավ ներազդել իրադարձությունների ընթացքի վրա: Այդ օլդությամբ անգամ փորձ չարգվեց: Դա էր պատճառը, որ հետագայում՝ 1988 թ. մայիսին, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Ս. Ղեմիրջյանը ազատվեց զբաղեցրած պաշտոնից և նրան փոխարինեց Ս. Գ. Ջարությունյանը: Թեպետ վերջինս ինչ-որ ջանքեր էր գործադրում որոնելու և գտնելու մեթոդներ ու միջոցներ ժողովրդական շարժումը գլխավորելու և այն իր համար ցանկալի հունով տանելու համար, սակայն նրա գործունեության մեջ կոմունիստական վարչակարգին բնորոշ ղեկավարման հակաժողովրդական հին ստերեոտիպ եղանակների դրսնորումը ապարդյուն դարձրեց այդ ջանքերը: Կրնմը փորձում էր դարաբաղյան հիմնախնդիրը ներկայացնել ոչ թե որպես քաղաքական, այլև իբրև սումկ սոցիալ-տնտեսական խնդիր: Այդ նպատակով 1988 թ. մարտի 24-ի որոշմամբ ԼՂԻՄ-ին տրամադրվեց 400 միլիոն ռուբլի՝ մարզում կուտակված սոցիալ-տնտեսական և մշակութային խնդիրները լուծելու համար: Սակայն այդ գումարը Ադրբեջանի կառավարությունն օգտագործեց ադրբեջանական բնակավայրերի համար:

Ղարաբաղյան շարժումը գլխավորելու նպատակով նաև Ուրայանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց «Ղարաբաղ» կոմիտե: Համրապետության գրեթե բոլոր հիմնարկ-ծեռնարկություններում, շրջաններում և քաղաքներում սկսեցին ստեղծվել «Ղարաբաղ» կոմիտեներ, ինչը և շարժմանը կազմակերպական նոր ձև տվեց:

Ադրբեջանական իշխանությունները և Կենտրոնը շարժմանը հալադրեցին բիրտ ուժի քաղաքականությունը: 1988 թ. փետրվարի

27–29-ը Բարձրից 25 կմ հեռու՝ Սումգայիթ քաղաքում, կազմակերպվեց հայ ազգաբնակչության ջարդ: Գազանացած ամբոխը տաճամահ արեց 27 հայերի, խոշտանգվեցին հարյուրավոր անպաշտպան հայեր: Սումգայիթյան ցեղասպանությունը կենտրոնական մարմինների թուլվությամբ հիմնավորապես նախապատրաստվել էր ադրբեջանական իշխանությունների կողմից: Փետրվարի 25–26–ին Սումգայիթի փողոցներում հայտնվեցին «անհայտ» մարդիկ, որոնք իրենց ներկայացնում էին Հայաստանից «փախսած» գաղթականներ և վկայում այնտեղ հայերի կողմից կազմակերպված ադրբեջանական կոտորածների մասին: Միաժամանակ պաշտոնական անձանց ցուցումով քաղաքի անձնագրային բաժինների միջոցով կազմվեցին հայ ազգաբնակչության բնակության վայրերի ցուցակները, նրանց տների մեջ մասում անջատվեցին հեռախոսները: Սումգայիթի խողովակաշինական գործարանում պատրաստվեցին երկարէ ծողեր՝ սրված ծայրերով, քաղաքի տարբեր մասերում բեռնատար մեքենաներով կուտակվեցին խճաքարեր: Փետրվարի 27–ին քաղաքի Վ. Ի. Լենինի անվան հրապարակում մեծ հանրահավաք կազմակերպվեց, որտեղ գրգռիչ ճառը հնչեցին, թե իբր Հայաստանում սպանված ադրբեջանցիններով, բռնաբարված ու խոշտանգված կանանցով լի գնացքի մի ամբողջ շարժակազմ հասել է Սումգայիթի մատուցները: Գրեթե բոլոր հետորներն ադրբեջանցիններին վրեժինդրության էին կոչում և իրենց ելույթներն ավարտում «մահ հայերին» կարգախոսվէ: Երեկոյան հանրահավաքը վերածվեց իսկական վայրագությունների: Սկսվեց հայերի սոսկալի կոտորածը: Կոտորածից ու թալանից 3 օր հետո միայն փետրվարի 29–ի գիշերը, Կենտրոնը զորք մտցրեց Սումգայիթ, որին մեծ նժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել արյունահեռությունը և քաղաքից դուրս բերել հայերին: Շուրջ երեք հազար փախստականներ պատսպարվեցին Հայաստանում, մնացածը ցրվեցին ամբողջ Երկրով մեկ:

Սումգայիթյան ողբերգությունը ադրբեջանակ հայերի բռնի տեղահանման սկիզբը դարձավ: Սակայն այդ ողբերգությունը ավելի համախմբեց հայ ժողովրդին և նոր քափով վերսկսվեցին բողոքների բազմահազարանոց ցուցերը: Երևանի փողոցները լցվեցին խորհրդային քանակի զինվորներով ու մարտական տեխնիկայով: Երևանում սկսվեցին զանգվածային գործադրություններ, հացադրուներ և նստացույցներ: Ժողովրդի պահանջով 1988 թ. հունիսի 15–ին իրավիրվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդին:

Խորհրդի դիմումին՝ համաձայնություն տվեց մարզը Հայաստանի կազմի մեջ մտնելուն և հարցը դրականորեն լուծելու խնդրանքով դիմեց ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին:

1988 թ. հունիսի 18–ին Ղարաբաղի հարցի շուրջ Մոսկվայում խրամական ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստ, որին մասնակցում էին նաև Ադրբեջանի, Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի պատգամավոր ներկայացուցիչները: Նիստում հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները, ակադեմիկոսներ Վիկտոր Համբարձումյանը, Սերգեյ Համբարձումյանը, գրող Վարդգես Պետրոսյանը, ԼՂԻՄ-ի մարզկոմի առաջին քարտուղար Քևիրիկ Պողոսյանը և ուրիշներ իրենց ելույթներում դատապարտեցին Սումգայիթյան ոճրագրծությունը, ընդգծեցին Արցախը Սայր Հայաստանին վերամիավորելու անհրաժեշտությունը: Սակայն մոսկվյան լայսրական իշխանությունը մերժեց հայերի օրինական և արդարացի պահանջը: Նախապես մշակված ծրագրով դատապարտելով հայության ժողովրդավարական արդարացի շարժումը՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նյութ բարձրաստիճան ներկայացուցիչները և այն որակեցին որպես վերակառուցման դեմ ուղղված և ԽՍՀՄ սահմանային վերածնամանը ձգտող մտացածին քայլ: Ուստի և զարմանալի չէր, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը իր կայացրած որոշմամբ, իմբնելով երկրի Սահմանադրության 78–րդ հոդվածի վրա, ըստ որի՝ հանրապետության սահմանները չեն կարող փոփոխվել առանց նրա գերագույն իշխանությունների համաձայնության, մերժեց Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդների խնդրանքը՝ մարզը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայաստանին վերամիավորելու մասին:

Հայ ժողովուրդը նոր թափով շարունակեց պայքարը: Դեռևս մայիսին կազմավորված Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն, որի կազմի մեջ մտել էին բանասեր Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, մաթեմատիկոսներ Վազգեն Մանուկյանը, Բաբեկ Արարտյանը, Աշոտ Մանուչարյանը, Ռաֆայել Ղազարյանը, Դավիթ Կարդանյանը, Սամսոն Ղազարյանը, Համբարձում Գալստյանը, Ալեքսան Հակոբյանը, Վանո Սիրահեյանը և Սամվել Գևորգյանը, ծեռնամուխ Եղան համազգային քաղաքական գործադրությունների կազմակերպմանը: 1988 թ. նոյեմբերի 7–ին Դեկտեմբերյան հեղափոխության 71–րդ տարեդարձին նվիրված հերթական շքերթը Երևանում վերածվեց բազմահազարանոց բողոքի ցույցի: Սամսակի ընտրություններում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին Ղարաբաղյան շարժման դեկավարներ Աշոտ Մա-

նուչարյանը, Հեռ-Պետրոսյանը, Ռաֆայել Ղազարյանը: 1988 թ. նոյեմբերի 24-ին հշխանությունների կամքին հակառակ հրավիրվեց ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան, որը որոշեց, որ Հայաստանում կգործեն Կենտրոնի միայն այն որոշումները, որոնք կարժանանան Հայաստանի Գերագույն խորհրդի հավանությանը: Նույն գիշերը Երևանում հատուկ դրություն և պարետային ժամ մտցվեց, որով հշխանությունը հանձնվեց զինվորականներին: Արգելվեցին հանրահավաքները, ցույցերը և գործադրությունները: Նույնը արվել էր նաև Ղարաբաղում՝ դեռևս սեպտեմբերին:

Աղբեջանում լուրջ սպառնալիքի տակ դրվեց հայ ազգաբնակչության գոյությունը: 1988 թ. գարնանը Կիրովաբադից, Բաքվից, Շամփուրից, Խանլարից, Դաշբեսանից և հայաշատ այլ վայրերից հայ ազգաբնակչությունը զանգվածաբար արտաքսվեց, որն ուղեկցվում էր բալանով ու սպառնություններով: Նույն թվականի աշնանը կազմակերպվեց աղբեջանցիների արտագաղթը Հայաստանից, որը, սակայն, իրականացվեց կազմակերպված ու անվտանգ: Շուրջ 200 հազար բռնազարդված հայեր հանգրվանեցին Հայաստանում, մյուս մասը՝ Հյուսիսային Կովկասում և այլ հանրապետություններում:

Նույնիսկ 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի ահավոր երկրաշարժը հայ ժողովրդին հետ չկանգնեցրեց Արցախյան շարժումից: Ժողովուրդը, մի կողմն թողնելով իր ցավը, աղետի գոտի ժամանած Մ. Գորբաչովից պահանջում էր արդարացի լուծում տալ Ղարաբաղի հիմնահարցին: Սակայն ԽՍԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղարը ոչ միայն փոքր-ինչ ցանկություն չցուցաբերեց, այլև հրապարակայնորեն պահարակեց Արցախյան շարժումը և կարգադրեց ծերբակալել նրա դեկավարներին: 1988 թ. դեկտեմբեր և 1989 թ. հունվար ամիսներին ծերբակալվեցին ու մուսկովյան բանտախցերը նետվեցին Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի բոլոր անդամները: Սակայն այդ ճանապարհով Արցախի հիմնահարցը վերջնականապես փակելու կենտկոմի փորձը ևս ձախողվեց: Շարունակվեցին բազմահազարանոց հանրահավաքները, ցույցերը, գործադրությունները, դասադրությունները, հացադրությունները՝ պահանջելով ազատ արձակել շարժման դեկավարներին ու լուծել Արցախի խնդիրը:

Ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի արդարացի պահանջներին իրենց ծայնը բարձրացրին երկիր մտավորականության մի շարք առաջադեմ ներկայացուցիչներ՝ ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովը, նրա կինը՝

Ելենա Ռուսևը, ազգագրագետ Գալինա Ստարովյոտովան, բանականագույն Սիլվայիլ Դուդինը, գրող-իրապարակախոսներ Ինեսա Բուրկովան, Անդրեյ Նույնինը և ուրիշներ:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989 թ. հունվարի 12 ի որոշմամբ ԼՂԻՄ-ում ստեղծվեց Հատուկ կառավարման կոմիտե՝ Արևիտի Վոլսկու գլխավորությամբ: Սակայն շրջափակումը շարունակվեց: 1989 թ. օգոստոսին Ստեփանակերտում հրավիրված ԼՂԻՄ-ի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը ընտրեց Ազգային խորհուրդ: Սակայն նրա գործունեությունը չեղոքացնելու նպատակով 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ ստեղծվեց հանրապետական կազմկոմիտե՝ Աղբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի երկորրդ բարտուղար Վ. Պոյանիչկոյի գլխավորությամբ, որը կառավարելու էր նարզը: Դրանով մարզում սկսվեց հակահայկական քաղաքականության նոր փուլ:

Յարկ է նշել, որ այս փուլում Արցախյան շարժմանը լծորդվեցին սոցիալական, բնապահպանական, լեզվամշակութային, ժողովրդավարական ու այլ հիմնահարցեր: Դրանք միավորելու և մեկ միասնական նպատակի հասցնելու համար Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի նախաձեռնությամբ 1989 թ. աշնանը ստեղծվեց «Հայոց համագույն շարժումը» (ՀՀԸ): Չնայած իր անվանը՝ այդ շարժումը չդարձավ իսկական համազգային և չէր էլ կարող դառնալ, որովհետև գործնականում անհնար էր հասարակական բոլոր շերտերի շահերը և ծգտումները միավորել: Սիամամանակ ՀՀԸ-ի կողմից թույլ տրվեցին մի շարք կոպիտ սիամեր. այսպես՝ «Նախրիտի», Ալավերդու պղնձածուլական, Կիրովականի քիմիական և այլ գործարանների փակումը, մի բան, որը տնտեսական մեծ հարված հասցրեց հանրապետության տնտեսությանը: Շրջափակման հետ հանրապետության տնտեսությունն արտակարգ ծանր կացության մեջ հայտնվեց:

1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին համատեղ որոշմամբ ՀԽՍԴ Գերագույն խորհրդի և ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը հոչակեցին Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը, որը, սակայն, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1990 թ. հունվարի 10-ին չեղյալ հայտարարեց:

1990 թ. հունվարի 13-20-ը հայ ազգաբնակչության ցեղասպանություն տեղի ունեցավ Բաքվում, որի հետևանքով զոհվեցին տասնյակ մարդիկ, իսկ հազարավոր հայեր արտագաղթեցին: Աղբեջանի ժողովր

դական ճակատը հոգ տարավ, որ հակահայկական մոլուցքը տարածվի նաև Միջին Ասիայում և այլ տարածաշրջաններում, որտեղից նույնպես հայ բնակչության մի մասը արտագործեց: Յայաստանում փախստականների թիվը հասավ շուրջ 300 հազարի:

Աղրբեջանի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ 1990 թ. լուծարվեցին Ղարաբաղի բոլոր 4 հայկական վարչական շրջանները: 1991 թ. ապրիլ–մայիս ամիսներին հայերին տեղահանելու նպատակով աղրբեջանական հատուկ նշանակության գինված ջոկատները (ՕՍՈՆ) ԽՍՀՄ ներքին գործերի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեցին Գետաշենի և Շահումյանի հայ բնակչության դեմ: Իրականացնելով «Օղակ» օպերացիան՝ նրանք տանկերի ու զրահամեքենաների ուղեկցությամբ հարձակվեցին ու գրավեցին Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերը: Այստեղ հերոսաբր զոհվեցին ինքնապաշտպանության ջոկատների նարտիկներ Թաթուլ Կրպեյանը, Սիմոն Աչիկյանը, Վալերի Նազարյանը: Դրանից հետո Աղրբեջանի իշխանությունները, կենտրոնի աջակցությամբ, ծեռնամուլս Եղան բռնի ուժով Արցախի վերջնական հայաբարձրմանը: Սակայն Լեռնային Ղարաբաղի ողջ հայությունը ուժի ելավ գենքով պաշտպանելու իր հայրենիքը: 1991 թ. մայիս–հունիսից մարզում սկսվեց հայ–աղրբեջանական պատերազմ:

1991 թ. սեպտեմբերի 2–ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ժողովրդական պատգամսվորների մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջան, որը, արտահայտելով Արցախի ժողովրդի կամքը, ընդունեց «Հոչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետության հռչակման մասին»: Դրանով արցախահայությունը նորից հաստատեց ազատության համար մինչև վերջ պայքարելու իր վճռականությունը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 10–ին միջազգային դիտորդների ներկայությամբ անցկացված հանրաքենով Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը միահամուռ քվեարկեց անկախության օգտին:

1992 թ. ձմռանից ԼՂՀ–ի ինքնապաշտպանական ուժերը ծեռնամուլս Եղան հակառակորդի կրակակետերի ոչնչացմանը, որոնք սպառնալի վիճակ էին ստեղծել հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտի համար: Փետրվարի վերջերին հայ ազատամարտիկները ոչնչացրին Խոջալուի աղրբեջանական ռազմական խմբավորումը:

Գտնվելով բարձունքի վրա՝ Շուշին իշխող դիրք էր գրավում Ստեփանակերտի նկատմամբ, որտեղից աղրբեջանցիները շուրջ երկու տա-

րի ուղիղ նշանառությամբ գնդակոծում էին Ստեփանակերտը: 1992 թ. նայիսի 9–ին Արցախի ազատամարտիկները գնդապետ Արկադի Տեր–Թադևոսյանի (Կոմանդոս) հրամանատարությամբ ազատագրեցին հայոց հինավորց քաղաք Շուշին:

Մի քանի օր անց ԼՂՀ–ի գինված կազմավորումները գրավեցին Լաշինը, որով վերացվեց գրեթե հինգ տարի տևող շրջափակման օդակը, և արցախիները դուրս եկան Յայաստանի Յանրապետության սահման: Արցախյան ազգային–ազատագրական պայքարը թևակոխեց նոր փուլ:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԾՎԿՈՒՅԹԸ և ՀԵՏԱՎՏԵՐԱԶՄՅԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՁԱՆՈՒՄ (1946-1991 թթ.)

1. Կրթությունը

Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Խորհրդային Հայաստանում մշակութային կյանքը աննախընթաց վերելք ապրեց:

Հատկանի 1950-1960-ական թվականներին զգալի տեղաշարժեր եղան ժողովրդական կրթության բնագավառում: Այսպէս՝ 1946-1950 թթ. հանրապետությունում կառուցվեց 28, 1956 թվականին՝ 12, 1959 թվականին՝ 31, 1961 թվականին՝ 29, 1965-ին՝ 72, 1966-ին՝ 150 դպրոցական շենք:

1967 թվականին Հայաստանում դպրոցների թիվը հասնում էր 1596-ի, ուր սովորում էին 593395 աշակերտներ: Սակայն, այնուամենայնիվ, դեռևս դպրոցական շենքերի պակաս էր զգացվում:

Վեցերորդ հնգամյակի (1956-1960 թթ.) դիրեկտիվներում ժողովրդական կրթության կարևորագույն խնդիր համարվեց պոլիտեխնիկական կրթության լայն իրագործումը հանրակրթական դպրոցներում: Դպրոցներում մոցվեցին նոր առարկաներ՝ հանրօգուտ աշխատանք, տնարարություն, ձեռքի աշխատանք:

1958 թ. դեկտեմբերին ԽՄԴՍ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց «Կյանքի հետ դպրոցի կապը ամրապնդելու և երկրում ժողովրդական կրթության համակարգի հետագա զարգացման մասին» օրենքը, որն ընդունվեց նաև Հայաստանում: Հանրապետությունում սահմանվեց պարտադիր 8-ամյա ուսուցում:

Մեծ ուշադրություն դարձվեց միջնակարգ մասնագիտական կրթությանը: 1965 թվականին հանրապետությունում տեխնիկումների թի-

վր հասավ 42-ի, իսկ սովորողներինը աճեց 1,5 անգամ՝ հասնելով 23 հազարի:

Ընդլայնվեց երեկոյան ուսուցումը միջնակարգ մասնագիտական հաստատություններում: Գրեթե բոլոր տեխնիկումներում բացվեցին երեկոյան բաժիններ:

1966-ին Հայաստանում ուսուցիչների թիվը հասավ 26 հազարի:

Պատերազմից հետո ընդլայնվեցին բուհերի ընդունելությունները, ճակատայիններին տրվեցին արտօնություններ:

1950-1951 ուսումնական տարում հանրապետության 15 բուհերում սովորում էին 15 հազար ուսանողներ: Այնուհետև կատարվեց բուհերի խոշորացում, և 1957-1958 ուսումնական տարում 11 բուհերում սովորում էին 20,3 հազար ուսանողներ:

1950-ական թվականներին ծավալվեց Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի նոր ուսումնական շենքերի շինարարությունը, կառուցվեց Երևանի գյուղատնտեսական ինստիտուտը: 1960-ական թվականներին շահագործման հանձնվեցին Երևանի պետական համալսարանի, պոլիտեխնիկական և մանկավարժական ինստիտուտների նոր շենքերը: Զուգահեռաբար կառուցվեցին նաև ուսանողական հանրակացարանների բազմահարկ շենքեր:

Բուհերում բացվեցին բազմաթիվ նոր ֆակուլտետներ ու բաժիններ:

1959-ին Լենինականում (Գյումրի) և Կիրովականում (Վանաձոր) բացվեցին Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնաճյուղեր:

1967 թվականին հանրապետության բուհերում դասախոսում էր 2865 մարդ, որից 190՝ դոկտոր, պրոֆեսորներ, 1120՝ գիտության թեկնածուներ:

Նույն թվականին հանրապետության բուհերում սովորում էր 44 հազար մարդ՝ 134 մասնագիտությունների գծով:

1976-1980 թթ. հանրապետության բուհերը տվեցին 51,1 հազար, տեխնիկումները՝ 75,6 հազար մասնագետներ:

1980-ին միջնակարգ դպրոցների թիվը հասավ 943-ի, տեխնիկումներին՝ 70-ի: Նույն թվականին գործում էին 13 բուհեր՝ շուրջ 58 հազար ուսանողներով: Մի շաբթ բուհերում գործում էին գիտահետազոտական բաժիններ ու պրոբլեմային լաբորատորիաներ (Ռ. Լ. Ագիզբեկյան, Գ. Մ. Գեղամյան, Հայաստանը 1945-1990-ական թվականներին, Երևան, 1994, էջ 71):

2. Գիտությունը

1950–1960–ական թվականներին գիտությունը խորհրդային Հայաստանում բուռն զարգացում ապրեց: Եթե 1943–ին հանրապետության գիտությունների ակադեմիան ուներ 410 աշխատող, որից գիտաշխատողներ էին 150–ը, ապա 1953–ին այնտեղ աշխատում էր 1350 մարդ, որից 500–ը՝ գիտաշխատողներ: 1963 թվականին այդ թիվը համապատասխանաբար հասավ 3021–ի և 950–ի, 1967–ին՝ 4100–ի և 1330–ի, այդ թվում՝ 84 գիտության դոկտոր և 524 գիտության թեկնածոլ:

Եթե 1958–ին խորհրդային Հայաստանում գործում էր 69 գիտահետազոտական հաստատություն, 1961–ին՝ 84, 1963–ին՝ 103, ապա 1967–ին այդ թիվը հասավ 112–ի, որտեղ աշխատում էին շուրջ 20 հազար մարդ, որից 8 հազարը՝ գիտաշխատողներ:

Նշված տասնամյակներում առաջատար ուղղություններ էին դարձել ֆիզիկամաթեմատիկական, քիմիական և տեխնիկական գիտությունները, ինչպես նաև հայագիտությունը:

1947 թվականին ՀԽՍՀ ընդիհանուր ժողովը ԳԱ նախագահ ընտրեց ականակոր գիտնական Վիկտոր Շամբարձումյանին:

Մաթեմատիկայի ասպարեզում ծնող բերված առաջին հաջողությունները կապված են ակադեմիկոսներ Արտաշես Շահինյանի, Միհրան Զրբաշյանի և Սերգեյ Սերգեյևանի անունների հետ:

Մեխանիկայի բնագավառում աշխատանքները գլխավորում էր ակադեմիկոս Նագուշ Դարությունյանը, որը 1962–1975 թթ. ՀԽՍՀ գերագույն խորհրդի նախագահության նախնագահն էր:

1958–ից ֆիզիկայի ինստիտուտում աշխատանքներ սկսվեցին ԽՍՀՄ–ում խոշորագույն էլեկտրոնային արագացուցչի կառուցման ուղղությամբ: Աշխատանքները ղեկավարում էր ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից–անդամ Ա. Ալիխանյանը: Արագացուցիչը գործարկվեց 1967–ի սեպտեմբերին: Դա խոշորագույն իրադարձություն էր միջուկային ֆիզիկայի բնագավառում:

Համաշխարհային ճանաչում գտան Բյուրականի աստղադիտարանում կատարված ուսումնափրությունները աստղաֆիզիկայի բնագավառում, որը ղեկավարում էր խոշորագույն աստղաֆիզիկոս Վ. Ռ. Շամբարձումյանը: Նա արժանացավ ԽՍՀՄ պետական նոցանակի:

1950–1960–ական թվականներին մեծ ծավալ ընդունեցին հետագութական աշխատանքները քիմիայի բնագավառում: Նշանակալի հարցությունների հասավ նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտը, որի աշխատանքները ղեկավարում էր ակադեմիկոս Արմենակ Մնջոյանը:

Արդյունավետ աշխատանք էր կատարվում օրգանական քիմիայի և քիմիայի ինստիտուտներում: Վերջինս ղեկավարում էր ակադեմիկոս Մ. Մանվելյանը:

Նշանակալի գիտական հետազոտություններ տարվեցին երկրաբանության, կենսաբանության, ֆիզիոլոգիայի բնագավառներում: Ակադեմիկոս Սահակ Կարապետյանի ղեկավարությամբ տարվող աշխատանքները գյուղատնտեսական կենդանիների մթերատվությունը բարձրացնելու ուղղությամբ ունեին յօն միայն գիտական, այլև գործնական նշանակություն:

1940–ական թվականների վերջերին և 50–ական թվականների սկզբներին հասարակական գիտությունները գտնվում էին ծանր պայմաններում՝ կապված անհատի պաշտամունքի հետևանքով ստեղծված մթնոլորտի հետ:

Մասնավորապես հայոց պատմության մի շարք կարևոր ժամանակաշրջաններ արժանանում էին սխալ, կանխակալ լուսաբաննան, իսկ հիմնահարցերի մի անբողջ շարք պարզաբես չէր լուսաբանվում, պատմագիտական հետազոտությունները կրում էին սխեմատիկ բնույթ:

Հասարակական գիտությունների զարգացմանը մեծ վեճա հասցին 1948–1952 թթ. պատմության, լեզվաբանության, գրականագիտության և տնտեսագիտության մի շարք հիմնահարցերի շուրջ Հայաստանում ծավալված բանավեճերը: «Պատմագիտությանն ու գրականագիտությանը հատկապես լուրջ վեճա հասցրեց այսպես կոչված «միասնական հոսանքի» տեսության շուրջ ծավալված բանավեճը: Հայաստանում այդ բանավեճը կազմակերպողները ճգնում էին ամեն գնով պատմաբանների և գրականագետների շրջանում գտնել այդ տեսության համախոհների և «մերկացնել» նրանց: Հատ գիտմականներ անհարկի մեղադրվեցին կոսմոպոլիտիզմի, միասնական հոսանքի տեսության համախոհի, նացիոնալիզմի մեջ: Արգելքի տակ դրվեց XIX դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական մտքի և ազգային–ազատագրական շարժման պատմության լուսաբանումը:

ԽՍՀԿ 20–րդ համագումարից հետո, երբ քննադատվեց անհատի պաշտամունքը և միջոցառումներ ձեռնարկվեցին նրա հետևանքների

Վերացման ուղղությամբ, հասարակական գիտությունների զարգացման համար սկզբնավորվեց նոր փուլ:

ՀԽՍԴ ԳԱ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի մի շարք հիմնարար աշխատություններում լուսաբանվեցին հայ-ռուսական հարաբերությունները, հայ ազգային-ազատագրական շարժումները XIX դարի երկրորդ կեսին, Հայոց ցեղասպանության, պատմության կեղծարարության և մի շարք այլ հանգուցային հիմնահարցեր:

Հայոց պատմության հիմն և նոր շրջանի մի շարք կարևորագույն հիմնահարցեր լուսաբանվեցին ՀԽՍԴ ԳԱ ակադեմիկոսներ Ա. Ռ. Յովհաննիսյանի, Ա. Գ. Յովհաննիսյանի, Ս. Տ. Երեմյանի, Ծ. Պ. Աղայանի, Գ. Բ. Ղարիբջանյանի, Գ. Ա. Գալոյանի, Վ. Բ. Բարխուդարյանի, Յ. Ռ. Սիմոնյանի, Յ. Ա. Ավետիսյանի, Լ. Ա. Խուրշուլյանի, Յ. Բարթիկյանի, Ս. Կրկյաշարյանի, Ա. Ս. Համբարյանի, Ս. Կ. Զուլավյանի, պրոֆեսորներ Գ. Ա. Գեղամյանի, Վլ. Ղազախեցյանի, Լ. Շահինյանի, Է. Կոստանդյանի, Բ. Յ. Հարությունյանի և այլոց աշխատություններում:

Հայաստանի հնագիտության շատ հարցեր լուսաբանվեցին ակադեմիկոսներ Բ. Բ. Պիհոտրովսկու, Բ. Ն. Առաքելյանի, պրոֆեսորներ Կ. Ղաֆարարյանի, Ս. Սարդարյանի, Յ. Մարտիրոսյանի, Գ. Տիրացյանի և այլոց հետազոտություններում:

Լեզվաբանության բնագավառում աչքի ընկան նշանավոր գիտնականներ Արարատ Ղարիբյանը, Գևորգ Զահուկյանը, Աշոտ Աբրահամյանը, Էդուարդ Աղայանը, Նվարդ Պառնասյանը, Պետրոս Բեղիրյանը, Վաղարշակ Քոսյանը, Սերգեյ Աբրահամյանը և շատ ուրիշներ:

Հաջողություններ ծեռք բերվեցին նաև գրականագիտության ասպարեզում: Էդվարդ Զրբաշյանի, Կաչե Նալբանդյանի, Սևակ Արզուանյանի, Սերգեյ Սարինյանի, Հրանտ Թամրազյանի, Ազար Եղիազարյանի, Դավիթ Գասպարյանի և այլոց ուսումնասիրությունները գիտական մեծ արժեք ունեն:

Նշանակալի աշխատանք կատարվեց էլեկտրատեխնիկայի բնագավառում, որը գիտավորում էր ՀԽՍԴ ԳԱ ակադեմիկոս Անդրանիկ Ինոսիֆյանը: Նա նաև ՀԽՍԴ տիեզերագնացության բնագավառի առաջատար մասնագետներից էր:

Ֆիզիկայի բնագավառում մեծ ներդրում ունեն ակադեմիկոս Եղիշյանը Ա. Ի. Ալխանովը և Ա. Ի. Ալիխանյանը, Գ. Սահակյանը, Գ. Հարությունյանը, Ո. Մարտիրոսյանը, Դ. Սեդրակյանը, Է. Չուբարյանը, Ն.

Պորխմազյանը, Ե. Ղազարյանը, Է. Միրզաբեկյանը, Գ. Գուրզաղյանը, Ա. Պատիվանյանը և ուրիշներ:

Սաբեմատիկայի բնագավառում ծանրակշիռ ներդրում ունեն ակադեմիկոսներ Նորայր Առաքելյանը, Ալեքսանդր Թալայանը, Ռաֆայիլ Ալեքսանդրյանը, Վանիկ Զաքարյանը և ուրիշներ:

Սեխանիկայի բնագավառի ճանաչված գիտնականներ են ակադեմիկոսներ Սերգեյ Յանձբարձունյանը, Գևորգ Բարդասարյանը, Ռինհամին Աբրահամյանը, Վլադիմիր Սարգսյանը, Լենսեր Աղալովյանը և ուրիշներ:

Այդ բնագավառի երիտասարդ սերմոնի ներկայացուցիչներ են պրոֆեսորներ Արա Ավետիսյանը և Արտուր Ղուկասյանը:

Թիմիական գիտությունը ներկայացնում են Ա. Մնջոյանը, Վ. Թառայանը և ուրիշներ:

Մեծ նվազումներ ծեռք բերվեցին կենսաբանության, բժշկագիտության, գյուղատնտեսական, տեխնիկական և այլ գիտությունների առևտնատարբեր ճյուղերում:

3. Գրականությունը

Հետապնդերազմյան առաջին տասնամյակում հայ գրողների գլուխավոր թեմատիկան դարձավ հայրենական պատերազմի արտօնացոլությանը: Մեծ կտավի վեպեր էին Յանձյա Քոչարի «Մեծ տան զավակները», Յանյակ Սիրասի «Արարատը», Սերո Խանզադյանի «Մեր գնոհի մարդիկը», Թիմատափոր Թափալցյանի «Պատերազմը» և ուրիշներ:

Պատերազմին նվիրված չափած գործերով հանդես եկան Յանձյա Յովհաննիսյանը («Եմ կյանքի երգը»), Գևորգեն Բորյանը («Լիրիկական լուսաբաց»), Կահազ Դավթյանը («Ալաջին սեր»), Յանո Սահյանը («Որոտանի եզերքին»), Նաիրի Զարյանը, Մարտ Մարգարյանը, Գևորգ Լըինը, Սարմենը:

Հետապնդերազմյան ժամանակաշրջանի մեծ ճանաչում վայելող լիազերից էին Ստեփան Ալաջայանի «Անապատումը», Գարեգին Սեունիքի «Թեհրանը», Խաչիկ Դաշտենցի «Խողեդանը», Աղավնու «Շիրակը»:

Նաիրի Զարյանը իրատարակեց «Հացավան» վեպը (1947 թ.), «Էլերյուի նոտ» (1949) և «Փորձադաշտ» (1950) կատակերգությունները:

Լայն ծանաչում գտան Սերո Խանզադյանի «Հողը» վեպը (1954) Վախթանգ Անանյանի «Սևանի ափին» (1951) և «Դովլագածորի գերիները» (1956) վիպակները:

Պետական մրցանակի արժանացավ Սիլվա Կապուտիկյանի «Ես հարազատները» (1951) ժողովածուն:

1960-ական թվականների հայ պոեզիայի նվաճումներից էին Յովի Շիրազի «Քնար Դայաստանի» (1958, 1965), Սիլվա Կապուտիկյանի «Մտորումներ ճանապարհի կեսին» (1961), Պարույր Սևակի «Մարդարափի մեջ» (1963), Դանո Սահյանի «Դայաստանը երգերի մեջ» (1962) Քարափների երգը (1968), Գևորգ Եմինի «Երկու ճամփա» (1964), Վահագն Դավթյանի «Գինու երգը» (1966), Յրաշյա Յովիաննիսյանի «Յրաշալի այցեպան», «Ծովի լոռիքունը» (1963), Մարտ Մարգարյանի «Զնիալից հետո» (1965) ժողովածուները:

1961 թվականին լուս տեսավ, իսկ 1966-ին վերահրատարակվեց «Անլուկի զանգակատուն» պոեմը, որի համար հեղինակն արժանացավ պետական մրցանակի:

«სახალისტო». ქადაგი მოიხსენიერება კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის მიზანით.

Ստեփան Զորյանը գրեց «Հայոց բերդը» (1964) և «Վարազդատ» (1967) պատմավեպերը: Քրատարակվեցին Մովսես Արագու «Իսրայել Օրի», Սերո Խանզադյանի «Մխիթար Սպահապետ», Սուրեն Այվազյան «ճակատագիրն հայոց», Շովի. Ղուկասյանի «Ոմկան Երևանցի» (1964 պատմավեպերը:

Հայ պատմավեպի նշանակալի երևույթ էր Վիգեն Խեջումյան «Գիրք լինելության»—ը (1966):

1960-ականների սկզբներից ասպարեզ հջակ գրական նոր սերունդը՝ բանաստեղծներ Վահագն Կարենց, Լյուդվիգ Դուրյան, Արամայիս Սահակյան, Լևոն Միքայելյան, Ռազմիկ Դավոյան, արձակագիր Անդր Յանուարյան, Պերճ Զեյթունցյան, Ռուբեն Շովանչյան, Գևորգ Արշակյան, Մանուկ Մնացականյան, Զորայր Խալաֆյան, Հովհաննես Մերոնյան, Վարդգես Պետրոսյան և ուրիշներ:

Թարգմանվեցին և հայերեն հրատարակվեցին համաշխարհայի գրականության լավագույն նմուշները՝Պուշկինի, Լերմոնտովի, Շեքսպիրի, Բալզակի, Զեկ Լոնդոնի, Չոմերոսի, Դանթեի, Գյորեի, Շիլերի Սերվանտսի, Ջուլզոյի, Դրայվերի, Ողլանի, Դոստոևսկու, Գոգոլի, Լ. Տուստոյի, Եսենինի և այլոց գործերը:

Մեծ տպաքանակներով տպագրվեցին հայ դասականների՝ Պերծ Պառագանի, Ղազարոս Աղայանի, Մուրացանի, Րաֆֆու, Շիրվանզադեի, Խար-Ղոսի, Ռ. Պատլանյանի. Գր. Զոհրաբի, Երվանդ Օտյանի, Վրբանես Փափազյանի, Ավետիք Իսահակյանի երկերի բազմահատորյակները:

Իրականացվեց Խաչատոր Աբովյանի, Միքայել Եալբասիյանի,
Դարրիել Սունդուկյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Հովհաննես Հովհան-
նիսյանի, Հակոբ Հակոբյանի, Եղիշե Չարենցի Երկերի բազմահատոր
վկտական հրատարակությունը:

Յրատարակվեցին արևմտահայ գրողներ Սիամանթոյի, Երուսա-
լի, Թելապտինցու, Շահան Շահնուրի, Կոստան Զարյանի, Վազգեն
Եղվանջյանի, Գառնիկ Աղդարյանի և այլոց գործերը:

4. Թատրոնը և կինոն

Հետպատերազմյան տարիներին մեծ առաջընթաց ապրեց թատրոնը: Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնում բենադրվեցին Մ. Լերմնոսոնի «Դիմակահանդեսը», Լ. Տոլստոյի «Կենդանի դիակը», Ա. Չեխովի «Բալենու այգին»: Դրանց հաջողությունը նախ և առաջ պայմանավորված էր դերասանական ավագ սերնդի՝ Վահրամ Փափազյանի, Դրաչյան Ներսիսյանի, Օլգա Գոլյացյանի, Ավետ Ավետիսյանի, ռեժիսոր Արմեն Գոլյակյանի, ապա նաև երիտասարդ սերնդի՝ Դավիթ Մալյանի, Մետարսույանի և այլոց բարձր վարպետությամբ:

Վերելք ապրեց Երաժշտական կոմեդիայի թափրոսը, ոյսուուր բառ ելան «Մորգանի խնամին», «Աղբյուրի մոտ», «Դին հիվանդություն» և այլ ներկայացումներ: Այդ թատրոնի անզուգական վարպետներն էին Թաթիկ Սարյանը, Ջայկ և Իզարելլա Ղանգասները, Կարպ Խաչվանքյանը, Երիտասարդ սերնդից՝ Սվետլանա Գրիգորյանը, Սելինե Համամջյանը, Մայիս Ղարագյուղյանը և ուրիշներ:

Հետագա տարիներին գ. Սոլոնդուկյասի ասվան թատրոնը բարձրաց է բարձր, բեց «Ժայռ», «Նամուս», «Պաղտասար աղբար», «Էլի մեկ զոհ», «Եղոր Բուլըշովը և ուրիշները», «Օթելո» ներկայացումները: Այդ ներկայացումներում փայլատակեց Կահրամ Փափազյանի, Վաղարշ Վաղարշյանի, Դրաչյա Ներսիսյանի, Օլգա Գոլազյանի, Գուլգեն Զանիբեկյանի և այլ դերականություններ: Մետաքսյա Սիմոնյանի, Ֆրունզե Սկրտչյանի և այլ դերականություններ:

Խորեն Աբրահամյանի, Սոս Սարգսյանի, Հեղինե Հովհաննիսյանի և այլց տաղանդը:

Երևանի Կ. Ստանիսլավսկու անվան ռուսական թատրոնը բեմադրեց Շիրվանզադեի «Պատվի համար», Մ. Գորկու «Թաղթենիներ», Ն. Պոգորինի «Կրեմյան կուրանտներ» ներկայացումները: Այդ թատրոնում է իր դերասանական ուղին սկսել մեծահոչակ արտիստ Արմեն Զիգարիսանյանը:

Այդ տարիներին Վահրամ Փափազյանին, Դրայա Ներսիսյանին, Ավետ Ավետիսյանին և Վարդան Աճեմյանին շնորհվեց Խորհրդային Միության ժողովրդական արտիստի կոչում:

Հայոց ճանաչում ծերք բերեց Երևանի Պատանի հանդիսատեսի թատրոնը, որտեղ իր գործունեությունն սկսեց տաղանդավոր ռեժիսոր Դրայա Ղափլանյանը:

1960-ական թվականներին Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնում բեմադրվեցին Վիյամ Սարոյանի «Իմ սիրտը լեռներում է», Եղիշե Չարենցի «Կապկազ թամաշան», փայլեցին դերասանական նոր անուններ՝ Բաբկեն Ներսիսյան, Վարդուիի Վարդերեսյան և ուրիշներ:

1966 թվականին Երևանում շահագործման համանալիք սկսվեց Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնի նոր շենքը, որը թատերական լավագույն շենքերից է:

1963 թ-ին Դրայա Ղափլանյանի դեկավարությամբ հիմնադրվեց Երևանի դրամատիկական թատրոնը, որտեղ իրենց տաղանդը դրսնորեցին դերասաններ Իշխան Ղարիբյանը, Ռաֆայել Քոթանջյանը, Լևոն Թուխիկյանը, Վլադիմիր Մսրյանը, Գուր Մանուկյանը, Անահիտ Թոփչյանը, Արթոր Ութմազյանը և ուրիշներ:

Թատերական արվեստի նշանավոր վարպետներ էին Դավիթ Սալյանը, Մուրադ Կոստանյանը, Արուս Ասրյանը, Գարուշ Խաժակյանը, Թաթուլ Ղիլաքյանը, Արման Կորիկյանը, Ավետիք Զրադացանյանը, Ժան Էլոյանը, Վերջալուս Միրիջանյանը, Վահրամ Եղշատյանը, Շահում Ղազարյանը, Արմեն Խոստիկյանը, Վլադիմիր Աբաջյանը, Ժենյա Ավետիսյանը, Կարեն Զանիբեկյանը, Խաչիկ Խազարեթյանը, Յուրի Ամիրյանը:

Իրենց գործունեությունն էին շարունակուու Լենինականի (Գյումրի), Կիրովականի (Վանաձոր), Կամոյի (Գավառ), Արտաշատի, Կապանի և այլ շրջանային թատրոններ:

1980-ական թթ. ակզեներին բացվեցին Երևանի Երիտասարդական, Կամերային թատրոնները, 1974-ից գործում էր Մնջախաղի թատ-

րուրի: 1980-ին տաղանդաշատ Հենրիկ Մալյանի ղեկավարությամբ լուսվեց Կինոդերասանի թատրոն-ստուդիան:

Հետպատերազմյան տարիները ծանր ժամանակաշրջան էին կիսուարեստի համար: Բավական է ասել, որ 1946-1954 թվականներին Երևանի կինոստուդիայում ստեղծվել է ընդամենը երկու ֆիլմ՝ «Անահիտը» (1947 թ.) և «Արարատյան դաշտի աղջկը» (1949 թ.): Երկու ֆիլմերի ռեժիսորն էր Դամո Բեկնազարյանը:

Դայկական կինոյի վերելքը փաստորեն սկսվեց 1954-ից, երբ ռեժիսորական արվեստի հին վարդետների՝ Դ. Բեկնազարյանի, Ա. Ղայ-Արտյանի, Ամասի Մարտիրոսյանի, Ս. Կոնրկովի և Երազմայանի կողքին իրենց գործունեությունն սկսեցին նոր սերնդի ներկայացուցիչներ՝ Լաերտ Վաղարշյանը՝ Վաղարշ Վաղարշյանի որդին, Յուրի Եղոնյանը՝ կուսակցական և պետական գործիչ Արամյախս Երգնլյանի որդին, իսկ ավելի ուշ՝ հայ կինեմատոգրաֆիայի բացառիկ դեմքերից մեկը՝ կինոռեժիսոր Հենրիկ Մալյանը, Ֆրունզե Դովլաթյանը, Ս. Ջակոբյանը, Արման Մանարյանը, Ներսես Դովիհաննիսյանը և ուրիշներ:

1956-ին էկրան բարձրացավ «Պատվի համար» (ռեժիսոր՝ Ա. Ղայ-Արտյան), 1957-ին՝ «Անձամբ ճանաչում եմ», «Արտակարգ հանճնարարություն» (ռեժիսորներ՝ Ս. Կոնրկով, Է. Քարամյան), 1960-ին՝ «Նվազամիմի տղաները» (ռեժիսորներ՝ Հենրիկ Մալյան, Դ. Սարգարյան) ֆիլմերը, որոնք այսօր են սպասված ֆիլմեր են հեռուստաէկրաններին:

1955-1966 թվականներին էկրան բարձրացան հայ կինեմատոգրաֆիայի ամնորաց էջերը կազմող կարճամետրաժ ֆիլմեր՝ «Ոսկե ցլիկը» (1955, ռեժիսոր՝ Ս. Ջակոբյան), «01-99» (1959, ռեժիսոր՝ Ամասի Մարտիրոսյան), «Տմվիկ» (1961, ռեժիսոր՝ Ա. Մանարյան), «Տերտերի ուխտը» (1966, ռեժիսոր՝ Դ. Սարգարյան):

1956 թ. էկրան բարձրացավ «Սիրտն է երգում» (ռեժիսորներ՝ Գ. Մելիք-Ավագյան, Յուլ. Երգնլյան), 1958-ին՝ «Մոր սիրտը» (ռեժիսոր՝ Գ. Մելիք-Ավագյան), 1958-ին՝ «Առաջին սիրո երգը» (ռեժիսորներ՝ Յուլ. Երգնլյան, Լ. Վաղարշյան), որոնք այսօր են դիտվում են մեծագույն հաճույքով:

1965-ին էկրան բարձրացավ «Բարեկ, ես եմ» ֆիլմը, որի ռեժիսորն էր Ֆրունզե Դովլաթյանը, գլխավոր օպերատորը՝ Ալբերտ Յավուրյանը, հայ օպերատորական արվեստի տաղանդավոր դեմքերից մեկը: Այդ ֆիլմը նշանավորեց հայկական կինոյի զարգացման մի նոր փուլի սկիզբը:

Այնուհետև էկրան բարձրացավ Դեմրիկ Մալյանի «Եռամկյունի» (1967), «Սենք ենք, մեր սարերը» (1969), Խ. Աբրահամյանի «Սարոյան եղբայրները» (1968), Սերգեյ Փարաջանովի «Նուան գույնը» (1969), որոնք նոր խոսք էին հայկական կինոյում:

Դաջորդ տասնամյակում՝ 1965–1975 թվականներին, առանձնանում են «Դարսնացուն հյուսիսից» (ռեժիսոր՝ Ներսես Յովհաննիսյան), «Տղամարդիկ» (1972, ռեժիսոր՝ Է. Քեոսյան), «Քառս» (1975, ռեժիսոր՝ Լ. Վաղարշյան) ֆիլմերը:

1977–ին էկրան բարձրացան Գ. Մալյանի «Նահապետ», 1980–ին «Կտոր մը երկինք», 1982–ին՝ Ալբերտ Մկրտչյանի «Դիմ օրերի երգը», 1985–ին՝ նույնի «Սեր մամկության տաճոնն», 1977–ին՝ Բագրատ Յովհաննիսյանի «Աշնան արև», 1982–ին՝ Ներսես Յովհաննիսյանի «Երջանկության մեխանիկան» ֆիլմերը: 1960–ին նկարահանվել է «Սայաթ-Նովա» հեռուստաֆիլմը (ռեժիսոր՝ Կ. Արզումանյան), 1969–ին՝ «Զախորդ Փանոսը», 1970–ին՝ «Մորգանի խնամին», 1979–ին՝ «Չորի Միրոն» և բազմաթիվ այլ հեռուստաֆիլմեր:

5. Երաժշտությունը

Դետպատերազմյան տարիներին գեղարվեստական բարձր նակարդակի հասան Դայաստանի սիմֆոնիկ նվագախումբը (դիրիժոր՝ Միքայել Մալունցյան), պետական երգչախումբը (գեղարվեստական ղեկավարներ՝ Արամ Տեր-Յովհաննիսյան, Յովհաննես Չերիջյան):

Կազմակերպվեցին կատարողական նոր կոլեկտիվներ՝ ռադիոյի և հեռուստատեսության սիմֆոնիկ երկրորդ նվագախումբը, ֆիլհարմոնիայի կամերային նվագախումբը, ջութակահարների անսամբլը և այլն:

Կերակառուցվեց ռադիոյի և հեռուստատեսության ժողովրդական գործիքների նվագախումբը (ղեկավար՝ Արամ Մերանգուլյան): Նվագախմբի հետ ելույթ էին ունենում Արմենակ Տեր-Աբրահամյանը, Արաքսյա Գյուլգաղյանը, Օֆելյա Ջանբարձունյանը, Յովհաննես Բաղդալյանը և ուրիշներ: Անսամբլի գեղարվեստական ղեկավար Թաթով Ալբունյանին շնորհվեց պետական մրցանակ և ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստի կոչում:

Գեղարվեստական կատարելության հասավ 1954 թ. կազմակերպված Պարի պետական անսամբլը (գեղ. ղեկավար՝ Եղուարդ Մանուկյան, 1968–ից՝ Վանուշ Խանամիրյան):

Բարձր վարպետության հասավ ջութակահար Ժան Տեր-Մերկերյանը, որը Փարիզում մրցանակ շահեց: Տասնութամյա ջութակահար Ռուբեն Սիարոնյանը արժանացավ Չայկովսկու անվան միջազգային դափնեկրի կոչման: Մեծ ճանաչում ձեռք բերեց Երգիչ Արթուր Այդինյանը:

Աշխարհահռչակ երգուի Զարուհի Ղոլովսանյանը արժանացավ Լենինյան մրցանակի:

Դամաշխարհային հոչակ ձեռք բերեց ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստուի Գոհար Գասպարյանը: Բենական տաղանդով փայլեց ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստուի Տաթևիկ Սաքիկ Սագանդարյանը:

Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնի բեմում հանդես էին գալիս ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստներ Պավել Լիսիցյանը, Նար Յովհաննիսյանը, հանրապետության ժողովրդական արտիստ Շարա Տայանը և ուրիշներ:

1966 թվականին Դայաստանում գործում էր շուրջ 40 երաժշտական դպրոց, 4 երաժշտական ուսումնարան; որտեղ սովորում էին 11 հագարից ավելի երեխաներ:

Արամ Խաչատրյանի «Սպարտակ» բալետը (1954 թ.) արժանացավ Լենինյան մրցանակի: Մեծ հաջողություն ունեցավ Էմին Արիստակեսյանի «Պրոմեթես» բալետը, որը բեմադրվեց նաև Լեհաստանում: Աչքի ընկավ կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Դարությունյանի «Դայրենիքի մասին» կանտատը:

Երգարվեստի բնագավառի խոշոր գործիք էր կոմպոզիտոր Աշոտ Սարյանը: Նրա ստեղծագործություններից են «Ես իմ անուշ Դայաստանի» երգը, «Արարատյան հովտի երգերը» և շատ ուրիշներ:

Եստրադային երգի բնագավառում 50–ական թվականների երկրորդ կեսին աչքի ընկան կոմպոզիտորներ Արմեն Բաբաջանյանը, Կոստանդին Օրբելյանը, Եղվարդ Բաղդասարյանը: 1950–1960–ական թվականներին քնարական երգեր ստեղծեցին Կարո Զաքարյանը, Ալեքսանդր Ղոլովսանյանը, Վաղարշակ Կոտոյանը, Դարո Ստեփանյանը, Ալեքսանդր Աճեմյանը, Խաչատրու Ավետիսյանը, Տիգրան Մանուկյանը և ուրիշներ:

Հայ կամերային երաժշտության ակնառու նվաճումներից են կոմպոզիտոր Եղվարդ Միրզոյանի կվարտետը, Եղար Հովհաննիսյանի կվինտետը և այլ գործեր:

Սիմֆոնիկ ժամու ժանաչված ներկայացուցիչներից են կոմպոզիտորներ Ալեքսանդր Հարությունյանը, Զիվան Տեր-Թադևոյանը, Գրիգոր Եղիազարյանը, Եղար Հովհաննիսյանը, Ալեքսանդր Արեմյանը, Եղվարդ Միրզոյանը և ուրիշներ: 1961 թվականին Եղվարդ Միրզոյանի ստեղծած սիմֆոնիան հնչեց տարբեր երկրներում և բարձր զնահատականի արժանացավ:

Ժողովրդական երաժշտության ճանաչված կատարողներ էին Երգիշ-Երգչուիհներ Արածյա Գյուլզարյանը, Շողիկ Մկրտչյանը, Օֆելյա Համբարձումյանը, Լուսիկ Քոչյանը, Հովհաննես Բադալյանը, Ռուբեն Մաքնոյանը, Դուդուկահարներ Լևոն Մադոյանը, Վաչե Հովսեփյանը, Զիվան Գասպարյանը, թառահար Սողոմոն Սեյրանյանը, քանոնահար Անժելա Աթարեկյանը:

Մեծ առաջնորդաց ապրեց ազգային էստրադային երաժշտությունը, որի հիմնադիրը Հայաստանում Արտեմի Այվազյանն էր: Նա 1938 թ. կազմակերպեց Հայաստանի պետական էստրադային նվագախումբը և մինչև 1956 թվականը ղեկավարեց այն: Նրան փոխարինեց Կոստանդին Օրբելյանը:

1966-ին կազմակերպվեց հեռուստատեսության և ռադիոյի էստրադային նվագախումբը, որի գեղարվեստական ղեկավարն էր կոմպոզիտոր Մարտին Վարդագարյանը:

1985-ին Հայաստանում գործում էր 102 երաժշտական դպրոց:

6. Կերպարվեստ

Հայրենական պատերազմի ավարտից հետո վերելքի նոր փուլ ապրեց կերպարվեստը: 1945 թվականին Երևանում հիմնադրվեց գեղարվեստական ինստիտուտը, կառուցվեց նկարչի տունը: Նկարիչներ Մարտիրոս Սարյանը, Դմիտրի Նալբանդյանը, Հովհաննես Զարդարյանը, Գրիգոր Խանջյանը և քանդակագործ Արա Սարգսյանն ընտրվեցին ԽՍՀՄ գեղարվեստի ակադեմիայի պատվավոր անդամ: Հայտնի էն նրա «Սևանի ափին», «Մթնշաղ», «Արևածարիկներ» կտավները: Մտեղնել է նաև դիմանկարներ, նատյուրմորտներ: Բարձր արվեստով նկարազարդել է Յ. Թումանյանի «Լոռեցի Սաքոն», Խ. Աբովյանի «Վերը Հայաստանին», Պարույր Սևակի «Անլոելի զանգազատունը», Յ. Շիրազի «Սիհանանթը և Խաջենզարե» ստեղծագործությունները:

Ժողովրդական նկարիչ Հովհաննես Զարդարյանի հանրահայտ լրագրություններից են «Գարուն», «Ձգտում», «Վ. Համբարձումյան», «Սևանգետիւսի շինարարությունների հաղթանակը», «Խաչատրու Աբովյան» և այլ գործեր:

Կերպարվեստի բնագավառում լուրջ ներդրում ունեն նաև վաստակավոր նկարիչ Հնայակ Ավետիսյանը, ժողովրդական նկարիչներ Արա Բեքարյանը, Միեր Աբեղյանը, Գրիգոր Խանջյանը, Սուրեն Մուրադյանը, Հենրիկ Սիրավյանը, Հակոբ Կոջոյանը, Լևոն Կոջոյանը, Միհնաս Ավետիսյանը, Սարգսի Արուտնյանը, Ալբերտ Խորոզյանը, Լեմս Ներսիսյանը, Ռուդոլֆ Խաչատրյանը, Զաքար Խաչատրյանը և շատ ուրիշներ:

Գեղանկարչության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում Միհնաս Ավետիսյանը: Նրա կտավներից են «Զաջուռ», «Ծնողները», «Սպասում» և այլն:

Հայ կերպարվեստի խոշորագույն ներկայացուցիչներից է Գրիգոր Խանջյանը (1926–2000). ծնվել է Երևանում: Նա ՀԽՍՀ և ԽՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ էր, ԽՍՀՄ գեղարվեստի իսկական անդամ, Ռուսաստանի Ուշնության գեղարվեստի ակադեմիայի պատվավոր անդամ: Հայտնի էն նրա «Սևանի ափին», «Մթնշաղ», «Արևածարիկներ» կտավները: Մտեղնել է նաև դիմանկարներ, նատյուրմորտներ: Բարձր արվեստով նկարազարդել է Յ. Թումանյանի «Լոռեցի Սաքոն», Խ. Աբովյանի «Վերը Հայաստանին», Պարույր Սևակի «Անլոելի զանգազատունը», Յ. Շիրազի «Սիհանանթը և Խաջենզարե» ստեղծագործությունները:

Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագործն են նվիրված Գ. Խանջյանի «Հայոց այրուբեն» և «Վարդանանք» գորելենները: Նրա նախագծով է ստեղծվել Մարզահամերգային համալիրի դահլիճի «Վերածնունդ» վարագույր-գորելենը: Մասնակցել է բազմաթիվ միջազգային ցուցահանդեսների, շահել պետական մրցանակներ: Գ. Խանջյանը 1975–1980 թթ. ՀԽՍՀ Գևս, իսկ 1989–1991 թթ. ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր էր:

Սարգսի Մուրադյանը ծնվել է 1927 թվականին Երևանում: Գեղարվեստաթուրական ինստիտուտի պրոֆեսոր է: Նա բազմաժամ նկարիչ է:

Ս. Մուրադյանի նշանակալի աշխատանքներից է «Վերջին գիշերը: Կոմիտաս» կտավը (1956 թ.): Դրանով նա առաջիններից մեկը անդրադապ Հայոց Մեծ Եղեռնի թեմային: 1965 թ. նա կրկին անդրադապ այդ թեմային և ստեղծեց «Կոմիտաս, 1915 թվական, ապրիլ» կտավը: 1977–ին ստեղծեց «Սարդարապատի հերոսամարտը» եռապատկերը: Հեղինակ է նաև «Իմ ժամանակակիցը» նկարաշարի: Արժանացել է ԽՍՀՄ պետական մրցանակի:

Ստեղծել է նաև դիմանկարներ, նատյուրմորտներ, բնանկարներ՝ «Առն Բաբաջանյան», «Ծաղկած ժիրամներ», «Հրիփսիմեի եկեղեցին» և այլն: 1982 թվականից եղել է ՀԽՍՀ նկարիչների միության նախագահ:

Նետպատերազմյան ժամանակաշրջանում վերելք ապրեց մոնումենտալ-հուշարձանային քանդակագործությունը: Այդ բնագավառի նշանակալի ստեղծագործություններից է ՀԽՍՀ ժողովրդական նկարիչ-քանդակագործ Երվանդ Քոչարի (1899–1979) «Սասունցի Դավիթ» (1959 թ.) պղնձակոփ արձանը: Նա հեղինակն է նաև «Կարդան Մամիկոնյան» (1975 թ.) պղնձակոփ արձանի, ինպես նաև «Զվարթնոցի արձիվը» ուղենչան-կորողի:

Ժողովրդական նկարիչ-քանդակագործ Արա Սարգսյանի կերտած խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, օդաչու Նելսոն Ստեփանյանի կիսանդրի-հուշարձանը կանգնեցված է Երևանի մանկական գրոսայգում: Նա կերտել է նաև Հովհ. Թումանյանի հուշարձանը Երևանում, Սուլեն Սպանդարյանի, Տիգրան Պետրոսյանի դիմաքանդակները:

Դիմաքանդակի ճանաչված վարպետ է նկարիչ-քանդակագործ Նիկոլոս Նիկողոս Նիկողոսյանը: Նա հեղինակն է Հովհ. Բաղրամյանի, Ավ. Իսահակյանի և այլոց դիմաքանդակների:

7. ճարտարապետությունը

Նետպատերազմյան ժամանակաշրջանի խորհրդահայ ճարտարապետության ամենափայլուն նմուշներից մեկը Երևանի նախկին Լենինի անվան, ներկայիս Յանրապետության հրապարակն է, որի կառուցումն սկսվել էր դեռ պատերազմից առաջ: Յրապարակը շրջապատող Կառավարական տան ճարտարապետն է Ալ. Թամանյանը, Վարչական շենքին՝ Ս. Սաֆարյանը, Վ. Արևշատյանը և Ռ. Իսրայելյանը, պատմության թանգարանի, «Արմենիա» հյուրանոցի, Միությունների տան և կապի նախարարության շենքերի ճարտարապետներն են Մարկ Գրիգորյանը և է. Մրապյանը: Յրապարակի ճարտարապետական անսամբլի կառուցումը հիմնականում պարտվել է 1958 թվականին:

ճարտարապետական նվաճումներ են Երևանի կենտրոնական ծածկած շուկայի շենքը (ճարտարապետ՝ Գ. Աղաբաբյան, ինժեներ՝ Յ. Առաքելյան), որը շահագործման է հանձնվել 1952–ին, Ազգային ժողովի (նախկինում՝ ՀԿԿ Կենտկոմի) շենքը (1946–1950), ճարտարապետ՝

Մարկ Գրիգորյան), ԳԱ նախագահության շենքը (1954 թ., ճարտարապետ՝ Ս. Սաֆարյան), երկարուղային կայարանի շենքը (1949–1955, ճարտարապետ՝ Է. Տիգրանյան), Մատենադարանը (1957 թ., ճարտարապետ՝ Ս. Գրիգորյան), Բյուրականի աստղադիտարանի համալիրը (1947–1956, ճարտարապետ՝ Ս. Սաֆարյան) և այլն:

1949 թ. դեկտեմբերի 21–ին, Ի. Վ. Ստալինի 70–ամյակի կապակցությամբ բացվեց նրա մոնումենտը: Ստալինի արձանի հեղինակն էր քանդակագործ Սերգեյ Սերգուրովը, որը նաև հրապարակում տեղադրված Վ. Ի. Լենինի և Ստ. Շահումյանի արձանների հեղինակն էր: Սովորմենտի ճարտարապետն էր Ռ. Իսրայելյանը: 1967–ին Ստալինի արձանը փոխարինվեց «Մայր Յայստան» քանդակործ՝ Ա. Չարությունյանը) և կառույցը վերանվանվեց «Յաղթանակի մոնումենտ»:

1950–ին շահագործման հանձնվեց Սառցակոնքինատի, 1952–ին՝ Երևանի կոնյակի գործարանի շենքը (ճարտարապետ՝ Յ. Վարդարյան):

1950–ական թվականներին Երևանում իրականացվեց Բաղրայան, Ազատության, Կիևյան փողոցների, Աջափնյակ թաղամասի կառուցապատումը:

ճարտարապետական կառույցներ բարձրացան նաև Կիրովականում (Վանաձոր), Լենինականում (Գյումրի) և հանրապետության մյուս քաղաքներում: Նախագծվեց Յաղաղան, Արովյան, Չարենցավան քաղաքների կառուցապատումը:

ճարտարապետական աշբե ընկնող նվաճումներ են Սումդուկյանի անվան թատրոնի նոր շենքը, Սարդարապատի ճակատամարտի 50–ամյակին նվիրված հուշահամալիրը (1968, ճարտարապետ՝ Ռ. Իսրայելյան):

1967–ին բացվեց Յայոց Մեծ եղենի գոհերի հուշարձանը (ճարտարապետներ՝ Ա. Թարխանյան, Ս. Քալաշյան):

1960–ական թվականներին Երևանում կառուցվեցին նաև պետական համալսարանի կենտրոնական շենքը, ԺՏՆՑ տաղավարները, Գյումուշի, Երևանի հիդրոէլեկտրակայանների շենքերը և այլն:

1970–1972 թթ. կառուցվեց «Անի» հյուրանոցը, 1978–ին՝ «Դվին» հյուրանոցը, 1971–1982–ին՝ «Յաղաղան» մարզադաշտը, 1976–1981–ին՝ «Զվարթնոց» օդանավակայանը, 1984–ին՝ Մարզահամերգային համալիրը և բազմաթիվ այլ կառույցներ:

ՍՓՅՈՒՌԱԿԱՅ ՄԾԱԿՈՒՅԹԸ ՀՏՏԱՏԵՐԱՋՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Կրթական գործը

Կրթական գործի կազմակերպումը Սփյուռքում չափազանց կարևոր բնագավառ է, որովհետև դպրոցի գոյությունը սփյուռքահայության գոյատևման առաջին նախապայմանն է: Այդ առումով վիճակը միշտարական չէ ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի հայկական գաղթօջախներում: ԱՄՆ-ում, ուր մինչև 1991 թվականը բնակչութին 300–400 հազար հայեր, կար ընդամենը երկու հայկական տարրական դպրոց՝ 300 աշակերտներով, իսկ շուրջ 200 հազար ֆրանսահայերի սպասարկում էին երկու հայկական դպրոց:

Որքան էլ տարօրինակ է, կրթական գործը բարձր հիմքերի վրա էր դրված Ստամբուլում: Եթե Թուրքիայի տարբեր մասերում ապրող շուրջ 130 հազար հայերի արգելված էր ոչ միայն մայրենի լեզվով դպրոց ունենալը, այլև նույնիսկ հայերեն խոսելը, ապա Ստամբուլում բնակվող շուրջ 70 հազար հայեր ունեին 130 գործող հայկական դպրոց, ուր հաճախում էին ստամբուլաբնակ հայության ճնշող մեծամասնության երեխաները: Մեծ դեր էին խաղում Էսայան, Պեղզյան, Միշտարյան, Կենտրոնական և այլ վարժարանները:

Իրանի հայկական գաղթօջախում գործում էր շուրջ 60 հայկական դպրոց, որոնցում ընդգրկված էին շուրջ 20 հազար հայ երեխաներ:

1960-ական թթ. Սիրիայում գործում էին 73, Լիբանանում՝ 70 հայկական դպրոցներ: Սիրայի հայկական դպրոցները հիմնականում գտնվում էին Յալեպում և Ղամասկոսում, իսկ Լիբանանի դպրոցներից 65-ը գտնվում էին Բեյրութում, որտեղ հայ աշակերտների թիվը մոտ 20 հազար էր: Բեյրութում կային հայկական դպրոցներ, որոնցում աշակերտնե-

րայոց վիշտն արտացոլված է ամերիկահայ գրող Բենիամին Նութիկյանի պատմվածքներում:

Ամերիկահայ գրականության ականավոր դեմքերից է Անդրանիկ Անդրեասյանը: 1947-ին լույս տեսավ նրա պատմվածքների ժողովածուն՝ «Կարմիր ասպատակի օրագրեն»:

Ամերիկահայ գրող Կարապետ Միտալը հրատարակեց երկու ժողովածու: Ամերիկահայ ճանաչված բանաստեղծ էր Դակոր Գույումճյանը:

Սփյուռքահայ հաջորդ խոշոր գրական կենտրոնը Ֆրանսիան էր, որտեղ նույնպես հրատարկվել են հարյուրավոր հայերեն գրքեր: 1950-ին Փարիզում լույս տեսավ Արշակ Չոպանյանի «Ընտիր բանաստեղծություններ» ժողովածուն: ժողովածուներ հրատարակեցին նաև ինն սերնդի ներկայացուցիչներ Վահան Մալեզյանը և Ենոք Արմենը:

Գրական եռանդրուն գործիչներ էին Լևոն Մեսրոպը, Յրաչ Զարյարյանը, բանաստեղծուիի Մարի Աթմաճյանը:

Մի քանի ժողովածուներ հրատարակեց «Անդաստան» գրական-գեղարվեստական հանդեսի խմբագիր Բյուզանդ Թոփայլյանը՝ «Արևագալ», «Լուսածնունդ» և այլն:

Լիբանանահայ գրականության նշանավոր ներկայացուցիչներից նա Վահե Վահյանը՝ իր «Ռսկե կամուրջ» գրքով, Անդրանիկ Շառուկյանը՝ «Մանկություն չունեցող մարդիկ» գրքով, որը նրա գլուխգործոցն է: Գիրքն արտացոլում է Եղեռնից փրկված որբերի կյանք մտնելու ճանապարհը, հրատարակվել է նաև Երևանում ու Մոսկվայում:

1954 թվականին Բեյրութում լույս տեսավ Գառնիկ Ադրայանի «Պատճեշին վրա» բանաստեղծությունների ժողովածուն: Այն նույնպես հրատարակվեց Երևանում և Մոսկվայում: Նրա գոչին է պատկանում նաև «Մատյան ցավի և հատուցման» պետնը: Գ. Ադրայանը կրուն է Եղեռնից ազեցությունը: 1957-ին նա Երևանում մասնակցեց Եղեռնի 60-ամյակի տոնակատարությանը և անմոռանալի բոցաշունչ ելույթ ունեցավ:

Լիբանանահայ գրող Արմեն Ղարյանի ժողովածուն կազմված է հուշագրական պատմվածքներից ու ակնարկներից: Երկրորդ գիրքը կոչվում է «Խարիսխնեն հեռու», այսինքն՝ հայենիքից հեռու: Լայնորեն հայտնի նա գրող Յանտր Գանգրունու անունը: Կան, իհարկե, էլի շատ ուրիշ անուններ:

Իրանահայ գրականությունը ներկայացնում է ին Զորայր Սիրզայանը, բանաստեղծ-նկարիչ Դևը (Մարգար Ղարաբեկյան), Արա Շովիան-նիսյանը, Գևորգ Ղարֆին և ուրիշներ:

Ստամբուլում շարունակում էր ստեղծագործել Ջակոբ Մնձուրիխ (Տեմիրջյան): Այստեղ նոր սերնդի ներկայացուցիչներ էին և. Ամիրյանը, Յ. Գալուստյանը, Վ. Գարակովյանը, Զ. Պիպեռյանը, Ալբին Տատուրյանը, Վ. Աճեմյանը և ուրիշներ:

Օտար լեզուներով ստեղծագործող հայ գրողների ամենանշանավոր դեմքը Վիլյամ Սարոյանն է, որը հասել է համաշխարհային ճանաչման: Նա ծնվել է Ամերիկայում՝ Բիթլիսից գաղթած հայ ընտանիքում: Նշանավոր դեմք է նաև անգլերեն ստեղծագործող Լևոն Սյուրմեյանը:

Ֆրանսերեն գրող հայագի բանաստեղծներից ու արձակագիրներից են Մերուժան Պարսամյանը՝ ժամ Մերու, Շահան Շահնուրը՝ Արմեն Լյուրեն, Վահրամ Կաքավյանը՝ Վիկտոր Գորդոն, Վահե Քաչան (Խաչատրյան) և ուրիշներ:

4. Պատմագրությունը

Ամերիկահայ նշանավոր պատմաբան է Ջանտ Արմենը: Նրա «Մեծն Տիգրան» աշխատությունը, որը անգլերեն իրատարակվել էր դեռևս 1940-ին, հայերեն իրատարակվեց Կահիրենում 1957-ին: 1952-ին Լու Անժելեսում իրատարակվեց նրա «Մարզպանը և Սպարապետը» աշխատությունը՝ նվիրված Վասակ Սյունու ու Վարդան Մամիկոնյանի գնահատման հարցին: Նա հակված է արդարացնել Վասակին: Ջետագյում Յ. Արմենը իրատարակեց նաև «Պապ Արշակունի» և «Փառանձեն թագուհի» ուսումնասիրությունները:

Բեղմնավոր պատմաբան է Արշակ Ալպոյաճյանը (1879-1962): Ծնվել է Կ. Պոլսում, մահացել Կահիրենում: 1910-1922 թթ. եղել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի քարտուղար: Արժեքավոր է նրա «Պատմություն հայ գաղթականության» երահատոր աշխատությունը, որը իրատարակվել է Կահիրենում 1941-1961 թվականներին: «Պատմական Դայաստանի սահմանները» աշխատությունը լույս է տեսել 1950-ին, իսկ դեռևս 1946-ին լույս է տեսել «Պատմություն հայ դպրոցի» աշխատության առաջին հատորը: 1952-ին իրատարակվեց նրա «Պատմություն Եվդոկիի հայոց», 1961-ին՝ «Պատմություն Մալաթիի հայոց» գրքերը:

1947-ին Կահիրենում իրատարակվեց Գ. Սուրմենյանի «Երգնկա» աշխատությունը:

1951-1952 թվականներին նյու Յորքում իրատարակվեց Տիգրան Սկունդի «Ամիտայի արձագանքներ» աշխատության Ա և Բ հատորները:

1955-ին Բեյրութում իրատարակվեց Կ. Գալֆայանի «Գիրք Ելից հայոցը», Արամ Սահակյանի «Դյուցազնական Ուրֆան» գիրքը:

1959-ին նյու Յորքում իրատարակվեց Վահե Ջայկի «Խարբերդ և անոր ոսկեղեն դաշտը» գիրքը:

Բեյրութում 1957 թվականին իրատարակվեց Ղազար Չարզի «Կարինապատում» գիրքը:

Ջարուստ նյութ են պարունակում և մեծ արժեք են ներկայացնում հայրենակցական միությունների իրատարակած գրքերը: Դրանցից են Գ. Գալուստյանի «Մարաշ կամ Գերմանիկ» գիրքը, «Զեյթունի պատմագիրքը» և այլն:

Ամերիկահայ նշանավոր պատմաբաններ են Ռիչարդ Շովիաննիսյանը, Վահագն Ղադրյանը և ուրիշներ, որոնք այսօրն ել շարունակում են հայ պատմագրության գանձարանը հարստացնել նորանոր աշխատություններով: 2006-ին լույս տեսավ Ռ. Շովիաննիսյանի «Դայաստանի Դանրապետությունը» քառահատոր մեծարժեք աշխատության առաջին հատորը: Վահագն Ղադրյանը հեղինակ է Ջայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հարյուրից ավելի ուսումնասիրությունների:

5. Արվեստը

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում սփյուռքահայ թատրոնը, երաժշտությունը, նկարչությունն ու քանդակագործությունն որոշակիորեն անկում ապրեցին, սակայն, այնուամենայնիվ, իրենց գործունեությունը շարունակեցին, և ի հայտ եկան բազմաթիվ շնորհայի արվեստագետներ:

Լիբանանում գործում էր «Վահրամ Փափազյան» թատերախումբը՝ ճանաչված ուժինուր Պերճ Ֆազլյանի ուկավարությամբ:

Ստամբուլում գործում էր «Մնակյան թատերախումբը»՝ ուժինոր Աշոտ Մատաթյանի ղեկավարությամբ: Բեմադրվեցին Յ. Պարոնյանի «Մեծապատիկ մուրացկանները», Ալ. Շիրվանզարեի «Նամուսը», «Պատվի համարը», Լ. Շանթի «Դին աստվածները» և այլ պիեսներ:

Երաժշտության բնագավառում լայն ճանաչում ունեն սփյուռքահայ կոմպոզիտորներ և խմբավար-դիրիժորներ Դամբարձում Պերպերյանը, Աշոտ Պատմագրյանը, Արա Պարթևյանը, Գուրգեն Ալենցահը, Օննիկ Պերպերյանը և ուրիշներ:

Իրանահայ երաժշտական կյանքում մեծ դեր է կատարել կոմպոզիտոր և խմբավար Նիկոլ Գալանտերյանը: Նրա երգերից շատերը լայն ժողովրդականություն ունեն նաև Խորհրդային Հայաստանում:

Ազգապահանձնան գործում մեծ դեր են կատարում Ամերիկայում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում, Իրանում, Լիբանանում, Թուրքիայում և այլուր գործող հայկական երգչախմբերը: Սարգիս Պալթայանը ղեկավարում էր Պլովդիվում գործող «Արամ Խաչատրյան» հայտնի երգչախմբը:

Հետպատերազմյան տարիներին Ստամբուլում մեծ աշխատանք կատարեցին Բարսեղ Կանաչյանը, դաշնակահարուիի Գոհարիկ Ղազարյանը, խմբավար Շովիաննես Չեքիջյանը, որը եկավ Խորհրդային Հայաստան:

Մեծահոչակ կոմպոզիտոր է Ալան Շովիաննեսը (Ալան Շարությունի Չաքմարչյան, 1911–2002). ծնվել է ԱՄՆ-ում, գրել է օպերաներ, սիմֆոնիաներ, կոնցերտներ, կամերային երկեր: Շեղինակն է «Սուրբ Վարդան» սիմֆոնիայի (1964), «Անահիտ» ֆանտազիայի (1946), «Վանա լի սոնատ», «Վարագ», «Արթիկ», «Թալին» գործերի: Գրել է նաև «Դիսուի ժանապարհը» օրատորիան (1974), «Պերիկլես» օպերան (1975): 1965–ին այցելել է Երևան: 1977–ից Ամերիկյան ակադեմիայի, գրականության և արվեստի ինստիտուտի անդամ է: 1992–ին ընտրվել է Հայաստանի կոմպոզիտորների միության պատվավոր անդամ:

Ֆրանսահայ աշխարհահոչակ երգչ, կոմպոզիտոր, բանաստեղծ, դերասան Շառլ Ազնավուրը՝ Վաղինակ Միքայելի Ազնավուրյանը, ծնվել է 1924 թ. մայիսի 22–ին Փարիզում: Գրել է հազարից ավելի երգեր, նկարահանվել բազմաթիվ ֆիլմերում: 1988–ից ավելի քան 10 անգամ եղել է Հայաստանում, կազմակերպել «Ազնավուր Հայաստանին» ֆոնդ՝ Սպիտակի Երկրաշարժից տուժածներին օգնելու համար: Ժ. Կառվարենցի հետ միասին գրել է «Քեզ հանար, Հայաստան» երգը: 1997–ին արժմացել է Պատվո Լեգենդի շքանշանի: 2004 թ. արժանացել է Հայաստանի Հանրապետության ազգային հերոսի կոչման:

Ժորժ Կառվարենցը՝ Տիրան Գևորգի Կառվարենցը, ծնվել է 1932–ին Աթենքում, 1943–ից բնակվել է Փարիզում, ուր մահացել է

1993–ին: Ավարտել է Փարիզի կոնսերվատորիան: Երգերի մեջ մասը գրել է Շ. Ազնավուրի տեքստերով:

Ամերիկահայ հոչակավոր երգչուիի Լուսին Ամարան (Լուսին Ռեմազի Արմաղանյան) ծնվել է ԱՄՆ-ում 1927–ին: 1950–ից Սյու Յորքի Անտորոպոլիտեն օպերայի երգչուիի է (սոպրանո): 1965–ին երգել է լրականում:

Համբնդիանուր ճանաչում ունեն սփյուռքահայ օպերային աստիլո Լիլի Շուգասյանը (Սյու Յորք), Լին Շուրյանը (Փարիզ), Լուիզա Պոլասկայանը (Գերմանիա), Կարպիս Զորյանը (Բուլղարիա), Էստրադային երգիչներ Մարկ Արյանը (Հարություն Մարգարյան), Ռոզի Արմենը և ուրիշներ:

Սփյուռքի հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի խոշոր նկարիչներից է Գառզուն՝ Գառնիկ Զուլումյանը (1907–2000): Ծնվել է Ճալեպուր, ապրել և ստեղծագործել է Փարիզում: 1979–ին ընտրվել է Ֆրանսիայի գեղարվեստի ակադեմիայի անդամ: Գառզուական գեղանկարչության գլխավոր արտահայտչամիջոցը գիծն է: Առավել հատկանշական են «Վենետիկ» (1958), «Շայտնություն» (1956), «Երկրային լրախտ» (1959) նկարաշարերը:

Ֆրանսահայ ականավոր նկարիչներից է Ժանեմը (Շովիաննես Սեմերջյան): 1939–ին ավարտել է Փարիզի դեկորատիվ արվեստի բարձրագույն դպրոցը: Շեղինակն է «Շայուիհին», «Շայկական հարսանիք», «Շայ ծերունու մահը», «Շույն ձկնորսներ» (1954), «Ցլանարտ» (1957), «Դիմակահանդես» (1982) և բազմաթիվ այլ նկարների:

Հետպատերազմյան շրջանի ֆրանսահայ նկարիչներից են նաև Ոիշար Ժերանյանը, Յ. Փափազյանը, քանդակագործ Տ. Խուբեսերյանը և ուրիշներ:

Ամերիկահայ նշանավոր նկարիչ է Շովսեփ Փուշմանը: Եգիպտահայ անվանի ծաղրանկարիչ է Ալեքսանդր Սարուխանը:

Նշանավոր քանդակագործ և նկարիչ է Խորեն Տեր–Շարությանը: 1985–ին Երևանում օղակածու գրոսայգում, կանգնեցվել է նրա «Վերածնված Հայաստան» տուֆավերտ կորողը:

Ամերիկահայ անվանի նկարիչ Արշիլ Գորկին (Ադոյան Ռոտանիկ (Մանուկ) Մեղրակի, 1904–1948) ծնվել է Վանի նահանգի Խորգոմ գյուղում: Ավարտել է Սյու Յորքի արվեստի կենտրոնական դպրոցը: Համակրելով Մաքսիմ Գորկուն՝ վերցրել է նրա անունը: Հիվանդացել է քաղցե-

դուք, ինքնասպան է եղել: Ստեղծել է վառ գույներով ինքնատիպ նկար-ներ, որոնք նրան բերել են համաշխարհային ճանաչում:

Դամաշխարհային կինոարվեստի ականավոր ներկայացուցիչ է ամերիկահայ կինոռեժիսոր Ուուբեն Մամուլյանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Յ. Գ. Ազատյան, Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002:
2. Ս. Տ. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1966:
3. Ա. Ահարոնյան, Սարդարապատից մինչև Սկը և Լոզան, Երևան, 2001:
4. Ծ. Աղայան, Յոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրումը: Երևան, 1981:
5. Ամատունի Վիրաբեյան, Դայաստանը Ստալինից մինչև Խրուչչով, հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945–1957), Երևան, 2001:
6. Լ. Զ. Անանյան, ԽՄՀՍ ժողովրդական տնտեսությունը տասներկուերրորդ հնգամյակում (1986–1990), Երևան, 1989:
7. Արամ Սիմոնյան, Չանգեգործի գոյամարտը 1920–1921 թթ.: Երևան, 2000:
8. Մ. Վ. Արզումանյան, Արհավիրքից Վերածնունդ, Երևան, 1973:
9. Մ. Վ. Արզումանյան, Նանսենը և Դայաստանը, Երևան, 1977:
10. Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Դայաստանում 1920–1953 թթ., Երևան, 1999:
11. Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքական այլախոհությունը Դայաստանում 1950–1988 թթ., Երևան, 2005:
12. Գ. Գալոյան, Դայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1993:
13. Գ. Գեղամյան, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Դայաստանում ներկայացներին, Երևան, 1978:
14. Ջ. Գրիգորյան, Սովետական Սիոնիքյան հայ հերոսները Կովկասի պաշտպանության համար մղված մարտերում, Երևան, 1959:
15. Է. Գ. Գևորգյան, Դայաստանի գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան 1920–1930-ական թթ., Երևան, 1994:
16. Ղ. Դալլարյան, Մարտական 89: Երևան, 1968:
17. Դաշնակցից երեք տերությունների՝ ԽՄՀՍ-ի, ԱՍՍ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դեկավանների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը. 1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2, փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1989:
18. Ա. Եսայան, Դայաստանի միջազգային–իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., Երևան, 1967:
19. Երվանդ Սարգսյան, Դավադիր գործարք. Դայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1995:
20. Է. Զոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայ–բուլղարական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Երևան, 1979:
21. Ս. Ա. Կրասովսկի, Կյանքը ավիացիայում, Երևան, 1974:

22. Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատ., հ. 7, Երևան, 1967:
23. Հայոց պատմություն, դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 7–8–րդ դասարանների համար, Երևան, 1994:
24. ՀԳԱՍ «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», ամսագիր, Երևան, 2002, թիվ 6:
25. ՀՅ դաշնակցությունը և Խորհրդային իշխանությունը: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատ. Խմբագիր և կազմող՝ Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, 1999:
26. Հայաստանը Միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությանք, Երևան, 1972:
27. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, 9, 10:
28. Ա. Հակոբյան, Հայաստանի քանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921 թվականի քաղաքացիական կրիվներում, Երևան, 1960:
29. Կ. Հարությունյան, Մարշալ Բաղրամյան, Երևան, 1997:
30. Կ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1939–1945 թթ.), Երևան, 2001:
31. Շ. Հարությունյան, Սովետական Հայաստան, տարեգրություն (1920–1980), Երևան, 1982:
32. Շ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1970:
33. Շ. Հարությունյան, Պատմագիտության գաղոցացումը Սովետական Հայաստանում (1920–1963), ուրվագծեր, Երևան, 1967:
34. Գր. Հարությունյան. Լյանջը և գործունեությունը, կազմողներ՝ Ն. Միկոյան, Ռ. Ավետիսյան, Երևան, 2000:
35. Դոկտենքերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, ՀՆՍԴ ԳԱ հրատ., Երևան, 1960:
36. Վ. Ղազախեցյան, Սովետական Հայաստանի գյուղացիական պատմություն (1920–1929), Երևան, 1975:
37. Վ. Ն. Ղազախեցյան, Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիության պատմությունը 1929–1937 թթ., Երևան, 1978:
38. Վ. Ղազախեցյան, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006:
39. Ում Ղազանչյան, Մոսկվայի 1921 թ. ռուս–բուրգական պայմանագրերի գնահատման հարցի շուրջ, ՀԳԱՍ Արևելագիտության ինստիտուտ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ 20, Երևան, 2001, էջ 106–124:
40. Ր. Ու. Մելիքսերյան, Հայրենիք–սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը 1920–1980 թթ., Երևան, 1985:
41. Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովուրդը Հայրենական Մեծ պատերազմում (1941–1945), Երևան, 1954:
42. Բ. Յ. Մուրադյան, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության գաղոցացման 1971–1975 թթ. պետական հնգամյա պլանի և Հայկական ԽՍՀ ժողովրդի պատմությունը 1972 թվականի պետական պլանի մասին, Երևան, 1972:
43. Ֆ. Նանսեն, Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, անգլերենից հայերեն թարգմանությունը՝ Սարգս Ալեքյանի, Երևան, 1993:
44. Պ. Ոսկերչյան, Սովետական Հայաստանի արդյունաբերությունը 1920–1940, Երևան, 1965:
45. Ով ով է հայեր, կենսաբանական հանրագիտարան, 1, Երևան, 2005:
46. Վ. Պարսամյան, Շ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, բուհական դասագիրք, Երևան, 1979:
47. Վ. Ա. Պողոսյան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը Մեծ Հայրենականում հանրապետության նյութական և հոգևոր ուժերի մորիլիզացման ուղղությամբ, Երևան, 1982:
48. Ս. Սահրադյան, Ուզմառնույուցիոն կոմիտեները Հայաստանում (1917–1922), Երևան, 1961:
49. Ս. Սողոմոնյան, Քաղաքացիական կոիվները Զանգեզուրում, Երևան, 1958:
50. Ի. Մտալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, 1950:
51. Ջր. Միմոնյան, Թուրք–հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:
52. Սովետական Հայաստան. Հանրագիտարան, Երևան, 1987:
53. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:
54. Մտեփան Կարղանյան, Գրիգոր Հարությունյանից մինչև Կարեն Դեմիրճյան, իշխանության միջանցքներում, հուշագրություն, Երևան, 2003:
55. Ր. Քաջազնունի, ՀՅ դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1993:
56. Բ. Օհանջանյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921–1925), պատմագրական ակնարկ, Երևան, 1982:
1. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа советской власти в Армении. Сборник документов. Ереван, 1957.
2. С. Хармандарян. Армянская ССР в первый год новой экономической политики (1921–1922). Ереван, 1955.
3. С. Хармандарян. Ленин и становление Закавказской Федерации. Ереван, 1969.
4. А. Эльчибекян. От ревкомов к Советам. Ереван, 1978.
5. Б. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР. М.–Л. 1928–1929, т.2.
6. Социалистическое строительство Армянской ССР. 1920–1940 гг. Ереван, 1940.
7. Народное хозяйство Армении к концу восстановительного периода. Ереван, 1928.

8. Советская Армения за 40 лет. Статистический сборник. Ереван, 1960.
9. Народное хозяйство Армянской ССР. Ереван, 1957.
10. История России. С-П., 1997.
11. Культурное строительство Армянской ССР. Ереван, 1962.
12. М. Д. Амирханян. Армяне — Герои Советского Союза. Ереван, 2005.
13. С. Т. Карапетян. Советская цивилизация. Москва, 2002.
14. Боевой путь 89-ой Армянской стрелковой дивизии (1942–1945). Сборник документов и материалов. Ереван, 1985.
15. Народное хозяйство Армянской ССР. Юбилейный статистический ежегодник к 60-летию Великого Октября. Ереван, 1977.

Հավելված I.

ՂԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՍԿՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐ

Ազգանուն, անուն, հայրանուն, պաշտոնավարումը

1. Ալիխանյան Գևորգ Սարգսի 1920–1921
2. Լուկաշին (Սրապիոնյան) Սարգիս Լուկաշի 1921–1922
3. Շովիաննիսյան Աշոտ Գարեգինի 1922–1927
4. Շովեկյան Շայկ Ալեքսանդրի 1927–1928
5. Կոստանյան Շայկազ Արշակի 1928–1930
6. Խանջյան Աղասի Ղևոնդի 1930–1936
7. Ամատունի (Վարդապետյան) Ամատունի Միմոնի 1936–1937
8. Արուտինով (Շարությունյան) Գրիգոր Արտեմի 1937–1953
9. Թովմասյան Սուրեն Շակորի 1953–1960
10. Զարոբյան Յակով Նիկիտայի 1960–1966
11. Քոչինյան Անտոն Երվանդի 1966–1974
12. Ղեմիրճյան Կարեն Սերոբի 1974–1988
13. Շարությունյան Սուրեն Գուրգենի 1988–1990
14. Մովսիսյան Վլադիմիր Միհրանի 1990–1990
15. Պողոսյան Ստեփան Կարապետի 1990–1991
16. Սարգսյան Արամ Գասպարի 1991–1991

Համելված 2.

ՀԽՍՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՅԻ ԵՎ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ
ԽՈՐՅՈՒԴԻ ՆԱԽԱԳԱՅՆԵՐ

Ազգանուն, անուն, հայրանուն, պաշտոնավարումը

ԺԿԽ ՆԱԽԱԳԱՅՆԵՐ

1. Մյասնիկյան Ալեքսանդր Ֆյոդորի 1921–1922
2. Լուկաշին (Սրապիոնյան) Սարգիս Լուկաշի 1922–1925
3. Քամբարձումյան Սարգիս (Սաքո) Խափակի 1925–1929
4. Տեր–Գիրիիելյան Սահակ Միրզայի 1929–1935
5. Գուլոյան Աբրահամ Քամբարձումի 1935–1937
6. Փիրուզյան Արամ Սերգեյի 1938–1943
7. Սարգսյան Աղասի Սողոմոնի 1943–1947

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՅՈՒԴԻ ՆԱԽԱԳԱՅՆԵՐ

8. Կարապետյան Սահակ Կարապետի 1947–1952
9. Բոչինյան Անտոն Երվանդի 1952–1966
10. Մուրադյան Բաղդալ Ջնայակի 1966–1972
11. Արզումանյան Գրիգոր Աղաֆոնի 1972–1976
12. Սարգսյան Ֆադեյ Տաճատի 1977–1989
13. Սարգսյանց Վլադիմիր Մուրենի 1989–1991

Համելված 3.

ՀԽՍՀ ԿԵՆՏՐՈՆԾԿՈՄԻ ԵՎ ԳԵՐԱԳՈՒՅՑՆ ԽՈՐՅՈՒԴԻ
ՆԱԽԱԳԱՅՆԵՐՆԵՐ

Ազգանուն, անուն, հայրանուն, պաշտոնավարումը

ԿԳԿ ՆԱԽԱԳԱՅՆԵՐ

1. Քամբարձումյան Սարգիս (Սաքո) Խափակի 1922–1924
2. Կարինյան Արտաշես Բալասի 1924–1928
3. Կասյան Սարգիս Յովհաննեսի 1928–1931
4. Աճանյան Արմեն Արտեմի 1931–1933
5. Մարտիկյան Սերգեյ (Սերգո) Նիկոլայի 1933–1936
6. Քանեսօղյան Գևորգ Սարիբեկի 1936–1937

ԳԻՆ ՆԱԽԱԳԱՅՆԵՐ

7. Պապյան Մացակ Պետրոսի 1938–1954
8. Առուշանյան Շմավոն Մինասի 1954–1963
9. Քարուբյունյան Նազուշ Խաչատրութի 1963–1975
10. Սարկիսով Բարկեն Եսայու 1975–1985
11. Ոսկանյան Ջրանտ Մուշեղի 1986–1990

Միեր Ստեփանի Կարապետյան
Եղիկ Գևորգի Գևորգյան

ԽՈՐՅՈՒԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար

Յրատարակչության տնօրեն՝
Խմբագիր՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Վեստուզող սրբագիր՝
Յամակարգչային ծևավորումը՝
Յամակարգչային մուտքագրումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝

Է. Սկրտչյան
Մ. Մացականյան
Ա. Բաղդասարյան
Գ. Գ. Կիրակոսյան
Գ. Ա. Յարությունյանի
Տ. Գ. Ալեքսանյանի
Գ. Ա. Յարությունյանի

ISBN 978-99941-1-271-6

Տպագրությունը՝ օֆսեթ. Չափսը՝ 60x84 1/16. Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 28 տպ. մամուլ. 23.87 դրամ. մամուլ. 26.04 պայմ. մամուլ.
Տպաքանակը՝ 500 օրինակ: Գինը՝ պայմանագրային:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28,
ֆաքս՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am
Գրախանութեան հանջյան փող. 29, հեռ.՝ 54-06-07, էլ. կայք՝ www.book.am